

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**PETROL VE GÜVENLİK:
ORTA DOĞU'DAKİ
KRİZLERİN EKONOMİ POLİTİĞİ**

(DOKTORA TEZİ)

Veysel AYHAN

BURSA 2005

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**PETROL VE GÜVENLİK:
ORTA DOĞU'DAKİ
KRİZLERİN EKONOMİ POLİTİĞİ**

(DOKTORA TEZİ)

**Danışman
Prof.Dr.Tayyar ARI**

Veysel AYHAN

BURSA 2005

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE	4
I. EKONOMİ POLİTİK: ONTOLOJİK BİR TARTIŞMA	4
A. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE EKONOMİ POLİTİK KAVRAMININ GELİŞİMİ	6
B. ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE EKONOMİ POLİTİK.....	8
II. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE EKONOMİ POLİTİK TEORİLER VE YAKLAŞIMLAR	12
A. LIBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM.....	13
1. Ulusal Ticaretten Küresel Ticarete: Laissez Faire, Laissez Passer Ekonomi Politikası.....	15
2. 1970'li yıllar ve Politika-Ekonomi İlişkinine Yeni Bir Bakış: Neoliberalizmin Yükselişi	17
3. Liberal Ekonomi Politik Yaklaşımında Güvenlik ve Karşılıklı Bağımlılık Olgusu	19
4. Ekonomik Aktörlerin Uluslararası Politikada Artan Ağırlığı.....	21
5. Liberal Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşımın Eleştirisi.....	24
B. YAPISALCI/RADİKAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM.....	25
1. Yapısalcı Yaklaşımın Temel Öncülleri.....	26
2. Radikal Ekonomi Politik Yaklaşım: Marksist-Leninist Perspektif.....	27
3. Bağımlılık Teorileri ve Uluslararası Ekonomi Politik.....	33
a. Merkez-Çevre Yaklaşımı.....	34
b. Kapitalist Dünya Ekonomisi/Sistemi Teorisi	36
C. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK VE REALİZM: ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM....	38
1. Zenginlik ve Güç Arasındaki Bağlantı: Merkantilist Perspektif.....	39
2. Güç ve Gücün Bir Unsuru Olarak Ekonomi Politik.....	43
D. PETROL, ZENGİNLİK VE GÜÇ: KÜRESEL GÜVENLİĞİN DEĞİŞEN PARAMETRELERİ	49
1. Petrol, Petrol Şirketleri ve Küresel Ticaret	52
2. Orta Doğu'nun Dünya Petrol Kaynakları Açısından Önemi.....	56
a. Orta Doğu Ülkelerinin Dünya Petrol Rezervi ve Tüketimindeki Yeri	56
b. Küreselleşme Baskısı Altındaki Petrol Zengini Körfez Ülkelerinin Siyasal ve Ekonomik Yapıları	58

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA DOĞU'DA PETROL VE POLİTİKA İLİŞKİSİ: TARİHSEL GERİ PLAN	66
I. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ORTA DOĞU PETROLÜ ÜZERİNDEKİ KÜRESEL MÜCADELE.....	66
A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN İMTİYAZ SAĞLAMA ÇABALARI.....	66
B. İRAN PETROLÜ ÜZERİNDE İNGİLİZ VE RUS MÜCADELESİ.....	69
C. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BASRA KÖRFEZİ/ARAP YARIMADASI PETROL POLİTİKASI	73
II. İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM	74
A. PAYLAŞILAMAYAN BİR İMPARATORLUK MİRASI: SYKES-PİCOT ANLAŞMASI VE MUSUL PETROLLERİ.....	75
B. BÜYÜK UZLAŞI: KIRMIZI ÇİZGİ ANLAŞMASI.....	77
C. İNGİLİZ VE RUS BASKISI ALTINDA ŞAH'IN PETROL POLİTİKASI.....	80
D. ARAP DEVLETLERİ VE YENİ İMTİYAZ ALANLARI.....	83
III. SAVAŞ VE YENİ PETROL STRATEJİSİ: 1940-1950 ARASI DÖNEM.....	85

A. SAVAŞTA MÜTTEFİK PETROL DE RAKİP? İRAN'DA BİRBİRİ İLE ÇATIŞAN PETROL ÇIKARLARI.....	85
B. STRATEJİK PETROL REZERVLERİNİN BELİRLEDİĞİ BİR İLİŞKİ: SUUDİ ARABİSTAN-ABD İLİŞKİSİ.....	91
C. BİRİNCİ ARAP-İSRAİL SAVAŞI: İSTİKRARSIZLAŞAN ORTA DOĞU'DA PETROLÜN SİYASAL AMAÇLAR İÇİN KULLANILMASI.....	94
IV. İRAN'DAN MISIR'A ORTA DOĞU'DA TAŞLAR YERİNDEN OYNUYOR: YENİ PETROL DÜZENİ TALEPLERİ.....	96
A. İRAN-İNGİLTERE GERGİNLİĞİ: AIOC'IN MİLLİLEŞTİRİLMESİ.....	97
1. Uluslararasılaşan Millileştirme Girişimi: Musaddık Krizi.....	98
2. Artan Amerikan Angajmanı: Ajax Operasyonu ve Musaddık'ın Devrilmesi.....	100
B. SÜVEYŞ PETROL KRİZİ: PETROL GÜZERGAHI RİSK ALTINDA.....	101
1. Krizin Savaşa Dönüşmesi.....	103
2. Süveyş Petrol Krizi'nin Küresel Sisteme Etkisi: Orta Doğu'da Artan Amerikan Angajmanı.....	104
C. İRAK'TA İNGİLİZ DESTEKLİ MONARŞİNİN YIKILMASI.....	105
1. General Kasım'ın Petrol Politikası ve Millileştirme Süreci.....	105
2. Millileştirme Sonrası Irak'ta Rejim Değişikliği.....	107
D. KÖRFEZ ENERJİ KAYNAKLARI ÜZERİNDE SOVYET-AMERİKAN REKABETİ.....	108
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
ORTA DOĞU'DA SICAK YILLAR: SAVAŞ, PETROL VE STRATEJİ.....	110
I. PETROL VE GÜÇ OYUNUNDA YENİ BİR ÖGE: OPEC.....	110
A. OPEC'İN KURULMASI SÜRECİNDE ROL OYNAYAN EKONOMİ POLİTİK FAKTÖRLER.....	110
1. Ekonomik Faktörler: Petrol Endüstrisinde Meydana Gelen Yapısal Değişikliğin Etkisi... ..	112
a. Orta Doğu Petrolünün Artan Önemi.....	112
b. Petrol Endüstrisinin Yapısının Değişmesi: Yeni Petrol Şirketlerinin Piyasaya Girmesi.....	113
c. Arz-Talep Dengesinin Bozulması.....	115
d. New Jersey'den Gelen Resmi Fiyat İndiriminin Etkisi.....	116
2. Siyasal Faktörler: Batı Aleyhtarlığı ve Petrolün Siyasallaşma Süreci.....	117
a. Orta Doğu'da Batı Aleyhtarı Toplumsal ve Politik Muhalefetin Etkisi.....	117
b. Arap Birliği Çerçevesinde Petrolün Siyasal Amaçlar İçin Kullanılması.....	118
B. OPEC SONRASI DÖNEMDE ÜRETİCİ ÜLKELERLE PETROL ŞİRKETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	120
1. OPEC'in Başlangıçta Belirlenen Amaç ve Politikaları.....	120
2. OPEC Ülkeleri Arasında Çıkar Uyumundan Çıkar Çatışmasına.....	122
II. 1967 ARAP-İSRAİL SAVAŞI VE PETROLÜN BİR DIŞ POLİTİKA ARACI OLARAK KULLANILMASI.....	124
A. EKONOMİK KAYNAKLARIN SİYASAL AMAÇLAR İÇİN KULLANILMASI: BİR AMBARGO DENEMESİ.....	124
1. Bağdat Toplantısı ve Ambargo Kararı.....	124
2. Petrol Ambargosu Genişlemesi ve Arap Kamuoyunun Sürece Etkisi.....	126
3. Mısır-Suudi Uzlaşması ve Petrol Ambargosunun Kaldırılması.....	128
4. Ambargonun Ekonomik ve Siyasal Sonuçları.....	130
B. 1967 SAVAŞI SONRASI ARAP ÜRETİCİLERİN PETROL ENDÜSTRİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİ ARTIRMA GİRİŞİMİ.....	133

III. 1973 EKİM SAVAŞI VE PETROL SİLAHI.....	136
A. SAVAŞ ÖNCESİ PETROL DİPLOMASİSİ.....	136
B. ARAP PETROL POLİTİKASI: AMBARGO VE FİYAT ARTIŞLARININ ETKİLERİ	138
1. ABD'ye Açık Mesaj	139
2. Arap Ülkelerinin Petrol Üretimini Kısıma ve Ambargo Kararı.....	140
3. Petrol Silahının Hedef Ülkelerin Dış Politikası Üzerindeki Etkileri	142
4. Krizin Petrol Fiyatlarına Etkisi	147
5. Petrol Gelirlerinin Kullanımı: Petro Dolar Ticareti	148
C. PETROL KRİZİ SONRASI ÜRETİCİ ÜLKE-İMTİYAZLI ŞİRKET İLİŞKİLERİNDE YENİ PARAMETRELER	151
1. Petrol Endüstrisinde İmtiyaz Döneminin Sona Ermesi.....	151
2. Katılım ve Millileştirme Sonrası Petrol Üreticisi Ülke-Çok Uluslu Şirket İlişkisi.....	152
IV. ŞAH SONRASI İRAN DIŞ POLİTİKASININ ŞEKİLLENDİRDİĞİ BASRA/ARAP KÖRFEZİ ENERJİ POLİTİKALARI.....	155
A. İRAN'DA ŞAH REJİMİNİN DEVRİLMESİ: İKİNCİ PETROL KRİZİ.....	155
1. Rejim Değişikliğinin Petrol Fiyatlarına Etkisi.....	157
2. İran Devrimi ve İki Ayaklı Amerikan Güvenlik Politikasının Çökmesi.....	160
B. BAĞDAT VE TAHRAN'IN BÖLGESEL GÜÇ OLMA HEDEFLERİNİN ÇATIŞMASI: İRAN-IRAK SAVAŞI	162
C. TEHDİT EDİLEN AMERİKAN PETROL ÇIKARLARINA ASKERİ KORUMA STRATEJİSİ: BASRA/ARAP KÖRFEZİ'NDEN AMERİKAN KÖRFEZİ'NE.....	165
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
SOĞUK SAVAŞ SONRASI DEĞİŞEN GLOBAL VE BÖLGESEL PARAMETRELER: PETROL ODAKLI GÜVENLİK VE TEHDİT ALGILAMALARI.....	
I. PETROL KAYNAKLARI ÜZERİNDE DENETİM KURMA MÜCADELESİ: İRAK'IN KUVEYT'İ İŞGALİ.....	168
A. EKONOMİK SAVAŞTAN ASKERİ SAVAŞA: SADDAM'IN KUVEYT'İ İŞGALİ	169
1. Saddam'ın Bölgesel Güç Olma İsteğinde Batılı Devletlerin Sorumluluğu	170
2. Irak-Kuveyt Krizinde Merkantilist Politikalar	172
3. Petrol Güvenliği ve Amerikan Politikaları: Stratejik Enerji Kaynakları Üzerinde Askeri Denetim Kurma Politikası.....	174
B. BM ÇATISI ALTINDA GELEN AMERİKAN MÜDAHALESİ: ABD'NİN İRAK PLANI	177
1. Körfezi İstikrarsızlaştırma Politikası: Kontrollü Gerilim Politikası.....	178
2. Petrol ve Güvenlik Denklemine Kesişim Noktası: Silah Ticareti.....	179
C. GIDA KARŞILIĞI PETROL PROGRAMI ÇERÇEVESİNDE SADDAM'IN AMERİKAN KUŞATMASINDAN KURTULMA POLİTİKASI	183
II. ORTA DOĞU PETROLLERİNE OLAN BAĞIMLILIĞI AZALTMA GİRİŞİMLERİ: ORTA ASYA VE KAFKASYA'DA AMERİKAN PETROL ŞİRKETLERİ.....	186
A. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI VE YENİ BÜYÜK OYUN.....	186
B. ORTA ASYA VE KAFKASYA'DA AMERİKAN ETKİ ALANI OLUŞTURMA GİRİŞİMİ	187

III. 11 EYLÜL SONRASI DÖNEMDE PETROL VE PETROL GÜZERGAHLARI ÜZERİNDE ARTAN KÜRESEL REKABET	192
A. PARÇALARI BİRLEŞTİRME STRATEJİSİ: 11 EYLÜL SALDIRISI, ENERJİ MERKEZLİ GÜVENLİK ARAYIŞI VE AFGANİSTAN SAVAŞI	192
1. 11 Eylül Sonrası Değişen Amerikan Güvenlik Doktrini.....	192
2. Washington’da Şahinler İktidarının Petrol ve Silah Şirketleri ile İlişkileri.....	194
3. Bush Yönetimi ve Enerji Güvenliğinin Bir Dış Politika Önceliği Olması.....	195
4. Enerji Güvenliği Bağlamında Hedefteki İlk Rejim: Talibanlı Afganistan.....	198
B. IRAK’A “ÖZGÜRLÜK OPERASYONU”: BİR PETROL SAVAŞI MI?.....	203
1. Rusya, Çin ve Fransa’nın Irak Petrolü Üzerinde Artan Ağırlığı	204
2. Irak Petrolünden Dışlanma Girişimine Amerikan-İngiliz Tepkisi	208
a. Bağdat’ı Kuşatma Planı: Kitle İmha Silahlarının Denetimi Gölgesinde Sürdürülen Petrol Pazarlığı.....	211
b. Irak Politikasında Sona Doğru.....	214
3. Savaş Sonrası Yeni Düzen: Kartlar Yeniden Dağıtılıyor	215
4. Kaybedenler ve Kazananlar: Irak Petrolünün Yeniden Paylaşımı	217
C. IRAK SAVAŞI SONRASI ABD’NİN KÜRESEL ENERJİ GÜVENLİĞİ BAĞLAMINDA İRAN POLİTİKASI	223
SONUÇ.....	227
EKLER	232
KAYNAKÇA	243

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AB	Avrupa Birliği
ARAMCO	Arab-American Petroleum Company - Arap-Amerikan Petrol Şirketi
APOC	Anglo-Persian Oil Company- İngiliz-Pers Petrol Şirketi
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BP	British Petroleum-İngiliz Petrol
Casoc	Standart Kalifornia Arap Petrol Şirketi-California Arabian Standard Oil Company
CENTCOM	US Central Command - ABD Merkez Komutanlığı
CFP	Compagnie Française des Pétroles-Fransız Petrol Şirketi
CPC	Caspian Pipeline Consortium- Hazar Boruhatları Konsorsiyumu
DOE	Department of Energy - ABD Enerji Bakanlığı
FMS	Foreign Military Sales - Dış Askerî Satışlar (Kredisi)
GCC	Gulf Cooperation Council - Körfez İşbirliği Konseyi
IEA	International Energy Agency- Uluslararası Enerji Ajansı
INOC	Iraq National Oil Company- Irak Ulusal Petrol Şirketi
IPC	Iraq Petroleum Company- Uluslararası Enerji Ajansı
KİK	Körfez İşbirliği Konseyi
KOC	Kuwait Oil Company- Kuveyt Petrol Şirketi
MIDEASTFORUS	Middle East Force - ABD Orta Doğu Gücü
MOU	Memorandum of Understanding - Anlaşım Memorandumu
NATO	North Atlantic Treaty Organization - Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
NIOC	National Iranian Oil Company- İran Ulusal Petrol Şirketi
NMD	National Military Defense (System) - Ulusal Askerî Savunma (Sistemi)
OAPEC	Organization of Arab Petroleum Exporting Countries - Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (1968)
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development- İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
OIP	Office of Iraq Programme - Irak (Gıda Yardımı) Programı Ofisi
OPEC	Organization of Petroleum Exporting Countries - Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
TPC	Turkish Petroleum Company- Türk Petrol Şirketi
Socal	Standart Oil of California- Standart Kalifornia Petrol

GİRİŞ

Petrol, modern Orta Doğu politikasının şekillenmesinde önemli faktörlerden biri olagelmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde önce büyük güçlerin işgaline uğrayan ardından petrol rezervleri dikkate alınarak bir çok devlet arasında paylaşılan Orta Doğu coğrafyası, günümüzde de sahip olduğu enerji kaynakları dolayısıyla krizlerin, savaşların ve çatışmaların odağı olmaya devam etmektedir. Petrolün stratejik ve ekonomik değeri arttıkça güçlü devletlerin petrol rezervlerine ulaşmak ve onları kontrol etmek için Orta Doğu'daki petrol sahalarına yönelmeleri bölgeyi ciddi bir kaosu içine sürüklemiştir ve sürüklemeye de devam edeceğe benzemektedir. Zira dünyanın hiçbir bölgesinde Orta Doğu'daki gibi, büyük petrol rezervinin bulunmayışı, bölge ülkelerini dünya politikası açısından yaşamsal öneme sahip ülkeler konumuna getirmiş bulunmaktadır.

Bir saptama yapmak gerekirse, dünya genelinde kanıtlanmış ham petrol rezervi yaklaşık 1.1 trilyon varil iken, Orta Doğu'daki ham petrol rezervi yaklaşık 740 milyar varildir. Dolayısıyla dünya genelinde kanıtlanmış petrol rezervlerinin % 65 gibi önemli bir oranı Orta Doğu'da bulunmaktadır. Söz konusu rezervlerin 264 milyar varili Suudi Arabistan'da, 132 milyar varili İran'da, 115 milyar varili Irak'ta, 98 milyar varili BAE'de, 101 milyar varili Kuveyt'te ve 15 milyar varili Katar'da bulunmaktadır. Diğer bir deyişle İran'ı hesaplamanın dışında tutmamız halinde, dünyada tüketilen enerji kaynaklarının yaklaşık %40-45'ini oluşturan petrol rezervlerinin %50'den fazlasının 55 milyonluk bir kesimin elinde olduğu görülmektedir. Yukarıdaki verilerin tümünün kanıtlanmış petrol rezervi olduğu belirtilmelidir. Irak'taki olası ve kanıtlanmış petrol rezervlerinin 250 milyar varil olduğu ileri sürülmektedir. İran ve diğer ülkelerdeki petrol rezervleri son yıllarda yapılan araştırmalarla sürekli artmaktadır. Bununla birlikte kanıtlanmış rezervler itibariyle dünyanın 40-50 yıl daha petrol bakımından Orta Doğu coğrafyasına bağımlı kalacağı anlaşılmaktadır. Petrol rezervleri, bu enerjiye gereksinim duyan ülkeler açısından Orta Doğu'yu bölge ülkelerine bırakılmayacak kadar önemli bir hale getirmektedir. Bu çerçevede petrol rezervlerine erişim konusunda bölgesel ve küresel alanda yaşanan/yaşanacak uluslararası bir mücadelenin esas olarak Orta Doğu merkezli olması kaçınılmazdır.

Dolayısıyla dünya enerji kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan petrolü sıradan ticari bir meta olarak görmek oldukça güç. Petrol aslında normal bir hammadde kaynağı olmadığı gibi istendiği kadar alınıp satılabilen bir kaynak da değil. Tam tersine petrol, gelişmiş endüstrilerin gelişmişlik seviyelerini sürdürmelerinde temel enerji kaynağı durumundadır. Bu anlamda petrole, sıradan bir ticari meta olmaktan öte yaşamın devamını sağlayan, zenginliğin ve gücün bir unsuru olarak bakmak gerekir. Diğer bir ifadeyle petrol, varlığı ya da ticareti ülkeler açısından hem ekonomik zenginlik hem de güvenlik anlamına geldiği gibi yokluğu da başlı başına bir ulusal güvenlik sorunu olarak düşünülebilmektedir. Dolayısıyla ulusal güvenlik planlamalarında ya doğrudan petrol kaynaklarına sahip olma ya da bu söz konusu değilse ona güvenli erişim olanaklarına sahip olma yaşamsal bir önemdedir. Ancak, petrolün ülkeler açısından taşıdığı

stratejik önem, petrole olan talebin miktarı ve erişim imkanı, petrolün kullanım alanları, yerine ikame edilebilecek alternatif enerji kaynaklarının varlığı ve miktarı ve son olarak da petrolün ulusal ekonomi üzerindeki etkisi ile ölçülmektedir. Bu bağlamda petrolün geçmişte olduğu gibi gelecekte de ekonomik planlamalardan güvenlik planlamalarına kadar uzanan geniş bir yelpazede yani bir çok alanda doğrudan politik aktörlerin hareket alanını belirleyen bir kaynak olacağını söylemek abartılı bir değerlendirme olmaz. Hatırlanacağı üzere, 1973 petrol ambargosu bir çok ülkede olduğu gibi Japon dış politikasında da geriye dönülmez bir etki yapmıştır. Japonya'nın petrole olan tek taraflı bağımlılığı, erişim sorunu ile birleşince, Tokyo, Arap-İsrail sorununda Arap tezlerini destekleyen bir noktaya gelmiştir. Bugün için çok sayıda ülke petrol gereksiniminin nerdeyse tamamını ithal etmektedir. Orta Doğu ülkeleri, hem Asya Pasifik ülkelerinin ki buna başta Japonya ve Çin dahil, hem de diğer gelişmiş Batılı ülkelerin petrol gereksinimini karşılayan başlıca ülkeler konumundalar. Örneğin ABD petrol ithalatının yaklaşık %25'ini bu ülkelere karşılamaktadır. Bu durum açıkçası yakın bir gelecekte alternatif kaynaklar devreye sokulamazsa, Orta Doğu ülkelerinin dünyanın en önemli petrol sağlayıcısı ülkeleri olma konumlarını devam ettirecekleri anlamına gelmektedir. Toparlarsak Orta Doğu'nun artan stratejik önemi, ekonomi ile politika arasındaki ilişkiyi daha can alıcı hale getirmektedir ki bu unsur çalışmanın ana temasını ve analitik çerçevesini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda çalışmada hem bölgedeki petrole bağlı sorunları hem de bölge dışı ülkelerin bu sorunlara ilgisini ve oynadıkları rolü anlamada, açıklamada ve öngörmede en uygun analiz çerçevesi olduğuna inanılan ekonomi politik kuramı kullanılmıştır. Çalışmanın amacı bölgedeki sorunları ekonomi politik bir bakış açısıyla hem açıklamak hem de bu sorunların geleceğine dönük öngörülerde bulunabilmektir. Uluslararası ilişkilerdeki siyasal sorunları ekonomik bir bakış açısıyla analiz etmeye yönelik olan ekonomi politik teoriyi benimseyen bilim adamları kendi aralarında farklılaşabilmektedir. Bunlardan bazıları indirgemeci bir yaklaşımla tüm sorunlara ekonomik bir temel bulmaya çalışırken bazıları siyasal sorunların ekonomik nedenlerle de açıklanabileceğini göstermekle yetinmektedir. Bunların dışında kalan ve bu alanda çalışan bazı bilim adamları ise ekonomi ve politikadan herhangi birine daha fazla ağırlık veya daha belirleyici bir konum vermektense bunlar arasında doğrudan ve sürekli bir ilişki olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla aralarındaki bu derece farklılığı bu aşamada bir tarafa bırakılarak ekonomi ile politika arasındaki karşılıklı etkileşimden yola çıkan uluslararası ekonomi politik yaklaşım çerçevesinde Orta Doğu'daki krizlere bakıldığında, petrolün bazen doğrudan bazen dolaylı ama nerdeyse sürekli bir şekilde bölgedeki krizlerin en belirleyici nedeni olduğu dikkati çekmektedir. Çalışmada, hem bölge ülkelerinin kendi aralarındaki ilişkilerde hem de bölge dışı ülkelerin bölgeye olan ilgisinde petrol kaynaklarını denetleme endişesi başta olmak üzere ekonomik kaynakların ve çıkarların oldukça belirleyici olduğu varsayılmıştır. Böyle bir analitik ve teorik çerçeve, bu kadar açık ve bilinen bir gerçeği sadece tekrar etme amacı taşımak yerine bölgedeki sorunları stratejik ve siyasal sorunlara bağlayarak açıklamayı amaçlayan diğer çalışmalara alternatif bir bakış açısı getirmenin yanında bölgesel sorunları anlamada ve açıklamada iyi bir proje alt yapısı oluşturduğuna inanıldığı

için seçilmiştir. Son on ya da yirmi yıl içinde Orta Doğu'daki krizlerin ve çatışmaların nedenleri hatırlanacak olursa bunun ne kadar anlamlı olduğu kolayca anlaşılabilir. Örneğin 1980'den 1988'e kadar sekiz yıl süren İran-İrak savaşının ardından Kuveyt petrol rezervleri üzerinde doğrudan bir denetim kurma amacına yönelik Irak'ın 1990'daki girişimini, 2003 yılında bu sefer Irak'ın bölge dışı güçler tarafından işgal edilmesi izlemiştir. Ayrıca Suudi Arabistan ve Kuveyt'in ABD ile ilişkilerinde en önemli unsurun bu iki ülkenin sahip olduğu petrol rezervleri olduğuna inanılmaktadır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, uluslararası ekonomi politik perspektif ontolojik, teorik ve kavramsal düzeyde detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Kuram, kavramsal ve teorik bağlamda liberal, realist/merkantilist ve Marksist/globalist açılardan detaylı bir şekilde tartışılmış ve çalışmamız için bir teorik çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Petrol kaynakları üzerinde askeri, ekonomik ve politik denetim kurma politikasını öne çıkartan merkantilist ve radikal ekonomi politik perspektifler ile serbest ticaretin önemi ve karşılıklı bağımlılık olgusunu öne çıkartan liberal ekonomi politik yaklaşımlar bu bağlamda tartışılan konular olmuştur. Ayrıca bu bölümde teorik çerçeveye bağlı kalınarak Orta Doğu'daki ülkelerin petrol rezervleri, ekonomik ve siyasal yapıları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak kavramsal bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına bölgedeki petrol rezervleri üzerindeki bölgesel ve küresel güç mücadelesi tarihsel perspektifi dışlamadan tartışılmıştır. Bu bölümde ayrıca bölgedeki petrol kaynakları üzerinde denetim kurma amacının büyük güçler ve onların petrol şirketleri arasında rekabete ve işbirliğine olan etkisi üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Arap petrol üreticilerinin petrol üzerinde denetim kurma politikası sürecinde ortaya çıkan bölgesel ve küresel krizler ve bu krizlerde büyük güçlerin oynadığı rol irdelenmiştir. Özellikle petrolün bölge ülkeleri tarafından siyasal bir baskı unsuru olarak kullanılması politikaları ve bunun bölgesel ve küresel sisteme yansımaları üzerinde durulmuştur. OPEC politikaları, Arap petrol ambargoları ve bölgedeki rejim değişikliklerinin yol açtığı ekonomik ve güvenlik krizleri, petrolün stratejik önemi bağlamında analiz edilmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde petrol, zenginlik ve güç ilişkisi bağlamında Irak'ın Kuveyt'i işgali, 11 Eylül saldırıları ve hemen ardından Afganistan ve Irak işgali tartışılmıştır. Bu çerçevede Irak ve ABD ile ilgili olarak her iki ülkenin petrol rezervlerini ele geçirme girişimleri ve bunun bölge ve dünya politikasında yol açtığı sonuçlar irdelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

I. EKONOMİ POLİTİK: ONTOLOJİK BİR TARTIŞMA

Ekonomi politik disiplinini tanımlarken Robert Gilpin şu ifadeleri kullanmıştır: “devlet ve piyasalar olmadan ekonomi politik (disiplini) olmaz. Devletin yokluğu (gözardı edilmesi), salt fiyat mekanizmasının ve piyasa güçlerinin ekonomik aktiviteleri belirlediği varsayımı, pür ekonomistlerin dünyası olur.... Piyasaların yokluğu (gözardı edilmesi) ve devletlerin ekonomik kaynakların bölüşümünü ve dağıtımını üstlendiği varsayımı ise, pür politik bilimcilerin dünyası olur.”¹ Gilpin’e göre ekonomi politik yaklaşım, politika ile ekonomi arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak bu iki alanı bir çalışma çatısı altında birleştiren bir disiplindir. ‘Eleştirel Ekonomi Politik’ adlı çalışmasında Robert Cox da uluslararası sistemin anlaşılması için devlet ve piyasa arasındaki etkileşimin birlikte ele alınması gerektiğini öne sürmektedir. Cox, uluslararası ekonomik ilişkiler ile uluslararası politika arasında birbirini etkileyen bir etkileşim olduğunu ve bu etkileşimin sonuçları itibariyle, görmezlikten gelinemeyeceğini ileri sürmektedir.² Ekonomi politik disiplinin uluslararası ilişkilerdeki en önemli temsilcileri arasında sayılan Susan Strange ise ekonomi politik yaklaşımı, devlet ve piyasalar arasında varolan interaktif etkileşimi inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlamaktadır.³

Uluslararası düzeyde devlet ve piyasa arasındaki etkileşimi analiz eden uluslararası ekonomi politik çalışanları, uluslararası ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin ulusal ve uluslararası politikaya etkisi üzerine odaklanmışlardır. Önemli gündem maddeleri arasında uluslararası ticaret, parasal ilişkiler, finansal sorunlar ve çok uluslu şirketlerin faaliyetleri gibi alanlar gelmektedir. Ekonomi politik uzmanları dünyanın ekonomik aktivitelerinin en yoğun olduğu endüstrileşmiş bölgelerinin hem birbiri ile hem de diğer bölgelerle olan ilişkilerine ayrı bir önem verirler. Kuzey-Güney ilişkileri, hammadde kaynakları üzerindeki mücadele, G-8, G-20 ülkeleri, IMF, GATT, AB, NAFTA, OECD gibi örgüt ve kurumların aldığı kararların uluslararası politikaya etkisi ve devletlerin bu örgütlerde alınan ticari nitelikli kararlarda oynadığı rol uluslararası ekonomi politik disiplini kapsamında önemli birer araştırma alanıdır. Diğer bir deyişle uluslararası ekonomi politik (UEP) içerisinde en önemli sorun alanı yerel ve uluslararası faktörler ile ekonomi politikaları arasındaki etkileşimi ortaya koymaktır. Etkileşimi ortaya koymak oldukça kompleks olmasına rağmen, UEP, yalnızca bu yoldan bir araştırma gerektirir. Yani bir UEP çalışmasından ekonomi ile politika arasındaki etkileşimi ortaya koyması beklenmektedir.⁴

Bununla birlikte ekonomi politik perspektif yalnızca ekonomi ile politika arasında bir etkileşim olduğunu öne süren bir yaklaşım olarak tanımlanamaz. Ekonomi politik perspektifin bir çalışma disiplini olmasına yol açan çetin özü (hard core), ekonomi ile politika arasındaki

¹ Björn Hettne, “Introduction: International Political Economy of Transformation”, Ed.: Björn Hettne, **International Political Economy: Understanding Global Disorder**, London-New Jersey: Zed Books Press, 1995, ss. 2-3.

² Robert W. Cox, “Critical Political Economy”, Ed.: Björn Hettne., **International Political Economy: Understanding Global Disorder**, London-New Jersey: Zed Books Press., 1995, s. 32.

³ Strange’e göre ekonomi ile politika arasındaki ayrım çoğu zaman keyfi yapılmaktadır. Bkz.: Hettne, op. cit., s. 3.

⁴ Jeffry Frieden- Lisa L. Martin, “International Political Economy: The State of the Sub-Discipline”, **The Political Economist**, Vol: X, Issue:2 (Winter 2002), ss.1-2, <http://www.apsanet.org/~polecon/winter2002.pdf>, (e.t.22.08.2004)

etkileşimin uluslararası sistemde yapısal bir değişim, dönüşüm yarattığını varsaymasıdır. Nitekim, ekonomi politik disiplinini diğer disiplinlerden ayıran en önemli yan da böyle bir etkileşimi varsaymasının ötesinde bunun yapısal bir dönüşüme yol açtığını ileri sürmesidir. Yukarıda kendilerine atıfta bulunduğumuz yazarlar da ekonomi politik disiplinini tanımlarken, aynı zamanda bu iki alan (siyasal ve ekonomik alan) arasındaki etkileşimin, uluslararası sistemde tarihsel ve yapısal bir değişime yol açtığını ileri sürmüşlerdir.

Geniş anlamda uluslararası ekonomi politik çalışmaları, uluslararası işbirlikleri, ittifaklar, sorunlar ve çatışmaların analizinde politik, prestij..vb. gibi öğelerden ziyade ekonomik unsurlar üzerinde durmaktadır. Uluslararası ilişkiler açısından ekonomi politik temelli bir araştırma, esas olarak politika ve ekonomi arasındaki kurumsal ve süreçsel bağlantının analiz edilmesidir. Bir anlamda uluslararası ekonomi politik çalışanları, analizlerinde ve açıklamalarında, doğada var olan kıt kaynakların ve bunların ticaretinin hangi şartlarda ve ne ölçüde hükümetlerin dış politikalarını etkilediğini araştırmaktadırlar. Zira politik gücün ekonomik ilişkileri nasıl ve ne ölçüde etkilediği ve ekonomik güçlerin de politika yapımını nasıl, hangi araçlarla ve ne ölçüde etkilediği disiplinde önemli bir sorun alanıdır. Bu bağlamda ekonomi politik yaklaşım, global ekonomik ilişkiler ve kaynaklar ile dış ve/veya iç politika arasındaki sistematik ilişki sürecini tanımlamayı amaçlamaktadır. Ekonomi politik aynı zamanda ekonomi ile dış politika arasında doğrudan sistematik bir ilişki sürecinin var olduğunu ve bu ilişki süreci tanımlanmadan, devletlerin dış politika davranışlarının anlaşılamayacağını ileri süren teorik bir çerçeve çizer. İleri sürülen bir diğer varsayımsa dış politika ile ulusal ve uluslararası kurumsal örgütlenmeler ve ilişkilerin dış çevresel koşullardan (petrol, doğalgaz, su...vb.) etkilendiğidir. Bu çerçevede ekonomi politik yaklaşım bize, politik sistemler, ekonomik sistemler ve bireysel aktiviteler ile dış çevre arasındaki bağlantıyı anlamada yardımcı olmaktadır.⁵

Ancak, UEP uluslararası ilişkilerde nispeten yeni bir disiplindir. Uluslararası ilişkilerin bir alt disiplini olarak UEP, 1970'lerde uluslararası ilişkilerciler tarafından tartışma gündemine alınmasına karşın 1980'lerin ortasına kadar konu üzerinde ciddi çalışmalarda bulunulmamıştır. Günümüzde bile UEP disiplinin sınırları açıkça tanımlanmış değildir. UEP disiplini, genellikle ulusal ve uluslararası ekonomik ilişkilerin sebep veya sonuç olarak dış politikaya etkilerini ele alan çalışmalarda kendisine yer bulmaktadır. Bunlar, ulusal ticaret politikaları, para politikaları, GATT/DTÖ içerisinde yürütülen müzakereler, uluslararası ticari sistemi düzenleyen bölgesel örgütlerin yapısı, karar mekanizması veya uluslararası sermaye hareketlerinin veya para hareketlerinin ulusal sistem üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalar olarak sayılabilir.⁶ Bununla birlikte UEP bir disiplin olarak tanımlanmamasına rağmen, son yirmi yıl içerisinde yaklaşım

⁵Mark Rupert, "Political Economy is Not the same as Economics", <http://www.maxwell.syr.edu/maxpages/faculty/merupert/Teaching/Political%20Economy.htm>, (e.t. 03.03.2004)

⁶ GATT, EFTA (European Free Trade Association), LAFTA (Latin American Free Trade Association), ASIAN (Association of South-East Asian Nations), EAC (East African Community), UDEAC (Central African Customs and Economic Union), ACM (Arap Comman Market, RDC (Reginal Cooperation for Development-1964'te kurulan örgütün üyeleri arasında Türkiye'de bulunmaktaydı) gibi 1975'ten önce kurulan bu örgüt ve kuruluşların kuruluş amaçlarının başında, üye ülkeler arasında ticareti kısıtlayıcı engelleri en az indirmek vardı. Dış ticaret önündeki sınırlamaların kaldırılmasına dönük olarak bu örgüt ve kurumlarda başlatılan girişler, kısa sürede uluslararası serbest ticaretin gelişmesine ciddi katkı sağlamıştır. Bu örgütlerin üyeleri ve kuruluş amaçları ile ilgili olarak bkz., Robert E. Baldwin-David A. Kay, "International Trade and International Relations", **International Organization**, Vol: 29, No:1 (Winter, 1975), ss. 99-131.

önemli teorik ve analitik çalışmalarla kendine özgü bir bilimsel çalışma metodu geliştirmiştir. Ancak, bu UEP çalışanlarının disiplinin çalışma alanı üzerine ortak bir konsensüse vardıkları anlamına gelmemektedir. Bu noktada uluslararası ilişkilerde ekonomi politik perspektifi kavramsal ve teorik boyutta incelemeye geçmeden önce kavramın tarihsel gelişimi üzerinde kısaca durmakta yarar görmekteyiz.

A. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE EKONOMİ POLİTİK KAVRAMININ GELİŞİMİ

Politika ile ekonomi arasındaki etkileşimi interdisipliner bir şekilde inceleyen ekonomi politik yaklaşım, yaygın olarak uluslararası ilişkiler ve siyaset biliminin yanı sıra iktisat bilimi içerisinde başvurulan teorik bir çerçeve olmuştur. İktisat disiplininin bilimsel bir çalışma alanı haline gelmesi sürecinde başvurulan başlıca kavramlardan biri olan ekonomi politik, tarihte bugünkü iktisat kavramı yerine tercih edilen bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, kavramı ilk kullananlar da gene kendilerine iktisatçı diyen yazarlar olmuştur. Ancak, iktisatçılar tarafından kavrama yüklenen anlam siyasal iktidarlar ile ekonomik düzen arasındaki ilişkiden çıkartılmamıştır.

“Ekonomi politik” kavramının orijinal olarak ilk kez bir kitap adında kullanılması 1615 yılında bir ekonomi politikçi olan Antoine de Montchétien tarafından kaleme alınan “Traite de l'Économie Politique” adlı eserde sözkonusu olmuştur. “Ekonomi politik” kavramının bir kitap isminde ilk kez Montchétien tarafından kullanılmış olmasına karşın, kavramın ilk kez kesin olmamakla birlikte Louis de Mayerne-Turquet tarafından kaleme alınan “la monarchie aristodémocratique” adlı eserde kullanıldığı sanılmaktadır.⁷ Louis de Mayerne-Turquet “ekonomi politik” kavramını “*devleti kuran vatandaşlara karşı egemen gücün görevleri*” ile ilişkili olarak kullanmıştı.⁸ Bu bağlamda kavram orijinal olarak 1600’lü yılların ilk yarısından itibaren Fransız bilim dünyasında kullanılmaya başlanmıştı.

İngiliz literatüründe ekonomi politik kavramını bir kitap adında ilk kullanan kişi ise Sir James Steuart (1712-1780) olmuştur. 1767 yılında yayınlanan “*An Inquiry into the Principles of Political Economy*” adlı çalışma, nüfus, ticaret, sanayileşme, para, bankalar, faizler, vergilendirme ve kredi politikaları üzerine yazılmıştı. Steuart kitabın özellikle XXV’ci kısmında ticaret, zenginlik ve güç arasında birbirini etkileyen bir etkileşim olduğunu yazmıştı. Zira, çalışmanın bütününde de hükümetlerin zenginliğe yol açacak ekonomik politikaları nasıl uygulayacağı üzerine önerilerde bulunulmuştu.⁹ Sir Steuart’a göre ekonomi politik disiplini “*ulusa nasıl zengin olacağını öğretme bilimidir*”.¹⁰ Kavramı İngiliz literatürüne kazandıran ve İngiliz ekonomi politik biliminin kurucusu sayılan kişi ise Sir Steuart’tan önce yaşayan ekonomist ve politikacı William Petty (1623-1687) olmuştur. *Treatise of Taxes and Contributions* (1662) adlı eserinde Petty, ekonomi içinde kamu

⁷ James E. King, “The Origin of the Term ‘Political Economy’”, **The Journal of Modern History**, Vol: 20, No:3 (Sep., 1948) s. 230; Vural, F. Savaş, **İktisatın Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1998, s. 143.

⁸ King, loc. cit., s. 230

⁹ James Steuart, **An Inquiry into the Principles of Political Economy**, McMaster University online prees, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/steuart/prin.html> (e.t. 12.05.2005)

¹⁰ Robert Gilpin, **Global Political Economy: Understanding the International Economic Order**, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2001, s. 25

gücünün oynadığı rolü incelemiştir.¹¹ 1800'lerin başına gelindiğinde ise İngiliz ekonomi politikçileri hükümetin ekonomiye müdahalesini eleştiren yazıları bir biri ardına yayınlamaya başlamıştır. Bu dönemde Adam Smith'in 1776 yılında yayınlanan *The Wealth of Nations* (Ulusların Zenginliği) eserinin etkisinde kalan İngiliz ekonomi politikçileri, kavrama ekonomik ve siyasal liberalleşme çerçevesinde bir anlam yüklemişlerdi. David Ricardo *Principles of Political Economy and Taxation*(1817) adlı eserinde ve J. Stuart Mill (1806-1873) *Principles of Political Economy* adlı eserinde dış ticarete liberal ekonomi politik uygulamaların zenginliği artırıcı yararı üzerinde durmuşlardı.¹² İngiliz ekonomi politikçiler kavramı, ilk başlarda kıt kaynakların optimal kullanımına yol açacak politikaların devlet adamlarınca nasıl uygulanacağı bağlamında ele almıştı. Onlara göre ekonomi politik toplumun zenginleşmesine yol açacak politikaların kamu gücü ile uygulanmasıydı. Ancak Adam Smith ile birlikte kavram politik erkin ekonomik yaşama müdahalesinin eleştirisi şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları kendilerine liberal denecek olan dönemin yazarları, ekonomik gelişme için bazı politikalar önerir ise de, devletlerin doğrudan ekonomik alana korumacı ve sınırlamacı bir şekilde müdahale etmesine karşı çıkmışlardı. Bu çerçevede on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra ekonomi politik kavramı, bazı yazarların politik erkin ekonomi içerisindeki varlığını kabul etmesinden dolayı ciddi bir tartışmanın yaşandığı yıllara sahne olmuştur. Bu konuda süren tartışmalar en sonunda 1860'larda ekonomi politik kavramının yerini yalnızca ekonomi (ya da iktisat) kavramına bırakmasıyla farklı bir zemine kaymıştır. İktisat biliminin, politikadan ayrılmasında ise kuşkusuz Marshall ikilisi oldukça önemli bir rol oynamışlardı. Marshall 1879 yayınladığı *The Economics of Industry* ve 1890'da yayınladığı *Principles of Economics* adlı klasik çalışmasında ekonomi politik kavramı yerine ekonomi kavramını kullanmış ve ekonomi biliminin uğraş alanını da oldukça sınırlamıştı. Marshall ekonomi disiplini içerisinde, ekonomiyi politik olandan ayırma yolunda önemli bir aşama kaydetmişti.¹³ Bu noktadan sonra İşya Üşür'ün sözleri ile devam edecek olursak:

“ 1850'lere kadar “ekonomi” kavramı bir bilim dalı adı olarak henüz kullanılmaya başlanmış değildi. 1879'da Alfred Marshall ve karısı M.P. Marshall, “*The Economics of Industry*” adlı kitaplarını yayınladıklarında, ‘ekonomi politik’ deyimini yerine niçin ekonomi deyimini tercih ettiklerinin gerekçesini de vermekteydiler; ‘Politik’ yanlış anlamalara yol açan bir kavramdır; çünkü politik çıkarlar genellikle, bir ulusun bir kısmının ya da kısımlarının çıkarları anlamına gelmektedir. Böylece bir ‘bilim’in adı olarak bir deyim (ekonomi politik), ulusun bütünüünün çıkarlarını temsil

¹¹ William Petty, *Treatise of Taxes and Contributions*, London: N. Brooke, 1662, McMaster University online prees, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/petty/taxes.txt> (e.t. 12.05.2005)

¹² Politik alanda bireysel haklar ve kadın haklarının en önemli savunucuların biri olan Stuart Mill tarafından kaleme alınan *Principles of Political Economy* adlı eser de Mill, üretim; dağıtım (bölüşüm); mübadele; toplumsal sürecin üretim ve dağıtım üzerindeki etkisi; ve hükümetlerin etkisi başlıkları altında uluslararası ticaretin yapısı ve toplum ile politikanın buna etkisini incelemiştir. Mill'in ikinci kitabı da *Ekonomi Politik Üzerine Bazı Belirsiz Sorular* adıyla yayınlanmıştı. Mill bu kitapta uluslar arasında mübadele kanunu; tüketimin üretim üzerindeki etkisi; üretim ve üretimsizlik; karlılık ve faiz; ekonomi politiğin tanımlanması konuları üzerinde durmuştu. Bkz., John S. Mill, **Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy**, Seventh edition, Ed. William J. Ashley, London: Longmans, Green and Co., 1909.<http://www.econlib.org/library/Mill/mlP1.html#Bk.I.Ch.I>; John S. Mill, **Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy**, Second edition, London: Longmans, Green, Reader&Dyer Co., <http://www.ecn.bris.ac.uk/het/mill/question.pdf>.(e.t. 02.08.2004)

¹³ Gilpin, op. cit., s. 26.

*etmediği gerekçesiyle, bir başka deyimle, ekonomi (economics) ile değiştirilmiş olmaktadır”.*¹⁴

Ekonomi politik kavramının ekonomi kavramı ile yer değiştirmesi aynı zamanda devletin iktisadi alandaki rolünün azaltılması ve piyasanın kendi yasaları çerçevesinde, politik müdahaleye maruz kalmadan işleyişi benimseyen klasik liberal düşüncenin bir kazanımıydı. Politik erki ekonomik alandan dışlayan ve liberal bir anlayış üzerine oturan yaklaşım, toplumun parçalardan oluştuğunu ancak, kâr güdüsüyle hareket eden bireylerin aynı zamanda toplumun yararına da bir hizmette bulunduğu varsayımını savunmaktaydı. Klasik liberaller, Mill’in daha önce ifade ettiği gibi toplumun zenginleşmesini sağlayacak ekonomi politik yasaların, ekonomik hayatın içerisinde kendiliğinden varolduğunu ve devlet müdahalesinin doğal düzeni bozduğu tezini savunma noktasındaydı. Bundan önceki görüş ise daha ziyade merkantilist bir anlayışa dayanan ve zenginliğin ve gelişmenin devletin ekonomiye ve dış ticaret politikasına müdahalesi ile sağlanacağı varsayımına dayanmaktaydı. Öte yandan ekonomi politik kavramından ekonomi kavramına geçişte rol oynayan faktörlerin başında, ticaret ve üretim ekonomisinde yaşanan değişime paralel olarak ulusun ortak çıkarlara sahip bireylerden oluşmadığı tezinin bazı yazarlarca öne sürülmüş olması gelmekteydi. Bu çerçevede politik erkin ekonomiye hangi yönde müdahale edeceği önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. Sanayi devrimine bağlı olarak ortaya çıkan işçi sınıfının çıkarlarının toplumun diğer gruplarından, özellikle kapitalist denilen gruplardan farklı olduğu öne sürülmekteydi. Daha sonraları Karl Marx ile sistematik bir teori haline gelen kuram, o dönem için ekonomi politikçilerin iki farklı perspektife bölünmesine yol açmıştı. Bu bölünme Marshall’ın ekonomi politik kavramını ekonomi ile değiştirmesine yol açmıştı. Marksistler ise ekonomi politik kavramına sahiplenmeyi sürdüreceklerdi.¹⁵

Toparlayacak olursak, ilk başlarda devletin vatandaşlarına karşı görevleri ile tanımlanan ekonomi politik kavramının zamanla devletin belli bir grubun çıkarını temsil ettiği eleştirisi karşısında, iktisadi sahadan politığın dışlandığı bir anlama kaydığı görülmektedir. Yukarıda kısaca üzerine durulan ekonomi politik kavramının gelişimi ve dönüşümü daha ziyade iktisat bilimi bağlamında ele alınmıştır. Zira, uluslararası ilişkiler disiplini açısından ekonomi politik kavramı ekonomi ile politika arasındaki oldukça kompleks bir ilişki ağına işaret ettiğinden, kavramın kullanımı da pür ekonomist anlayıştan farklıdır. Tüm bu açıklamalardan sonra ekonomi politik kavramının uluslararası ilişkiler bilimi açısından nasıl algılandığına ve kullanıldığına bakabiliriz.

B. ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE EKONOMİ POLİTİK

Son yıllarda ekonomi politik çalışmalar uluslararası ilişkiler, tarih ve ekonomi disiplini içerisinde oldukça moda olan bir alan haline gelmiştir. Bu ilgi özellikle dünya politikası ve ekonomisinin en azından akademik olarak birbirinden ayrı olduğunun (ekonomistler ve klasik politik bilimciler açısından) öngörülmesine karşın bir çok sorunda iç içe geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomik gelişmeler çoğu zaman politikayı etkilerken, aynı zamanda ekonomik ilişkiler de çoğu zaman politik gelişmeler ve kararlardan etkilenmektedir. İki alan

¹⁴İşaya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?”, s.14, http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/IktisatveToplum_IsayaUsur.pdf, (e.t.08.09.2004)

¹⁵ 1960 ve 1970’lerde Marksist uluslararası ekonomi politik perspektiften etkilenen yeni yaklaşımlar da, açıklamalarında ekonomi politik kavramına yer vermişlerdi, bkz., Hettne, op. cit., s. 9.

arasındaki bu içiçe geçmiş ilişkinin varlığının kabul edilmesi, tarih, ekonomi ve uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde ekonomi politik çalışmaların sayıca artmasına yol açmıştır.¹⁶

Ekonomik süreç içerisinde politikanın ve dolayısıyla devletin hayati bir rol oynadığı tezi genel kabul gören bir yaklaşımdır. Devlet, devletin ekonomi kuramının dışında tutulması gerektiği tezi de bir o kadar taraftar bulan bir yaklaşımdır. Ekonomi, klasik iktisatçıların yaptığı gibi insan ile doğa ve üretim arasındaki ilişkinin bilimi olarak ele alındığında, klasik iktisadın kurucularından sayılan A. Smith'in öne sürdüğü gibi devlet, yalnızca uygulama düzeyinde ele alınır ve bireysel özgürlüklerin iktisadi alanını genişletir. Klasik uluslararası ilişkiler mantığından bakıldığında ise, devlet uluslararası politikanın, dolayısıyla ekonominin de temel belirleyici aktörüdür. Yukarıda belirttiğimiz gibi Robert Gilpin, A. Smith'in aksine devleti dışlayan bir ekonomi politik perspektifin olamayacağını varsaymaktadır. Klasik uluslararası ekonomi politik disiplin, hiçbir ekonomik sistemin politik güç (devlet bağlamında) göz ardı edilerek açıklanamayacağı tezini savunmaktadır.¹⁷ Bu çerçevede uluslararası ekonomik sistemdeki değişim ve dönüşümlerin dönemin politik güçlerinin kapasiteleri, çıkarları, beklentileri vs., ile birlikte ele alınması gerektiği ileri sürülmektedir.

Ancak, gene de 1980'lerde Susan Strange *States and Market* adlı uluslararası ekonomi politik çalışmasını yayınladığında, bir çok uluslararası ilişkiler yazarı tarafından güç ve realiteyi görmezlikten geldiği için eleştirilmiştir.¹⁸ Devlet ile piyasaların sentezlenmesi gerektiğini ifade eden Strange'e göre ekonomi ile politika arasındaki ayrım gerçekçi olmadığı gibi çoğu zaman keyfi olarak yapılmıştır.¹⁹ Öte yandan realist yazarlara göre, çalışmanın doğrudan *Devlet ve Piyasalar* adını taşıması, onun uluslararası ilişkiler disiplini açısından bilimselliğini tartışılmalı hale getirmekteydi. Piyasaların ya da ekonomik ilişkilerin devletlerin dış politikalarını veya devletler arasındaki ilişkiyi etkilediği varsayımı, eleştirinin temel noktasını oluşturmaktaydı. Bu eleştirilerle birlikte, Strange'in yanı sıra Polanyi ve Sally'nın de içerisinde yer aldığı *Review at International Political Economy* ve *New Political Economy* adlı dergilerin çıkartılması ile uluslararası ilişkiler içindeki politika-ekonomi ya da devlet ile piyasaların birbirini etkilediği tezi, ayrı bir disiplin olarak kabul görmeye başlanmıştır.²⁰ Dolayısıyla 2000'lere gelindiğinde bu etkileşimin her iki birim üzerinde de yapısal bir değişim yarattığı varsayımı artık birçok yazar tarafından tartışma konusu olmaktan çıkmıştı.

Her ne kadar Marksist literatürün konu üzerinde önemli etkisi söz konusu olmakla birlikte S. Strange, R. Cox, R. Gilpin, Spero ve Sally gibi uluslararası ilişkiler çalışanları Marksist açıklamalardan farklı olarak devlet-piyasa etkileşimini, ekonomik kuruluşlar, çok uluslu şirketler vs., gibi aktörlerin rolü çerçevesinde incelemeye başlamıştır. Yazarlar, bir şekilde gücü ve güç politikalarını öne alan ve tüm alanı bu kavramlarla açıklayan realist paradigmaya ve ekonomiyi tüm sistemin merkezine yerleştiren globalist ve Marksist teorilere alternatif bir uluslararası

¹⁶ Gilpin, op. cit., s. 25.

¹⁷ Hettne, op. cit., s. 2.

¹⁸ Christopher Farrands, "Being Critical About Being 'Critical' in IPE: Negotiating Emancipatory Strategies", Ed: Jason Abbott- Owen Worth, **Critical Perspective on International Political Economy**, New York: Palgrave Macmillan, 2002, s. 18.

¹⁹ Hettne, op. cit., s. 3.

²⁰ Farrands, op. cit., s. 18

ekonomi politik yaklaşım geliştirmeye çalışmışlardır.²¹ Bu bağlamda eleştirilerin odağında, uluslararası politikanın her geçen gün daha fazla uluslararası ekonomik ilişkilerden etkilenmesine rağmen geleneksel paradigmanın politika ile ekonomi arasındaki ilişkiyi açıklayacak parametreler geliştiremediği idi.

Özellikle ekonomik liberalizmin yaygınlaşması, karşılıklı bağımlılık olgusunun gelişmesi, politika ile ekonomi arasındaki ilişkilerde yaşanan değişim ve bu değişimin geleneksel yaklaşımlar tarafından açıklanamayışı, zamanla uluslararası ilişkilerde değişik perspektiflerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Devletler arasındaki siyasal sınırların öneminin giderek azaldığını, ekonomik kuruluşların ve çok uluslu şirketlerin uluslararası politikadaki rollerinin ve güçlerinin arttığını ve uluslararası politika ile uluslararası ekonomi arasındaki ayırımın oldukça silikleştiğini dile getiren yazarlar, uluslararası ilişkiler disiplini çerçevesinde, uluslararası ekonomik ilişkilerin uluslararası politikadan ayrı incelenemeyeceğine dikkat çekmişlerdir. Uluslararası ilişkiler içinde geleneksel paradigmalara eleştirel bir yaklaşım olarak öne çıkan uluslararası ekonomi politik disiplin, bu çerçevede global ekonomik ilişkiler ile politika arasındaki etkileşimin sosyolojik, kültürel, hukuksal, moral ve kurumsal düzeyde analiz edilmesi gerektiği tezini öne sürmüştür.

Bu konuda öne çıkan en önemli isimlerden biri de Josep Schumpeter'dir. Ekonomi ile politika arasındaki ilişkiye dikkat çeken Schumpeter'in, UEP disiplinine katkısı dört alanda yoğunlaşmaktadır. Schumpeter, çalışmalarında uluslararası ticaretin kendiliğinden oluşan ve genişleyen doğal bir mekanizmaya sahip olmadığını öne sürmüştür. Bu süreçte Schumpeter'in disipline bir diğer katkısı, oligopolistik firmaların başarısı üzerinde durması ve kartel gibi davranabilen bu şirketlerin uluslararası politikaya etkilerini incelemesi ile ortaya çıkmıştır. Schumpeter'e göre, büyük firmalar kapitalizmin genişlemesinde ve yayılmasında önemli roller oynamaktadır. Üçüncü olarak Schumpeter teknolojik yenilikler ile ulusal kapasite arasında bağlantı kurmuştur. Uluslararası ticarete teknolojik yeniliklerin önemi üzerinde duran Schumpeter'e göre teknolojik gelişmeleri yakalama konusunda Az Gelişmiş Ülkeler (AGÜ) başarısız olurken, çok uluslu şirketler bunda başarılı olmuşlardır. Son olarak da Schumpeter, politik kültür, toplumsal yapı ve ekonomik gelişim arasında bir ilişkinin var olduğunu öne sürmesi ile uluslararası ekonomi politik disiplinin yolunu aralamış olmaktadır.²²

1980'lere gelindiğinde ise yaşanan petrol krizi, Bretton Woods sisteminin bozulması, Kuzey-Güney gibi ekonomi politik sorunlar, ekonomi, politika, zenginlik ve güvenlik vs., arasındaki ilişkinin oldukça güçlü olduğunu göstermiştir. Haliyle uluslararası ilişkilerde yaşanan bu tartışmalar kendisine teorik bir yapılanma da çizmeye başlamıştı. Ancak kısa bir süre içerisinde, farklı paradigmalardan ve kültürlerden (bilimsel anlamda) gelen uluslararası ilişkiler yazarlarının, politika-ekonomi ilişkisine bakışının aynı olmadığı anlaşılmıştır. Realist gelenekten gelen ve devlet merkezli bir yaklaşımı benimseyen R. Gilpin gibi yazarlar ekonomi politika etkileşiminde devleti temel belirleyici olarak analizlerinin merkezine yerleştirmektedirler. Keohane ve Nye gibi liberal bakışlı yazarlar ise karşılıklı bağımlılık çerçevesinde devletin merkezi konumunu tartışmaya

²¹ Ibid., s. 17

²² Jason P. Abbott- OwenWorth "Introduction: The 'Many Worlds' of Critical International Political Economy", Ed.: Jason Abbott- Owen Worth, **Critical Perspective on International Political Economy**, New York: Palgrave Macmillan, 2002, s. 5; Schumpeter'in Kapitalizm anlayışı üzerine bkz., Allen M. Sievers, "Schumpeter'e Göre Kapitalist Uygurlık", Çev-Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 265-286.

açmışlardır. Marksist gelenekten etkilenen ekonomi politikçiler ise, uluslararası ekonomik düzeni ve ilişkileri Marksist veya Yapısalcı/Radikal/Globalist literatür çerçevesinde ele almışlardır. Diğer bir deyişle realist gelenek, uluslararası sistemdeki yapısal değişimi devletlerin güç dağılımındaki değişim bağlamında ele almayı tercih ederken, liberaller yapısal değişikliği ekonomik aktörlerin siyasal birimler üzerindeki etkisini artırması bağlamında ele almışlardır. Yapısalcılar ise ekonomi-politika etkileşimini bazı devletlerin/sınıfların diğer devletleri/sınıfları sömürmesine yol açacak mekanizmaların kurulması bağlamında incelemişlerdir.

Yukarıdaki paradigmalardan etkisinde kalan yazarların yapısal değişim ve dönüşüm konusunda farklı açıklamalar geliştirdiği görülmektedir. Marksist ve Globalistler/Yapısalcı gelenekten gelen ekonomi politikçiler, genel ifadelerle ekonomik üretim tarzının ve ekonomik ilişkilerin politik sürecin ve aktörlerin davranışı üzerinde etkisi olduğunu öne sürmektedir. Merkantilist ve realist paradigmanın temel varsayımlarını benimseyen ulusal ekonomistler ise, ekonomi-politika ilişkisini, ulusal prensipler, değerler, güvenlik ve ulusal çıkar bağlamında ele almış ve ekonomi-politika ilişkisine, bu değerlerin aşınmasına yol açtığı eleştirisini getirmiştir. Korumacı bir ticaret politikası öneren ulusal ekonomistlere göre, ekonomik ilişkiler ve serbest ticaret zamanla ulusal devletin bağımsızlığını ve egemenliğini sınırlamaktadır. Ekonomi-politika ilişkisini piyasa, karşılıklı mübadele, karşılıklı çıkar, özgürlük, serbest ticaret vs., gibi kavramlar bağlamında inceleyen liberal uluslararası ekonomi politikçiler ise, ekonomik ilişkilerin ve global ekonomik ilişkilerin devletlerin ve toplumların refah ve barışına yol açtığını ileri sürmektedirler. Bu çerçevede bu üç ayrı ekol arasındaki ekonomi-politika ilişkisine ve etkileşimine farklı bakış, aynı zamanda üç farklı ekonomi politik yaklaşımın ortaya çıkmasına yol açmıştır.²³

Ancak, bu üç farklı ekonomi politik yaklaşım arasında bazı ortak noktaların bulunduğu dikkat çekmek gerekir. Her üç paradigma da farklı şekilde ele almasına rağmen, ekonomi ile politika arasında bir etkileşim olduğunu ve bu etkileşimin uluslararası sistemde yapısal bir değişikliğe yol açtığını kabul etmektedir. Her üç yaklaşımda da ekonomi politik perspektif, ekonominin stratejik önemini, politika ve güvenlik politikalarını belirlemesi olarak tanımlanabileceği gibi, politik birimlerin ve devletlerin kendi davranışlarını, ekonomik temelli çıkarları için aktif ve bilinçli olarak kayıt altına almaları anlamında da tanımlanabilir. Bu çerçevede ekonomi temelli çıkarlar, doğrudan devletin güvenliğini ve gücünü veya ulusun yaşam standartlarını etkileyen bir faktör olarak önemsenebileceği gibi, devletleri diğer devletler karşısında güçlü kılan bir unsur olarak da dikkate alınabilir. Her üç uluslararası ekonomi politik perspektifte de, devletler arasındaki ekonomik ilişkiler, uluslararası para politikaları, uluslararası ticaret rejimleri, sermaye hareketleri, stratejik hammadde kaynakları ve devlet dışı ekonomik amaçlı kurulmuş örgüt ve şirketlerin faaliyetleri önemsenmektedir.

Nitekim David N. Balaam- Michael Veseth Uluslararası Ekonomi Politika Giriş (*Introduction to International Political Economy*) adlı eserde uluslararası ekonomi politik perspektifin yukarıda belirttiğimiz Marksist/radikal, merkantilist/realist ve liberal düzeylerde incelenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Robert Gilpin, Geleceğin Üç Modeli (*Three Models of the Future*) adlı

---

²³ Bu konuda bkz., David N. Balaam- Michael Veseth, **Introduction to International Political Economy**, Second Edition, New Jersey: Prentice Hall, 2001, ss. 5-23.

makalesinde uluslararası ekonomi politik perspektifi liberalizm, yapısalcılık ve realizm düzeyinde ele almıştır. Bunların yanında Theodore H. Cohn da Global Ekonomi Politik (*Global Political Economy*) adlı eserinde uluslararası ekonomi politiği realist perspektif, liberal perspektif ve tarihsel yapısal perspektif düzeyinde incelemiştir.²⁴ Politika ile ekonomi arasındaki etkileşimi objektiflik adına bu üç düzeyde de incelemekte yarar var. Zira, ekonomi ile politika arasındaki ilişkinin her üç paradigma tarafından farklı şekilde yorumlandığı dikkate alındığında, yalnızca bir teorik perspektife bağlı kalarak yaklaşımın incelenmesi, eksik ve belki de araştırmanın bilimselliğini sorgulanabilir hale getirebilir.

II. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE EKONOMİ POLİTİK TEORİLER VE YAKLAŞIMLAR

Son dönemde finans, teknoloji ve bilim dünyasında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle devletler arasındaki siyasal sınırların öneminin giderek azaldığı, iç ve dış politika arasındaki ayrımın giderek güçleştiği ve uluslararası politikanın giderek ekonomik olaylardan daha çok etkilendiğini ileri süren yazarlar, uluslararası ilişkilerde sadece devletlerin dış politikalarını ve aralarındaki resmi düzeyde yürütülen ilişkileri inceleyen paradigmaları eleştirmektedirler. Bu yazarlar daha ziyade uluslararası ekonomik ilişkileri gözardı etmeyen ve politika ile ekonomi arasındaki etkileşimi analiz eden görüş ve perspektiflerin uluslararası ilişkileri anlamada önemli olduğunu öne sürmektedirler. Aşağıda daha detaylı üzerinde durulacağı gibi ayrı ayrı ekollerden gelmiş olmalarına rağmen, bu yazarların ortak yanları ekonomi ile politika arasında ciddi bir etkileşim olduğunu öne sürmeleridir.

Özellikle Soğuk Savaş yıllarında uluslararası politikanın gündeminde ABD-Sovyet mücadelesi ve buna bağlı olarak da uluslararası güvenlik ve çatışmaların analizi vardı. 1970’li yıllarda kendisini açıkça hissettiren yumuşama ile birlikte ortaya çıkan uluslararası ekonomik krizler –petrol krizi; doların uluslararası değerinin düşmesine bağlı olarak Bretton Woods sisteminin çökmesi; Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talepleri- Kuzey-Güney tartışması... vb.- politika ile ekonomi arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştı. Soğuk Savaşın en sıcak yıllarında Batı literatürü içerisinde kendisine fazla yer bulamayan UEP disiplini aynı yıllarda Sovyet bilim camiasında popüler bir akımdı.²⁵ Bu da ekonomi politik disiplinin uzunca bir dönem Marksist/radikal olarak adlandırılan paradigmanın etkisinde kalmasına yol açmıştı. Ancak, 1970’lerden sonra Batı dünyasında önemli sonuçlara yol açan ekonomik sorunlar ve krizler ekonomi-politika ilişkisinin yapısalcılar dışında farklı bir zeminde de tartışılmasına ortam hazırlamış ve bu sayede liberal ve realist yazarlar da konu üzerinde tartışmaya başlamışlardı.

Ancak, bu noktada uluslararası ekonomi politik kavramının gelişimi aşamasında yaşanan tartışmaların, kavramın uluslararası ilişkilerdeki kullanımını da etkilediğini tekrar belirtmek gerekir. Farklı yazarlarca farklı şekillerde ifade edilseler de realist paradigma, liberal/plüralist paradigma ve yapısalcı/globalist paradigmanın her biri ayrı bir uluslararası ekonomi politik

²⁴ Bkz.: Robert Gilpin, “Three Models of the Future”, *International Organization*, Vol: 29, No:1 (Winter, 1975), s. 38; Theodore H. Cohn, *Global Political Economy: Theory and Practice*, 2nd Ed., New York: Longman Pub., 2003.

²⁵ Sovyetler Birliğinde UEP disiplini Marksist-Leninist literatürün etkisi altında kalmıştır, bkz., Stanislav L. Tkachenko, “The Study of International Political Economy in Russia”, *Communist and Post Communist Studies*, Vol:37 (2004), ss. 111-120.

çalışması sunmaktadır. Her paradigmanın ekonomi politik kavramına yüklediği anlam da farklıdır. Örneğin gücü öne alan geleneksel realist yaklaşım uluslararası politikanın esas gündeminin ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkilerden ziyade askeri ve güvenlik konularını kapsadığını öne sürmektedir. Bununla birlikte Gilpin UEP’i uluslararası ilişkiler içerisinde güç ve servetin (ekonomik güç) karşılıklı birbiri ile etkileşimi olarak değerlendirmektedir.²⁶ Diğer yandan farklı açıklamalar getirmekle birlikte, liberal yaklaşım ile globalist yaklaşımı benimseyen yazarlar, uluslararası ekonomik ilişkilerin, ekonomik içerikli sosyal konuların, stratejik hammadde kaynakları üzerindeki rekabetin ve uluslararası ticaretten kaynaklanan ve halen çözülemeyen sorunların uluslararası ekonomi politiğin esas gündemini oluşturan konular haline geldiğine dikkat çekmektedir. Her iki paradigma da devleti bir bütün olarak görme yerine, onu parçalara ayırmaktadır. Bu çerçevede Marksist gelenekten oldukça güçlü şekilde etkilenen yapısalcı/globalist yazarlar ekonomi politik kavramını uluslararası ilişkilerde bazı devlet ve/veya sınıfların diğer devlet ve/veya sınıflar aleyhine sürekli zenginleşmesine yol açan bir üretim ilişkisini açıklamada kullanırken, plüralist yaklaşımı benimseyenler ise ekonomi politik kavramını karşılıklı bağımlılık sürecinde bireyler, hükümetler, çok uluslu şirketler türünde iki ya da daha fazla tarafın özellikle ekonomik alanda karşılıklı olarak birbirine bağımlı hale gelmesi olarak kullanmaktadırlar. Özellikle plüralistler, son dönem bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin devletlerin kendi sınırları üzerindeki etkisini ve gücünü yitirmesine yol açtığına ve globalleşme ile birlikte sermayenin yanında finans ve kişilerin de serbestçe bir ülkeden bir diğer ülkeye hızlıca hareket ettiğine dikkat çekerek, ekonomi ile politikanın iç içe geçtiğini belirtmektedirler.

Sonuç olarak ekonomi politik yaklaşım esas olarak birbirinden oldukça farklı üç ana paradigmanın parametrelerinin etkisi altında geliştiğinden, UEP çalışanlarının, çoğu zaman uluslararası ekonomi politiğe farklı anlamlar yüklediği görülmektedir. Gilpin’e göre, her model bir bütün olarak farklı yazarlar tarafından geliştirilmiş olmakla birlikte, ortak yanları ekonomik ilişkiler ile politik olaylar arasında bir etkileşimin varlığını kabul etmeleridir.²⁷ Şimdi bunlara daha ayrıntılı bakalım.

A. LİBERAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM

Liberal felsefe tarihsel olarak belli amaç ve idealleri olan bir siyasal düşünce geleneğini temsil etmektedir. Siyasal anlamda eşitlik, rasyonellik ve özgürlük kavramları üzerine inşa edilen liberalizm, ekonomik alanda da siyasal iktidarın sınırlandırılması, mülkiyet özgürlüğü, serbest girişim ve serbest ticaret hakkı temelleri üzerine inşa edilmiştir. Siyasal liberalizm tüm iktidarlara bireysel özgürlükler açısından bir baskı aracı olarak görünürken, ekonomik liberalizm de, politik iktidarlara karşı aynı çekinceleri beslemektedir. Bu nedenle tüm liberaller politik erki, kamu otoritesi ile sınırlama prensibini savunmuştur. Liberalizm bu anlamda, serbest girişimcilere en geniş özgürlükleri ve imkanları sağlayacak şekilde, devletin ayrıcalıkları ile yöneticilerin yetkilerini olabildiğince sınırlandırma prensiplerini temel ilke olarak benimsemiştir.²⁸

²⁶ Kurt Burch, “Constituting IPE and Modernity”, Ed.: Kurt Burch- Robert A. Denemark, **Constituting International Political Economy**, Colo Boulder: Lynne Rienner Pub., 1997, ss. 24-25.

²⁷ Gilpin, “Three Models...”, op. cit., s. 38.

²⁸ Maurice Duverger, “Yeni Kapitalizm”, Çev.: Hakan Bahçeci, Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 287-288.

Liberalizm klasik anlamda devletin gücünün hukuksal olarak sınırlandırılmasını ve bireysel özgürlüklerin alanının genişletilmesini savunan bir yaklaşımdır. Liberalizm, hukukla güvence altına alınmış bireysel hakların, özgürlüklerin ve serbest piyasa koşullarının ulusal zenginliği artıracaklarını ileri sürmektedir. Klasik liberalizmin öncüleri arasında sayılan A. Smith, hükümetlerin ekonomik düzen içerisindeki rolünün en aza indirilmesi tezini savunmuştu. Devlet, ulusal savunma ve serbest piyasanın devamını sağlayan mekanizmaları koruyacak, hukuksal düzenlemeler ve alt yapı görevlerini üstlenecek; doğrudan bir üretici güç ya da ekonomik işleyişe (üretim, fiyat vs., sürecine) müdahale eden güç olarak piyasa içerisinde yer almayacaktı. Dönemin merkantilist devlet anlayışına karşı çıkan Smith, devletin gücünün kötü kullanımını engelleyecek en iyi mekanizmanın serbest piyasa koşullarında bireysel özgürlükler alanının genişletilmesinden geçtiğini ileri sürmüştü.²⁹ Politika ile ekonomi arasında ilişkiyi analiz eden UEP'nin temel varsayımları da daha ziyade liberalizmin etkisi altında gelişme göstermiştir. Serbest piyasa sisteminin herkesin çıkarını koruyan bir mekanizma olduğunu ileri süren liberal akıma göre, devletler kişilerin bireysel girişim haklarını kısıtlamamalı; çünkü, kendi çıkarları peşinde koşan birey aynı zamanda toplumsal çıkarlara da hizmet etmektedir. Ulusal anlamda devletin sınırlandırılmasını aynı zamanda uluslararası ekonomi önündeki sınırların kaldırılmasıyla birlikte ele alan yaklaşım, uluslararası ticaretin önündeki devlet engelini kaldırılmasıyla dünyada üretim ve refahın artacağını öne sürmektedir. Serbest uluslararası ticaretin tüm devletlerin yararına olduğu ve bu ticaret sayesinde, ulusal zenginliklerin artacağı ileri sürülmektedir.³⁰ Smith'in varsayımları, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra finans, eğitim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, sermayenin uluslararasılaşması, GATT çerçevesinde uluslararası ticaret önündeki engellerin kaldırılmasına dönük yürütülen müzakereler vs., gibi gelişmelerle uluslararası ilişkilerde yeni uluslararası ekonomi politik yaklaşım ve paradigmalara gelişmesine kaynaklık etmektedir.

Ancak, uluslararası ekonomi politik perspektif ile klasik liberal iktisatçılar veya liberal iktisatçılar arasında önemli farklılıklar bulunduğunun altını çizmek gerekir. Diğer bir deyişle uluslararası ekonomi politik disiplini ekonomi biliminden etkilenmiş olmakla birlikte, kesinlikle iktisadın bir alt dalı değildir. Adam Smith ve ardılı olan iktisatçılar, öncelikli olarak ekonomik üretim ilişkileri ve karşılıklı mübadelenin yararları üzerinde dururken, uluslararası ekonomi politikçiler ekonomideki gelişmelerin ve ekonomik ilişkilerin uluslararası alanda zenginliğin dağılımına ve özellikle politik süreçlere nasıl etki ettiğini önemserler. Örneğin IMF ve Dünya Bankası'nın yapısını ve işleyişini inceleyen iktisatçılar, bu kurumların işleyişinde politik ve askeri olarak güçlü devletlerin nasıl bir rol oynadığı üzerinde durmazlar. Diğer bir deyişle iktisatçılar, piyasaların kendi kendine işleyen bir düzene sahip olduğunu (politik süreçten izole olmuş durumda) varsayarken, uluslararası ekonomi politikçiler uluslararası ekonomik ilişkiler ile ulusal devletin gücü, değerleri, otonomisi ve politikası arasında tüm toplumsal yapıları etkileyecek bir ilişki olduğunu öne sürmektedirler. İktisatçılar, uluslararası ekonomik kuruluşları ve rejimleri açıklarken, devletin bu rejimlerin ve kurumların oluşturulmasında ve işleyişinde oynadığı rolü gözardı etmektedirler. Oysa uluslararası ekonomi politikçiler bu kurum ve rejimler ile devletin iç

²⁹ Balaam-Veseth, op. cit., s. 46.

³⁰ Gilpin, "Three Models...", s. 37; Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, 13. Baskı, İstanbul: Kurtiş Matbaası, 1999, ss. 15-16.

ve dış politikaları arasındaki kurumsal ve süreçsel bağlantılar analiz edilmeden ekonomi politik disiplinin anlaşılamayacağını savunmaktadır.³¹

1. Ulusal Ticaretten Küresel Ticarete: Laissez Faire, Laissez Passer Ekonomi Politikası*

Klasik liberal yaklaşımı en iyi açıklayan kavram “laissez-faire” ya da “let be” kavramıdır. Adam Smith’in laissez faire anlayışına göre bireysel aktivitelerin hukuksal olarak garanti altına alındığı ve devlet gücünün sınırlandırıldığı bir sistemde kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan birey, toplum yararına da hizmet etmiş olmaktadır. Zenginleşen birey devletin de zenginleşmesine ve gücünü artırmasına yol açacaktır. Bu çerçevede birey ile devlet arasında bir çıkar çatışmasından ziyade bir çıkar uyumu ortaya çıkar. Klasik iktisadın kurucusu sayılan Adam Smith (1723-1790) tarafından 1776 yılında yayınlanan *Ulusların Zenginliği* adlı eserde devletin piyasaya müdahalesi eleştirilmekteydi. Esasında Adam Smith’ten önce François Quesnay (1684-1774) ‘let be, let pass’ kavramı ile devletin ekonomiye müdahalesini eleştirerek, devlet otoritesinin sınırlandırılmasını ve bireysel girişim hakkının genişletilmesini savunmuştu.³² Modern iktisadın kurucusu sayılan Adam Smith kendi eserinde, bireysel çıkarın piyasanın oluşmasını ve istikrarlı çalışmasını doğrudan etkilediğini belirtmişti. Smith, toplumun refahının ve zenginliğinin, politik erkin ekonomi politığın alanından çıkartılmasından ve piyasanın kendi kendine işlemeden geçtiğini ifade etmişti (laissez faire, laissez passer-bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler). A. Smith’e göre:³³

“Devlet adamı veya kanun yapıcıya ait bir bilim dalı olduğu düşünülen ekonomi politik, iki farklı hedef önerir; birincisi halk için bol olan miktarda gelir veya geçim imkanı sağlamak, veya daha doğrusu onların kendileri için böylesi bir geliri veya geçimi sağlamalarını mümkün kılmak; ve ikinci olarak da devlete veya ulusa kamu hizmetlerinin yapılmasını sağlayabilecek bir gelir temin etmektir. Ekonomi politik hem halkı, hem de hükümdarı zenginleştirmeyi önerir.”

Yukarıda ifade edildiği gibi artık literatürde ekonomi politik kavramı bu şekilde kullanılmıyor. Belki Adam Smith’in kullandığı anlamda ekonomi politik kavram yerine bugün iktisatçılar “iktisat politikası” kavramını tercih etmektedirler. Öte yandan dış ticarete merkantilist politikaları eleştiren A. Smith’e göre, serbest ticaret politikalarının uygulandığı bir sistemde devletler karşılıklı olarak bundan çıkar sağlayacak ve zenginleşeceklerdir. Bireysel girişim haklarının kısıtlanmadığı ve serbest ticaretin kısıtlamalara tabi tutulmadığı bir sistemde, savaşa yol açan kıt kaynakların optimal kullanımı sorunu da önemli ölçüde çözümlenmiş olacaktır. Çünkü serbest rekabet koşullarında kendi çıkarını düşünerek hareket eden bireyler, öncelikli olarak toplumsal bir yararı da sağlayarak piyasanın optimal denge seviyesinde işlemesine yol açacaklardı. Smith ayrıca, ekonomik hayatta düzen sağlayan bir piyasa mekanizmasının var olduğunu öne sürmüştü. *Görünmez el* diye nitelendirilen bu mekanizma Smith’e göre fiyat mekanizmasıdır. Smith ve ardından gelen klasik iktisatçılara göre, ekonomik hayatta düzen fiyat mekanizmasının işleyişi ile kendiliğinden sağlandığına göre, devletin bu amaçla ekonomiye müdahale etmesine

³¹ Gilpin, *Global Political Economy...*, op. cit., s. 77.

* Laissez faire, laissez passer-bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.

³² Balaam-Veseth, op. cit., ss. 46-47.

³³ Üşür, op. cit., ss. 7-8.

gerek yoktu.³⁴ Klasik liberallere göre, ekonomi kendi kendine işleyecek bir takım mekanizmaları zaten doğal olarak bulundurur ve bu çerçevede devletin ekonomiye müdahalesi doğal düzeni bozmaktan öteye bir işe yaramaz. Böylelikle Smith'e göre ekonomi politik hem halkı, hem de hükümdarı zenginleştirmenin sanatı ve bilimi olarak yöntem konusunda politik erkin iktisadi hayata müdahalesinin sınırlandırılmasını öne süren bir yaklaşımdır. Bu bağlamda klasik iktisatçıların, çıkarlarını maksimize etmeye çalışan piyasa aktörlerinin (birey- şirket) ekonomideki fonksiyonlarını oldukça önemsedikleri görülmektedir.

Adam Smith tarafından savunulan ve daha sonra İngiltere'de John Locke ve ABD'de de Thomas Jefferson tarafından geliştirilen klasik liberalizm uluslararası alanda serbest ticareti savunmakta ve uluslararası ticaretin devletlerce sınırlandırılmasına karşı çıkmaktadır.³⁵ J. Locke ve T. Jefferson gibi klasik liberallere göre, liberal devlet, bireysel özgürlük alanını genişleten ve bu hakları hukuk ile garanti altına alan devlettir. Klasik liberal düşünceye göre, demokratikleşme ve özgürlüklerin genişletilmesi bireylerin zenginleşmesini teşvik eder. Liberal bir devlette vatandaşlar bazı negatif haklar (devletin otoritesinden bağımsız olma, hukuksal olmayan suçlamalar karşısında korunma vs..) ile pozitif hukukun tanıdığı haklara (konuşma özgürlüğü, basın özgürlüğü, seçme seçilme özgürlüğü, mal edinme özgürlüğü vs..) sahiptirler. Ekonomik ve siyasal özgürlükleri savunan klasik liberallere göre, devletin her iki alandaki otoritesi sınırlandırılmalıdır. Nitekim Adam Smith'i takip eden İngiliz iktisatçı ve parlamenter D. Ricardo (1772-1823) da politik anlamda siyasal özgürlükleri savunurken ekonomik anlamda da, uluslararası ticaret ve piyasa önündeki sınırlamaların kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Ricardo, dönemin İngiliz Parlamentosunda serbest ticareti savunan en önemli kişiydi. Ricardo'dan sonra klasik liberal anlayışın gelişmesine farklı bir şekilde katkı sağlayan diğer bir yazar da J. Stuart Mill'dir. Devletin bireysel özgürlüklere müdahalesine karşı çıkan Mill, bireyin özgürlüğünü sınırlayan koşulları en aza indirmenin önemi üzerinde durarak, bireyin ve toplumun devletin müdahalesi azaldığı ölçüde gelişebileceğini vurgulamıştı. Ancak Mill devletin her alandan dışlanmasına karşı çıkmıştı. Mill'e göre devlet bazı sosyal alanlarda topluma yardımcı olacak fonksiyonları yerine getirmeliydi. Nispeten sosyal bir devlet anlayışını ortaya koyan Mill'e göre, devlet sağlık ve eğitim gibi alanlarda yoksul olan vatandaşlara yardımcı olmalıydı. Böylelikle Mill ile birlikte klasik liberalizmin sosyal devlet anlayışı da önemli bir aşama kaydetmiş olmaktadır.³⁶

Sonuç olarak klasik liberalizm olumsuz piyasa koşulları dışında, devletlerin salt hukuksal görevleri üstlenmeleri (kartellerin oluşmasını engelleme; anti tröst yasaları çıkartma; mal ve mülk edinme hakkını koruma vs.) ve ekonomik ve siyasal özgürlüklerin alanını genişletmeleri anlayışını savunmaktadır. Devletlerin piyasaya bir üretici güç olarak katılmaması durumunda piyasaların kıt kaynakların optimal üretimini ve bölüşümünü sağlamada en iyi yöntem olduğunu kabul eden klasik liberallere göre, serbest ticaret olgusu uluslar arasındaki işbirliğini ve barışı sağlayacak en önemli unsurdur. İnsan doğasına olumlu yaklaşan klasik liberaller, insanın doğuştan barışçıl ve işbirliğine açık bir doğaya sahip olduğunu öne sürmektedir. Bu çerçevede devlete biçilen rol, serbest rekabet

³⁴ Seyidoğlu, op. cit., ss. 15-16; Balaam-Veseth, op. cit., s. 47.

³⁵ Geniş bilgi için bkz., Bkz., Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yay., 2002, ss. 354- 372.

³⁶ Balaam-Veseth, op. cit., ss. 53-54.

ortamını engelleyici oluşumları önleme (örneğin anti tröst yasaları) ve gerekirse doğrudan güvenlik ve sosyal alandaki bazı sorumlulukları üstlenme görevidir. Hem siyasal özgürlükler hem de ekonomik özgürlükler alanını genişletip bu hakları hukuk ile teminat altına alan liberal devletin, aynı zamanda uluslararası ticaretin önündeki engelleri kaldırması da beklenmektedir.

2. 1970’li yıllar ve Politika-Ekonomi İlişisine Yeni Bir Bakış: Neoliberalizmin Yükselişi

Birinci Dünya Savaşı ve ardından yaşanan “Büyük Bunalım” klasik liberalizme olan güveni zedelemiş bu dönemde ortaya çıkan İngiliz iktisatçı Keynes, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlandırılması ve kontrolsüz serbest ticaret anlayışını modifiye ederek liberalizme yeni bir yön vermiştir. Büyük Bunalım olarak adlandırılan 1929 krizi, Wall Street’te hisselerin değer kaybetmesi ile başlamış ve kısa sürede gelişmiş ekonomilerde çok daha ağır ve yerleşik bir bunalımı ortaya çıkarmıştı. Üretim artışı ve tüketim yetersizliği, gelişmiş ülkelerde bir çok işyerinin kapanmasına, işsizliğin artmasına ve bu da kısa süre içerisinde gelişmiş ülkelerdeki ekonomik hayatın yapısal bir krize sürüklenmesine yol açmıştı. İşte bu noktada Keynes klasik iktisatçılardan ayrılarak krizin aşılması için devletin ekonomiye müdahalesini savunmuştu. Böylece Keynes’in öncülüğünde ekonomide ortaya çıkan bazı dengesizliklere çözüm bulmak için devletin piyasa ekonomisine müdahalesini haklı gösteren müdahaleci liberalizm gelişti.³⁷ 1917 sonrası SSCB’deki iktisadi uygulamaları bir yana bırakacak olursak 1929’da yaşanan ekonomik buhran sonrası ortaya çıkan “piyasanın başarısızlığı” anlayışı az çok tüm gelişmiş ülkelerde hükümetlerin doğrudan ekonomiye müdahale etmesiyle sonuçlanmıştı. Diğer bir deyişle dünya gene politik erkin, toplumun refahı ve sosyal devletin korunması adına iktisadi işleyişe müdahalesine tanık olmuştu. Bu durum uzunca bir dönem rafa kaldırılan ekonomi politik kavramının tekrar kullanılmaya başlamasına yol açacaktı.

Keynesyencilik uluslararası ekonomik kuruluşların kurulmasında ve devletlerin kriz öncesi veya kriz sırasında ekonomiye “olumlu şekilde” müdahale etmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bretton Woods görüşmelerine İngiltere’yi temsilen katılan delegasyonun sözcüsü olan Keynes, Bretton Woods sisteminin kurulmasına önemli bir düşünsel katkı sağlamıştı. Güçlü piyasa, güçlü devlet sloganı ile hareket eden Keynesyencilikte, serbest ticaret ve bireysel girişim haklarının genişletilmesi savunulmuş olmakla birlikte, devletin ekonomiye müdahalesinin öngörülmesi, Keynesyencilik klasik liberalizmden ayıran başlıca unsur olmuştu. Diğer bir deyişle Keynesyen anlayışta, devletin ekonomiye müdahalesinin öngörülmesi klasik liberalizm anlayışından bir uzaklaşma olarak görülmüştü.³⁸

1940’lardan sonra büyük bir güce sahip olmuş olan Keynesyen iktisatçıların ortaya koymuş oldukları politikalar 1970’lerden sonra meydana gelen genel iktisadi bunalımı aşmada yetersiz kalması ile birlikte Amerikalı Milton Friedman ve Avusturyalı Friedrich A. Hayek, Adam Smith’in öne sürdüğü serbest piyasa, serbest ekonomi ve bireysel özgürlük olgusunu tekrar gündeme getirmişlerdir. 1974-1975 yılları, Keynes’e yönelik eleştirileri doğrular nitelikteki iktisadi bunalımların (işsizlik, kamu borçlarının artması, üretim fazlalığı, düşük tüketim vs.) yaşanması ve bunalımın Keynes’in öngördüğü gibi devlet müdahalesi ile aşılamaması, akımın iyice

³⁷ **Büyük Larousse: Sözlük ve Ansiklopedisi**, 14. cilt, Milliyet Gazetesi Baskısı, 1986, s. 7464.

³⁸ Balaam-Veseth, op. cit., s. 58-59.

zayıflamasına yol açmıştı. Keynesçilik zayıfladıkça da Keynes tipi iradeci ekonomi politikalarının reddedilmesini savunan ve kendilerine neoliberaler denilen Friedman ve Hayek gibi ekonomistlerin söylemleri öne çıkmaya başlamıştı.³⁹ Ekonomiye devlet müdahalesini yararsız gören Hayek'e göre hükümetlerin ekonomiyi yönlendiren dengeler üzerinde gerçekte hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Friedman ve Hayek 1960'lı yılların Adam Smith'in yaşadığı dönemden oldukça farklı olduğunu ancak Smith'in öne sürdüğü metodolojinin ve söylemlerin günümüzde yaşanan sorunların aşılmasında kullanılabileceğini öne sürmüşlerdi. Yazarlar, özgürlük, zenginlik ve güvenliği sağlamanın tek yolunun devletin rolünün ve gücünün hem ekonomi hem de siyasal alanda sınırlandırılması ile olacağını öne sürmüşlerdi.⁴⁰

“ Hayek'e göre, Devlet bir dizi yasalara uymaya zorlanmalıdır ve bürokrasinin etki alanını genişletmek amacıyla yasaları istediği gibi kullanmasını önlemek için otoritesi sınırlandırılmalıdır. Çünkü bürokrasi bu sınırları bir kez aşmaya görsün toplumun köleliğe düşmesini kimse engelleyemez, yani hükümetin eylem alanını bildiği gibi yaymasının önüne geçilemez. İşte kollektivist sistem (...) bu yüzden totalitarizme giden ilk adımı oluşturur ve bireyin özgürlüklerini yıkıp devirir. Her türlü planlamacılığın reddi ilkesi ve piyasanın regülatör olarak savunulması buradan geliyor.”⁴¹

Neoliberalizmi savunan grupların 1980'lerde İngiltere ve ABD'de iktidara gelmesi ile birlikte, bu düşünsel akım kendisine uygulama alanı bulmuştu. Özellikle İngiltere'de Başbakan Teacher'in ismiyle özdeşleşen devletin ekonomi ve sosyal alandaki rolünün azaltılması girişimleri, kısa sürede BP, British Telecom, British Gas gibi bir çok sektörde özelleştirme yaşanmasına yol açmıştır. Hükümet, devletin ekonomideki rolünü sınırlama yoluna gitmiş ve devletin elinde bulunan şirket ve kurumları özel teşebbüse devretmişti. Aynı dönemde sosyal devlet anlayışı da kısmi anlamda terkedilmiştir. İngiltere'de devletin ekonomiden çekilmesine paralel olarak Başkan Reagan da Amerikan ekonomisini yeniden yapılandırma çerçevesinde önemli değişikliklere gitmiştir.⁴² Böylelikle Hayek'in belirttiği her türlü planlamacılığın reddi ilkesi ve piyasanın regülatör olarak savunulması ilkesi her iki ülkede de önemli bir uygulama alanı bulmuş olmaktadır. 1980'lerden itibaren geniş bir uygulama alanı bulan neoliberal iktisadi politikalar SSCB'nin dağılması ile birlikte ideolojik olarak alternatifsiz bir model olarak öne çıkmıştı.⁴³ Günümüzde her devletin hızlı ya da yavaş ancak kesinkes devletin ekonomideki rolünü azaltmaya çalıştığı görülmektedir. Avrupa ülkelerinin yanında Türkiye, Hindistan, Çin gibi ülkeler devletin ekonomideki rolünü azaltıp dış sermayeyi ülkelere çekmek için çalıştıkları görülmektedir. Yakın bir örnek vermek gerekirse 2005 yılında Türkiye, telekomünikasyonun özelleştirilmesi çerçevesinde Telekom'un %55'lik hissesini yabancı yatırımcılara ait olan OGER şirketine altı milyar beşyüzelli milyon dolara satarak Cumhuriyet tarihinin en büyük özelleştirmesini yapmıştı.

³⁹ Théma Larousse: Tematik Ansiklopedi, Milliyet Yay, 1993-1994, ss. 464-465.

⁴⁰ Balaam-Veseth, op. cit., s. 61.

⁴¹ Arı, op. cit., s. 393

⁴² Ahmet İnsel, **Neoliberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, İstanbul: Birikim yay., 2003., ss. 178-180.

⁴³ Neoliberalerler olarak adlandırılan akımın klasik liberal felsefelerden ayrılan bazı yönleri olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar arasında kurumsalci liberaller olarak adlandırılan akımın temel özeliği uluslararası sistem ve uluslararası kurumların önemini vurgulamasıdır. Bu konudaki tartışmalar için bkz., David A. Baldwin, “Neoliberalism, Neorealism and World Politics”, Ed.: David A. Baldwin, **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, New York: Columbia Uni. Pres., 1993, ss. 3-25.

Sonuç olarak ekonomi politik perspektifin öncüleri arasında sayılan Karl Polanyi neoliberal akımın güçlenmesinin uluslararası sistem düzeyinde devlet-piyasa etkileşimini ciddi şekilde etkilediğini ileri sürmüştür. 19. ve 20. yüzyıl kapitalizmini inceleyen Polanyi'ye göre kapitalizm birbirini tamamlayan iki aşama içerisinde devletin ekonomi içerisindeki konumunu etkilemiştir. Birinci aşamayı klasik liberalizmin devleti sınırlandırma girişimleri ile başlatan Polanyi'ye göre, ekonomik düzenin doğal işleyiş yasasına bağlı kalınarak devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü azaltma girişimleri 1930'lardan sonra rafa kaldırılmıştı. Ancak, bu sürecin neoliberal politikalar ile birlikte tekrar gündeme geldiğini belirten Polanyi'ye göre neoliberal akım, devleti, ulusal ekonomiyi global ekonomiye eklemeye zorlamıştır. Özelleştirme, yabancı yatırımların desteklenmesine dönük yasal düzenlemeler, uluslararası hukuk ve bazı özel uygulamaların kabulü (örneğin tahkim gibi), ulusal devletin ekonomik süreç üzerindeki müdahalesini sınırlamıştır. Bu çerçevede neoliberal akımı, ulusal piyasaların devlet ve kamuoyu müdahalesinden kurtulup global ekonominin birer parçası haline gelme süreci olarak tanımlayabiliriz.⁴⁴

3. Liberal Ekonomi Politik Yaklaşımında Güvenlik ve Karşılıklı Bağımlılık Olgusu

XX. yüzyılda meydana gelen gelişmeler uluslararası ekonomik ilişkilerin ve uluslararası politikanın niteliğini önemli ölçüde değiştirmiştir. Hükümetlerin kontrolü dışında oluşan bir çok gelişme ve hükümetleri doğrudan temsil etmeyen örgütlerin uluslararası sorunlarda ve devletler arasındaki ilişkilerde oynadıkları rol, uluslararası ekonomi politikçiler açısından oldukça önemsenmektedir. Özellikle hükümetlerin kontrolü dışında iletişim, ekonomi, teknoloji, kültür ve eğitim alanlarında yaşanan bir çok gelişme politika ve ekonomi arasındaki ayrımı vurgulayan teorilerin zayıflamasına yol açarken, bu durum ekonomi politik yaklaşımın güçlenmesine yol açmıştır.⁴⁵ Bu çerçevede ulusal ticaretin küresel ticarete, ulusal finansın küresel finansa ve ulusal ya da çok uluslu şirketlerin küresel şirketlere dönüştüğü bir dönemde ulusal devletlerin egemenliklerinin de tartışılmalı hale geldiği ileri sürülmektedir.⁴⁶ Devletler arasındaki siyasal sınırların öneminin giderek azaldığını, iç ve dış politika arasındaki ayrımın oldukça zayıfladığını uluslararası politikanın giderek daha fazla ekonomik ilişkilerden etkilendiğini öne süren liberal ekonomi politikçilere göre, küreselleşen dünyada uluslararası ilişkilerin işleyişi salt devletler arası bir etkileşim alanı olmaktan çıkmıştır. Buna göre ulusal devletlerin aleyhine sermaye, teknoloji, finans vs. ile global politikanın yapısında başlayan dönüşüm, bir süre sonra ulusal sınırların varlığının ortadan kaldırılması veya anlamını yitirmesi ve global bir toplumun ortaya çıkması ile sonuçlanabilir. Neoliberal politikaların yönlendirdiği ekonomik küreselleşme olgusunun bu süreci derinleştiren en önemli öğelerin başında geldiği belirtilmektedir. Bu süreçte ulusal devletlerin küresel ekonominin liberalleşme baskısıyla, ulusal ekonomi üzerindeki denetimini ardı sıra küresel sosyo ekonomik aktörlere bırakmak zorunda kalacağı varsayılmaktadır. Ulusal ekonomilerin sahip olduğu otonominin küreselleşme süreci ile birlikte global ekonomik güçlerin baskıları karşısında ortadan kaldırıldığı bir dönemden geçildiği ileri sürülmektedir.⁴⁷

⁴⁴ Cox, op. cit., s. 39.

⁴⁵ Joseph S. Nye-Robert O. Keohane, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", **International Organization**, Vol. 25, No. 3 (Summer, 1971), s. 332.

⁴⁶ Mim Kemal Öke, **Küresel Toplum**, Ankara: Asam Yay., 2001, s. 33

⁴⁷ Bu konuda bkz., Syed Javed Maswood, **International Political Economy and Globalization**, Singapore: NJ World Scientific Pub., 2000, ss. 10-17.

Bu bağlamda Keohane ve Nye'in karşılıklı bağımlılık yaklaşımı, uluslararası politikanın ekonomik ilişkilerden daha fazla etkilendiğini ve devletlerin dışında devlet olmayan aktörlerin uluslararası ilişkilerde ağırlığının arttığını öne sürmesi açısından liberal ekonomi politik perspektife kaynaklık etmektedir. Uluslararası ekonomi politik perspektiften hareketle ikili dünya politikasında devletler ve toplumlar arasında artan karşılıklı ekonomik ilişkilerin uluslararası alanda savaşların ve güvenlik politikalarının uygulanabilirliğini azalttığını ileri sürmektedir. Keohane ve Nye, Bu çerçevede karşılıklı bağımlılık; bireyler, hükümetler ve çok uluslu şirketler türünden iki ya da daha fazla tarafın eylemlerinin karşılıklı olarak birbirleri ile bağlantılı olma halidir.⁴⁸ Bu bağlamda devletler, karşılıklı bağımlılık dolayısıyla dış etkilere açık durumdadırlar. Bu etki ticari, ekonomik yardım, yatırım ilişkisi, kültürel etkileşim gibi farklı nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Devletler arasında artan ekonomik ilişkilerin çatışmayı engelleyeceğini varsayan karşılıklı bağımlılık yanlılarına göre, uluslararası ilişkilerde meydana gelen ekonomik temelli bir çok gelişme askeri gücün kullanılmasını zorlaştırmaktadır.⁴⁹

Liberal UEP'ye kaynaklık eden çok taraflı karşılıklı bağımlılığın öncülleri olan Keohane ve Nye'a göre, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ülkeler arasında artan ticari, kültürel, politik vb. ilişkiler askeri gücün kullanılmasının sınırlanmasına yol açmıştır. Zira ikiliye göre, devletlerin asıl ilgi alanlarından biri de kendilerine ekonomik kazanç sağlayacak işbirliği süreçlerini geliştirmektir. Ülkeler arasında karşılıklı etkiye ve kazanca dayanan yoğun ticari, kültürel, sportif ilişkilerin gelişmesi devletler arasında güç kullanım politikasını gündemden düşürmektedir. Her sorunu güç kullanarak çözme politikasının günümüzde geçerliliğini yitirdiği; yalnızca devletin hayatta kalmasını sağlayan bir araç olarak varlığını sürdürdüğü öne sürülmektedir. Buna karşın gücün bir politika aracı veya amacı olarak benimsenmesi, gittikçe önem kazanan ekonomik temelli hedeflere ulaşmak için çoğu zaman uygun görülmemektedir. Örneğin AB üyesi ülkeler arasında olduğu gibi, bir çok konuda karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde bulunan ülkeler arasında, herhangi bir konu nedeniyle güç kullanmak büyük bir olasılıkla diğer pek çok konuda kurulmuş veya kurulması olası yararlı ilişkileri kesintiye uğratacaktır. Uluslararası ekonomik ilişkilerin etkisi altında devletlerin varlıklarını tehdit etmeyen sorunlarını askeri olmayan yöntemlerle çözme yoluna gittikleri öne sürülmektedir.⁵⁰ Bu çerçevede devletler arasında böyle bir ilişkinin kurulmasında ekonomik ilişkilerin belirleyici bir etkiye sahip olduğu varsayılmaktadır. Zira, ekonomi ile politika arasında yapısal bir etkileşim olduğunu öne süren ekonomi politik perspektifte ekonomik ilişkilerin ya da politik ilişkilerin bir biri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu varsayılmaktadır. Örneğin 1973 Arap-İsrail krizi sırasında Japonya'nın kısa sürede Arap tezlerini destekleyen bir dış politika benimsemesi gibi.⁵¹

⁴⁸ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 2. baskı, İstanbul: Filiz Kitapevi, 1995, s. 108.

⁴⁹ Deniz Ü. Arıboğan, **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri: Uluslararası İlişkilerde Güç Mücadelesi**, İstanbul: Der Yay., 1996, ss. 46-47.

⁵⁰ Robert O. Keohane – Joseph S. Nye, "Power and Interdependence: World Politics in Transition", Çev.: Zana Çitak, Ed.: Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, **Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 351-357.

⁵¹ Hironao Matsutani, **Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yay., 1995, s. 97.

4. Ekonomik Aktörlerin Uluslararası Politikada Artan Ağırlığı

Uluslararası gündemin gittikçe artan bir şekilde uluslararası ekonomik ilişkiler tarafından belirlendiğini öne süren liberaller, uluslararası, hükümetler üstü ve uluslararası aktörlerin uluslararası politikada oynadığı role dikkat çekmektedir. Liberal UEP'çilere göre ekonomik alanda devletler arasında karşılıklı bağımlılığın oluşmasında şirketler oldukça önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Ticari şirketler, ulusal ekonomileri uluslararası üretimin bir parçası haline dönüştürmektedir. Diğer bir deyişle ulusal ekonomi ile küresel ekonomi arasında bağın oluşmasında ve güçlenmesinde çok uluslu şirketler hayati bir rol oynamaktadır.⁵² Çok uluslu şirketlerin uluslararası politikadaki önemini vurgulayan yazarlar, bölgesel gelişmişlik, istihdam ve diğer ekonomik içerikli sosyal politikaların hükümetlerin öncelikli ilgi alanı haline geldiği günümüzde, hiçbir hükümetin, ülke içi istihdamı artıran, bölgesel gelişmeye katkıda bulunan ve ülkenin kullanılmayan atıl kaynaklarını kullanan çok uluslu şirketin faaliyetlerini engellemeyi ya da şirketi ülkeden çıkartmayı göze alamayacağını öne sürmektedir.⁵³ Diğer yandan da bir ülkede yatırım kararı olan ya da bir ülkedeki yatırımlarını korumak ve geliştirmek isteyen bir çok uluslu şirketin de, o ülkenin siyasal yapısını kendi ekonomik beklentileri çerçevesinde etkilemeye çalışacağı açıktır.

Bununla birlikte liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım, artan karşılıklı bağımlılık sonucunda ulusal ekonomilerin bir süre sonra daha global bir ekonomik sistemin parçası haline dönüşmesini kaçınılmaz görmektedir. Global ekonomik ilişkilerin genişlemesiyle uluslararası sermayenin bir parçası haline gelen ulusal ekonomilerin, kendi özerkliklerini önemli ölçüde kaybettikleri öne sürülmektedir. Liberal uluslararası ekonomi politikçiler ekonomi ile politika arasında doğrudan bir bağlantı süreci üzerinde dururken, bu sürecin globalleşme ile birlikte küresel bir hal aldığı varsaymaktadır. Aynı zamanda ekonomik liberalizasyon süreci ile politik liberalizasyon süreçlerini birlikte ele alan liberal uluslararası ekonomi politikçiler, devletlerin global ekonomik ilişkiler üzerinde sınırlayıcı bir etki oluşturmasına hem karşı çıkmakta hem de global sistemdeki etkileşimlerden dolayı bunu oldukça sınırlı görmektedir.⁵⁴ Devletlerin egemenliklerinin global ekonomik ilişkilerin küreselleşmesi ile birlikte sınırlandığı belirtilmektedir. Bu çerçevede liberal uluslararası ekonomi politikçiler artan uluslararası sermaye hareketlerine dikkat çekerken ekonomik gelişmişlik ve ekonomik kalkınmaya olan ilginin ulus devletlerin ekonomik meseleler üzerindeki etkisini azalttığına ve denetimin çok uluslu şirketlerin, para spekülörleri⁵⁵ ve diğer ekonomik amaçlı kurum ve örgütlerin eline geçtiğine işaret etmektedirler. Harry Johnson 1970'lerde bunu şu şekilde tanımlamıştı:

⁵² Gilpin, "Three Models...", op. cit., s. 39.

⁵³ Ibid., ss. 39-40.

⁵⁴ Türkiye'de TÜSİAD'ın Başkanlığını yürüten Ömer Sabancı, ekonomik liberalleşmenin politik liberalleşmeden ayrı değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Sabancı, "1995'ten bu yana Türkiye'de gelişen süreç, ekonomik liberalleşme ile demokratikleşme arasında ayrılmaz bir bağ olduğunu ortaya koydu" sözleriyle siyasi liberalleşme ile ekonomik liberalleşme arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu ileri sürmüştü. Sabancı'nın Harp Akademisinde düzenlenen *Türk Ekonomisinin Bugünü ve Yarını Değerlendirmesi Konferansı*'ndaki konuşmasının tam metni için bkz., <http://www.tusiad.org/haberler/konusma/duyuruno559.pdf>, (e.t.10.10.2005)

⁵⁵ Özellikle bu konuda İngiltere'nin güçlü para politikasına büyük bir darbe vuran George Soros'un 1992 yılındaki girişimi önemlidir. George Soros, 1992 yılında İngiliz sterlinin piyasadaki değerinden daha fazla olduğuna ve İngiltere'nin güçlü para politikasını sürdürmeyeceğine karar verdiğinde, piyasaya İngiliz hükümetinin alabildiğinden daha fazla Sterlinleri sürerek Londra'yı önemli bir ekonomik kayba uğratmıştı. Londra krizi ve buna benzer krizlerle

*“En önemli meselelerden biri gelecekte ulus devletler ile uluslararası ekonomiyi yaygınlaştırmayı amaçlayan sosyo ekonomik güçler arasındaki radikal çatışma olacaktır. Bu çatışma esasında günümüzde çok uluslu şirketler ile ulus devletler arasında başlamış bulunmaktadır. Şimdilik bu dengenin ulus devletlere doğru kaydığı görülmektedir. Ancak uzun dönemde ekonomik güçlerin politika üzerinde belirleyici bir güç olacağı aşikardır. Eninde sonunda bir federal dünya hükümetinin, dünyanın ekonomik sorunlarına en iyi çözüm olduğu fikrine gidilecektir.”*⁵⁶

Global ekonomik ilişkilerin artmasının devletin egemenlik iddialarını zayıflattığını öne süren UEP’çilere göre üretim, piyasa ve yatırımın sürüklediği ulusal ekonomiler izolasyondan ziyade global bir perspektife sahiptirler. Ekonomik aktörler bir şekilde güçlerini artırmak için bile olsa sınırların ötesine genişleme çabası içerisindeyler. Bu perspektif zamanla devletlerin ulusal ekonomi üzerindeki denetiminin zayıfladığını ve bu denetimin ekonomiye müdahaleler yolu ile tekrar kurulmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda ulusal ekonomilerin uluslararası piyasalara entegrasyonu sürecinde en önemli rolü çok uluslu şirketlerin oynadığı görülmektedir. Konuyu bu açıdan derinleştirmekte yarar vardır.

Tüm kesimler tarafından genel kabul gören bir tanımlı olmamakla birlikte “çok uluslu şirketleri yatırım faaliyetlerini birden fazla ülkede sürdüren ve üretimle ilgili kararları bir merkezden alan veya çeşitli yollarla bağlı şirketlerin kararlarını etkileyebilen şirketler olarak tanımlayabiliriz.”⁵⁸ Çok uluslu şirketler merkezi bir ülkede bulunan ve diğer ülkelerde de üretim (fabrika) ya da şubeleri bulunan şirketlerdir. Çok uluslu şirketlerin en önemli özelliklerinin başında, farklı ülkelerde üretimde bulunma ve bunu farklı ülkelerin piyasalarında satışa sunma yeteneğinde olmalarıdır. Sayıca en önemli çok uluslu şirketlerin büyük bir kısmının anavatanı ABD iken, son yıllarda bu durum Japon ve Alman çok uluslu şirketlerine doğru kaymaya başlamıştır. 1992 verilerine göre, en çok kazanan 20 çok uluslu şirketin 18’i Amerikan, 4’ü Japon, 3’ü Alman, 3’ü İngiliz ve 2’si de İngiliz-Hollanda ortaklığındaki şirketlerdir. 1995 verilerine göre dünyada en çok kazanan 20 çok uluslu şirketin 11’i Japon (ilk 3 şirket ile 5. ve 6. şirket Japon şirketi), 7’si ise Amerikan merkezli şirketlerdir. Gene 1995 verilerine göre dünyanın en büyük 100 şirketinin 37’si Japon, 24’ü Amerikan, 14’ü Alman, 12’si Fransız, 3’ü İsviçre, 3’ü İtalya, 2’si Güney Kore, 2’si Hollanda, 2’si İngiltere-Hollanda ortaklı ve 1’de İngiliz kökenlidir. Diğer yandan çok uluslu şirketlerin yoğunlaştığı alanların başında, petrol, otomotiv ve elektronik endüstrisi gelmektedir.⁵⁹ Öte yandan çok uluslu şirketlerin dünya ticaretinde oynadığı rol her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır. Dünyanın en büyük 500 firmasının 2000 yılındaki toplam geliri 14.1 trilyon dolar civarındaydı.⁶⁰ Bu gelirin 2004 yılında 17 trilyon dolar civarından olması beklenmektedir. Görüldüğü üzere çok uluslu şirketlerin yıllık gelirleri bir çok az gelişmiş devletin ulusal gelirinden daha fazladır.

---

ilgili olarak bkz., Mehrene Larudee-Caren Grown, “If I were Minister of Finance.: Gaining Understanding of Financial Crisis Through a Simulation Workshop”, **Gender and Development**, Vol:11, No:1 (May 2003), ss. 59-65

⁵⁶ Gilpin., “Three Models...”, op. cit., s. 39

⁵⁷ Ibid., ss. 39-42

⁵⁸ Cem Alpar-Tüba M. Ongun, **Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, 2. Baskı, Ankara: Türkiye, Ekonomi Kurumu Yay., 1987, s. 107.

⁵⁹ Joshua S. Goldstein, **International Relation**, 2. Edt., Newyork: HarperCollins Pub., 1996, ss. 374-375.

⁶⁰ “Devletlerin lideri Wal-Mart”, <http://ntvmsnbc.com/news/278146.asp>, (e.t 13.07. 2004)

Çok uluslu şirketlerin uluslararası politikaya etkisi konusunda farklı tartışmalar bulunmaktadır. Liberal görüşe göre, bu şirketler ulusal devletler arasındaki sorunları ve düşmanlıkları azaltıcı ve ulusal ekonomiler için gerekli sermaye ve finans desteğini sağlayıcı bir etkiye sahiptir. Daha geniş bir tanımlamayla çok uluslu şirketlerin bir ülkenin üretim kapasitesinde artırma; yeni teknoloji ve yönetim bilgisini geliştirme; döviz girişi sağlama; ülkenin toplam ihracatını artırma; ülke içi rekabeti ve dinamizmi artırma; yeni istihdam alanları yaratma ve vergi geliri sağlama gibi olumlu etkileri vardır. Çok uluslu şirketlerin ulusal devletle şirketin merkezinin bulunduğu ülke arasında karşılıklı bir etkileşim sürecinin gelişmesine yardımcı olduğu da ileri sürülmektedir. Zira, şirketlerin iki ülke toplumu arasında da kültürel, ticari, turistik ve finans alanlarında karşılıklı bir etkileşim sürecine yol açtığı ifade edilmektedir.⁶¹ Liberal ekonomi politikçilere göre, çok uluslu şirketlerin hisselerinin borsa veya bir diğer şekilde farklı ulusların elinde toplanması ile çok uluslu şirketler üzerindeki ulus devlet kontrolünün ortadan kalkacağı ve bu şirketlerin herhangi bir ülkenin şirketi olmak yerine, dünya şirketleri haline geleceği ileri sürülmektedir. Doğası gereği böyle bir şirketin izleyeceği politikanın da bir ulus devlet politikası, ekonomik çıkarlarını yansıtmaktan uzak olacağı ifade edilmektedir. John Diebold'a göre sermayenin uluslararasılaşması ve ulusal ekonomiler arasında kurulan karşılıklı bağımlılık ilişkisi zamanla ulus devletlerin sonunu getirecektir.⁶²

Liberal bakış açısına göre çok uluslu şirketler uluslararası politikayı işbirliği ve barış temelinde, olumlu şekilde etkilemektedirler. Ulusal ekonomiler arasında çok uluslu şirket yatırımları aracılığıyla kurulan karşılıklı bağımlılığın savaş riskini azalttığı ileri sürülmektedir. Öte yandan devletler tarafından kurulan ve faaliyetleri devletler tarafından belirlenen çok uluslu şirketlerin uluslararası alanda bağlı buldukları ulus devlet politikası ve ekonomik çıkarlarına göre hareket etmeleri sözkonusu olmakla birlikte, hissedarları farklı ülke vatandaşları olan çok uluslu şirketlerin, rekabetçi bir uluslararası ekonomik sistemde daha yüksek bir kâr elde etmek için faaliyetlerini farklı ülkelere kaydırarak ekonomiler arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi yarattıkları ifade edilmektedir.⁶³ 1990'larda Japon çok uluslu şirketlerinin kısmen aşırı değer kazanmış Yen nedeniyle üretim merkezlerini dünya çapında yeniden düzenlemeleri sonucu, 1994 yılında Japon şirketleri dünya çapında ürettikleri video kayıt cihazlarının toplam %53'ünü ve renkli TV'lerin %78'ini Japonya dışında üretmişlerdi.⁶⁴

Liberal ekonomi politik modele göre gelişmiş endüstri bölgelerinden gelişmekte olan bölgelere transfer edilen sermaye, teknoloji ve yönetim bilgileri tüm uluslararası alanda ekonomik gelişmişliğin ve refahın büyümesine yol açmaktadır. Bu liberal bakış açısı ile gelecek, çok uluslu şirketlerin ulus devletlerin kontrolünden çıkıp sermayenin, düşüncenin ve gelişmişliğin transferinin birer aracı olacağı bir dönem olacaktır.⁶⁵ Bunların yanında özellikle yabancı sermayeyi çekmek isteyen ülkelerde faaliyete başlayan çok uluslu şirketlerin, bu ülkelerde önemli ayrıcalıklar elde ettikleri görülmektedir. Bu noktada şayet bir devlet çok uluslu şirketin ülkeye gelmesi için davetiye

⁶¹ Seyidoğlu, op. cit., ss.676-677; Clark, Cal- Chan, Steve, "MNCs and Developmentalism: Domestic Structure As an Explanation for East Asian Dynamism", Ed.: Thomas Risse-Kappen, **Bringing Transnational Relation Back In**, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, ss. 112-120.

⁶² Gilpin., "Three Models...", op. cit., s. 42.

⁶³ Goldstein, op. cit., s.375; Seyidoğlu, op. cit., s. 680.

⁶⁴ Freeman- Soete, op. cit., s. 394.

⁶⁵ Gilpin, "Three Models...", op. cit., s. 42.

çıkartıyorsa veya şirketlerin ülkede faaliyet göstermesi için yasalarında değişikliğe gidiyorsa, bu gibi ülkelerde çok uluslu şirketlerin çok etkili olduğu görülmektedir. Bunun en güzel örneği ise son dönemde petrol kaynaklarını uluslararası petrol şirketleri yolu ile uluslararası pazarlara açmak isteyen Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin petrol şirketleri ile yaptığı imtiyaz anlaşmaları gelmektedir.

Sonuç olarak çok uluslu şirketlerin özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası politikada bağımsız aktörler olarak etkilerini arttırdıkları görülmektedir. Onlarca çok uluslu şirketin birçok ülkenin gelirini aşan şekilde yıllık milyarlarca dolar gelir elde ettikleri görülmektedir. Yalnızca General Motor, Ford ve Exxon'un bir yıllık kârları 100 milyar doların üzerindedir. Nitekim yalnızca yaklaşık 25 ülkenin ekonomik aktivitesi General Motor'un kazancından daha büyükken, bir çok devletin genel ekonomik aktivitesi, bu şirketin oldukça altındadır. Bu bağlamda finans kaynakları itibariyle çok uluslu şirketlerin bir çok devletten daha büyük bir kapasiteye sahip oldukları görülmektedir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için şu örnekler üzerinde durmakta yarar vardır. Uluslararası bir örgüt olan BM'nin yıllık ekonomik aktivitesi 10 milyar dolar iken, Türkiye'nin 2001 yılında GSMH'sı yaklaşık 148 milyar dolardı.⁶⁶ Diğer yandan 1995 yılı itibariyle Japon Mitsubishi şirketinin bir yıllık cirosu 184 milyar dolar civarındaydı. Bu karşılaştırma az gelişmiş Güney ülkeleri ile yapıldığında çok uluslu şirketlerin finans anlamında gücü daha iyi anlaşılmaktadır.⁶⁷

5. Liberal Uluslararası Ekonomi Politik Yaklaşımın Eleştirisi

Ekonominin bir çok alanda politika yapım sürecini etkilediğini ileri süren liberal uluslararası ekonomi politik yaklaşım, realist kuram tarafından eleştirilmektedir. Realistler karşılıklı bağımlılık sürecinin uluslararası çatışmaları etkilediği varsayımını da eleştirilmektedir. Liberaller karşılıklı bağımlılık süreci içerisinde yer alan devletlerin, sorunları çatışma yerine işbirliği ile çözmeye çalıştıklarını ileri sürmektedir. Öte yandan yaklaşımı gerçekçi bulmayan realist yazarlara göre, liberal ekonomi politikçiler ekonominin ve ekonomik aktörlerin rolünü abartmaktadırlar. Liberal ekonomi politikçilerin uluslararası sistemde anarşi olgusuna yeterince yer vermediklerini ileri süren realistlere göre, üst bir otoritenin olmadığı uluslararası ilişkilerde devletlerin temel çıkarı güvenliklerini sağlayacak politikaları uygulamak olacaktır. Öte yandan realistler, liberaller tarafından iddia edildiği gibi çok uluslu şirketlerin ve uluslararası ekonomik aktörlerin uluslararası politikayı etkileyebilme yeteneğine sahip olmadığını belirtmektedirler. R. Gilpin, R. Vernon'un öne sürdüğü karşılıklı ekonomik bağımlılığın genişlemesi, ayrıca iletişim ve ulaşım alanındaki ilerlemelerin ulus devletlerin etkilerini sileceği varsayımını gerçekçi bulmayan realistler, H. Johnson'un uzun dönemde ekonomik aktörlerin devletlerin politikası üzerinde dominant bir güç olacağı tezini de eleştirmektedir.⁶⁸ Gilpin'e göre, her ne kadar çok uluslu şirketlerin ve diğer uluslararası örgütlenmelerin uluslararası politikayı etkiledikleri ve devletlerden bağımsız olarak hareket ettikleri ileri sürülse de, gerçekte var olanın uluslararası ilişkilerin egemen devletler arası ilişkiler tarafından belirlendiğidir.

⁶⁶ Ebsöhaber, "İş Dünyasının Hedefi AB"

<http://www.ebso.org.tr/tr/ebsöhaber/haziran/ebhab20026isdunyasininhedefi.php>, (e.t.07.10.2005).

⁶⁷ Goldstein, op. cit., s. 376; Seyidoğlu, op. cit., s. 680.

⁶⁸ Gilpin, "Three Models..", s. 39

Ekonomiyi dış politika oluşum sürecinde ikincil planda kaldığını ileri süren realizme göre uluslararası politika, devletler arasındaki güç ve çıkar mücadelesini yansıtır. Güvenlik ve askeri meseleleri en önemli konular olarak gören realistlere göre devletlerin temel amacı ulusal güvenliği ve ulusal çıkarı maksimize etmektir. Realistler tarafından devletin varlığını sürdürmeye ilişkin olan ulusal güvenlik konuları yüksek politika (high politics); ticari, mali, parasal ve sosyal alanla ilgili konular ise alçak politika (low politics) olarak görülmektedir. Bu nedenle, genelde realistler için yüksek politika olarak görülen güç mücadelesi uluslararası ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla alçak politika olarak adlandırılan ekonomik ilişkilerin, liberaller tarafından devletler arasındaki ilişkilerde temel veya önemli bir belirleyici olarak dikkate alınması eleştirilmektedir.

Realist yazarlardan farklı olarak liberal uluslararası ekonomik perspektifi eleştiren diğer bir grup ise uluslararası politikayı ekonomik üretim tarzının yapısıyla açıklayan ve yapısalcılar olarak adlandırılan gruptur. Büyük ölçüde Marx ve Marksist çözümlenmelerden etkilenen yazarlar tarafından şekillenen yapısalcılıkta, kapitalist üretim tarzı, az gelişmişlik, borç ilişkileri vs., gibi konular analiz edilmektedir. Yapısalcılar, toplumların ve devletlerin politikalarını yönlendiren birikim ve zenginleşme olgusunun, uluslararası sistemde sömüren ve sömürülen ilişkisinin oluşmasına yol açtığını, liberallerin ise bu sömürü ilişkisine dikkat çekmediğini ileri sürmektedirler. Kapitalist olarak gördükleri dünya sisteminin açıklanmasında ekonominin önemli işlev gördüğünü kabul etmektedirler.⁶⁹ Liberallerden farklı olarak çok uluslu şirketleri, uluslararası politikayı, uluslararası ticareti ve ulusal burjuvazileri insanlar, toplumlar ve devletler arasında bağımlılık ilişkilerinin kurulmasında ve sürdürülmesinde merkezi bir rol oynadığını ileri süren yapısalcılar, radikal ekonomi politik yaklaşımın en önemli savunucularıdır.

B. YAPISALCI/RADİKAL ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK YAKLAŞIM

Liberalizmden sonra ekonomi politiğe etki eden bir diğer yaklaşım ise Globalizm, Bağımlılık Teorisi, Merkez-Çevre Yaklaşımı, Marksist Teoriler, Dünya Sistemi Yaklaşımı gibi isimlerle de adlandırılan yapısalcı/radikal paradigmadır. Büyük ölçüde Marksist çözümlenmelerden etkilenen yazarlar tarafından şekillenen paradigmanın globalizm ya da yapısalcılar olarak adlandırılması, paradigmanın gelişmesinde Marksist olmayan kişilerin de önemli bir katkı sağlamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yazarların yoğunlaştığı ortak sorun alanı ise “niçin Asya’daki, Afrika’daki ve Latin Amerika’daki Üçüncü Dünya ülkelerinin gelişemediği.”⁷⁰ Diğer bir deyişle uluslararası sistemde bazı devletler gelişirken neden diğer devletlerin gelişemediği sorunsalı yapısalcı yaklaşımda tartışılmaktadır. Uluslararası ekonomi politik yaklaşım içerisinde önemli bir yere sahip olan yapısalcıların önemli bir kısmı ekonomiyi alt yapı olarak ele alırken, dış politika dahil diğer tüm aktiviteleri ekonomik ilişki ve üretim tarzına bağlı oluşan üst yapılar olarak ele almaktadır. Yapısalcı ekonomi politik yaklaşımın gücü ve etkisi de ekonomiye bu kadar büyük bir rol vermesinden kaynaklanmaktadır.

⁶⁹ Paul R. Viotti,- Mark V. Kauppi, **International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism**, 2nd ed., New York: Macmillan Publishing Co, 1993, ss. 456-459.

⁷⁰ Ibid., s. 450.

1. Yapısalcı Yaklaşımın Temel Öncülleri

Uluslararası ilişkilerde ekonomi ile politikanın bir birinden ayrılarak incelenemeyeceğini öne süren yapısalcılara göre küreselleşme süreci, ekonomi ve politikada küresel bağımlı ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Yapısalcılara göre uluslararası politikanın ve uluslararası sistemin yapısını etkileyen ve onları kapsayan ekonomik temelli bazı davranış kalıpları bulunmaktadır. Politikayı ve politik davranışları anlamak için ilk önce ekonomik sistemin işleyişini ortaya koymak gerekir. Diğer bir deyişle ekonomik temelli ilişkilerin şekillendirdiği uluslararası sistemde, devletlerin davranışlarını yönlendiren olgu ekonomik çıkarlardır. Ancak, bu noktada Marksist kökenli yazarların devletleri egemen sınıfın politik kontrolünün bir aracı olarak gördüğünü belirtmek gerekir. Marx ve Engels devleti hakim sınıfın (kapitalist sistemde burjuvazi sınıfı) çıkarlarını koruyan ve onun politik denetiminde olan sonradan oluşturulmuş yapay bir kurum olarak görmektedir.⁷¹

Yapısalcı uluslararası ekonomi politik yaklaşımların ortak yanı kapitalist sistemin kendi içerisinde barındırdığı çelişkiler nedeniyle toplumlar ve devletler arasında arasında sömürü ilişkisine yol açtığını ileri sürmesidir. Yapısalcı yazarlara göre, kapitalist sistemin temel özelliği, sistemin ekonomik birikim üzerine kurulu olmasıdır. Bireylerin veya sınıfların çalışması kişisel birikim üzerinedir. Sermaye birikimi üzerine kurulu kapitalist sistemde aşırı üretim, gelir adaletsizlikleri, deniz aşırı pazar ve hammadde arayışları, krizler ve savaşlar kaçınılmaz olarak görülmektedir. Nitekim, Marx ve Engels kapitalist sistemin sürüklendiği krizlerden çıkamayacağını ve bu krizler sonucu çökeceğini öngörmüştü. Ancak Marx ve Engels öngörülerinin gerçekleşmemesi üzerine, Lenin ve ardılları kapitalizmin yaşamasını emperyalizm olgusuyla açıklamaya çalışmışlardır. Buna göre kapitalist merkez ülkeler kolonileri üzerindeki politik ve askeri denetimlerini kaybetmelerine karşın, eski sömürge yeni bağımsız devlet üzerinde kurulan ekonomik denetim, bu ülkelerin borç alan ve gelişmiş ülkelere ucuz hammadde ve tarım ürünleri sağlayan ülke konumunda kalmalarına yol açmıştır.⁷² Bu düşünce özellikle Bağımlılık Teorilerinde önemli bir yere sahiptir.

Toplumların ve devletlerin politikalarını yönlendiren birikim ve zenginleşme olgusunun dış politikadan uluslararası sistemin oluşumuna kadar tüm yapıların şekillenmesine yol açtığı ileri sürülmektedir. Diğer bir deyişle yapısalcılar dış politika ve güvenlik politikalarının belirlemede ekonomiyi ve ekonomik temelli ilişkileri temel öge olarak dikkate almaktadır. Kapitalist olarak gördükleri dünya sisteminin açıklanmasında ekonominin temel işlev olarak rol oynadığı ileri sürülmektedir.⁷³ Dolayısıyla uluslararası alandaki olay ve olguları analiz ederken, siyasal ve ekonomik olanın birbirinden ayrılmazlığını öne süren yapısalcı perspektif çerçevesinde modern bir uluslararası ilişkiler disiplininin söz etmek yerine, modern ekonomi politik disiplininin söz etmek daha doğru olmaktadır.⁷⁴ Çünkü, yapısalcılara göre uluslararası ilişkiler tarihi ekonomi politik ilişkilerin şekillendirdiği bir tarihtir.

⁷¹ Cohn, op. cit., ss. 120.

⁷² Ibid., s. 121.

⁷³ Ibid., ss. 120-122; Viotti-Kauppi, op. cit., ss. 456-459.

⁷⁴ Sönmezoğlu, op. cit., s. 110.

Bu bağlamda yapısalcılar devleti, uluslararası örgütleri, uluslararası aktörler ve koalisyonları önemli aktörler olarak kabul etmekle beraber, daha ziyade bazı sınıfların ve devletlerin diğerleri aleyhine kapitalist sistemden daha fazla çıkar sağlamalarına ilişkin mekanizmanın nasıl işlediği üzerinde durmaktadırlar. Devlet de dahil olmak üzere tüm ulusal ve uluslararası örgütlenmelerin ve aktörlerin var olan ekonomik ve politik sistemden ayrı incelenemeyeceği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Bağımlılık teorisyenleri devletleri merkez-çevre ülkeler diye ayırırken, Marksist kökenli yapısalcılar ise devleti, burjuva sınıfının ekonomik çıkarlarını korumak için oluşturduğu yapay bir kurum olarak bakar. Ancak, ikisi de politik aktör ve uluslararası politikanın anlaşılmasında öncelikli olarak ekonomik sistemin yapısına bakılması gerektiğini ileri sürmektedir. Özellikle sanayileşmiş kuzey ülkeleri (Kuzey Amerika, B. Avrupa ve Japonya) ile Güney Amerika, Afrika ve Asya'da bulunan yoksul, azgelişmiş, sanayileşmemiş ülkeler arasındaki ilişki ele alındığında, bu devletler arasında var olan ve uluslararası sistemin tümünü kapsayan politik ve ekonomik bir sistemin var olduğu ileri sürülmektedir. Bağımlılık Teorisi savunucularına göre gelişmemişlik, gelişmiş kapitalistlerin yer aldığı bir grup tarafından yönetilen merkez ülkelerinin çevre ve yarı çevre deneni ülkeleri sömürmesi üzerine kurulu bir politik ve ekonomik düzenin sonucu ortaya çıkmıştır. Temel varsayım az gelişmiş ülkelerin gelişmemeleri kapitalist sistemi uygulamada beceriksiz olmalarından değil; dünya kapitalist sistemi içinde gelişmiş ülkelerle olan bağımlılık ilişkilerinden kaynaklandığıdır. Bunlara göre yüzyıllar boyunca bütün hegemonik güçler ekonomik koşulları kendi hegemonik amaç ve çıkarlarına uygun bir şekilde biçimlendirmeye çalışmışlardır. Yapısalcılara göre, çok uluslu şirketler, uluslararası politika, uluslararası ticaret ve ulusal burjuvaziler bağımlılık ilişkilerinin kurulmasında ve sürdürülmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu noktada iç ve dış faktörlerin birlikte hareket etmesi nedeniyle, bir toplumun gelişmemesi söz konusu olmaktadır. Diğer bir deyişle, uluslararası burjuvazi ya doğrudan ya da kurduğu finans kurumları aracılığıyla, o ülkenin ulusal burjuvazisi ile bağlantı kurmakta ve ekonomik çıkarlarını bunlar aracılığıyla sağlamaktadır. Böylelikle, uluslararası burjuvazi ile ulusal burjuvazi arasında kurulan ilişki, dış yapının baskısını artırmakla beraber, bu iki sınıf arasındaki ilişkiyi de kökleştirmektedir.⁷⁵ Bu ilişkinin kurulması ve sürdürülmesinde ekonomik bağlantılar oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Son olarak yapısalcı yazarların önemli bir kısmı güç ve zenginliğin kapitalist sistem içerisinde yeniden ve adil bir şekilde dağıtımını mümkün görmemektedirler. Marksist kökenliler ise daha da ileri giderek sömürü ilişkisinin ancak, sosyalizme geçiş ile birlikte ortadan kalkacağını öne sürmektedirler.⁷⁶

2. Radikal Ekonomi Politik Yaklaşım: Marksist-Leninist Perspektif

Radikal ekonomi politik perspektif içerisinde Karl Marx oldukça önemli bir yere sahiptir. Karl Marx, uluslararası ilişkiler üzerine sistemli bir çalışma yürütmemiş olmasına karşın, onun sınıf çatışması tezi ve kapitalizm teorisi yapısal uluslararası ekonomi politik perspektiflerin temel çalışma çatısını oluşturmaktadır Tarihi sınıf çatışmasına dayandıran Marksist teorinin sınıf çatışması tezi ve kapitalizm eleştirisi 19. yüzyıl Avrupa'sının ekonomik, kültürel ve politik yapısının oluşturulduğu koşullarda yazılmıştı. Marx ekonomi politik perspektifi liberal ya da merkantilistlerden oldukça farklı bir şekilde yorumlama yoluna gitmişti. Kendisi bir devlet

⁷⁵ Arı, op. cit., ss. 271-277; Viotti-Kauppi, op. cit., s. 458.

⁷⁶ Cohn, op. cit., ss. 120-121.

içerisinde piyasanın nasıl işlemesi gerektiği konusunda bir takım öneriler sunmak yerine, bütüncül olarak sistemin kendisini hedef olarak alternatif bir paradigma önerisinde bulunma yoluna gitmişti. Marx tarafından kaleme alınan Kapital’in ikinci adını “*Ekonomi Politikin Eleştirisidir*”. Ekonomi politiği gerçek bir bilim haline getirme iddiasıyla öne çıkan Marx’a göre bu ancak, “*dış görünüşle yetinen bir ekonomi anlayışına karşılık.. burjuva toplumundaki üretim ilişkilerinin derinliklerindeki gerçek bütünlüğü kavrayabilecek*”⁷⁷ bir modelle sözkonusu olabilirdi. Bu çerçevede üretim süreci içinde insanlar arasında meydana gelen maddi varlıkların değişim ve dağıtım ilişkilerine Marx, üretim ilişkileri ya da ekonomik ilişkiler adını vermişti.⁷⁸ Marksist yaklaşım, kapitalizm dediği ekonomik sistemin tüm toplum üzerinde yapısal bir değişiklik yarattığını öne sürmekteydi. Marx ve Engels tarafından kaleme alınan *Komünist Manifesto*’da bu yapısal değişim şu şekilde ifade edilmiş:⁷⁹

“Burjuvazi üstünlüğü ele geçirdiği her yerde bütün feodal, ataerkil, pastoral ilişkilere son verdi. İnsanı doğal efendilerine bağlayan çok çeşitli feodal bağları acımasızca kopardı ve insanlar arasında çıplak çıkardan, katı nakit ödemedi başka hiçbir şey bırakmadı.. kişisel değeri değişim değerine dönüştürdü ve sayısız yok edilemez ayrıcalıklı özgürlüklerin yerine.. ticaret özgürlüğünü koydu.”

Marx’a göre, üretim araçlarına sahip olan sınıflar, üretim araçlarına sahip olmayan ve yalnızca emek güçlerini pazarlamak zorunda kalan işçi sınıfını sömürmekteydi ve bu sömürü sınıflar arasında derin bir ayrıma yol açmıştı. Marx, aynı zamanda tarihte ekonomik üretim sisteminin değişmesinin doğrudan insan ile insan arasındaki ilişkinin değişmesine (insan ilişkilerine metaya bağımlı çıkar ilişkisinin hakim olması vs.) yol açtığını ileri sürmüştü. Bu çerçevede Marx ve Engels’e göre insanlık tarihi boyunca ezilen sınıflar ile ezen egemen güçler arasındaki çatışma, politik sistemin, hukuk sisteminin, ahlak sisteminin vs., belirlenmesinde temel belirleyici olmuştu. Bu sömürünün ilk biçimi tarihte, kölelik ile birlikte ortaya çıktığını ifade etmişti. Buna göre, köle sahibi efendi, yaşaması için kölesine belli bir yiyecek verip onun tüm ürettiklerini almaktaydı. Daha sonra bu üretim ilişkisinin değişmesiyle, kapitalizme varacak yeni sömürü ilişkilerinin ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.⁸⁰ Marx’ın yaklaşımlarından hareketle konuyu ekonomi politik açıdan değerlendiren Buchholz’a göre:⁸¹

“Her üretim sistemi bir yönetim ve yönetici sınıf doğurur. Roma döneminde, köle sahibi olanlar, onların ürettikleri üzerinde hak sahibi olduklarını iddia etmişlerdi. Feodal dönemde lordlar, serflerin ürettikleri üzerinde bir hak iddia etmişlerdi. Kapitalizm altında da, üretim araçlarına ve toprağa sahip olanlar, ücretli işçilerin ürettikleri üzerinde bir hak iddiasında bulunmaktadır.”

Marksist literatür üretim sürecinin bir sonucu olarak oluşan sınıflar arasındaki ilişkinin, politik ve ekonomik düzenin oluşturulmasında temel belirleyici faktör olduğunu ileri sürmektedir.

⁷⁷Roger Garaudy, “Marx ve Ekonomi Politik”, Çev: Hakan Bahçeci, Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 223, 225.

⁷⁸Bkz., P. Nikitin **Ekonomi Politik.**, <http://www.kurtuluscephesi.com/sozluk/ekopolitik.html>, (e.t.11.10.2004)

⁷⁹Karl Marx- Friedrich Engels, **Komünist Manifesto**, 8. baskı, Çev.: Gaybiköylü, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay., 1997, s. 13.

⁸⁰Garaudy, op. cit., ss. 238-244.

⁸¹Balaam-Veseth, op. cit., s. 71

Tarihte meydana gelmiş her üretim tarzının (feodalizm-kapitalizm) çıkarları birbiri ile çelişen iki karşıt sınıfın varlığına dayanarak oluştuğunu ileri süren Marksistlere göre, tüm bu üretim tarzlarının ortak noktası üretmeyen sınıfın üreten sınıfı sömürdüğü bir sistem oluşturmuş olmalarıdır.⁸² Marks ve Engels Komünist Manifesto’da tarihi bir sınıflar arası mücadele tarihi olarak değerlendirmişti.

Marksist ekonomi politik anlayışta kapitalist üretim tarzının da bir krize sürükleneceği ve yerini sosyalist bir sisteme bırakacağı öngörülmektedir. Marx, zenginliğin küçük bir kapitalistin elinde biriktiğine dikkat çekerek, hem bu birikimin hem de yeni teknolojinin işçi sınıfı yerine üretimde kullanılması sonucu kapitalizmin kaçınılmaz olarak bir krize sürükleneceğini ileri sürmüştü. Marx’a göre:

*“Üreticinin üretim araçlarının sahipliğini kaybedişi – ya da diğer anlamında sömürü-, kapitalist toplumun özünü oluşturan mevcut yasaların oyunuyla gerçekleşir; bu yasalar sermayenin birikimi sonucunu ortaya çıkarır... Sermaye sahiplerinin azalmasıyla birlikte, yoksulluk artmakta; ancak aynı zamanda işçi sınıfının direnci güçlenmektedir... Kapitalist mülkiyetin son saatleri gelmiştir... Başkalarının mülkiyetini elinden alanların da mülkiyeti aynı şekilde ellerinden gidecektir. Bu yadsımanın yadsımasıdır”.*⁸³

Kapitalistlerin “kendi mezar kazıcıları” olduğunu ifade eden Marx ve Engels’e göre, kapitalist sistem sosyalizme giden sürecin bir aşamasıdır ve yaşanması gereken bir süreçtir.⁸⁴

Kapitalist sistemin birikimci özelliği üzerinde duran Marx’a göre ürünleri için sürekli genişleyen bir pazar gereksiniminin itmesiyle burjuvazi, yeryüzünün dört bir yanına yayılmak zorunda kalmaktadır. Kapitalistin ürettikleri için yeni pazarlar bulma güdüsüyle yayılmak zorunda kalması kapitalist sistemi diğer sistemlerden ayıran önemli bir özelliktir. **Kapitalist mallarını satmak ve daha zenginleşmek için her yerde tutunmak, her yerde yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır. Marksist ekonomi politik perspektifte, var olan ekonomik ilişkilerin tüm dünya üzerinde kültürel, ekonomik, sosyolojik, politik, vs., yapısal sonuçlar doğuracak nitelikte olduğunu ileri sürülmektedir. Marx, Avrupalı güçlerin kapitalist süreç içerisinde girmesinde sonra Hindistan ve Çin gibi ülkeleri sömürmeye başladığını ifade ederken, bu ülkelerin oluşturulan uluslararası sömürü zincirini kırarak niteliklerden yoksun olduklarını ifade etmişti.** Özellikle Çin ve Hindistan üzerine yoğunlaşan Marx, bu ülkelerin, içsel dinamizm yoksunu Asya tarzı bir üretim ve çevresel koşullara sahip olduklarından dolayı Batılı güçlere karşı koyamadıklarını ifade etmişti. Asya tarzı feodal üretim tarzında piyasa için üretimin ve birikim olgusunun olmadığını ileri süren Marx’a göre, İngiliz emperyalizmi bu ülkelerdeki ekonomiyi ve toplumsal yapıyı tahrip ederek onları Batı ekonomileri açısından bağımlı ekonomiler haline dönüştürmüştü.⁸⁵ Öte yandan Marx, Batı kapitalizminin Avrupa dışındaki bölgeler üzerinde

⁸² Cohn, op. cit., ss. 120-121

⁸³ Garaudy, op. cit., s. 263.

⁸⁴ Marx, kapitalist süreci yaşam standartlarının yükseltilmesi ve zenginliğin yaratılmasında olması gereken bir süreç olarak görmekteydi, Balaam-Veseth, op. cit., s. 72.

⁸⁵ Ibid., s. 70; Cohn, op. cit., ss. 122-123.

kurduğu ekonomik kontrolün etkisi üzerine bir çok makale yazmasına karşın Avrupa dışındaki topraklar hakkında oldukça sınırlı bir bilgiye sahipti.

Marksist teori böylelikle bir ülkede ekonomik üretim sisteminde başlayan değişim ve dönüşümün, salt o ülkedeki kültürel, politik ve toplumsal koşulları etkileyen bir olay olarak kalmadığını, tüm dünyayı etkileyen bir boyuta sahip olduğunu ileri sürmekteydi. Sistemdeki yapısal değişimler çoğu zaman dışsal faktörlerin girişimleri sonucu oluşmaktadır. Marksist ekonomik politik anlayışta kâr güdüsüyle hareket eden gelişmiş ülkelerin, kâr marjını etkileyen en önemli faktörün başında hammadde kaynakları olduğu vurgulanmaktadır. Marx, “*kâr oranı... hammadde kaynaklarının yükselmesi ve düşmesi ile ters orantılıdır..Bu, gelişmiş ülkeler açısından düşük hammadde kaynaklarının fiyatının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir...*”⁸⁶ Kâr marjını artırmak isteyen kapitalist ülkelerin emperyalist bir politika izlemesi (askeri işgal ya da bağımlı ekonomiler) hammadde zengini az gelişmiş ülkelerdeki siyasal ve toplumsal yapının yeniden şekillenmesine yol açmaktadır.

Kapitalistlerin uluslararası alanda yayılmak zorunda olduğunu ifade eden Marx, doğrudan bir emperyalizm teorisi geliştirmemişti. Yapısal uluslararası ekonomi politikte önemli bir yere sahip olan emperyalizm teorisi Lenin tarafından ortaya konulmuştu. Ancak, ekonomik emperyalizm hakkında en detaylı çalışmalarda bulunan yazarların başında Marksist olmayan İngiliz ekonomist John A. Hobson gelmektedir. Hobson’a (1858-1840) göre emperyalizm, kapitalistin daha fazla kazanmak için aşırı üretimde bulunması buna karşın düşük ücret nedeniyle düşük tüketimde bulunan grupların bunları tüketememesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Ülke içerisinde aşırı üretim yetersiz tüketimden kaynaklanan emperyalizm politikasının, müdahaleci bazı politikalar ile engellenebileceğini öne süren Hobson’a göre sorun Marksistlerin ifade ettiği gibi kapitalist sistemin doğasından kaynaklanmamaktadır.⁸⁷ Hobson’un detaylı çalışmalarına rağmen emperyalizm teorisi hakkında en önemli yazarlar Marksist kökenlidir. Bunlar arasında “*Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*” adlı eseriyle Lenin başta gelmektedir.

Dolayısıyla teorimiz açısından en can alıcı teorik altyapıyı Lenin’in ekonomi politik yaklaşımı sunmaktadır. V. I. Lenin (1870-1924) SSCB’nin kurulmasıyla sonuçlanan 1917 Ekim Devrimi’ndeki rolü dolayısıyla Marksist yazarlarca oldukça önemsenen bir isimdir. Marx’ın beklentilerinin aksine Lenin, yarı feodal bir düzenin hakim olduğu ve İngiltere ve Almanya ile karşılaştırıldığında henüz kapitalistleşemeyen bir ülkede Marksist bir devrim gerçekleştirmişti. Emperyalizmin gelişmiş ülkelerin dünyanın diğer bölgelerini sömürmesine yol açacak yeni kolonyal bir sistem olduğunu belirten Lenin’e göre, emperyalist süreçte tüm ülkeler bir şekilde kapitalist üretim sisteminin bir parçası haline gelmektedir. Lenin’e göre emperyalizm politikaları, gelişmiş ülkelerde beklenen krizin oluşmasını geciktirmişti. Marx sosyalizme geçişin bir krizle kendiliğinden olacağını varsaymıştı. Ancak, beklentiler Marx’ı doğrulamaktan uzaktı. İşte bu nokta da Lenin emperyalizm teorisi ile kapitalist ülkelerin neden bir devrim krizinin içine sürüklenmediğine cevap vermeye çalışmıştı. Marx’a göre kapitalistin kâr oranı hammadde kaynaklarının fiyatıyla ters orantılı olduğundan **kapitalistler hammadde kaynakları üzerinde**

⁸⁶ Marx yazılarında hammadde kaynakları yerine çoğunlukla işlenmemiş madde kavramını kullanmaktadır. Bkz., Daniel S. Papp, “Marxism-Leninism and Natural Resources: The Soviet Outlook”, **Resources Policy**, June, 1977, s. 136.

⁸⁷ Cohn, op. cit., s. 124.

denetim kurmak için dünya çapında bir rekabete girişeceklerdi. Bu rekabet, gelişmiş zengin ülkelerin yurtiçinde tüketilmeyen mallarını satmak, ucuz hammadde kaynakları elde etmek ve biriken sermayelerini kullanmak için sürekli bir şekilde deniz aşırı topraklarda koloniler elde etmesiyle daha da kızışacaktı. Lenin'e göre ise gelişmiş sanayi ülkeleri, örneğin, İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkeler ilk birikim aşamasından sonra, ellerindeki sermaye birikiminin bir kısmını azalan kazançlarını artırmak için az gelişmiş ülkelere tekrar geri aktarmaktaydılar. Ülke içinde tüketim düştüğünde, kâr marjları azaldığında veya hammadde ihtiyacı ortaya çıktığında kapitalistler doğrudan kendi ekonomilerine bağımlı koloniyel ekonomiler oluşturmak için bir sömürge yarışı içine girmektedir. Bağımlı ekonomiler, kapitaliste mallarını satmak için yeni bir pazar imkanı vermenin ötesinde ucuz hammadde kaynakları ve rekabet için ucuz işgücü sağlamaktadır. Lenin'e göre kapitalist açısından kâr marjının sürekli yüksek olduğu bu ülkelerde hem ücretler oldukça düşük hem de işlenmemiş hammadde kaynaklarının fiyatı ucuzdu. Kapitalizmin daha fazla gelişmesi için daha fazla doğal kaynaklara ihtiyaç duyması hammadde kaynakları üzerindeki rekabetin veya koloni savaşlarının yaşanmasına yol açacağı öngörülmekteydi. Lenin, kapitalistlerin ilk aşamada birbiri ile mücadele içerisinde olduğunu ancak daha sonra koloni dünyasını kendi güçleri ölçüsünde bölüştüklerini ileri sürmüştü. Bu bölüşümün en sonunda tüm doğal kaynakların tek elden yönetilmesi ile en son aşamaya ulaşacağını ileri süren Lenin'e göre, bu durum kolonilerdeki sanayilerin tek elde merkezleşmesiydi.⁸⁸

“Lenin'e göre, modern kapitalizmin temel özelliği büyük kapitalistlerin bir araya gelerek oluşturdukları kartellerdir. Tüm hammadde kaynakları tek bir grup tarafından kontrol edilebildiğinde bu tekelcilik daha acımasız bir şekilde gündeme gelmektedir. Uluslararası tekelci kapitalistlerin tek amacı rakiplerinin kendileriyle rekabet etmesini olanaksız hale getirmektir. Bunun için petrol alanlarının ve maden yataklarının satın alınması ve ortak işletilmesi gibi tekelciliği gündeme getirecek her yolla kendi aralarında işbirliğini geliştirmeye çalışırlar. Doğrudan çatışma riskini içerse de sömürge elde etme kapitalistler için rakipleri karşısında başarılı olmanın en kestirme yolu olarak görülmüştür. Diğer taraftan kapitalizm geliştikçe daha fazla hammadde kaynağına ihtiyaç duyulduğundan bu durum rekabetin daha da keskinleşmesine ve hammadde elde etmek için dünya genelinde bir sömürge arayışı ve mücadelesinin yaşanmasına yol açmaktadır.”⁸⁹

Radikal ekonomi politik anlayışa göre, uluslararası ekonomik ilişkiler liberallerin öngördüğü gibi tüm tarafların kazançlı çıktığı bir ilişki değildir. Lenin'in yaklaşımları dikkate alındığında uluslararası ekonomik ilişkiler, özünde birikimini artırmak isteyen kapitalistlerin mal ve sermayelerine pazar bulma arayışları ile ucuz hammadde sağlama girişimlerinden ayrı değerlendirilemez. Tek taraflı bir sömürgeleştirme politikasına dayanan uluslararası ticarete, yoksul ve gelişmemiş ülkeden gelişmiş ülkeye sürekli bir zenginlik aktarıldığı öne sürülmektedir. Bu durumun kapitalist ülkelerdeki sosyalizme gidecek olan krizi engellediğini öne süren Lenin'e göre, zengin kapitalist uluslar, yoksul ulusların gelişmesini engellediği gibi onları büyük bir borç batağı içine de sürükleyerek, sömürgeleştirmeyi yapısal bir hale dönüştürmektedir. Lenin'e göre, kapitalistler yurtiçinde yaptıkları gibi uluslararası pazarı da kendi aralarında monopoller

⁸⁸ Papp, op. cit., ss. 136-137; Balaam-Veseth, op. cit., s. 76.

⁸⁹ Arı, op. cit., s. 285.

oluşturarak paylaşırlar. Lenin'e göre bu süreç tüm dünyanın kapitalistler arasında bölüşülmesi ile sonuçlanana kadar devam eder. Bu çerçevede Lenin'e göre emperyalizm şu şekilde oluşur:⁹⁰

- 1) *Üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma ve bu sürecin ekonomik yaşamda belirleyici rol oynayan tekelleri yaratacak ölçüde gelişmesi;*
- 2) *Banka sermayesi ile sanayi sermayesinin birleşmesi ve bu finansal sermaye temelinde bir finans oligarşisinin oluşması;*
- 3) *Mal ihracından ayrılmış olan sermaye ihracının büyük önem kazanması;*
- 4) *Dünyayı kendi aralarında bölüşen uluslararası kapitalist tekellerin kurulmuş olması;*
- 5) *Tüm dünyanın, bölgesel bölüşümünün büyük kapitalist güçlerce tamamlanması.*

Lenin'e göre, hammadde ihtiyacının yanında ülke içerisinde ürettiğini tüketemeyen kapitalist, zorunlu olarak emperyalizm politikası takip eder. Hobson'un aşırı üretim yetersiz tüketim açıklamasına katılan Lenin, bu aşamadan sonra Hobson'dan ayrılmaktadır. Çünkü, Hobson'a göre işçi ücretlerinin yükseltilmesi ve bazı sosyal içerikli politikaların hayata geçirilmesi ile emperyalizm engellenebilir. Oysa Lenin'e göre kapitalizmin son aşaması olan emperyalizm politikaları, hem merkez ülkedeki kapitalistin hem de işçi sınıfının yararına işlemektedir. Koloni ulusların sömürülmesi sonucu elde edilen gelirin bir kısmını işçi sınıfına rüşvet olarak veren kapitalistler, böylelikle olası bir devrimi de geciktirmektedir. **Dolayısıyla emperyalizm politikaları liberallerin ifade ettiği gibi birkaç müdahale ile çözümlenecek bir sorun olarak görülmemektedir. Denizaşırı sömürlere sahip olma bir taraftan hammadde kaynaklarının garanti altına alınmasını sağlarken aynı zamanda ucuz iş gücü ve pazar imkanı da sağlamaktadır.** Lenin I. Dünya Savaşı ve daha önceki savaşların emperyalist güçlerin sömürge mücadelesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Lenin'e göre emperyalist yayılma kapitalizmin sosyalizme gitmesine yol açacak krizi geciktirmektedir. Bu durumun aynı zamanda dünya için ciddi problemlere yol açtığını söyleyen Lenin'e göre I. Dünya Savaşı Avrupalı güçlerin emperyalist politikalarının sonucu patlak vermişti. Kapitalizmin merkezinde yer alan ulusların sömürge alanlarını genişletme yarışı, onların çıkarlarının birbiriyle çatışmasına yol açmış ve birinin diğeriyle çatışması ile I. Dünya Savaşı başlamıştı. Emperyalizm kapitalizmin teknelci aşaması olarak değerlendiren Lenin'e göre, emperyalizmin ayırt edici özelliği, açık olarak sadece gelişmemiş pazarları değil aynı zamanda yüksek oranda sanayileşmiş bölgeleri de ilhak etme amacını taşımasıdır. **Emperyalist güçler hem kendi güçlerini artırmak hem de rakibin gücünü zayıflatmak için emperyalist bir politika izlemektedirler.**⁹¹ Lenin'e göre kapitalist devletlerin yabancı pazarlara ve hammadde kaynaklarına her halükarda ihtiyaçları olduğundan kapitalist sistem dünyada var oldukça çatışma da eksik olmayacaktır. Dolayısıyla Lenin'e ve ardından gelen Marksistlere göre, uluslararası çatışmaları ortadan kaldırmanın önkoşulu kapitalizmi ortadan kaldırmaktır. Kapitalistler arasında dünyanın sömürülmesi yönünde bir bölüşüm sözkonusu olsa

⁹⁰ V. I. Lenin, "Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması", Der.: Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, **Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme**, Çev.: Ebru Eralp, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 243-244.

⁹¹ Lenin, op. cit., s. 247.

bile, bunlar iki savaş arası dönem olarak görülmektedir.⁹²

Toparlayacak olursak Marksist-Leninist literatür ekonomik üretim tarzının, ulusal ve uluslararası politikayı belirleyen güç olduğunu ileri sürmektedir. Tüm olayları ekonomik üretim tarzı ve ilişkileri ile açıklayan Marksist gelenek uluslararası ekonomi politik teorisi içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle Lenin'in emperyalizm teorisi daha sonraki yıllarda ortaya çıkan bağımlılık teorisyenleri tarafından kabul edilerek geliştirilmiştir. Global uluslararası ekonomik ilişkileri liberallerden farklı ele alan bağımlılık teorisyenleri, uluslararası ticareti merkez-çevre, kapitalist dünya sistemi gibi farklı başlıklar altında ele almakta; ancak temelde uluslararası ticareti sömürü üzerine kurulmuş bir sistem olarak incelemektedirler.

3. Bağımlılık Teorileri ve Uluslararası Ekonomi Politik

Bağımlılık teorileri 1960'lı yıllarda bir grup Latin Amerikalı yazarın liberal modernleşme teorilerini eleştirmeleri ve gelişmiş ülkeleri diğer ülkelerin gelişmemelerinden sorumlu ülkeler olarak görmeleri ile ortaya çıktı. Bağımlılık teorisi esas olarak iki farklı teorik geleneğin etkisi altında gelişme göstermiştir. Bunlardan birincisi ve teoride ağırlıklı bir yer tutan Marksist gelenektir. Diğer ise Latin Amerikan yapısalcılığıdır. Marksist kökenli bağımlılık teorisyenleri analizlerinde Marx ve Lenin'in kapitalizm çözümlemesi, sınıf çatışması, kapitalist üretim tarzı ve emperyalizm teorisinin etkisinde kalmışlardır. Latin Amerikalı yapısalcıların önemli bir kısmı da bu perspektiflerin etkisinde kalmış olmakla birlikte, bunlar daha ziyade Üçüncü Dünya diye adlandırılan ülkelerin neden gelişemediği sorunsalı üzerinde durmaktadırlar. Diğer bir deyişle bağımlılık teorisyenlerini Marksistlerden ayıran en önemli özellik, bunların Kuzey-Güney arasındaki sorunlar üzerine çalışmalarda bulunmuş olmalarıdır.⁹³ Özellikle Arjantinli ekonomi politik teorisyenler Cardoso ve Falleto'nun 1969'da yayınladıkları *Dependency and Development in Latin America* adlı çalışma, Latin Amerika'daki politik ve sosyal süreci en fazla tartışmaya açan eserlerin başında gelmişti. Cardoso ve Falleto'ya göre eğer kapitalist toplumlar Latin Amerikalı ülkelere maddi olmayan bir gözle bakıp anlayabilseydi o zaman Marksist bir perspektifle kapitalist ülkeleri değerlendirmeye gerek kalmayacaktı.⁹⁴ Cardoso'a göre Latin Amerikan Bağımlılık Teorisi ECLA* geleneği ile Marksist ve neo Marksist olarak değerlendirilen Baran, Sweezy ve Frank gibi yazarların analizlerinden oldukça güçlü bir şekilde etkilenmişti.⁹⁵ Cardoso ve ardılları Latin Amerikan Bağımlılık teorisi çalışanları sosyolojik, antropolojik, politik ve ekonomik vb. gibi bir çok alanda karşılaştırmalı araştırmalar yürüterek Güney ülkelerinin neden gelişemediği sorusuna cevap aramaktadırlar. Epistemolojik olarak geleneksel teorilerden farklı bir çalışma yürüten Latin Amerikalı bağımlılık teorisyenleri ağırlıklı olarak içsel ve dışsal faktörlerin geri kalmışlığa etkisini

⁹² Arı, op. cit. 287-288; Balaam-Veseth, op. cit., s. 77.

⁹³ Cohn, op. cit., s. 126.

⁹⁴ Richard Tansy- Michael R. Hyman, "Dependency Theory and the Effectsof Advertising by Foreign-Based Multinational Corporations in Latin America", **Journalof Advertising**, No: 23 (March 1994), ss. 27-42, [http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3694/is_199403/ai_n8732200#continue\(e.t.14.03.2005\)](http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3694/is_199403/ai_n8732200#continue(e.t.14.03.2005))

* 25 Şubat 1948 yılında Sosyal ve Economis Konsey'in 106 (VI) sayılı kararı ile kurulan ECLA'nın The Economic Commission for Latin America adı 1984 yılında ECLAC Economic Commission for Latin America and the Caribbean olarak değiştirilmiştir. ECLA içerisinde yer alan yazarların önemli bir kısmı gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında bir bağımlılık ilişkisi olduğunu ileri sürmekteydiler. ECLA hakkında daha geniş bir bilgi için bkz., <http://www.eclac.cl/default.asp?idioma=IN>

⁹⁵ Fernando H. Cardoso, "The Consumption of Dependency Theory in the United States", **Latin American Research Review**, Vol. 12, No. 3 (1977), s. 8.

kabul etmekle birlikte, büyük bir çoğunluğu bu faktörlerin oluşmasını, gelişmiş ülkelerin uyguladığı bilinçli ekonomik uygulamalara bağlamaktadır. Bağımlılık teorisi kapitalist gelişme sürecini eleştirmekte ve sistemin gelişmiş ülkelerin daha da gelişmesine yol açacak mekanizmaların kurulmasına yol açtığını ileri sürmektedir.⁹⁶

Bu çerçevede bağımlılık teorisyenlerinin temel dört eleştirisi perspektifin aynı zamanda temel çalışma alanlarını oluşturmaktadır. Bunlar:⁹⁷

1) *Gelişmiş, ilerlemiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında bir Merkez-Çevre ilişkisi bulunmaktadır. Merkez ilk Çevre arasındaki ekonomik ve politik güç dağılımın asimetrik oluşu bu ilişkinin kurulmasına yol açmıştır.*

2) *Klasik ekonominin bir çok prensibi, özellikle karşılaştırmalı üstünlükler teorisi Çevre ülkelerinin ekonomik gelişmelerine hiçbir katkı sağlamamıştır.*

3) *Merkez ülkeler kendilerine orantısız kazanç sağlayacak ticaret politikaları uygulamışlardır.*

4) *Çevre ülkelerde yer alan küçük bir varlıklı azınlığın yaptığı büyük harcamalar, ülke ekonomisinin gelişmesi için gerekli kritik yatırımlar olmayıp, tam aksine kötü olan ekonominin daha da kötüleşmesine yol açmıştır.*

Yukarıda da vurguladığımız gibi bu dört eleştiri bağımlılık teorisyenleri tarafından gelişmemiş ülkelerin neden gelişmediğine yönelik getirdiği teorik analizlerin ana çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda öne çıkan Merkez-Çevre ilişkisine yönelik Galtung ve Wallerstein gibi yazarlar önemli tespitlerde bulunarak yaklaşımı önemli bir teori haline getirmişlerdir. Bunlara daha detaylı bakmakta yarar var.

a. Merkez-Çevre Yaklaşımı

Bağımlılık teorisyenleri, global ekonominin Merkez ve Çevre ülkeleri arasında oluşturulduğunu varsaymaktadır. Bu yaklaşıma göre, Merkez-Çevre arasındaki ticaret her zaman güç olarak eşit olmayanlar arasında cereyan eden bir ilişkidir. Bu ilişkiden her zaman güçlü olan ülke orantısız bir şekilde kazançlı çıkmaktadır. Merkez-Çevre ilişkisi üzerinde duran Bağımlılık teorisyenlerinin iddiası Merkez-Çevre arasındaki ticaret politikasının her zaman Merkezin kârlarını artıracak şekilde oluştuğu veya buna hizmet edecek şekilde değiştirildiğidir. Örneğin, Amerikan dış ticaret politikasının ve bu amaca yönelik yapılan ticaret anlaşmalarının temelde Amerikan çıkarlarını korumaya yönelik olduğu ve ABD'nin bu ilişkilerden kazançlı çıkan taraf olduğu ileri sürülmektedir. Gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan ülkelere yapılan dış yatırımların gerçekte bu ülkelerin kalkınmasından ziyade, bu ülkedeki gelirin transferine yaradığını öne süren Merkez-Çevre yaklaşımçılarına göre çok uluslu şirketler de bu transferin birer aracıdır.⁹⁸

Diğer yandan P. Sweezy ve H. Magdoff'a göre, çok uluslu şirketlerin çok uluslu olarak nitelenmesi, faaliyet alanlarının, yönetiminin ya da çalışanlarının farklı uluslardan olması ile açıklanamaz. İkiliye göre, bu şirketlerin çok uluslu şirket olarak görülmesi birçok ülkede faaliyette bulunması ve amacının ülke düzeyinde her hangi bir birimin kazancını sağlamak değil de bir bütün

⁹⁶ Luke Uka Uche, "Some Reflection on the Dependency Theory", *Africa Media Review*, Vol: 8, No:2 (1994), ss. 43-45.

⁹⁷ Ibid.; Tansey- Hyman, loc. cit.

⁹⁸ Tansey- Hyman, loc. cit.

olarak şirketin kazancını artırmak olması açısından çok uluslu bir şirkettir. Bu anlamda ulusal şirketlerin önemli bazı özelliklerini çok uluslu şirketlerin de taşıdığı görülmektedir. Bunlar mülkiyet ve denetimin bir merkezde toplanmış olmasıdır. İkiliye göre bu iki özellik çok uluslu şirketlerin sanıldığı gibi çok uluslu olmadıklarını göstermektedir. Rekabetçi bir ortamda geniş bir pazara üretim yapan ve sürekli bir şekilde kâr marjını artırma güdüsü ile hareket eden şirketlerin, ister maliyetleri düşürme isterse de yeni pazarları tek başına kontrol etme amacıyla üretimini farklı bir ülkeye kaydırması ve orada kendisine bağlı şirketler oluşturması, çok uluslu şirketlerin yapısında ciddi değişikliklere yol açmaz. Sermayenin milliyetinin, bulunduğu ülkenin değil, onu kontrol eden ulus devletinin elinde olduğu ileri sürülmektedir.⁹⁹ **Dolayısıyla Sweezy ve Magdoff tarafından çizilen ve Merkez-Çevre teorisyenlerince de genel kabul gören bu anlayışa göre, çok uluslu şirketler Merkez ile Çevre arasında, daha da ötesinde sınıflar arasında var olan sömürü ilişkisinin yapısallaşmasından başka bir şey değildir.** Özellikle aşağıda üzerinde durulacağı gibi Galtung, Wallerstein gibi yazarlara göre, tüm bu ilişkiler ve oluşturulan şirket ve kurumlar (IMF, DTÖ gibi) yalnızca Merkez devletlerin Çevre denen bağlı devletler üzerindeki sömürü ilişkilerinin devamının birer aracıdır.

Bağımlılık teorisyenlerinden **Galtung az gelişmişliği açıklarken, bunun Merkez olarak nitelendirdiği gelişmiş ülkelerin Çevre olarak adlandırılan gelişmemiş ulusları sömürmesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.** Lenin'in emperyalizm teorisinden de yararlanarak iç ve dış politika arasındaki ayrıma karşı çıkan Galtung'a göre, emperyalizm iç politika ile dış politika arasında kurulan kurumsal ve yapısal bağı anlamada oldukça önemli bir perspektiftir. Galtung, merkez ülkelerin de kendi içerisinde bir merkeze ve çevreye sahip olduğunu belirtmektedir. Aynı bölünme çevre ülkelerinde de sözkonusudur. Galtung'a göre iki ülke arasındaki yapısal ilişki, merkez ülkenin merkezinin çevre ülkenin merkezi ile ortak çıkar ilkesi çerçevesinde ilişki kurmasıyla oluştuğunu belirtmektedir. İki kesim arasındaki ilişkinin kurulmasında tarafların güçlerinin önemli bir etkisi olduğunu ileri süren Galtung'a göre, bu ilişki sayesinde çevre ülkeden merkez ülkeye gelir transferi gerçekleştirilmektedir.¹⁰⁰

Galtung'a göre emperyalizm güçlü devletler (merkez ülkeler) ile gelişmekte olan ülkeler (çevre ülkeleri) arasındaki ekonomik ve politik ilişkinin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Emperyalizm sürecinin oluşumunu açıklarken Galtung, üç önemli unsura dikkat çekmektedir. Bunlar a) merkez ülke halkı ile çevre ülke halkı arasında bir çıkar uyumsuzluğu bulunmaktadır, b) spesifik olarak merkez ülkenin merkezi ile çevre ülkenin merkezi arasında bir çıkar uyumu bulunmaktadır c) merkez ülkenin çevresi ile çevre ülkenin çevresi arasında bir çıkar uyumsuzluğu bulunmaktadır.¹⁰¹ İki merkez arasındaki çıkar uyumunun, çevre ülkenin sömürülmesiyle ortaya çıktığını ileri süren Galtung'a göre, merkez ülkenin merkezi bu gelirin büyük bir kısmını elinde tutmaktadır. Buna örnek olarak Galtung gelişmekte olan ülkelerin, merkez ülkenin merkezinin ihtiyacı olan hammaddeyi (örn., petrol) mamul madde karşılığı merkeze transfer ederken bu ticaretten çevre ülkenin çevresinin bir gelir elde edemediğini belirtmektedir. Merkez ülkelerdeki mamul maddelerin alıcısı konumundaki çevrenin merkezinin ise, merkez ülkedeki istihdam ve

⁹⁹ P. Sweezy-P. Baran-H. Magdoff, **Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı**, Ankara: Bilgi Yay., 1975, ss. 292-299.

¹⁰⁰ Johan Galtung, "A Structural Theory of Imperialism", **Journal of Peace Research**, Vol: 8, No: 2 (1971), s. 81.

¹⁰¹ Ibid., ss. 83-84.

gelirin korunmasına yardımcı politikaları uyguladığını ileri sürmektedir. Galtung çalışmasında merkez ülkenin merkezi ile çevre ülkenin merkezi arasında bir çok şekilde yapısal bir ilişki ağının kurulduğunu ileri sürmektedir.¹⁰² Galtung iki merkez arasında kurulan ekonomik ilişkiyi askeri veya güç yolu ile kurulan hegemonik askeri işgal ilişkisinden ayırmaktadır. Galtung'a göre bu ilişki her iki merkezin ortak çıkar sağlama isteği ve iradesi ile oluşturulmuştur. Çünkü, merkezler arasında kurulan ilişki, çevre ülkelerin çevresinin aleyhine kurulmuş bir ilişkidir. Bu ilişkiden her iki merkez de kazançlı çıkarken, merkez ülkelerin çevresi, maaş ve gelir seviyesinde düşme olmadığı için bu ilişkiden kazançlı çıkan bir diğer gruptur.

b. Kapitalist Dünya Ekonomisi/Sistemi Teorisi

Çalışmalarında Marksist ekonomi politik bir söyleme sahip olan ve dünya ekonomisinin belli aşamalardan geçerek bugünkü modern dünya sisteminin özelliğini kazandığını ifade eden Wallerstein'a göre modern dünya sisteminin ayırt edici özelliği birikim üzerine kurulu kapitalist bir yapıda oluşudur. Kapitalist dünya ekonomisi/sistemi 16. yüzyılda öncelikli olarak Avrupa ve Amerika kıtasının bir bölümünde meydana geldi. Wallerstein'a göre sürekli genişleyen sistem 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra henüz kapitalist dünya ekonomisine entegre edilmemiş bölgelerin de ekonomik ve politik olarak sisteme eklemlenmesiyle evrensel bir hal almıştı. **Kapitalist dünya sisteminin uluslararası ekonomi tarafından belirlendiği öne süren Wallerstein'e göre, ülkelerin politik yapıları, toplumsal yapıları, kültürleri ve diğer devletlerle ilişkileri de kapitalist dünya ekonomisi tarafından belirlenmektedir.**¹⁰³ Wallerstein, merkez ülkelerin ortaya çıkışı sürecinde, yeni ortaya çıkan ticaret burjuvazisinin kendi hükümetlerine ulusal sınırlarını dış rekabete kapatma yönünde baskı yaptıklarını belirtir. Ülke içerisinde sermaye birikimini sağlayan kapitalistlerin daha sonra ticaretin önündeki ulusal sınırlamaları güç kullanarak kaldırmaya yöneldiğini ileri sürer. Wallerstein'e göre bu, ulusal sermayenin uluslararasılaştırılmasından öte bir şeydir. Bu basitçe dünya ekonomisi içerisinde kârlarını maksimize etmek isteyen kapitalistlerin yeni bir politik talebidir. Bu politik talebi gerçekleştirmek için merkez ülkelerde devlet mekanizması askeri ve ekonomik olarak güçlendirilirken, çevre ülkelerde devlet mekanizması zayıflatılmıştır. Böylelikle çevre ülkeleri dış baskıya açık hale getirildi.¹⁰⁴

Wallerstein'e göre kapitalist dünya ekonomisine geçiş, ülke içerisinde sermaye birikimini sağlamış güçlerin askeri ve ekonomik olarak diğer devletleri hegemonyası altına almasıyla başlamıştı. Wallerstein, kapitalist dünya sisteminin oluşumunu, ulus devletten ziyade, dünya ekonomisinin bir ürünü olarak görmüştü. **Wallerstein'a göre askeri gücün kapitalist merkez ülkelerde toplanmış olması bu ülkelere diğerleri karşısında eşit olmayan bir güç vermiş ve bu ülkeler de ellerindeki gücü diğer bölgelerin kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline getirilmesinde önemli bir unsur olarak kullanmışlardır.** Birikim üzerine kurulu kapitalist sistemin doğası gereği emperyalist bir yayılmayı zorunlu kılması, dünyanın diğer bölgelerinin

¹⁰² Ibid., ss. 86-87.

¹⁰³ Immanuel Wallerstein, "Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis", *Theory and Society*, Vol:3 (1976), ss. 461-463; Immanuel Wallerstein, "The Rise of East Asia, or The World-System in the Twenty-First Century", [http://fbc.binghamton.edu/iwri/ise.htm\(e.t.11.01.2005\)](http://fbc.binghamton.edu/iwri/ise.htm(e.t.11.01.2005))

¹⁰⁴ Immanuel Wallerstein, "Kapitalist Dünya Sistemini Yükselişi ve Çöküşü", Der. Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans , *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*, Çev: Ebru Eralp, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 340-341.

kapitalist dünya ekonomisine entegre olmasına yol açmıştı. Öte yandan, dünya ekonomisinde çoğunluğu oluşturan çevrelerin, kendi arasında çevre ve yarı çevre olarak iki gruba ayrılmış olması, bunları merkez ülkelere karşı ortak bir politika yürütmekten yoksun bırakmıştı.¹⁰⁵ Zira, yarı çevrenin merkezindeki gruplar da çevrenin sömürülmesinden pay almaktaydılar.

Böylelikle Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde Galtung'un merkez-çevre yaklaşımına bir de "yarı çevre" devletleri katmıştı. Yarı çevre ülkeleri, kapitalist dünya ekonomisinin sorunsuz işleminde özel bir rol oynamaktadır. Hem merkezin (yüksek gelir, yüksek ücretler, ileri teknoloji, yüksek kârlar, yüksek sanayi malları üretimi, vs..) hem de çevrenin (düşük gelir, eski teknoloji, düşük maaşlar, düşük kârlar, vs..) özelliklerini kısmi olarak barındıran yarı çevre ülkeleri, çevrenin sömürülmesinden pay alırken, merkezin çevresindeki sınıflar da yarı çevre ve çevrenin sömürülmesinden pay almaktadır.¹⁰⁶ Kapitalist sistemini ekonomik birikim üzerine kurulduğunu ileri süren Wallerstein'a göre sonradan oluşan kapitalist dünya sistemi bir süre sonra da ortadan kalkacaktır.¹⁰⁷

"Wallerstein'a göre, kapitalist dünya sistemi, sermaye birikimine dayalı bir işbölümüne dayanmaktadır. Bu işbölümü sadece ülke içiyle sınırlı kalmamakta; dünya ölçeğinde gündeme gelmektedir. Kapitalist üretim biçimi emek-sermaye arasındaki ilişki sonucunda artı değer kapitaliste aktarıldığı ve kapitalistin böylece sermaye birikimini garanti etmesine olanak sağlayan bir işbölümüdür. Bu amacın gerçekleştirilmesi çok sayıda ülkede üretim yapmaya yönelik bir mal zinciri oluşturulmasını öngörmektedir. Bu üretim halkalarının bazı bölümlerinde kâr ve üretim yoğunlaşma göstermektedir. Az sayıda ülkeyi içine alan bu tür bölgelere Merkez adı verilmektedir. Daha az kârlı olan üretim halkalarına -ki bu durum daha geniş bir coğrafya için geçerlidir- Periferi denmektedir. Bu ayırım coğrafik bir tanımlama gibi gözükse de aslında bu bölünme esas olarak ilişkisel bir ayırımdır. Merkez-Periferi ilişkisi üretimin daha tekeli sektörleri ile daha rekabetçi sektörleri arasındaki, yüksek kâr (yüksek ücret) getiren üretim faaliyetleri ile daha düşük kâr (düşük ücret) getiren üretim faaliyetleri arasındaki, dünya çapında sermaye ile emek arasındaki ve güçlü kapitalistler ile zayıf kapitalistler arasındaki ilişkidir. Bu ilişkinin sonucunda Periferi bölgeden Merkeze artı değer transferi söz konusu olmaktadır. Bu olurken, sadece emekçilerden üretim araçlarının sahiplerine (kapitalistlere) doğru değil; aynı zamanda Periferi bölgelerin kapitalistlerinden Merkez bölgelerin kapitalistlerine doğru da bir gelir transferi gündeme gelmektedir. İşte kapitalist sermaye birikiminin sürekli hale gelmesini sağlayan bu mekanizmadır."¹⁰⁸

Sonuç olarak Wallerstein'da uluslararası ekonomik ilişkileri kapitalist bir dünya sistemi modeliyle açıklasa da, uluslararası ticaretten gelişmiş ülkelerin her zaman daha kazançlı çıktığını vurgulaması açısından liberal ekonomi politikçiler tarafından eleştirilmektedir. Esasında yapısalcı ekonomi politik perspektif uluslararası ticareti, çok uluslu şirketleri ve uluslararası ticari kurumları uluslararası sistemde var olan güç dağılımında ayrı değerlendirmezken, asimetrik güç dağılımının gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeleri sömürmesine ve bu sömürüyü yapısal hale getirmesinde kullanıldığını ileri sürmektedir. Bir dönemler askeri işgallerle bu sömürü ilişkisinin sağlandığına, II. Dünya Savaşı sonrasında askeri işgallerin sona erip bu ülkelerin bağımsızlığını kazanmasından

¹⁰⁵ Wallerstein, "Kapitalist Dünya...", op. cit., ss. 338-343.

¹⁰⁶ Wallerstein, "Semi-Peripheral ..", op. cit., ss. 462-463.

¹⁰⁷ Immanuel Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür**, İstanbul: İz Yay., 1993, ss. -142-163; Wallerstein'in kapitalist dünya ekonomisi hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz., Immanuel Wallerstein, "Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation within the Capitalist World Economy", **African Studies Review**, Vol:17, No:1 (Apr., 1974), ss. 1-26.

¹⁰⁸ Arı, op. cit., ss. 313-314.

sonra ise ekonomik yönleri ağır basan politikalar ile sömürü ilişkisinin sürdürüldüğüne dikkat çekilmektedir.

C. ULUSLARARASI EKONOMİ POLİTİK ve REALİZM: ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Ulusal ve uluslararası politika arasındaki ayrımı dile getiren uluslararası ilişkiler teorilerinden realizme göre politika, diğer tüm alanlardan özerk, kendi işleyiş kuralları alan analitik ve insan doğasına uygun siyasal bir gerçeklik ile açıklanabilir. Ulus-devletlerin uluslararası politikanın anlaşılmasında en temel aktörler olduğunu varsayan realist geleneğin önemli temsilcilerinden Morgenthau'ya göre, uluslararası politika alanı da, egemen devletler arasında cereyan eden ilişkilerin sonucunda oluşmaktadır. Bu konuda önemli çalışmaları olan Morgenthau'ya göre, uluslararası ilişkilerde ve uluslararası ekonomik ilişkilerin anlaşılmasında devletler temel aktörlerdir. Morgenthau'ya göre uluslararası siyaset alanı da, egemen devletler arasında güç olarak tanımlanan çıkarlar çerçevesinde cereyan eden ilişkilerdir.¹⁰⁹ Politikanın kendine özgü prensipleri ve işleyişi olduğunu öne süren Morgenthau'ya göre “*tarihsel veriler politikanın ekonomiyi öncelediğine işaret etmektedir*”. Diğer bir deyişle politikanın her zaman ekonomi üzerinde belirleyici bir rol oynadığını öne sürmektedir. Neorealist K. Waltz'da uluslararası politikanın ekonomik, sosyal ve diğer tüm alanlar üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Tersinden bir yorumla ekonomik, sosyal ya da başka bir unsurun ayrı bir bilim olan politika üzerinde belirleyici, yönlendirici bir etkisi sözkonusu değildir.¹¹⁰

Daha geniş bir tanımlama ile Morgenthau, uluslararası ekonomik ilişkilerden, uluslararası örgüt ve rejimlere kadar uluslararası ilişkilerde var olan tüm devlet dışı aktörlerin ve ilişkilerin anlaşılmasında devletlerin temel aktörler olarak değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Uluslararası politikaya devletler arası bir ilişki süreci olarak bakan realistlere göre temel sorun anarşik uluslararası ilişkilerde güvenliğin nasıl sağlanacağıdır.¹¹¹ Dolayısıyla güvenlik sorunu öncelikli konu olarak görülmektedir. Ancak realistlerin iki farklı şekilde güvenlik olgusunu ele aldığı görülmektedir. Örneğin realist geleneğin önemli öncüllerinden biri olan Machiavelli “*altın tek başına iyi asker elde etmez, fakat iyi asker her zaman altın elde eder*” diyerek askeri güç elde etme politikalarının devlete güvenliğin yanında ticari avantajlarda getireceğini ileri sürmüştü. Machiavelli aynı zamanda modern prene ekonomi, sermaye ve para üzerinde bir kontrol kurmasını önermişti.¹¹² Öte yandan Yunan kent devletleri arasındaki savaşları Pleponeyza Savaşının Tarihi (The History of Peloponnesian War) adlı çalışmasıyla kaleme alan Thucydides'e göre, Yunan kent devletleri arasındaki savaşın nedeni, bir çok ekonomik koşulun değişmesi ve bu değişimin devletler arasında kuşku ve güvensizliği arttırmasıydı. Bunlar arasında ticaret sayesinde yeni bir güç haline gelmeye başlayan Atina'nın, Sparta'nın gücüne meydan okuması vardı. Thucydides geleneksel realistlerden farklı olarak savaşta asker kadar paranın da çok önemli olduğunu ifade etmişti. “*Savaş yalnızca yeteri kadar asker olmayınca değil; aynı zamanda yeteri kadar para olmayınca da bir*

¹⁰⁹ Tanrısever, F. Oktay, “Yöntem Sorunu: Gelenekselcilik-Davranışsalcılık Tartışması,” Der.: Atilla Eralp, **Devlet, Sistem ve Kimlik**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s. 114.

¹¹⁰ Burch, op. cit., s. 25.

¹¹¹ Gilpin, **Global Political Economy...**, op. cit., ss. 16-18.

¹¹² Cohn, op. cit., s. 69; Machiavelli'nin görüşleri için bkz., Niccolo Machiavelli, **Prens**, Çev:Nazım Güvenç, İstanbul: Anahtar kitapları yay., 1994; Halil İ. Aydınli-Veyssel Ayhan, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması” Cumhuriyet Üniversitesi, **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, ss. 72-73.

sorun olur” diyerek askeri kapasite kadar, bu kapasiteyi destekleyecek ekonomik gücün önemine dikkat çekmişti.¹¹³ Thucydides çalışmasında ekonominin ve ekonomik kapasitenin önemini devletin güvenliği bağlamında ele almıştı. Ekonomik zenginlik devletin güvenlik arayışına katkı sağlayan bir araç olarak görülmüştü. Thucydides’e ve merkantilistlere dayanan gelenek güç ve güvenlik politikaları ile ekonomik ilişkiler arasında güçlü bir bağlantının olduğunu varsaymaktadır.¹¹⁴ Bu bağlamda Thucydides’in bazı görüşlerine kadar geri götürülen merkantilist gelenek uluslararası ekonomi politik perspektifin ilk temsilcileri sayılmaktadır. Liberallerden önce ekonomi ile politika ilişkisini vurgulayan ve ulusal politikaların önceliğini zenginlik elde etme olarak belirleyen merkantilist gelenek günümüzde de politika üzerindeki etkisini sürdürmektedir. Örneğin, ulusal ekonominin korunması yönünde hem devlet bazında hem de kamuoyu bazında yapılan baskıların temelinde güçlü ulusal ekonomi güçlü devlet prensibi rol oynamaktadır.¹¹⁵

Thucydides’in güçlü ekonomi ile güçlü devlet arasında kurduğu ilişki 16. yüzyılda kendilerine merkantilist diyen yazar ve devlet adamları tarafından sistematik bir şekilde ortaya konmuştu. Zenginlik ve güç arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde ortaya koyan merkantilistler ekonomi politik perspektifin ilk temsilcileri arasında sayılmaktadır. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı üzere, merkantilistler ulusal ekonominin zenginleştirilmesini dış politikanın önceliği olarak görmüşlerdi. Devletin güvenliği ile ilişkili bir şekilde ele aldıkları ticari zenginliğe, yeni ortaya çıkan ulus devletin askeri ve ekonomik olarak güçlenmesinin bir aracı olarak bakmışlardı.

1. Zenginlik ve Güç Arasındaki Bağlantı: Merkantilist Perspektif

Merkantilizm kavramı ilk kez Adam Smith tarafından 1500-1750 arası ulusal ekonominin zenginleşmesini dış politika önceliği olarak kabul eden akımı eleştirmek için kullanılmıştı. Smith merkantilizmin ticarete müdahaleci bir politika izlenmesi gerektiği prensibini eleştirmekteydi. Klasik liberal yazarlar, komşuyu fakirleştirme politikasına dayanan merkantilizmin uluslararası alanda çatışma ve savaflara yol açtığını varsaymışlardı. Feodal düzenin çözülmeye başladığı 15. ve 16. yüzyılda Avrupa’da ulusal devletlerin merkezi otoriteyi güçlendirmek için dış ticareti kısıtlayıcı bir takım yasaklamalara gitmesi merkantilist düzenlemelerin itici gücü olmuştu. Zamanla etkin bir politik, ekonomik ve siyasal sistem olmaya başlayan merkantilist düşüncenin temel varsayımları ise, mamul madde ihracatını artırmak; hammaddelerin ihracatını azaltmak; yaşamsal olan hammaddelerin dışında ithalatı yasaklamak ve böylece ticaret dengesini kendi lehine çevirmektir. **Güçlü ulusal ekonomiye ve hazineye, güvenlik ve gücün garantisini olarak bakılmaktaydı.** Dönemin Avrupalı güçleri hazinelerini güçlendirmek için portföylerindeki altın, gümüş gibi değerli madenlerin miktarını artırmayı temel dış ticaret politikası olarak görmüşlerdi. Merkantilistlere göre devletin gücü elindeki altın ve gümüş miktarı ile doğrudan ilişkiliydi. Böylelikle biriken zenginliğin, yeni doğmakta olan ulus devletlerin güçlü ve sürekli ordu besleyebilecek olanaklara kavuşmasına yol açacağı varsayılmaktaydı. Daha sonraki yıllarda realizm içerisinde daha da sistematikleşecek olan bu yaklaşımın savunucularına göre, anarşik bir uluslararası sistemde her devletin politikasını yönlendiren temel güdü, daha güçlü olmak ve daha güçlü olmanın yolu da

¹¹³ Cohn, op. cit., s. 70.

¹¹⁴ Ibid., s. 69

¹¹⁵ Balaam-Veseth, op. cit., s. 26.

ekonomik olarak güçlü bir hazineye sahip olma. **Tek taraflı ticari kazanç getiren girişimleri gerektiğinde askeri güç yolu ile sağlama anlayışına dayanan merkantilizm, güçlü ve kendi kendine yeterli ulusal ekonomi kurma felsefesi üzerine kurulmuştur.**¹¹⁶

Bağımsızlığın ve güvenliğin teminatı olan güç ile zenginlik arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu savunan Merkantilistler, ikisi arasındaki bağlantı düzeyinin oldukça güçlü olduğunu ve birinde meydana gelen en küçük değişikliğin doğrudan diğerini etkilediğini ileri sürmekteydiler. Bağımsız politik bir güç olmanın yolunun bağımsız ekonomik bir güç olmaktan geçtiğini varsayan merkantilistlere göre, her devletin dış ödemeler dengesinde fazla vermesi kesinlikle sözkonusu olmadığına göre, uluslararası ekonomik ilişkilerin uluslararası ve bölgesel çatışmalara yol açması kaçınılmazdı. Bu çerçevede merkantilistlere göre uluslararası ticarete her devlet için mutlak kazanç prensibi geçerli olamazdı. Merkantilistler uluslararası ekonomik ilişkilerden bir devletin diğeri aleyhine daha fazla kazandığını öne sürmüşlerdi.¹¹⁷

Düzensiz piyasaların devletler arasında ekonomik bağımlılığı teşvik ettiğini öne süren merkantilistlere göre uluslararası ticaret sıfır toplamı bir ilişkiydi. Bir biri ile karşılıklı ticaret yapan iki devletten biri kazanıyorsa diğeri kaybetmektedir. Her ikisinin birden kazanması sözkonusu değildir. Ekonomik olarak kaybeden taraf zamanla askeri harcamalarını karşılayamayarak, egemenliğini ve bağımsızlığını kaybedebilir. Merkantilistler , devletin kendi piyasasını denetlemesini ve yabancıların ulusal piyasaya girişini kısıtlamasını önermekteydi.¹¹⁸

Amerikalı Alexander Hamilton (1755-1804) ve Alman Friedrich List (1789-1846) merkantilist teorisyenlerin önde gelen savunucuları olmuşlardı. Hamilton, yeni doğmakta olan Amerikan sanayisinin korunması için dış ticarete sınırlama getirilmesi düşüncesini savunmuştu. Hamilton Kongreye hazırladığı *Report on the Subject of Manufacture* adlı raporda Amerikan yönetimine ithalata sınırlamalar getirmesini ve yeni doğmakta olan endüstrileri güçlü bir şekilde desteklemesini tavsiye etmekteydi. Hamilton, Amerikan ekonomik güvenliğinin diğere devletlerin merkantilist politikalarından dolayı büyük bir tehdit altında olduğunu belirtmekteydi. Kendisi ithalata konan vergi ve tarifelerin yükseltilmesini savunmuştu. 19. yüzyıl Alman ekonomi politikçisi List de Avrupa’da merkantilist politikaları savunanların başında gelmekteydi. Tarihin bir yazgısı olarak dönemin Almanya’sından dış ticarete aşırı liberal politikaları savunduğu için kovulan List, sürgün yıllarını Amerika’da geçirmek zorunda kalmıştı. Amerika’da Hamilton’un korumacı politikalarının başarısına tanık olan List, 1840’larda devletin eğitim, üretim endüstrisi ve teknolojiye korumacı bir politika izlemesi gerektiğine dair yazılar yayınlamaya başlamıştı. Devletin dış rekabet karşısında ulusal ekonomiyi koruması gerektiğini ifade eden List’e göre “*üretim gücü, zenginliğin kendisiyle karşılaştırılamayacak kadar daha önemliydi.*”¹¹⁹

Merkantilist yaklaşım tüm devletlerin, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini korumak ve devam ettirmek için birbiriyle bağlantılı olan güç ve zenginlik elde etme amacıyla olduğu temel varsayımına dayanır. Daha sonraki yıllarda realizm içerisinde daha da geliştirilen bu

¹¹⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan-1918’e*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1991, ss. 68.69; Cohn, op. cit., s. 72; Balaam-Veseth, op. cit., s. 26.

¹¹⁷ Cohn, op. cit., s. 72

¹¹⁸ Thomas D. Lairson-David Skidmore, *International Political Economy: The Struggle for Power and Wealth*, 2.ed., Fort Worth-New York: Harcourt Brace College Pub., 1997 s. 39.

¹¹⁹ Balaam-Veseth, op. cit., ss. 30-31.

yaklaşım tek taraflı ticari kazanç getiren politikaların gerektiğinde askeri güç yolu elde edilmesini de meşrulaştırmaktadır. Dış ticaret politikası bağlamında da dış ödemeler dengesinde fazla verecek anlaşmaların yapılması amaçlanmaktadır. Nitekim, Fransa daha 16. yüzyılın başında İngiltere ise 1830'ların başında Osmanlı İmparatorluğu ile bu amaca yönelik ticaret anlaşmaları yapmıştı. Gene 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin Çin ile ilişkileri merkantilist uygulamalara verilecek en iyi örneklerdir.¹²⁰

Merkantilizm ülke hazinesinin güçlendirilmesi üzerinde durmaktadır. **Hazinenin güçlendirilmesi aynı zamanda savaş ve ilhak politikalarına meşruluk kazandırmaktadır.** Nitekim, Avrupalı güçler Amerikan ve Afrika kıtası başta olmak üzere dünyanın bir çok bölgesinde doğrudan kolonileştirme politikası izlemiş ve işgal edilen bölgelerdeki zenginlikleri de yağmalayarak kendi ülkelerine getirmişlerdi. **Devletin askeri kapasitesinin artırılmasına yönelik olarak sömürge bölgelerindeki ticaretin denetim altına alınması, sömürgeleştirme politikasının gerekçeleri arasında yer almaktaydı. Sömürgeler, ana ülkede üretilen mallar için yeni pazar, ucuz işgücü ve güvenli hammadde kaynakları anlamına gelmekteydi.** Amerika'nın kolonileştirilmesi sırasında Avrupalı devletler bölgedeki altın ve gümüş gibi değerli kaynakları sistemli bir şekilde kendi ülkelerine götürmüşlerdi. 7 yıl Savaşı'ndan sonra 1763'te Hindistan sömürgesini Fransa'dan alan İngilizler, Hint ekonomisini İngiltere'ye bağımlı hale getirmişlerdi. Londra'nın Hindistan politikasının önemli yönlendiricilerinden olan dönemin East India Company (Doğu Hindistan Şirketi) şirketi Başkanı Thomas Mun'a göre Londra, elde ettiği avantajlı dış ticaret dengesini koruma politikasını yaşamsal düzeyde bir mesele olarak görmeliydi.¹²¹

Devletlerin finans gücünün gelişmesi ile uluslararası sistemde başat konuma geçmeleri arasındaki ilişkiyi irdeleyen *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşü* adlı eserin yazarı Paul Kennedy'e göre "*çağdaş sanayileşmiş savaşlar döneminde ekonomi ile strateji arasındaki bağlantı daha sıkı bir hal alıyordu. 1880'li yıllarla İkinci Dünya Savaşı arasındaki uluslararası güç dengelerini etkileyen uzun vadeli değişiklikleri anlayabilmek için ekonomik verilere bakmak gerekir.*"¹²² Kennedy'e göre ekonomik gelişmişlik devletlerin askeri kapasitesini ve savaşlardaki uzun süreli dayanıklılık gücünü doğrudan etkileyen bir unsurdur. **Sanayileşmenin ülkenin zenginleşmesine ve bunun da askeri olarak daha fazla güçlenmesine yol açtığını ifade eden Kennedy'e göre bir**

¹²⁰ Merkantilist politikalara verilebilecek en iyi örneklerin başında Çin'in Batı ülkeleri ile olan ilişkileri gelmektedir. Kısaca değinecek olursak, bilindiği gibi uzunca bir dönem politik ve ekonomik olarak Avrupalı güçlerle sınırlı bir ilişki geliştiren Çin, 17. yüzyıldan itibaren ekonomik ve askeri anlamda güçlenen Avrupalı devletlerin ilgisini çekmekteydi. 1800'lerin başında ticari anlamda Çin piyasasına girmeye çalışan Batılılar Çin yönetimi, Canton limanı dışındaki tüm limanlarını ve sınırlarını kapatarak karşı koymaya çalışmıştı. Gene İngiltere'nin Hindistan üzerinden Çin'e afyon satmasından rahatsız olan Çin yönetimi 1839'da da afyon satışını yasakladı. Afyon ticaretinden büyük kazançlar elde eden Londra hükümeti ise ekonomik çıkarlarını korumak adına sorunu askeri yöntemlerle çözmek için hemen harekete geçmiş ve Çin'e savaş açmıştı. Çin'in yenilmesini takiben 1842'de İngiltere, ardından bu devlete yardım eden Fransa ve ABD, Çin'den ticari imtiyazlar elde eden ayrıcalıklar almışlardır. Çin üzerindeki ekonomik ayrıcalıklarını koruma adına ortak hareket eden Avrupalı devletler ve ABD, 1851 Taypingler Ayaklanması, 1860 Pekin Anlaşması ve 1900 Boxer Ayaklanması'nda da bu tutumlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Taypingler Ayaklanması'ndan sonra ABD ve Avrupalı devletler Çin yönetimi karşısında kazandıkları ticari ayrıcalıklarını korumak ve genişletmek için sık sık Çin yönetimine karşı ortak askeri güç kullanmışlardır, bkz., Fahri Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Genişletilmiş 11. Baskı, İstanbul: Alkım Yay., 1994, ss. 89-94.

¹²¹ Balaam-Veseth, op. cit., s. 28

¹²² Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Çev: Birtane Karanakaç, Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 6. Baskı, 1996, s. 232.

ulusun sanayileşmesini gösteren en iyi ölçü, yaptığı enerji tüketimidir. 1890 ile 1938 arası dönemde bazı ülkelerin enerji tüketimlerini inceleyen Kennedy'in hesaplarına göre önce ABD'nin ardından Almanya'nın enerji tüketiminin İngiltere, Fransa ve İtalya'nın üstüne çıkması aynı zamanda bu iki gücün uluslararası sistemde karşılaştırmalı olarak diğerlerinden daha fazla güçlendiğine işaret etmekteydi.¹²³ Enerji tüketimine bakılarak ülkenin üretim gücündeki değişim açıklanmaktadır. Üretim gücü artan ülkenin uluslararası pazarlara olan ilgisi de artmaktadır.

Büyük Britanya'nın bir çok sanayi kolunda diğer devletlere nazaran daha üstün olduğu yıllarda Londra, kendi iç pazarını dış rekabete açmaktan çekinmemiş ve diğer devletleri de merkantilist politikalarından vazgeçirmeye ve kapılarını İngiliz mallarına açmaya zorlamıştı. Ancak 1800'lerin son yıllarına doğru İngiliz sanayisinin diğer devletlerin rekabeti karşısında gerilemesi üzerine İngiliz merkantilistler, Büyük Britanya ile sömürgeleri arasında serbest ticaret düzeninin diğer devletleri dışarıda bırakacak şekilde yeniden düzenlenmesini önermişlerdi.¹²⁴ 1900'lerin başında yaşananlar İngiliz merkantilistlerinin şüphelerini doğrular nitelikteydi. Büyük Britanya'nın ekonomik gelişmişliğinin 1900'lerin başında karşılaştırmalı olarak ABD ve Prusya'nın gerisinde kalması aynı zamanda bu devletin askeri alanda da bu güçlerle rekabetini olumsuz etkilemişti. Özellikle I. Dünya Savaşı arifesinde Almanların güneşte bir yer kapma çabası tüm uluslardan çok dönemin gerileyen hegemonik gücü İngiltere'nin konumunu sarsmıştı. Almanların Fas limanına "Panter" adındaki gemisini göndermesini takiben Donanma Bakanlığına getirilen **Churchill'e göre, hem hammadde kaynaklarına ulaşmak hem de ekonomik gücüne yeni pazarlar bulmak için yayılma taraftarı olan Kaiser Wilhem ile bir savaş kaçınılmazdı.**¹²⁵ Churchill'in ifadelerinden anlaşıldığına göre Almanya'nın **ekonomik gelişmişliği bu ülkeyi zorunlu olarak sömürge oluşturma politikasına itmişti.**

Soğuk Savaş sonrası dönemde merkantilist uygulamalar farklı şekillerde tekrar gündeme taşınmıştır. Klasik merkantilizmin ulusal ekonomiyi güçlendirme felsefesini benimseyen neo merkantilistler, özellikle, serbest ticaret olgusu ve çok uluslu şirket yatırımları konusunda kötümser bir yaklaşıma sahipler. Günümüz gelişmekte olan ülkelerde ulusal ekonomistler ve gelişmiş ülkelerde neo merkantilistler olarak öne çıkan yeni çıkan akım taraftarları, yabancıların ülke ekonomisi üzerindeki gücünü sınırlandırma (özelleştirme ve diğer alanlarda yabancılara satışın engellenmesi veya sınırlandırılması gibi) ve ulusal ekonomide faaliyet gösteren birimlerin dış rekabet karşısında desteklenmesi politikalarını desteklemektedirler. Gelişmiş ülkelerde çok uluslu şirketler aracılığıyla ulusal ekonomiye yapılan yatırımlara, devletin egemenliğine ve güvenliğine bir tehdit olarak görülürken, gelişmiş ülkelerde kendi ekonomilerini dış rekabette karşı koruma politikalarını uygulamaya koymaktadırlar. Nitekim, sanayileşmiş ülkelerdeki neo merkantilistler ülkelere yapılan yabancı yatırımları ulusal egemenliklerine bir tehdit olarak görmektedirler. Örneğin Kanadalı ulusalcılar, Amerikan çok uluslu şirketlerinin Kanada'daki petrol ve doğalgaz sanayisinin üçte ikisini ve imalat sanayisinin yarısından fazlasını kontrol etmesinden rahatsızlık

¹²³ Kennedy çalışmasında ekonomik alanda güçlenen devletlerin zamanla büyük güç haline geldiğine işaret etmektedir. Özellikle 1890 ile 1938 arası dönemde İtalya, Fransa, Japonya, Rusya, Avusturya Macaristan, ABD ve Prusya'nın ekonomik gelişmelerinin onların askeri güçlerine etkisini rakamlarla ortaya koymuştur. Bkz., Ibid., ss. 234-290.

¹²⁴ Ibid., ss. 266-267

¹²⁵ Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, 3. Baskı, Çev: Kamuran Tunçay İstanbul: İş Bankası Yay., 2003, ss. 9-10.

duymaktadır. Kanadalı merkantilistler (hem ekonomik hem politik anlamda), Amerikan sermayesi karşısındaki güçsüzlüklerinin bir süre sonra ülkenin kültürel, ekonomik ve politik anlamda ABD'nin bir eyaleti haline dönüşmesinden çekinmektedirler. Aynı zihniyet Amerikalıların, ABD'ye yatırım yapan Japon şirketlerine bakışlarında da görülmektedir.¹²⁶ Öte yandan sömürge bir geçmişe sahip olan Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomilerine eski kolonici devlet şirketleri aracılığıyla yapılan sermaye girişlerinin, bu ülkelerin gelişmesine yardımcı olmaktan öteye, eski patronaj ilişkisinin sürdürülmesinden başka bir işe yaramadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerde ulusal ekonomiyi koruma yönünde güçlü bir eğilim bulunduğu görülmektedir. Zira, gelişmiş ülkeler aynı zamanda kendi ekonomilerini güçlendirmek adına deniz aşırı bölgelerde yatırım yapan şirketlerini merkantilist politikalara karşı koruma yönünde bir caba harcamaktadırlar.

Toparlayacak olursak merkantilizm Avrupa'da feodal düzenin çözülmeye başladığı dönemde ortaya çıkan ulusal devletlerin, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini sağlamak için uyguladıkları bir sistem olarak ortaya çıkmıştı. Merkantilist politikacılar zenginliği, ulusal güç ve ulusal etkiyi artırmanın bir aracı olarak görmüşlerdi. Dış ticaret dengesinde açık vermemek için, tarife ve gümrük vergilerinin yanında sömürgeleştirme ve ayrıcalıklı ticari anlaşmalar sağlama yönünde de bir caba harcamışlardı. Çin ve Hindistan örneğinde görüldüğü gibi bazen bu ayrıcalıkları korumak için askeri güce başvurmaktan çekinmemişlerdi. Merkantilizmin ulusal ekonomi ile güç ve güvenlik arasında güçlü bir ilişki olduğunu ileri sürmesi, merkantilistleri, ekonomi politik perspektifin öncüleri arasına yerleştirmektedir.

2. Güç ve Gücün Bir unsuru Olarak Ekonomi Politik

Gücü ve güvenliği öne çıkartan realizme göre uluslararası politika, basit anlamda devletler arasındaki güç ve çıkar mücadelesidir. Devleti uluslararası ilişkilerin temel aktörü olarak gören klasik realizm, devlet dışı aktörlerin ve ekonomik ilişkilerin uluslararası ilişkilere etkisinin sınırlı düzeyde olduğunu varsaymaktadır. Gilpin, ulusal devletlerin yerel ve uluslararası ekonomik sorunlarda öncelikli aktörler olduğunu ifade ederken, Dünya Bankası, IMF veya AB gibi aktörlerin de önemli aktörler olduğunun altını çizmektedir. Ancak ekonomik sorunlarda devletlerin kuralları koyan, uygulayan ve ilkeleri belirleyen aktörler olduğuna dikkat çekmektedir. AB örneğinden hareket eden Gilpin'e göre Avrupa Birliği entegrasyon süreci Fransa, İngiltere veya Almanya gibi devletlerin iradeleri sonucu ilerlemektedir.¹²⁷

Heartland kavramını temel alan ünlü Amerikalı jeopolitikçi Spykman, 1940'larda "Eski Dünya" diye nitelendirdiği Büyük Avrasya ve Orta Doğu'da ABD'nin mutlak bir etki alanı oluşturması gerektiğini ifade ederken, temel gerekçesi bölgedeki doğal kaynakların uluslararası güç dengesini bozabilecek ölçekte olmasıydı. **Spykman'a göre bölgedeki doğal kaynakları (enerji kaynakları) ele geçiren bir güç, hem Amerikan çıkarlarını tehdit edecek hem de uluslararası güç dengesini kendi lehine değiştirecektir.** Aynı kaygı Hitler'in danışmanlarından Alman jeopolitikçi Haushofer'de de görülmekteydi.¹²⁸ Nitekim, 1990 Ağustosunda Irak'ın Kuveyt'i işgali

¹²⁶ Goldstein, op. cit., s. 377.

¹²⁷ Gilpin, *Global Political Economy...*, op. cit., s. 18

¹²⁸ Matthew Edwards, "The New Great Game and the New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder", *Central Asian Survey*, No:22-1 (March 2003), ss. 95-97.

takiben Başkan George Bush yaptığı bir konuşmada, “bizim görevimiz, yaşamamızın güvencesi, özgürlüğümüz ve dünyanın bir çok bölgesinde bulunan müttefiklerimizin özgürlüğü eğer dünyanın en zengin petrol rezervleri Saddam Hüseyin’in eline geçerse tehlikeye düşer” diyerek Washington’un uluslararası sistemdeki güç dağılımını etkileyecek doğal kaynaklar konusundaki hassasiyetini göstermişti.¹²⁹ Bu konuya dördüncü bölümde tekrar döneceğiz.

Merkantilizmin self help (kendi kendine yardım-kendi başının çaresine bakma) ilkesini savunan realistlere göre anarşik uluslararası ilişkilerde devletlerin temel kaygısı güvenliklerini sağlamaktır. Güvenlik kaygısı devletleri, güçlerini etkileyecek veya uluslararası sistemdeki güç dağılımını etkileyecek doğal kaynaklar üzerinde dolaylı veya doğrudan bir kontrol kurmaya itmektedir. Bu bağlamda bir devletin gücüne etki edebilecek en önemli doğal kaynakların başında, yaygın kullanıma sahip olan stratejik hammadde kaynakları gelmektedir. **Keohane’ye göre uluslararası sistemde başat konuma gelmek isteyen bir devlet öncelikli olarak stratejik hammadde kaynakları üzerinde bir denetim kurmak zorundadır.**¹³⁰ Şüphesiz, stratejik hammadde kaynaklarının başında dünya enerji ihtiyacının tek başına yaklaşık %40’ını karşılayan petrol ve petrol türevi hammadde kaynakları önemli bir yer tutmaktadır.

Güç kavramının uluslararası ilişkileri ve UEP’yi anlamada en temel kavram olduğunu öne süren realistler aynı zamanda uluslararası ilişkilerde konular arasında hiyerarşi bulunduğunu varsaymakta ve askeri ve güvenlik konularını hiyerarşinin tepesine yerleştirirken, ekonomik ilişkileri ise ulusal güvenlik ve askeri konuları etkilediği ölçüde önemsemektedirler. Klasik realizmde ekonomi politik konular devletin gücüne etkisi ölçüsünde önemli olmaktadır. Dolayısıyla devlet merkezli realizmde ekonomi politika ilişkisi teorik çalışmalarda pek fazla üzerinde durulan bir konu değildir. Ancak, güçlü bir ekonomi ulusal güvenliğin sağlanmasında tek başına yeterli olmasa da, yokluğu büyük bir güvenlik riskini doğurabilir. Ulusal güvenliği öncelikli bir sorun olarak gören realizm, aynı zamanda devletlerin kapasitesini artıran ve dolayısıyla doğrudan ulusal gücünü etkileyen ekonomik faktörlerin önemini gözardı etmez. Ancak, ekonomik faktörlerin devletin dış politikasını belirlediği varsayımına karşı çıkmaktadır. Tersinden bir yorumla, geleneksel nispi kazanç üzerine kurulu sıfır toplamlı bir ilişkide varlığını sürdürme kaygısıyla hareket eden devletler, rakip devletlerin gücünü artırma girişimlerine tepkisiz kalmaz. Bu çerçevede herhangi bir doğal kaynağı ele geçiren rakip devletin güçlenmesi sözkonusu olduğunda, gerekirse, rakip devletin bu kaynağı ele geçirmesini engellemek için askeri güce başvurulur. Diğer bir deyişle ekonomik faktörlerin dış politika sürecindeki önemi devletin güvenliğini etkilediği ölçüde dikkate alınır.

After Hegemony adlı çalışmasında R. Keohane güç ve güç unsurundaki değişikliklerin devletin uluslararası konumunu etkileyebileceğini tartışmaya açmıştır. Devletin kapasitesindeki değişikliklerin onun uluslararası konumunu etkilediğini ileri süren Keohane, uluslararası sistemde başat güç olmak isteyen bir devletin en az üç alanda kesin bir kontrol kurmak zorunda olduğunu

¹²⁹ James A. Paul, “Oil Companies in Iraq: A Century of Rivalry and War”, **Global Policy Forum**, November 25-26, 2003, <http://www.globalpolicy.org/security/oil/2003/2003companiesiniraq.htm>, (e.t.09.05.2004).

¹³⁰ Robert O. Keohane, **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**, USA: Princeton Press, 1984, s. 32.

ileri sürmektedir.¹³¹ Keohane, bu unsurları uluslararası alandaki güç dağılımını değiştirebilecek olmalarından dolayı önemsemektedir. Keohane'a göre bu alanların başında stratejik hammadde kaynakları gelmektedir. Hammadde kaynakları üzerindeki denetim, gerektiğinde bu kaynaklara ulaşmaya, rakiplerinden daha avantajlı şartlarda onu elde etmeye ve gerektiğinde rakibe karşı onu kullanmaya imkan vermelidir. Keohane hammadde kaynaklarının yanında sermaye kaynakları üzerinde de bir denetim kurulmasını zorunlu görmekteydi. Diğer devletlerle karşılaştırıldığında daha büyük ölçekli sermaye kaynaklarını yönlendirebilme yeteneğine sahip olunmalıydı. Keohane en son olarak **ileri teknoloji gerektiren malların üretiminde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olan devletin**, uluslararası sistemi denetleyen ve düzenleyen hegemon güç konumuna gelmiş olacağını öne sürmüştür. Nitekim daha sonraki bölümlerde değinileceği üzere petrol şirketleri sahip oldukları ileri teknoloji sayesinde rafineri ve arama sahalarında hâlâ en önemli güçlerdirler. Buna göre 17. yüzyılda Hollanda, 18. ve 19. yüzyılda İngiltere ve son 50 yıldır da ABD uluslararası sistemde başat bir güç konumuna gelmiş devletlerdir. Keohane'a göre 20. yüzyılın ortalarına kadar dünya ekonomisinin merkezi konumunda olan İngiltere, yukarıda değinilen üç alan üzerindeki kontrolünü kaybedince, yerini özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'ye bırakmıştır. ABD'nin dünya ticaretini yönlendiren güç merkezi konumuna gelmesine paralel olarak tüm uluslararası politikayı önemli ölçüde etkilemeye başladığını ileri süren Keohane, II. Dünya Savaşı sonrası ABD askeri gücünün Amerikan sermayesinin yayılmasına yardımcı olduğunu belirtmiştir. Diğer bir deyişle Keohane, stratejik bölgelerdeki çıkarlarını korumak için yeterli askeri güce sahip bulunan devletin, dünya ekonomisini de kendi çıkarlarına göre yönlendirebileceğini öne sürmektedir. Zira, başat konuma gelen devletin sahip olduğu askeri güç, kendi sermayesini tüm bölgelere yaymasına yardımcı olur. **Dolayısıyla hegemonik güçler, hem hegemonya olma aşamasında hem de hegemonik konumlarını devam ettirebilme adına bir çok bölgede kendi sermayelerine ve ekonomilerine bağımlı yeni ekonomik ve politik yapılar oluştururlar.**

Eski ABD Dışişleri Bakanlarından Henry A. Kissenger'a göre hegemonik güç tüm dünya üzerinde üstün bir askeri güç bulundurmamak zorunda değildir. Tarihte ne Birleşik Krallık ne de Birleşik Devletler geniş bir alana yayılan askeri güce sahip olmuşlardı. 19. yüzyılda İngiliz askeri gücü Fransa'nın tehdidi altındaydı. SSCB de Amerikan askeri gücünü tehdit etmekteydi. Kissenger, hegemonik gücün bazı stratejik bölgeler üzerinde denetim kurmasını yaşamsal önemde görmekteydi. Kissenger'a göre *"uluslararası sistemde hegemonik bir güç olarak öne çıkan devletin ekonomik kazanç elde ettiği bölgeye girmek isteyen diğer devletleri engelleyebilecek bir askeri güce sahip olması ve gerektiğinde kullanabilmesi gerekmektedir."*¹³² **Kissenger, uluslararası sistemde başat konuma gelmek isteyen devletlerin kendisine ekonomik kazanç sağlayan bölgeleri askeri güç ile koruyabilecek bir kapasitede olmasını şart koşmuştu.** Çünkü bu bölgeler doğrudan o devletin uluslararası alandaki gücüne katkı sağlayan kaynakları barındırmaktaydı. Bu çerçevede özellikle yaygın bir kullanıma sahip olan petrol kaynaklarına erişim ve kullanma konusunda ABD'nin Sovyetler Birliği'ni Basra Körfezi'nden uzak tutma politikası Kissenger'ın tezlerini doğrular niteliktedir.

¹³¹Ibid., ss. 31-46.

¹³² Ibid., s. 40.

Sonuç olarak realist gelenek doğrudan devletin gücünü etkileyen unsurlardan biri olarak gördüğü ekonomik yeterlilik ya da ekonomik kapasitenin tek başına devletin dış politikasını belirlemediğini varsaymakla birlikte, bu unsurların güvenlikle ilişkilendirildiği ölçüde önemsenmesi gerektiğini kabul etmektedir. **Uluslararası politikanın sıfır toplamı bir oyun olduğunu varsayan realist geleneğe göre, bir devletin kazancı diğer devletin kaybına eşit olduğuna göre, stratejik hammadde kaynakları üzerindeki kontrolün bir çatışmaya yol açması kaçınılmazdır.** Uluslararası politikada sürekli ittifak ve işbirlikleri yerine sürekli bir rekabet ve mücadelenin hakim olduğunu varsayan realistlere göre temel sorun anarşinin hakim olduğu böyle bir ortamda devletlerin güvenliklerini nasıl sağlayacaklarıdır. Devletin gücüne etki eden hammadde kaynakları üzerinde gerektiğinde askeri bir denetim kurulması politikası ise realist gelenek açısından kabul gören bir yaklaşımdır. Bu durum bizi, stratejik hammadde kaynaklarının devletin gücüne ve güvenliğine etki ettiği ölçüde, devletin dış politikası üzerinde bir belirleyiciliğe sahip olduğu tezine götürmektedir.

Hiçbir ekonomik sistemin politik bir güç olmadan uzun bir süre ayakta kalamayacağını öne süren yazarlara göre, bir dönemler İngilizler ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalılar, kendi üstünlüklerini devam ettirmelerine yol açacak şekilde uluslararası ekonomik düzeni yapılandırmışlardı. Uluslararası ekonomik düzeni kendi çıkarları doğrultusunda etkileyen bu her iki gücün, aynı zamanda döneminin en önemli askeri ve ekonomik güçleri olduğuna dikkat çekilmektedir. Nicholas Onuf II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin 19. yüzyılda İngiltere'nin yaptığı gibi üstün askeri ve politik gücünü kullanarak liberal uluslararası kurumları oluşturduğunu ifade etmektedir. Onuf'a göre önceki düzenlemeler nasıl İngiltere'nin zenginliğini ve gücünü artırmaya yol açmışsa, Savaş sonrası kurulan bu kurumlar da doğrudan ABD'nin zenginliğine ve gücüne önemli bir katkı sağlamıştır.¹³³ Onuf, bu kurumların ortaya çıkmasında dönemin Amerikan askeri ve ekonomik gücünün belirleyici bir rol oynadığına dikkat çekmiştir. Yazar, devletler arasındaki güç dağılımının uluslararası ekonomik ilişkilerin yapısını doğrudan etkilediğini ifade etmiştir. Bu çerçevede uluslararası ekonomik ilişkiler ve kurumlar ile güç arasındaki ilişkiyi inceleyen ve Kindleberger tarafından ortaya atılan, Gilpin tarafından geliştirilen ve Keohane tarafından formüle edilen *Hegemonik İstikrar Teorisi'ne* bakmakta yarar var. Kindleberger, ekonomik davranışlarından sorumlu olma olarak tanımladığı ve sisteminin devamını sağlayan hegemon gücün öncülüğünde kurulan ekonomik ilişkilerden, hegemon gücün para, güç ve prestij elde ettiğini ileri sürmüştü. Hegemonik İstikrar Teorisi içerisinde hegemon devlet, kuralları koyan, bu kuralların işlenmesini güç ve ödüllendirme politikaları ile sağlayabilen bir konumdadır. Ancak, bu hegemon devlet, genellikle koyduğu kuralları doğrudan askeri müdahaleler yolu ile koruma yerine oluşturduğu rejimler ve kurumlar yolu ile işlevsel kılmaktadır. Gilpin'de aynı şekilde, ABD'nin lider olmanın getirdiği sorumlulukla (II. Dünya Savaşı sonrası dönem) rejimler oluşturduğunu ancak gerçekte bu rejimlerin oluşmasında ABD'nin politik, ekonomik ve ideolojik çıkarlarının belirleyici olduğunu ifade etmişti. Bilindiği gibi rejim kavramı, belli konulara ilişkin

---

¹³³ Nicholas Onuf, "Hegemony's Hegemony in IPE", Ed.: Kurt Burch- Robert A. Denemark, **Constituting International Political Economy**, Colo Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1997, ss. 91-92

örtülü ve açık ilkeler, normlar, kurallar ve karar verme süreçleri anlamına gelmektedir.¹³⁴ Böylelikle uluslararası sistem, büyük güçlerin ekonomi ve politik çıkarları açısından istikrarlı hale getirilmişti.

Realist geleneğin ekonominin politika üzerinde belirleyici bir rol oynadığını kabul etmemesine karşın, global ekonomik ilişkilerin, büyük devletlerin (ABD, Rusya, Japonya, Çin ve bazı Batı Avrupa ülkeleri) politik ve güvenlik çıkarlarından güçlü şekilde etkilendiğini yadsımamaktadır. Bu ülkelerin ulusal çıkarlarının onları global ekonomik üretim ve dağıtım sisteminin içinde tutmaya yönelttiğini kabul eden devlet merkezli realizm, nihai aşamada global ekonomik ilişkilerin devletler tarafından belirlendiğini ileri sürmektedir. Liberal ekonomi politikçiler ekonominin kendi kendine işleyen bir düzene sahip olduğunu kabul ederken, dünya ekonomisinin ulusal devletlerin politik bağımsızlığı, değerleri ve güçleri üzerinde önemli etkilere yol açtığını varsaymaktadır. Realist yazarlara göre ise, bu süreçte devletler ekonomi politik çıkarlarını, egemenliklerini, bağımsızlıklarını ve değerlerini rakip devletler karşısında korumak ve genişletmek için uluslararası piyasaları yönlendirmeye çalışmaktadır.¹³⁵ Bu çerçevede güçlü devletlerin bazı rejimler veya örgütler oluşturarak dünya ekonomisini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalıştıkları ileri sürülmektedir. Devlet merkezli ekonomi politikçilere göre liberaller ve ulusal ekonomistler güçlü devletler ile rejimler ve ekonomik örgütler arasındaki ilişkiyi gözardı etmektedir. Realistlere göre, uluslararası örgütlerin veya rejimlerin hem kurulması sürecinde hem de fonksiyonlarının oluşturulması sürecinde dönemin güçlü devletleri önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası politikayı ve dünya ekonomisini çıkarlarına uygun bir şekilde değiştirme/dönüştürme kapasitesine sahip bu devletlerin, kazanımlarını rejimler veya örgütler yolu ile kurumsallaştırma yoluna gittiği ileri sürülmektedir. Hegemonik güçler olarak adlandırılan bu devletlerin, askeri olarak tüm uluslararası sistemi denetleyebilme kapasitesine sahip olmaması, bu güçleri ekonomi politik çıkarlarını rejimler ve örgütler aracılığıyla sağlamaya itmektedir.

Devlet merkezli geleneğe göre, devletler her zaman sınırları ötesindeki ticareti, para akışını ve sermaye hareketlerini kontrol etmek isterler. Bu istek dünya ekonomisinin büyümesinde ve genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 18. ve 19. yüzyılın başında uluslararası ticaretin ve dünya ekonomisinin büyümesinde devletler belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'deki endüstriyel gelişme dünya ekonomisinin yapısal değişiminde önemli bir faktör olmuştur. 1820'den 1879 yılına kadarki dönemde Avrupa'da İngiltere'nin yönlendirmesiyle serbest ticaret yönünde gümrük tarifelerinin düştüğü bir dönem yaşanmıştır. İngiltere 1820'lerin başından itibaren ithalat üzerindeki tarifelerini, Fransa ise 1830'larda bazı ara mallar üzerindeki gümrük vergilerini azaltmıştı. 1850'lere gelindiğinde tüm Avrupa'da gümrük tarifelerinde düşüşler olmuştu. Serbest ticaretin altın dönemi ise 1860 yılında Fransa ile İngiltere arasında imzalanan ve neredeyse gümrükleri sıfıra indiren "Cobden-Chevalier Treaty" anlaşmasıyla yaşanmıştı. Bu anlaşmanın ardından diğer Avrupa ülkeleriyle de buna benzer anlaşmalar imzalanmıştı (Bu dönemde Amerikan hükümeti, korumacı politikalarını sınırlı düzeyde

¹³⁴ Rejim ile ilgili daha fazla bilgi için bkz., Stephen, D. Krasner, "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables", Ed.: Stephen D. Krasner, **International Regimes**, London: Cornell University Press, 1991, ss. 1-21

¹³⁵ Gilpin, **Global Political Economy...**, op. cit., s. 12, 77.

gevşetmişti). Avrupa'daki serbest ticaret politikası 1870'lerin sonlarında başlayan siyasi gelişmelere bağlı olarak yerini korumacı politikalara bırakırken, İngiltere de 1898'de sömürgeleri arasında ayrıcalıklı bir ortak pazar oluşturacaktı.¹³⁶ Dönemin en önemli askeri gücü olan İngiltere, dünyanın öbür ucunda Hindistan, Çin ve diğer bölgelerde İngiliz mallarına tarife konulmasını askeri gücü sayesinde engellemişti.¹³⁷ Dolayısıyla İngiltere askeri ve finans gücünü uluslararası ekonomik ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek için kullanmaktan çekinmemiş ve bunun sonucu olarak da üstün olduğu üretim alanlarında serbest ticaret rejiminin uygulanmasını sağlamaya çalışmıştı. Bu çerçevede dönemin uluslararası ekonomik yapısı ile İngiliz askeri gücü ve ekonomik çıkarları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktaydı.

Devlet merkezli ekonomi politik perspektif güçlü devletlerin uluslararası sistemi ve uluslararası ekonomik ilişkileri, kendi ekonomik ve güvenlik çıkarlarına göre yeniden şekillendirdiğini varsaymaktadır. Bu yeniden kurma sürecinde hegemon devlet, ekonomik çıkarlarını dikkate alarak buna uyumlu devlet ve kurumlar oluşturur. Liberallerin ve ulusal ekonomistlerin bu örgütlerin arkasındaki motivasyonları analiz etmediğini ileri süren devlet merkezli perspektife göre, IMF ya da Dünya Bankası'nı dönemin güçlü devletlerinin güvenlik ve ekonomik çıkarlarından bağımsız değerlendirmek doğru değildir. Devlet merkezli yaklaşım aynı zamanda uluslararası örgütlerin yapısında meydana gelen değişikliği, uluslararası sistemdeki devletlerin güçlerindeki değişim ile ilişkilendirmektedir. Gilpin, askeri ve ekonomik olarak güç kaybeden devletin uluslararası sistemde başat güç olma konumunu kaybedebileceği gibi önemli bir güvenlik riski ile de karşı karşıya kalacağını varsaymaktaydı. Gilpin, zamanla uluslararası sistemdeki aktörlerin ekonomik, askeri ve teknolojik düzeylerinde farklılıklar oluşabileceğini ve bunun da var olan politik ve ekonomik kurumlardaki güç dağılımını etkileyeceğini ifade etmişti. Gilpin'e göre değişikliği etkileyebilen ve değişiklikte çıkarı olan aktörler, uluslararası sistemi kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda değiştirmeye yöneleceklerdi. Değişiklikten sonra oluşan yeni ekonomik sistem ya da kurumlar, yeni güç dengesini ve dolayısıyla yeni hegemonyanın ya da hegemonik güçlerin çıkarlarını yansıtacaktır. Gilpin, uluslararası ekonomik sistemden rahatsız olan güçlerin her zaman sistemi kendi güçleri oranında değiştirmek isteyeceklerini; kısmi değişikliklerin hegemonik güçler arasında var olan güç ve çıkarı yansıtması durumunda, değişimin hegemonik savaşlarla ya da hegemonya savaşıyla gerçekleşeceği ve savaş sonunda yapılan anlaşmaların ve kurulan örgütlerin yeni güç dengesini yansıtacağını ileri sürmektedir.¹³⁸

---

¹³⁶ Stephen D.Krasner, "State Power And The Structure Of International Trade", Eds: Jeffrey A. Frieden - David A. Lake, **International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth**, Fourth Edition, Wadsworth, 2000 s. 25

¹³⁷ Detaylı bilgi için bkz., Lairson-Skidmore, op. cit., ss. 39-61. Bilindiği gibi İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1838 Ağustosunda imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile İngiliz mallarının Osmanlı topraklarına % 3'lük bir gümrük vergisiyle girmesi sağlanmıştı. İngiltere'nin zorlaması ile İngiliz mallarına uygulanan tarifelerin düşürülmesi, İmparatorluğunu endüstriyel gelişiminin başlamadan sona ermesine yol açacaktı.

¹³⁸ Arı, op. cit., ss. 203-205 ; Gilpin I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Pax Britanya'nın gücünde bir zayıflama olurken, ABD, Fransa, Japonya ve Almanya'nın güçlerini artırdıklarını ve güç dengesindeki bu değişimin Afrika ve Asya üzerindeki hegemonik güç mücadelesini doğurduğunu ve bununda I. Dünya Savaşı'na yol açtığı vurgulamaktadır, Bkz. Robert Gilpin, "Politics of Transnational Economic Relations," **International Organization**, Vol: 25, No:3 (Summer, 1971), ss.404-406.

D. PETROL, ZENGİNLİK VE GÜÇ: KÜRESEL GÜVENLİĞİN DEĞİŞEN PARAMETRELERİ

Doğal kaynaklar ve özellikle enerji kaynakları, insan topluluklarının ve özellikle modern sanayileşmiş ülkelerin gelişmişlik seviyelerini sürdürmek için gerekmektedir. Ancak, sadece ulusal güvenlik için hayati görülen kaynaklar, bu kaynaklara erişim tehlikeye girdiğinde askeri gücün kullanılmasına neden olur. Bir kaynağın ulusal güvenlik politikaları üzerinde belirleyici etkisi, o kaynağın ülkenin askeri, politik ve ekonomik gelişmişlik düzeyine etkisiyle ölçülebilir. Bu çerçevede tarihte hiçbir enerji kaynağı petrol kadar insanoğlunun gündelik hayatına girmemiştir. Savaş araçlarının kullanımından savaş makinelerinin yapımına, ısınmadan ulaşımına, ilaç sanayisinden elektrik üretimine, tekstile, plastik malzeme üretiminden makyaj malzemelerine kadar bir çok alanda petrol, stratejik bir hammadde olarak kullanılmaktadır. Bu kadar çok yaygın bir kullanıma sahip petrolün yerini doldurabilecek alternatif enerji kaynaklarının bazı sektörlerde kullanılmasına karşın, özellikle ulaşım sektöründe petrolün yerini dolduracak bir kaynağın kullanıma sokulması yakın gelecekte gözükmemektedir.¹³⁹ Öte yandan bir kaynağın stratejik önemi, kaynağa olan talebin miktarı ve istendiğinde kaynağa erişim imkanı, kaynağın kullanım alanları, yerine ikame edilebilecek alternatif kaynakların varlığı ve miktarı, kaynakların ülkeler arasında dağılımı ve kaynakların nakit değeri ile de ölçülebilmektedir.¹⁴⁰ Tüm bu unsurlardan hareket edildiğinde bile petrolün uzunca bir dönem ulusal güvenlik planlamaları üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olacağı ifade edilebilir. Petrol olmadan savaş makineleri çalışmaz, insanlar gündelik işlerini yapamaz ve hatta insanlar bir bölgeden diğer bir bölgeye istediği zaman diliminde hareket edemez. Bununla birlikte petrole olan talep de ülkenin gelişmişlik düzeyi arttıkça artmaktadır. Petrol tüketimi 1900'lerin başından itibaren dünyada çok hızlı bir şekilde artmıştır. İlaç ve aydınlanma amaçlı birkaç yüz bin varilden başlayan dünyadaki petrol tüketimi 2004 yılı itibariyle günde 82 milyon varili geçmiş bulunmaktadır. Bunun bir diğer anlamı da dünyada her 12-13 günde bir 1 milyar varil petrol tüketilmektedir. Bu bağlamda ayda 2 milyar yılda 24-25 milyar varil petrol tüketiyoruz ki bu rakam da ABD'nin halen var olan kanıtlanmış petrol rezervlerine denktir. Petrol tüketiminin önemli bir kısmını ise gelişmiş endüstri ülkeleri yapmaktadır. Buna göre yalnızca ABD bir günde tüm dünyada üretilen petrol miktarının yaklaşık %25'ini tüketmektedir. Bugün ABD ve Japonya'dan (%7) sonra en yüksek ham petrol tüketimi Çin'de (%6,6) gerçekleşmekte ve Çin'in yakın gelecekte Japonya'yı geçmesi beklenmektedir. Dünya petrol üretiminin yaklaşık %28'ini tüketen Uzak Doğu Asya ülkelerinin hemen hemen tümü petrol yoksunu ülkelerdir. Gelecek yıllarda ABD, Avrupa ve Japonya'nın petrol tüketiminde önemli bir artış beklenmezken, Hindistan ve Çin gibi gelişmekte olan Uzak Doğu Asya ülkelerinin, 10 yıl sonra yaklaşık 90 milyon varile ulaşması beklenen dünya günlük petrol tüketiminden önemli bir pay alacakları beklenmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda petrol ithal eden başlıca ülkeler ABD, Japonya ve Çin iken Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin de hızlıca önemli birer tüketici olacağı öngörülmektedir. Bunun yanında bölge toplamı olarak Avrupa ve Uzak Doğu ülkelerinin petrol ithalatı oldukça yüksektir. 2001 yılı itibariyle ham petrol ithalatının %27'si ABD, %26'sı Avrupa ve %12'si Japonya tarafından yapılmıştır. 2004 yılında da buna benzer bir tüketim

¹³⁹ Sohbet Karbuz, "Petrolün Üretim Zirvesi ve Petrol Ekonomisinin Geleceği", **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı, 223, Yıl: 19, (Ekim 2004), s. 21.

¹⁴⁰ Bkz.: Michael T. Klare, **Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları**, Çev.: Özge İnciler, İstanbul: Devir Yay., Ocak 2005. ss. 30-43.

gerçekleşmiştir. Ancak dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisine sahip Çin ve Hindistan'ın 2004 yılı ve 2005 yılında en fazla petrol talebi artan ülkeleri olduğu görülmektedir. 2025 yılında Hindistan'ın petrol tüketiminin 5.3-5.5 milyon varile çıkması beklenirken Çin'in 2005 yılı itibarıyla 6.5 milyon varil olan petrol tüketiminin 2020 yılında 12-13 milyon varile çıkması beklenmektedir.¹⁴¹

Asya-Pasifik bölgesi ülkeleri toplam taleplerinin yaklaşık %50'den fazlasını ise Orta Doğu ülkelerinden karşılarken, S. Arabistan genellikle ABD'nin %20 ile %25'lik petrol ithalatını karşılayan ülke konumunu sürdürmektedir. ABD Enerji Bakanlığı tahminlerine göre eğer petrol tüketimindeki artış tüm dünya genelinde yılda %2 oranında artarsa, mevcut petrol miktarı en fazla 30 yıl içerisinde bitebilir. Eğer yeni teknolojiler sayesinde yeni kaynaklar bulunursa bu süre uzayabilir.¹⁴² Öbür yandan şuanki tüketim üzerinde hareket edersek, petrol kaynaklarının ömrünün 40-45 yıl arası olduğu görülmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ise dünya petrol talebinin 2005 yılında küresel ekonomik büyümenin etkisiyle hızlı artışını sürdürdüğünü belirtmektedir. Sanayileşmiş 26 ülkeye enerji politikaları konusunda danışmanlık yapan IEA'nın açıklamasına göre, dünya petrol talebinin gelecek yıl günlük 1.82 milyon varil veya %2.2 artışla 83.2 milyon varile ulaşması bekleniyor. IEA'nın aylık Petrol Piyasası Raporu'nda, *"Rekor yükseklikteki fiyatlara rağmen petrol tüketimi rekor bir hızla artıyor... 2005 için tahminimiz, dünya ekonomisinin görece yüksek bir hızla, yüzde 4 civarında büyümeye devam edeceği beklentisini yansıtıyor"* denildi. IEA, Çin'in talep artışının gelecek yıl günde 510,000 varil veya yüzde 8.1 ile, bu yıl için öngörülen günde 800,000 varil veya %14.5 artışa göre biraz yavaşlamasının beklendiğini bildirdi. Raporda, Kuzey Amerika'da talep artışının da bu yıl için öngörülen günde 530,000 varile göre gelecek yıl yavaşlayarak 260,000 varil olmasının beklendiği belirtildi.¹⁴³ Dolayısıyla çok yakın bir (10-15 yıl gibi) tarihte (farklı enerji kaynakları bulunamazsa) petrole erişim önemli bir rekabet alanını veya çatışma konusunu oluşturacaktır. Çünkü, var olan kaynaklarda bir azalma olurken, talep artmaktadır. Askeri ve ekonomik olarak güçlü olan devletler petrole erişim konusunda diğer devletleri safdışı bırakmak için güç kullanma yoluna gidebilir ya da çok daha öncesinden var olan petrol kaynakları üzerinde bir kontrol kurma yoluna gitmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu verilerden hareketle petrolün önemli bir kaynak olduğu gerçeğinin bir kez daha altını çizmek gerekir. Ancak, petrolün bir çatışma sebebi olup olmadığı ve hangi bölgelerde petrol rekabetinin yaşanacağı sorusuna cevap verebilmek için petrol rezervlerinin bölgesel ve ülkesel dağılımına bakmakta yarar var.

Dünyada toplam kanıtlanmış ham petrol rezervi yaklaşık 1.140 milyar varildir. OPEC üyesi 11 ülke toplam ham petrol rezervinin %78'ini elinde tutmaktadır. Bu da yaklaşık 896 milyar varillik bir rezerv demektir. Öte yandan salt Orta Doğu'daki ham petrol rezervi miktarı ise yaklaşık 740 milyar varildir. Bu rezervlerin önemli bir kısmı 264 milyar varili S. Arabistan, 132 milyar varili İran, 115 milyar varili Irak, 98 milyar varili BAE, 101 milyar varili Kuveyt ve 15 milyar varili Katar'ın elindedir. Yaklaşık 70 milyonluk İran'ı çıkartırsanız, geriye kalan beş ülkenin toplam nüfusu ise yaklaşık 55 milyondur. Diğer bir deyişle İran'ı hesaplamanın dışında tutmamız

¹⁴¹ Jehangir S. Pocha, "The Geopolitics of Oil: Rising China", **New Perspectives Quarterly** Vol: 22, Iss: 1 (Jan., 2005), ss. 51, 53.

¹⁴² Klare, op. cit., s. 35.

¹⁴³ "IEA: Petrol talebi tırmanacak", <http://www.ntvmsnbc.com/news/278143.asp> (e.t.13 Temmuz 2005)

halinde, dünya enerji kaynaklarının %52'sinden fazlasının 55 milyonluk bir kesimin elinde olduğu görülmektedir. Bunların yanında önemli bir petrol rezervini elinde tutan Libya ve Cezayir'i de Arap dünyası içerisinde değerlendirecek olursak, İran'dan başlayıp Cezayir'e kadar uzanan bölgede toplam ham petrol rezervi miktarı yaklaşık 790 milyar varil civarında olur. Libya'nın nüfusu 5.5 milyon ve Cezayir'in nüfusu ise 32 milyondur. Bu iki ülkenin ham petrol rezervi ise sırasıyla yaklaşık 39 milyar varil ve 11.3 milyar varildir. Bu çerçevede dünyanın en stratejik enerji kaynağı olan petrolün bölgesel ve ülkesel olarak dünyada adil bir dağılım göstermediği dikkat çekmektedir.¹⁴⁴

OPEC ve BP'nin Annual Statistical Bulletin 2004'te belirtilen verilerden hareketle petrol kaynaklarının sınırlarını Hazar'a kadar uzatırsak daha farklı bir tablo ile karşılaşmamız söz konusu olmaktadır. Buna göre Azerbaycan ve Kazakistan'ın da dahil edildiği Orta Asya ve Kafkasya'daki ham petrol kaynakları ile Başkan Bush'un ifade ettiği "Büyük Orta Doğu'nun" petrol rezervleri miktarı doğrudan 810 milyar varili aşmaktadır. Ancak, bu noktada özellikle bir noktaya değinmek gerekirse, bu rakamların tümü kanıtlanmış petrol rezervleridir. Nitekim bunlara bir de olası petrol rezervlerini katarsak, yalnızca Cezayir'den ya da Fas'tan başlayan ve Kazakistan'a uzanan bölgedeki ham petrol rezervinin 810 milyar varilin çok üstünde olduğu ifade edilmektedir. Sonuç olarak kanıtlanmış rezervlerden hareket edildiğinde bile dünyanın gelişmiş endüstrilerinin gelecek 40-50 yıl daha petrol bakımından Başkan Bush'un çizdiği Büyük Orta Doğu coğrafyasına bağımlı kalacakları ortadadır.

Öte yandan gelecek yıllarda dünya enerji kaynakları içerisindeki payını artıran doğalgaz kaynaklarına da ayrıca dikkat çekmek gerekir. Genellikle enerji deyince hep petrol dikkate alınmaktadır. Oysa petrolün yanında doğalgaz kaynaklarının dünya enerji tüketiminde önemli bir yere sahip olduğu ve aynı terazinin gözleri gibi petrol kaynakları azaldıkça, doğan boşluğun doğalgaz rezervleri ile doldurulacağını varsaymak yanlış olmasa gerek. Dünyada kanıtlanmış doğalgaz rezervi ise 6 katrilyon 340 trilyon metreküp düzeyinde bulunuyor. Orta Doğu bölgesi, tıpkı petrolde olduğu gibi doğalgaz rezervi bakımından da dünyanın en zengin bölgesi konumunda yer alıyor. Orta Doğu ülkelerinde 2 katrilyon 570 trilyon metreküp doğalgaz bulunuyor. Bir başka deyişle dünya doğalgaz rezervinin yaklaşık %41'i Orta Doğu bölgesinde yer alıyor. Orta Doğu'nun ardından en zengin rezervler, 2 katrilyon 081.4 trilyon metreküp ile içerisinde Rusya'nın da bulunduğu Doğu Avrupa ve eski Sovyet Cumhuriyetleri bölgesinde bulunmaktadır. Bununla birlikte ülkeler bazında, dünya rezervinin yaklaşık %27'sini elinde bulunduran Rusya, sahip olduğu 1 katrilyon 694 trilyon metreküp ile en fazla doğalgaz rezervine sahip ülkesidir. Öte yandan Rusya'nın ardından en fazla doğalgaz rezervine sahip ülkelerin hemen hemen tümü Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır. İran'da yaklaşık 970 trilyon metreküp, Katar'da 910 trilyon metreküp, S. Arabistan'da 238 trilyon metreküp, BAE 213 trilyon metreküp ve Irak'ta 111 trilyon metreküp doğalgaz bulunmaktadır.¹⁴⁵ Ancak, bugün için kanıtlanmış rezervler üzerinden hareket etmek yanlış olabilir. Bilindiği gibi doğalgaz piyasası petrol piyasası gibi geçmişi 100-150 yıl öncesine dayanmamaktadır. Nispeten daha yeni gelişen bir piyasa ve oldukça hareketlidir. Nitekim, 2000

¹⁴⁴ Bkz.: OPEC Annual Statistical Bulletin 2004, Vienna: OPEC Pres., 2005, s.18.

¹⁴⁵ US Energy Information Administration, 19 Ekim 2005, [http://www.eia.doe.gov/emeu/international/reserves.html\(e.t.22.10.2005\)](http://www.eia.doe.gov/emeu/international/reserves.html(e.t.22.10.2005)).

yılından önce Katar'ın toplam doğalgaz rezervi 350 trilyon metreküp iken, 2005 yılında bu miktar 910 trilyon metreküp gibi oldukça önemli bir rakama çıkmıştır. Bu bağlamda S. Arabistan ve diğer Körfez ülkelerinde de önemli rezervlerin var olduğu sanılmaktadır. Petrolde yaptığımız gibi kanıtlanmış doğalgaz rezervlerinin sınırlarını Cezayir'den Kazakistan'a uzanan bir coğrafyaya uzattığımızda ise gene bilindik bir tablo ile karşılaşmaktayız. Petrolde olduğu gibi doğalgazda da kanıtlanmış rezervlerin yaklaşık %70-75'i Başkan Bush tarafından ifade edilen Büyük Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır. Bu durum Büyük Orta Doğu'yu enerji rekabetinin merkez üssü haline getirmektedir. Son olarak tekrar belirtmek gerekirse dünya enerji kaynaklarının petrolde yaklaşık %80'i doğalgaz da ise yaklaşık %70-75'i Başkan Bush'un dile getirdiği *Büyük Orta Doğu* coğrafyasında yer aldığı görülmektedir.

1. Petrol, Petrol Şirketleri ve Küresel Ticaret

2003 yılında yalnızca petrol tüketicisi ülkeler tarafından petrol alımı karşılığı OPEC üyelerine yaklaşık 240 milyar dolar ödeme yapıldı. 2004 yılında bu rakamın 290 milyar dolar olması beklenirken, petrol fiyatının 60 dolar civarına çıktığı 2005 yılı için ise petrol üreticisi ülkelerin petrol gelirlerinin en azından 350-400 milyar dolar arasında olması beklenmektedir. Bu rakamlar her ne kadar 1980'deki yaklaşık 560 milyar dolardan (2004 değeri ile) daha az bir gelir gibi görünse de, gene de kriz olmayan bir zaman için tüketiciler açısından yüksek bir fatura demektir.¹⁴⁶ Ancak, bilindiği gibi OPEC coğrafik olarak L. Amerika ve Afrika'yı da içine aldığından, burada Orta Doğu ülkelerinin net satışları pek dikkat çekmemekte. Oysa bunu coğrafik bir sadeleştirmeye götürdüğümüzde, farklı bir manzara ile karşılaşırız. Buna göre, 2003 yılında Orta Doğu ülkeleri yaklaşık 185 milyar dolarlık petrol ihracatı gerçekleştirmişlerdir. Şayet fiyatlar 30 dolar olursa yalnızca Suudi Arabistan, Kuveyt ve BAE'nin petrol gelirleri 110 milyar dolar olmaktadır.¹⁴⁷ Orta Doğu ülkelerinin petrol gelirlerine Libya ve Cezayir'in petrol gelirlerini de katarsak 210 milyar dolarlık bir rakama ulaşırız. OPEC'in 2003 yılı günlük petrol ihracı yaklaşık 19.500 milyon varildi. OPEC ülkeleri dünyadaki toplam petrol ihracatının (yıllara göre değişmekle birlikte) yaklaşık %50'sinden fazlasını gerçekleştirdiği dikkate alınrsa, her yıl ham petrol ihracatında dönen (varil fiyatı ortalama 30 dolardan) nakit paranın miktarı 500 milyar doların üzerindedir. Dolayısıyla her yıl petrol alıcısı ülkeler petrol fiyatları 28-32 bandında seyrettiğinde salt ham petrol alımı için yaklaşık 500 milyar dolar para ödemektedir. Ulaştırma ve rafine sonrası petrol fiyatlarına bir de ülkeler tarafından uygulanan vergiler eklenince, her yıl petrol piyasasında dönen paranın miktarı 2 trilyon dolar gibi bir rakama çıkmaktadır.

1998 yılında petrol satışından 120 milyar dolar (2004 değeri ile) gelir elde eden OPEC ülkelerinin 1991-2000 yılı arası toplam gelirleri 1.7 trilyon dolar olmuştu. Bu rakamlar 1980'li yıllarda 2.3 trilyon dolar (2004 değeri ile) iken 1970'li yıllarda 3 trilyon dolar civarında olmuştu. 2001-2004 arası OPEC ülkelerinin toplam petrol gelirleri yıllık 250 milyar dolar civarında olmuştu. Bir karşılaştırma yapıldığında OPEC ülkelerinin 1990'lardaki gelirinin 1970'li yıllara nazaran yaklaşık %60 azaldığı görülmektedir. OPEC ülkelerinin 2005 ve 2006 yılı gelirlerinin yaklaşık 350

¹⁴⁶ Petrol fiyatlarının yükselmesinde ABD'deki stratejik petrol rezervi miktarının düşmesi, Meksika Körfezinde yaşanan fırtınalar, Suudi Arabistan'daki terörist saldırılar, Irak'taki istikrarsızlık, Venezuela'daki gerginlik, Nijerya'daki istikrarsızlık önemli bir faktördür.

¹⁴⁷ Omar Hasan, "Gulf States Expected to Update Oil Infrastructure", *Middle East Online*, <http://www.middle-east-online.com/english/business/?id=10283>, (e.t.07.06.2005).

milyar dolar alması beklenmektedir. Bununla birlikte 2005 yılı boyunca seyreden yüksek petrol fiyatları dolayısıyla OPEC ülkelerinin beklenenin oldukça üstünde bir gelir elde etmesi olasıdır. Öte yandan ham petrol fiyatlarındaki değişiklik OPEC üyesi olmayan petrol üreticisi ülkeleri de etkilemektedir. Özellikle Meksika ve Rusya Federasyonu petrol fiyatlarındaki değişimlerden etkilenen OPEC dışı üreticilerin başında gelmektedir. Rusya Federasyonu'nun yalnızca 2004 yılında petrol satışından yaklaşık 86 milyar dolar gelir elde ettiği hesaplanmaktadır.¹⁴⁸ Bu bağlamda petrol üreticisi ülkelerin petrol satışından ciddi bir gelir elde ettiğini belirtmek gerekir.

Petrol ticaretindeki ve petrol fiyatlarındaki artışlar ülkeler arasında gelir transferine yol açmaktadır. Yüksek enerji fiyatları ithalatçı ülkelerde enflasyonist bir ekonomiye yol açarken, bu da o ülkelerdeki ekonomik ve siyasi istikrarı etkilemektedir. Şöyle ki, doğrudan bir üretim girdisi olan petrolün birim fiyatı arttıkça, üretim maliyetleri artmakta; artan üretim maliyetleri piyasadaki fiyatların yükselmesine yol açmakta; fiyatlar arttıkça talep gerilemekte; düşük talep devletin vergi gelirlerini düşürmekte; vergi gelirlerinden yoksun kalan devlet ekonomik çöküntü içerisine sürüklenmekte; güçsüz ekonomi güçsüz devleti ortaya çıkarmaktadır. Ülkede vergi gelirleri kaybindan yaşanan bütçe açıkları borçlanma gereğini artırıyor ve bu kez de uluslararası kredi kuruluşlarında faizler tırmanmaya başlıyor. IMF gibi kredi kurumlarına başvuran devletler, büyük güçlerin dış müdahalelerine açık hale gelmektedirler. Petrol fiyatlarındaki 10 dolarlık artışın, dünya ekonomisinde yol açtığı, yüzde 0.5'lik GSYİH düşüşü, 255 milyar dolarlık bir gerileme, dünya genelinde, petrol ithal eden ülkelere, petrol ihraç eden ülkelere 150 milyar dolarlık bir gelir transferi anlamına geliyor. Uzunca bir dönem 25-30 dolar bandında seyreden petrol fiyatları 2005 başında ilk önce 45-46 dolar bandına ardından da 60-65 dolara kadar çıkmıştır. Bu da petrol ithal eden ülkelerin fazladan yaklaşık 600 milyar doları petrol üreticisi ülkelere transfer ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır. 10 dolarlık bir fiyat artışı tüm dünyada işsizliğin %0.1 artarak, 400 bin kişinin işsiz kalmasına yol açmaktadır.¹⁴⁹ Nitekim, Deutsche Bank Başekonomisti Norbert Walter, son dönemdeki petrol fiyatlarındaki yükselişin dünya ekonomisinin büyüme hızını düşüreceğini varsaymaktaydı. Tüketicilerin, enerji için gelirlerinin daha büyük bir kısmını ayırmak zorunda kalacağına dikkat çeken Walter, bunun dünya ekonomisini olumsuz etkileyeceğini belirtmekteydi. Walter, yüksek petrol fiyatlarının dünya ekonomisi için büyük risk oluşturduğunu ve petrol fiyatlarının anlaşılabilir şekilde yüksek olduğu görüşünü ileri sürmekteydi.¹⁵⁰

Petrol ticaretinden en fazla kazançlı çıkan ülkelerin başında petrol üreticisi ülkeler gelmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi bu ticaretten en önemli pay alan ülkelerin başında OPEC ülkeleri ile Rusya Federasyonu, Meksika ve Norveç gibi ülkeler gelmektedir.¹⁵¹ Yüksel petrol fiyatından dolayı yüksek bir gelir elde eden üretici ülkelere bazıları, petrol odaklı uluslararası krizleri derinleştirme politikası da gütmektedirler. Örneğin, 2002 ve 2003 yılı başında Rusya

¹⁴⁸ Anthony H. Cordesman, **The Changing Balance of US and Global Dependence on Middle Eastern Energy Exports**, Washington, DC: Center for Strategic and International Studies (20 March 2005), ss. 5-7.

¹⁴⁹ **Milliyet Gazetesi**, "İşgal, Direniş, Kan, Kaos = 46.65 dolar",

<http://www.milliyet.com.tr/2004/08/17/business/abus.html>, (e.t.18.08.2004).

¹⁵⁰ "Petrol Fiyatları Yeni Zirveye Çıktı", <http://www.ntvmsnbc.com/news/280660.asp> (e.t.02.09.2004).

¹⁵¹ 1960 yılında Bağdat'ta altı ülkenin katılımıyla kurulan OPEC'in bugünkü üye sayısı 11'dir. Bunlar Suudi Arabistan, İran, Irak, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Cezayir, Libya, Nijerya, Venezüella ve Endonezya'dır. Coğrafik olarak Pasifikler'den Latin Amerika'ya kadar uzanan bir alanda etkinlik gösteren örgütün 6 üyesi Basra Körfezi ülkelerinden oluşmaktadır.

Federasyonu Irak krizini daha uzun vadeye yayarak yüksek petrol fiyatından önemli bir gelir elde etme politikası izlemiştir. Vergi gelirlerinin üçte biri petrole dayalı olan Rusya, Almanya ve Fransa'dan farklı olarak krizin uzun bir süre daha devam etmesini sağlayabilmek ve böylelikle ekonomisine gelen fazla petrol gelirlerini daha uzun süreye yaymak istemiştir.¹⁵²

Petrol ticareti derken yalnızca ham petrol satışından elde edilen paralar üzerinde durmak hata olur. Ham petrolün taşınması, rafine edilmesi ve pazara sunulması aşamasında da önemli paralar dönmektedir. Dünyada petrol taşımacılığı, yaygın olarak petrol boru hatları ve petrol tankerleri ile olmaktadır. OPEC ülkelerindeki boru hatları genellikle milli petrol şirketlerine aittir. Diğer bir deyişle bu boru hatları devlete aittir. Cezayir'de Sonatrach, İran'da NIOC, Irak'ta INOC, Kuveyt'te KOC, Katar'da QGPC, Suudi Arabistan'da Aramco (Riyad/Khuras hattı ile Abqaiq/Yanub hattı Petromin'e aittir), Venezüella'da PDVSA ülkedeki petrol boru hatlarının sahibi şirketlerdir ve devlette aittirler. Bu şirketler aynı zamanda ham petrol satışından da sorumludurlar. Ancak, aşağıda değineceğimiz üzere son yıllarda ciddi bir özelleştirme baskısıyla da karşı karşıyadırlar. Orta Doğulu üretici ülkelerin elindeki petrol tankeri sayısı (kapasiteleri birkaç tanesi hariç oldukça düşüktür) ise 90'ı geçmezken, dünya da bu sayı 3.670'tir. Dünyanın en önemli rezervlerini elinde bulunduran Orta Doğu ülkeleri dünya petrol taşımacılığında %4'lük gibi oldukça önemsiz bir pay almaktadır. Aynı oranlar petrol rafinesinde de ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu'nun dünya petrol rafinerisindeki payı (2004 yılı) yaklaşık %7.7'dir. Oysa Dünya petrol rafineciliğinde en önemli pay petrol şirketlerine aittir. Çok uluslu petrol şirketleri rafinecilik ve pazarlama alanlarında önemli gelirler elde etmektedir. Bunu daha iyi anlayabilmek için petrol şirketlerinin yıllık gelirlerine bakmakta yarar var.¹⁵³

2004 yılında Fortune dergisi tarafından hazırlanan dünyanın en büyük 500 firması listesinde en üst 10 sırada yer alan firmaların 4'ü petrol şirketi, 4'ü de otomobil firmasıydı. Fortune dergisine göre dünyanın en büyük 500 firmasının geçen yılki geliri 14.9 trilyon dolara, kârı ise 731.2 milyar dolara ulaşıyor. Dünyanın en büyük 500 firmasının 2000 yılındaki geliri ise 14.1 trilyon dolardı. Sıralamaya göre, dünyanın en büyük 4 petrol şirketi BP, Exxon Mobil, Shell ve Total, otomobil şirketleri ise GM, Ford, DaimlerChrysler, Toyota Motor olarak sıralandı. Avrupa'nın en büyük firmaları sıralamasında BP birinci olurken, onu sırayla Shell, DaimlerChrysler, Total şirketleri izledi. Toyota Motor ise Asya'nın en büyük şirketi oldu. Dünyanın en kârlı firmaları sıralamasında ise ABD'de Exxon Mobil 21.5 milyar dolar ile ilk sırada yer alırken, Citigroup 17.9 milyar dolar, GE 15 milyar dolar kâr elde etti. Avrupa'da Shell 12.5 milyar dolar, BP 10.3 milyar dolar, Asya'da Toyota Motor 10.3 milyar dolarlık kârlarla ilk sırada yer aldı.¹⁵⁴ Birbirini tamamlayan petrol ve otomotiv şirketlerinin yıllık kârının bir çok gelişmekte olan ülkenin milli gelirini aştığı görülmektedir.

Petrol şirketlerinin etkilerini daha iyi anlayabilmek için net kazançların yanında bu şirketlerin genel cari hesaplarına da bakmak gerekir. Örneğin, BP'nin 2003 yılı geliri 236 milyar dolar iken bu gelir 2004 yılında yaklaşık 295 milyar dolara çıkmıştı. Aynı yıl şirketin net kazancı

¹⁵² Robert O. Freedman, "Putin Döneminde Rusya'nın Orta Doğu Politikası", Ter.: Ali M. Yel, Ed.: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, s. 64.

¹⁵³ **OPEC 2004 Annual.**, op. cit., ss. 28, 103

¹⁵⁴ "Devler liginin lideri Wal-Mart", <http://ntvmsnbc.com/news/278146.asp>, (e.t.13.07. 2004).

ise yaklaşık 14 milyar dolar olmuştur. Şirketin vergi gideri ise yaklaşık 8.3 milyar dolardır. ExxonMobil şirketi ise, 2003 yılında yaklaşık 237 milyar dolar gelir elde ederken , aynı yıl şirketin kazancı yaklaşık 21.5 milyar dolar olmuştur. 2003 yılının en fazla kazanan şirketi olan ExxonMobil'in 2004 yılı geliri ise 291.3 milyar dolardır. 2004 yılında şirket yaklaşık 16 milyar dolar vergi ödedikten sonra kendisine net kazanç olarak 25.3 milyar dolar kalmıştı. Royal Dutch/Shell grubu 2003 yılında yaklaşık 254 milyar dolar civarında bir gelir elde etmişti. 2004 yılında 337.5 milyar dolar gelir elde eden Royal Dutch/Shell şirketi, aynı yıl yaklaşık 15 milyar dolar vergi ödemiştir. 2004 yılında ChevronTexaco 155 milyar dolar ve Total da 153 milyar dolar gelir elde ederken, şirketlerin vergi sonrası net gelirleri sırasıyla 13.3 milyar dolar ile 11.9 milyar dolar olmuştur. Beş büyük şirketin birlikte elde ettiği gelir ise yaklaşık 1.2 trilyon dolardır. Şirketlerin vergi giderleri yaklaşık 57 milyar dolar ve net kazançları da yaklaşık 83 milyar dolar olmuştur.¹⁵⁵ Bir karşılaştırma yapmak için petrol şirketleri ile üretici ülkelerin gelirlerine karşılaştırmalı bir şekilde bakmakta yarar var. 2002 yılında OPEC üyesi Katar'ın petrol ihracından elde ettiği gelir yaklaşık 7 milyar dolar civarında olurken, Kuveyt'in geliri yaklaşık 15.500 milyar civarında olmuştur. Tüm OPEC ülkelerinin 2002 yılı itibariyle net kazançları ise yaklaşık 207 milyar dolar civarında olmuştur. BP, Exxon Mobil, Royal Dutch/Shell, Chevron Texaco ve Total (TotalFinaElf 2003 yılında yalnızca Total ismini kullanma kararı almıştı), 2000 yılında 805 milyar dolarlık bir gelir elde etmişti. Görüldüğü gibi petrol şirketleri, ham petrol üretiminden ziyade rafine edilmiş petrol endüstrisinde ve doğrudan piyasaya satış noktalarından önemli bir gelir elde etmektedir.

Şirketlerin petrol piyasasındaki güçlerini daha iyi anlayabilmek için faaliyet alanlarına bakmakta yarar var. Beş büyük şirket 2003 yılında günde 10.7 milyon varil ham petrol üretirken, yaklaşık 29.9 milyon varillik rafine petrol ürünü satmışlardır. 2003 yılı itibariyle OPEC ülkelerinin rafine kapasitesi %10.6'dır. Dünyadaki ulusal rafineleri çıkartırsanız, rafine piyasasında şirketlerin kartel konumunda olduğu ve bu konumlarını teknolojik ve ekonomik güçlerinden dolayı her geçen gün artıracaklarını söylemek gerekir. Aynı şirketler 2003 yılı itibariyle merkez ülkelere 65.5 milyar dolarlık vergi ödemişlerdir.¹⁵⁶ Aitlik itibariyle, Exxon Mobil, Chevron Texaco Amerikan şirketleri iken, Total Fransız, BP İngiliz'dir. Royal Dutch/Shell grubu ise %60 Hollanda ve %40 İngiliz'dir. Yukarıda da görüldüğü gibi, petrol şirketleri arasında birleşmeler ve satın almalar oldukça yoğun yaşanmaktadır. Ancak tüm bu birleşmelere ve satın almalara rağmen, 1900'lerin başından 1970'lere kadar petrol piyasasında önemli bir güç olan yedi büyüklerin, arama, rafine, ulaştırma ve satış noktaları üzerinde halen önemli bir konuma sahip olduklarını belirtmek gerekir. Diğer yandan ham petrol satışı konusunda ise, milli petrol şirketlerinin önemli bir ayrıcalığı bulunmaktadır. Özellikle, Suudi Arabistan, Kuveyt, İran ve Meksika gibi kendi milli petrol şirketleri bulunan ülkelerin ham petrolün piyasaya satışı konusunda ayrıcalıklı bir güçleri bulunmaktadır. Ancak, ham petrol satışından sonraki aşamalar; ulaştırma, rafine ve pazarlama aşamasında çok uluslu petrol şirketlerinin kartel konumunda oldukları açıktır. Dolayısıyla petrol piyasasında dönen paraların önemli bir kısmı bu şirketler eliyle dönmektedir.

¹⁵⁵ OPEC 2004 Annual..., op. cit., s. 131.

¹⁵⁶ Ibid., ss. 130-131

2. Orta Doğu'nun Dünya Petrol Kaynakları Açısından Önemi

Yukarıda belirtildiği gibi Orta Doğu'daki kanıtlanmış ham petrol rezervi miktarı yaklaşık 740 milyar varildir. Yalnızca Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt ve İran'da kanıtlanmış petrol rezervi miktarı yaklaşık 575 milyar varildir. Bu da toplam dünya rezervinin yaklaşık %57'si demektir. Petrolün stratejik öneminin dış politika ve güvenlik politikalarını belirlemeye başladığı 1900'lerin başından itibaren, Orta Doğu bölgesi dünya politikasının önemli bir çekim alanını oluşturmaya devam etmektedir.

a. Orta Doğu Ülkelerinin Dünya Petrol Rezervi ve Tüketimindeki Yeri

Yenilenemeyen bir enerji kaynağı olan petrol halen tüketilen dünya enerji kaynaklarının yaklaşık %40-42'sini oluşturmaktadır. Dünyadaki enerji kaynaklarının %42'si petrol, %22'sini doğalgaz, %22'sini kömür, %8'ini su gücü, güneş enerjisi rüzgar enerjisi gibi kaynaklar ve %6'sını nükleer enerji oluşturmaktadır. Kömür ve benzeri enerji kaynaklarının taşınma ve tüketilince çevreye zararlı gazlar salması, nükleer enerjinin ise hem kurulması ve işletilmesinin maliyetli hem de doğal ya da teknik bir sorun oluştuğunda (Çernobil kazası gibi) insan ve doğal yaşam alanı üzerinde onarılması imkansız tahribatlara yol açması, petrol ve doğalgazın enerji kaynakları arasındaki tüketimini artırmaktadır.¹⁵⁷

Özellikle sanayileşmiş ülkelerin petrol tüketiminin artmasına karşın dünyadaki rezerv miktarı ve bu rezervin ülkeler ve bölgeler arasındaki dağılımında ciddi derecede farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda Ek-1'de sunulan bölgelere göre petrol rezervi dağılımı tablosuna bakmak gerekir. Orta Doğu ülkelerinden Suudi Arabistan, BAE, İran, Irak ve Kuveyt zengin petrol yatakları ile dikkati çekerken, 1900'lerin başında önemli bir petrol rezervi bulunan ABD'nin 2004 yılı itibariyle toplam rezerv miktarı BP istatistiklerine göre 30 milyar varildi. OPEC 2005 verilerine göre ise ABD'deki toplam rezerv miktarı yaklaşık 22 milyar varildir. BP rakamlarına göre Orta Doğu'da bulunan rezervlerin miktarı ise artarak 726 milyar varile çıkmıştı. ABD'nin yanında tüm Batı Avrupa ülkelerinin rezervi yaklaşık 50 milyar varil civarındadır. Oysa bu rakamlar Kuveyt gibi hem nüfus hem de coğrafik büyüklük anlamda küçük olan bir ülkenin rezervleri ile karşılaştırıldığında dahi oldukça önemsiz kalmaktadır. Dünyanın en büyük petrol tüketicisi olan ABD'nin hemen yanı başında bulunan OPEC üyesi Venezüella'nın 78 milyar varil ve Kanada ile Meksika'nın 16'şar milyar varil rezervle Washington'a en azından ulaşılabilir bir rezerv alanını sunarken, Batı Avrupa ülkeleri ve Pasifik'in büyüyen ekonomileri için böyle bir kaynak bulunmamaktadır.

Petrol rezervi ile ilgili olarak BP ve OPEC'e ait istatistiki bilgileri arasında küçük bazı farklılıklar bulunduğunu belirtmek gerekir. OPEC'in 2004 verilerine göre ABD'deki rezerv miktarı yaklaşık 22 milyar varil. Eski Sovyet topraklarındaki petrol miktarı ise 90 milyar varil. Batı Avrupa'da Norveç 9.7 milyar varille en büyük rezerv ülkesiyken, Onu, İngiltere 4.5 milyar varille izlemektedir. Batı Avrupa'daki toplam rezerv miktarı ise 17.4 milyar varildir. Afrika'da ise Libya 39.1 ve Nijerya 35.9 milyar varille önemli birer rezerv ülkeleriyle, onları 11.4 milyar varille Cezayir izlemektedir. Çin konusunda BP istatistikleri yaklaşık 23 milyar rezerv bilgisi verirken,

¹⁵⁷ Şener Üşümezsoy- Şamil Şen, **Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları**, İstanbul: İnkilap Kitapevi, 2003, ss. 80-81.

OPEC bunun yaklaşık 17 milyar varil olduğunu varsaymaktadır. OPEC üyesi Endonezya'nın rezervleri ise 4.3 milyar varil olarak verilmektedir. Tüm Asya Pasifik'teki petrol rezervi ise yaklaşık 39 milyar varildir.¹⁵⁸ Ancak petrol rezervlerinin yanında dünyadaki petrol üretimi de önemlidir. Ülkelerin petrol üretim kapasitesi özellikle petrol fiyatı ve artan petrol talebinin karşılanması açısından önemlidir. Bu bağlamda Ek-2'de sunulan ülkelerin petrol üretimine bakmak gerekir. Tablo-2'deki istatistiki bilgilerden de anlaşıldığı üzere dünya genelinde artan petrol tüketimine bağlı olarak sürekli bir şekilde artan bir üretim ile karşı karşıyayız. Şüphesiz, petrolün kullanım kolaylığı ve güvenilirliği, nükleer enerjinin yanında doğayla barışık bir enerji olması ve taşınabilirliği gibi faktörlerin petrol kullanımını artırdığı söylenebilir. Ancak, bu faktörlerin tek başına yeterli bir açıklama zemini oluşturmadığı dolayısıyla bu faktörlere bir de fiyat faktörünün eklenmesi gerektiği görülmektedir. Diğer bir deyişle petrol fiyatları çok yüksek bir seviyede olsaydı, insanlar nispeten petrolden daha uzun ve onun yerine ikame edilebilecek alternatif bir enerji kaynağı arayışlarını artırırlardı. Tekrar petrol üretiminde yaşanan artışlara dönecek olursak, 1993 yılında yaklaşık 66 milyar varil dünya petrol ihtiyacını karşılarken, bu rakam 2003'te 11 milyarlık bir artışla yaklaşık 77 milyar varile ulaşmıştı. Diğer taraftan OPEC tarafından 2004 yılında hazırlanan rapora göre, küresel düzeyde 2004 yılında %2.7 yani yaklaşık 2.1 milyon varil artan petrole olan talebin 2005 yılında da %2 oranında (1.6 milyon varil) yükselerek 82.5 milyon varile ulaşması öngörülmüştü.¹⁵⁹ Nitekim 2005 sonunda talebin 83 milyar varile ulaşacağı açıktır. Dolayısıyla yaklaşık 2005 yılı itibarıyla yaklaşık 82-83 milyar varil dolayında seyreden petrol arzının bir on yıl sonra en iyimser tahminle 95-96 milyar varile çıkacağı söylenebilir. Bölgeler arasında petrol rezerv farklılıklarından dolayı, artan üretimin Orta Doğu bölgesinden karşılanacağı açıktır. Doğal olarak, artan petrol talebinin hangi ülkeler için ne ifade ettiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için Ekler bölümünde sunulan ülkelerin yıllık petrol tüketimine bakmak gerekir.

Bu çerçevede dünya petrol ithalatının yaklaşık %30'unu karşılayan Orta Doğu ülkelerinin dünya petrol tüketimindeki payı yaklaşık %6'dır. Kanıtlanmış rezervleri ile karşılaştırıldığında oldukça önemsiz bir tüketim yapmaktadırlar. Dolayısıyla Orta Doğulu petrol üreticilerinde bir arz fazlalığı sözkonusudur. Ürettiği petrolün büyük bir kısmını ihraç eden Orta Doğu ülkelerinin en büyük alıcıları ise gelişmiş sanayi ülkeleri olmakla birlikte, petrol yoksunu ülkelerin tümünü bu gruba dahil etmek de mümkün. Ancak, asıl önemli olan büyük oranda petrol tüketimi gerçekleştiren fakat buna karşın yetersiz rezerv sahibi gelişmiş ülkelerin ithalatıdır. Tabii olarak petrol üretimi ve tüketimi tüm dünyayı ilgilendiren bir olaydır. Hiçbir ülke petrolün üretimi konusunda duyarsız kalmaz. Aynı duyarlılık petrolün tüketiminde de sözkonusudur. İktisadi anlamda arz/talep dengesi çerçevesinde olaya yaklaşılabılır. Bu nokta bizi gene fiyat konusuna götürür. Bir de işin güvenli petrol üretimi ve tüketimi boyutu var. Diğer bir deyişle petrol üretiminde yaşanan herhangi bir sorun kısa bir süre içerisinde, kolaylıkla uluslararası bir soruna dönüşebilir. Örneğin, dünya petrolünün yaklaşık %2'sini üreten Rus petrol şirketi Yukos ile Rus yetkililer arasında Temmuz 2004'de yaşanan bazı sorunlar, kısa bir süre içerisinde uluslararası bir krize dönüşmüştü. Krize neden olan gelişmeler, varil başına petrol fiyatlarını, Amerika'da son 21

¹⁵⁸ Bkz, OPEC Annual 2004., op. cit., s. 42.

¹⁵⁹“OPEC, 2005 Yılında Petrol Üretimini Artırabilir”, http://www.cnnturk.com/EKONOMI/DUNYA/haber_detay.asp?pid=39&haberid=22026, (e.t.19 Temmuz 2005).

yılın en yüksek seviyesine çıkardı.¹⁶⁰ Bu çerçevede son olarak Ekler bölümünde sunulan Tablo-4'teki 1970'den günümüze petrol fiyatlarına bakmakta yarar vardır. Grafikte görüldüğü üzere Basra Körfezi ülkelerinin içerisinde yer aldığı krizler ile petrol fiyatları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum Körfez üretimi üzerinde gerçekleşecek uzun süreli bir güvenlik sorununun, bir çok ülkenin ekonomik, sosyal ve politik anlamda krize sürükleneceğinin göstergesi sayılabilir.

b. Küreselleşme Baskısı Altındaki Petrol Zengini Körfez Ülkelerinin Siyasal ve Ekonomik Yapıları

Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %23'üne sahip **S. Arabistan** aynı zamanda en düşük maliyetlerle petrol üreten ülkedir. S. Arabistan uzun yıllar dünyanın en büyük petrol sağlayıcısı olarak kalacaktır. Günlük değişimle birlikte 9-10 milyon varillik bir üretim gerçekleştiren S. Arabistan, tek başına ABD petrol talebinin yaklaşık %20-25'ini karşılamaktadır. En önemli gelir kaynağını petrol ihracatının oluşturduğu S. Arabistan'da kanıtlanmış petrol rezervleri yaklaşık 261 milyar varil dolayında olup, dünya toplam petrol rezervi içindeki payı %23 civarındadır. 261 milyar bir rezerv ve günlük 9-10 milyonluk bir üretime karşın S. Arabistan'ın rafine kapasitesi 1983'te 1 milyon ve 2003'te de günlük 1.8 milyon varildir. Suudi Arabistan'da toplam 7 rafineri bulunmaktadır. 5 ulusal rafinerinin yanında biri Mobil ve diğeri de Shell şirketi ile yarı ortaklı iki rafineri bulunmaktadır. Suudi Arabistan'ın petrol tanker sayısı ise 12'dir. Dolayısıyla ülke ham petrol satıcısı konumundadır. Günlük petrol üretimi 9-10 milyon varil arası olan S. Arabistan'ın ekonomisi ham petrol ihraç gelirlerine dayanmaktadır. Ham petrol, S. Arabistan'ın ihraç gelirlerinin %90-95'ini oluşturmaktadır. 1973-80 arası yaşanan krizler dolayısıyla önemli bir petrol geliri elde eden S. Arabistan'ın 80'lerin ortalarına doğru düşen petrol fiyatları sonucu petrol ihracından elde ettiği gelirden önemli oranda düşüşler olmuştur. Örneğin, 83 yılında 45 milyar dolarlık petrol satan S. Arabistan, 1991'de 43, 2000'de 71 ve 2003'te de 85 milyar dolarlık petrol satmıştır. Bu bağlamda petrol fiyatlarında yaşanan istikrarsızlık Suudi ekonomisinde sürekli dalgalanmalara yol açmaktadır. Yüksek petrol gelirlerine rağmen, Suudi ekonomisi bazı yapısal sorunlarla da karşı karşıyadır. Yüksek nüfus artış oranları (1984'de 12 milyon olan nüfus 2003 yılının sonunda yaklaşık 23 milyona ulaşmıştı), %15-20'lerde seyreden işsizlik ve devletin ekonomideki belirleyici konumu, uzun vadede Suudi ekonomisinde sorunların ortaya çıkmasına yol açabilir. Nitekim, kişi başına düşen GSMH 1970 ve 1980'li yılların başında 20-22 bin dolar iken, 2003 yılında bu 9 bin dolara kadar gerilemiştir. 1970'lerden başlayarak kademeli bir şekilde millileştirilen ve 1988'de Suudi Aramco adını alan Aramco ve SABIC tüm Suudi ekonomisine hakim konumlarını, 2000'lerin başında özelleştirmenin gündeme gelmesine rağmen sürdürmektedir. Kral Fahd'ın ve diğer yetkililerin ekonomiyi çeşitlendirmek ve yabancı yatırımcıları ülkeye yatırım yapmaya ikna etmek için özelleştirmeye hız verileceğini açıklamalarına rağmen, özelleştirme, sadece belirli hizmet alanlarında, özel şirket faaliyetlerine izin verildiği ölçüde gerçekleştirilmiştir. Kral Fahd 1999'da dünyanın hızlı bir şekilde küreselleşmeye doğru gittiğini ve Suudi Arabistan'ın bu süreci yavaştan izleyemeyeceğini ifade etmişti. Nitekim, Nisan 2000'de yabancı yatırımcıların temel haklarını garanti eden yasanın kabul edilmesini takiben,

¹⁶⁰“Yukos'un Petrol Satışını Durdurması Krize Neden Oldu”, http://www.cnnturk.com/DUNYA/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=24071, (e.t.29.07.2005); http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2004/07/040728_oilprice_yukos.shtml

doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki verginin düşürülmesi ve yatırımların kamulaştırılmayacağına dair yasal koruma güvencelerini içeren bir takım yasaların kabul edilmesi, merkezi bir görünüme sahip Suudi ekonomisinin liberalleşme eğilimini göstermektedir. S. Arabistan'daki ekonomik reform süreci, sosyal tabandan gelen baskıların da etkisiyle istenen ölçüde yürütülememektedir. Örneğin, 2000 Nisanında devlet sübvansiyonlarının azaltılması ve elektrik vergilerinin artırılmasına yönelik bir karar alınmış ancak, karar, geniş halk kesiminin muhalefeti sonucu, Ekim ayında uygulamadan kaldırıldığı gibi, her iki konuda da tam aksi yönde bir uygulamaya gidilmiştir.¹⁶¹ Halen dünyanın en fazla kredi veren ülkeleri arasında yer alan Suudi Arabistan IMF'de en fazla kotası olan ilk 10 ülke arasında bulunmaktadır. Ülkenin yurtdışındaki bilinen yatırımlarının miktarı 100 milyar dolar civarındayken, Kraliyet ailesinin elindeki yatırımların miktarı bilinmemekle birlikte, bunun 100 milyar doların üstünde olduğu sanılmaktadır. Tüm bunlara karşın Suudi ekonomisi uzunca yıllar dış ödemeler dengesinde açıklar vermiştir. 1983'ten 1995'e kadar kesintisiz bir şekilde dış ödemeler dengesinde 5 ile 10 milyar dolar arası değişen değerlerde açıklar veren Suudi ekonomisi, 1996 yılında 680 milyon dolar dış ticaret fazlası vermişti. 2004 yılında yaklaşık 44 milyar dolar dış ticaret fazlası veren Suudi ekonomisinin yüksek petrol fiyatlarından dolayı 2005 yılında da fazla vermesi beklenmektedir.¹⁶²

İran'daki ekonomik yapı büyük ölçüde merkezi bir görünüme sahip, fakat ülkede son yıllarda özellikle petrol alanında liberalleşme yönünde önemli adımlar atılmakta ve özelleştirmeye önem verilmektedir. 2002 Mayıs ayında Vesayet Meclisi'nin *Dış Yatırımların Korunmasına Dair Yasa*'yı onaylamasının ardından, 2003 Ocak ayında yasanın yürürlüğe sokulması için Meclise gönderilmesi İran ekonomisinin dışa açılmasında bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Böylelikle, 1978-79 Devriminden sonra dış yatırımcılarla ilgili olarak ilk kez hükümet yasal bir düzenlemeyi yürürlüğe koymuş olmaktadır. En önemli gelir kaynağını petrol ve doğal gazın oluşturduğu İran'da kanıtlanmış petrol rezervleri 133 (2005) milyar varil dolayında olup, dünya toplam petrol rezervi içindeki payı %11.5 dolayındadır. Ayrıca doğal gaz rezervi bakımından yaklaşık dünya doğal gaz rezervlerinin %16'sına sahip olan İran, bu konuda da dünyada Rusya'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Bir devlet şirketi olan ve Musaddık'tan miras kalan NIOC (National Iranian Oil Company) petrol üretimini ve satışını kontrol etmektedir. İran 27 petrol tankeriyle bölgede kendi petrolünü satma konusunda önemli adımlar atan bir ülkedir. Günlük petrol üretimi yaklaşık 4 milyon varil olan İran'da bunun 2020'de 7 milyon varile çıkması beklenmektedir. İran'ın günlük petrol ihracı ise yaklaşık 2.6 milyon varildir. İran'ın dış yatırım ve ihrac politikasını değiştirmesi durumunda bunun 2010 yılında günlük 5.5 milyon varilin üstünde olması olasılığı var. Bir ham petrol üreticisi olan İran'ın yıllık yaklaşık 2 milyar dolar rafine edilmiş petrol (özellikle benzin) satın almaktadır. İran'ın ihrac gelirlerinin %80'ini oluşturan ham petrol satışı, bütçe gelirlerinin de %50'sini oluşturmaktadır. Nitekim, petrol gelirlerindeki 1 dolarlık artış Tahran'ın petrol gelirinde 1 milyar dolarlık bir artışa yol açmaktadır.¹⁶³ İran ekonomisi, yüksek işsizlik, hızlı nüfus artışı, dış

¹⁶¹ Bkz.:US Energy Information Administration, "Saudi Arabia Country Analysis Brief", August 2005, [http://www.eia.doe.gov/cabs/saudi.html\(e.t.02.09.2005\)](http://www.eia.doe.gov/cabs/saudi.html(e.t.02.09.2005)); Basra Körfezi ülkelerinin ekonomik ve siyasal yapıları hakkında detaylı bir çalışma için bkz., Tayyar Arı, **Irak, İran ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, İstanbul: Alfa Yay, 2004, ss. 81-127.

¹⁶² OPEC 2004 Annual..., op. cit., s. 15.

¹⁶³ US Energy Information Administration, "Iran Country Analysis Brief", March 2005 [http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.pdf\(e.t.10.05.2005\)](http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.pdf(e.t.10.05.2005)); Cordesman, op. cit., ss. 9-10.

borç açığı, petrolün ülke gelirleri üzerindeki belirleyiciliği, az gelişmiş bölgeler ile gelir adaletsizliği gibi yapısal bazı sorunlarla karşı karşıyadır. Ekonomide liberalleşme çabaları yavaş ilerlerken, dini liderin tüm kurumlar üzerindeki denetimsiz kontrolü, İran ekonomisi üzerinde ciddi bir baskı oluşturmaktadır. Tüm bu içsel etkenlerin yanında ABD tarafından 1995'ten itibaren genişletilerek uygulanan ambargo İran ekonomisinin büyümesinin ve dışa açılmasının önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. 1995 yılında Amerikalı yatırımcıların ve şirketlerin İran'a yatırım yapmasının engellenmesi amacıyla alınan Yaptırım Kararı, 1996'da ABD'li olmayan şirketleri de kapsayacak şekilde genişletilmişti.¹⁶⁴ Nitekim Washington'un baskıları sonucu yaklaşık 26 milyar varil rezerv olduğu varsayılan Azedegan petrol sahasının geliştirilmesini üstlenen Inpex'in (Japon Konsorsiyumu) ortaklarından Tomen projeden çekilmişti. 2004 Şubatından imzalanan yaptırım anlaşması çerçevesinde Inpex Konsorsiyumunun yaklaşık 2-2.8 milyar dolar yaptırım yapması beklenmektedir.¹⁶⁵ Öte yandan 2004 Martında Başkan Bush, İran'ın ABD ulusal çıkarlarına yönelik "olağanüstü tehdidi" sürdürdüğü gerekçesi ile ambargo kararının sürdürülmesini kabul etmişti. Ancak, ABD'nin engellemelerine rağmen, günümüzde, İran petrol ve doğalgaz sahalarına yaklaşık 15-20 milyar dolar dış yatırım yapılmıştır. Geri alım anlaşmaları* (genellikle yabancı şirketlerin üretimden aldığı pay %17-20 arası olmaktadır) çerçevesinde Fransız, İtalyan ve Rus şirketlerinin İran petrol ve doğalgaz sahalarının geliştirilmesi ve işletilmesi projeleri kapsamında İran'da önemli yatırımları bulunmaktadır.

Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 10'una sahip olan **Irak'ta** bilinen rezerv miktarı 115 milyar varildir. Ancak 1970'lerin başından itibaren Irak'ta yeni petrol alanlarının ciddi şekilde araştırılmadığı dikkate alınır, bu miktarın Irak'ın gerçek rezerv miktarını yansıtmadığı düşünülebilir. Nitekim 2004 Ağustosunda Irak Petrol Bakanı, Irak'ın "potansiyel ve kanıtlanmış" petrol rezervi miktarının 214 milyar varil olduğunu belirtti.¹⁶⁶ 1968'den itibaren ülkenin siyasi ve ekonomik yapısı üzerinde Baas iktidarı ile kurulan devlet otoritesi 2003 Martında ABD'nin askeri müdahalesi ile son bulurken, ülke ciddi anlamda bir kaos içine sürüklenmiştir. İhraç gelirlerinin yüzde 80'ini petrolün oluşturduğu Irak'ın 1970'lerin sonlarında günlük petrol üretimi 3.5 milyon varil dolayındayken, ilk önce İran-Irak ve ardından yaşanan Kuveyt Savaşı ve 2003 ABD askeri müdahalesi sonucu petrol üretimi 400-500 binlere kadar gerilemişti. 1980'de 43.6 milyar dolara ulaşan petrol geliri, aynı yıl başlayan İran-Irak Savaşı sırasında 8 milyar dolara kadar gerilemiş, savaş sonrası 1990 da ise 12 milyar dolara kadar çıkmıştı. 1990'da 12 milyar dolara ulaşan petrol gelirleri Kuveyt Savaşı sonucu uygulan ambargonun etkisiyle 350 milyon dolara kadar gerilemişti. Ambargo dolayısıyla günlük petrol üretimi 0.6 milyon varile kadar gerileyen Irak'ın, 1996 Mayısındaki BM'nin 986 sayılı kararıyla yeniden petrol üretimini arttırmasına izin verilmiş, bunun sonucunda 2000'de 20 milyar dolarlık bir gelir elde etmişti. Ancak, ABD müdahalesini takiben 2003 yılı sonunda petrol gelirleri tekrar 7 milyar dolara gerilemişti. Kuveyt Savaşı öncesi alınan ve

¹⁶⁴ ILSA kararı hakkında detaylı bilgi için bkz., Rex J. Zedalis, "The Total S.A. Case: Meaning of 'Investment' Under the ILSA", *The American Journal of International Law*, Vol: 92, No: 3 (Jul., 1998), ss.539-548.

¹⁶⁵ Cordesman, op. cit., s. 10.

* Orta Doğulu üreticiler ile yapılan Geri Alım Anlaşmalarında, mukavele yaban şirket (sözleşmeciler) anlaşmada özel bir madde yok ise tüm yatırımları kendisi karşılar. Bu yatırım karşılığı olarak sahada petrol/doğalgaz bulunduğu devletin bir kısmını anlaşmada belirtilen süre içerisinde sözleşmeciler şirkete verir. Sözleşme süresi sona erdiğinde saha üzerindeki tüm yatırımlar devletin tekeline altın girer.

¹⁶⁶ Cordesman, op. cit., s. 14.

2003 yılına kadar devam eden ambargo sonucu Irak'ın milli geliri 1990 öncesinin üçte birine gerilemişken, işgal sırasında da mevcut alt yapısı büyük ölçüde tahrip olan Irak'ın yeniden inşası için en az 50-150 milyar dolara ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Oysa petrol gelirleri iyice düşmüş olan Irak'ta petrolün verimliliğini ve üretim kapasitesini arttırmak için gerekli harcamalar uzun zamandır yapılamamıştır. Bu durumda Irak petrol sahalarının geliştirilmesinde ve işletilmesinde çok uluslu petrol şirketlerinin rol oynayacağı sanılmaktadır.¹⁶⁷

OPEC ve Körfez İşbirliği Konseyi üyesi olan **Kuveyt**'in ise, dünya petrol rezervinin yaklaşık %8.6'sına denk gelen yaklaşık 101 milyar varil rezervi bulunmaktadır. Ekonomisi diğer Körfez ülkeleri gibi büyük ölçüde petrole dayalı olup, dış ihraç gelirlerinin %90-95'ini oluşturmaktadır. Kuveyt'te günlük petrol üretiminin 2020'de 5.2 milyon varile çıkacağı tahmin edilmektedir. Diğer Körfez ülkeleri kadar olmasa da, petrol fiyatlarındaki dalgalanma Kuveyt'in ekonomisini de etkilemektedir. Örneğin 1980'de yaklaşık 37 milyar dolar olan petrol geliri, petrol fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle 1998'de 8.9 milyar dolara gerilemiştir. 1997 ve 1998 petrol fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak büyük bir durgunluk yaşayan Kuveyt ekonomisi, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaya bağlı olarak 2004 yılında 27.4 milyar dolar gelir elde etmişti. 2003'te %5.6, 2004'te %5.7 olan büyüme hızının 2005 yılında %5.8 oranında olması beklenmektedir. Diğer Körfez ülkeleri gibi, parasını dolara endeksleme yoluna gitmeyen Kuveyt'te, dinarın değeri doların ağırlıkta olduğu uluslararası rezerv paraların oluşturduğu bir sepete göre belirlenmekteydi. Ancak 2003 yılında Kuveyt parasının değerini dolara bağlamıştır. Kuveyt sahip olduğu üç rafineri ile günde yaklaşık 900 bin varil rafine petrol satmaktadır. Kuveyt rafine kapasitesini arttırmak için Azour bölgesinde 2.5 milyar dolara 450-600 bin varil/gün kapasiteli yeni bir rafineri inşa etmeyi planlamıştır. Kuveyt'te, petrol gelirlerinden kaynaklanan bütçe fazlalığına rağmen özelleştirme ve ekonomiyi liberalleştirme konusunda son yıllarda önemli kararlar alınmıştır. Mart 2001'de Kuveyt Ulusal Konseyi, doğrudan yapılacak dış yatırımlara yardım yapılmasını öngören "Doğrudan Dış Yatırımlarla İlgili Yasa'yı" kabul etmiştir. Yasa aynı zamanda, yabancı bankalar üzerindeki kısıtlamaları hafifletmekte, yabancı yatırımcılara millileştirme, faaliyetlerine el koyma ya da ülkeden çıkarılma karşısında uzun vadeli güvenceler vermekte ve yabancı şirketlerin bir Kuveytli sponsor veya ortak bulma zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Öte yandan Kuveyt Anayasası Kuveyt'e ait olan minerallerin doğrudan yabancılar tarafından alınmasını yasaklamaktadır. Bir devlet şirketi olan Kuveyt Petrol Corporation bünyesinde, Kuveyt Petrol Şirketi (KOC-petrol ve gaz araştırma ve üretimi safhalarını üstlenmiş); Kuveyt Ulusal Petrol Şirketi (KNPC- rafine ve nakliye görevini üstlenmiş) Uluslararası Kuveyt Petrol (*Kuwait Petroleum International*- KPI- iç piyasaya yönelik rafine ve üretimi üstlenmiş) *Petrochemical Industries Company* -PIC- kimyasal ürünlerin üretimini ve satışını üstlenmiş; *Kuwait Foreign Petroleum Exploration Company* (KUFPEC) – ülke dışı petrol aramalarını; *Kuwait Oil Tanker Corporation* (KOTC) – tanker faaliyetlerini üstlenmişlerdir. Kuveyt bölgede 29 tanker sayısı ile en büyük tanker filosuna sahiptir. Ülke petrol taşımacılığında aldığı payı artırmak için 2004 yılında 9 yeni tanker daha alacağını

¹⁶⁷ US Energy Information Administration, "Iraq Country Analysis Brief", June 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iraq.pdf> (e.t.04.07.2005); Cordesman, op. cit., ss. 18-19.

açıklamıştı.¹⁶⁸ Tüm bu milli şirketlerin yanında ülkede yabancı petrol şirketlerinin faaliyetlerine izin verilmesine dönük olarak Kuveytliler geleneksel üretim paylaşımı anlaşmalarından ziyade, çıkarılan petrol başına (varil başına) bir ücret ödenmesi yönünde yeni bir formül geliştirmeye çalışmaktadırlar. Uzunca bir dönem yabancı petrol şirketlerine sağlanan ayrıcalıkları ortadan kaldırmak için mücadele vermiş olan Kuveyt'te bu ve buna benzer bir anlaşmaya karşı ciddi bir muhalefet bulunmaktadır. Ancak, gerek ham petrol üretimini artırmak gerekse rafine petrol üretimini artırmak isteyen Kuveyt hükümeti "Project Kuwait" planı çerçevesinde üç uluslararası konsorsiyum ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu konsorsiyumlar 1) ChevronTexaco (Total, PetroCanada, Sibneft ve Sinopec ile birlikte); 2) ExxonMobil (Shell, ConocoPhillips ve Maersk ile birlikte); ve 3) BP (Occidental, ONGC/Indian Oil Corp. ile birlikte). Kuveyt yabancı petrol şirketleri ile üretim bölüşüm anlaşması yerine, çıkartılan varil başına bir fiyat, geri alım anlaşması ya da teknik ve diğer yardımları için spesifik bir ücret ödemeyi hesaplamaktadır. Bu konudaki görüşmelerin 2006 yılında sonuçlanması ve yabancı şirketlerin Kuveyt petrol sahalarında (tarafsız bölgede zaten yabancı şirketler bulunmaktadır) tekrar araştırma ve üretime geçmesi beklenmektedir. Varil başına bir fiyat ödenmesi yönündeki yaklaşımlar henüz hayata geçirilmiş değildir. Güçlü ekonomik yapısına rağmen, Kuveyt petrol gelirlerine olan bağımlılığını azaltmak için ekonomisini çeşitlendirme yoluna gitmektedir. Kuveyt aynı zamanda "Gelecek Nesiller Fonu" adı altında her yıl petrol gelirlerinden elde ettiği kazancın %10'unu biriktirmektedir. Günümüzde fonda biriken paraların miktarı 65 milyar dolar civarındadır.¹⁶⁹

Diğer Körfez ülkelerinden, yedi Emirliğin oluşturduğu **BAE**, petrol ve doğal gaz rezervleri bakımından dünyanın en zengin ülkeleri arasında sayılmaktadır. Petrol bakımından dünya rezervinin yaklaşık %8.5'ine denk gelen 98 milyar varil petrole sahip olan BAE'nin, 1995'te 2.3 milyon varil olan günlük üretimi 2003'te 2.5 milyon varile çıkmış, 2020'de ise bunun 5.7 milyon varile çıkması beklenmektedir. BAE, aynı zamanda Rusya, İran ve Katar'dan sonra en fazla kanıtlanmış doğal gaz rezervine sahip ülkedir. DTÖ'ne katılan Birleşik Arap Emirlikleri'nde özel sektör girişimi özendirilmekte ve su, elektrik gibi alanlara yatırım yapılması teşvik edilmektedir. Bölgedeki en liberal ekonomiye sahip olan BAE'de Abu Dabi yaklaşık 98 milyar varil olan toplam rezervin %95'ine sahipken, geri kalan petrolün 4 milyar varili Dubai'ye aittir. Federasyonun Sharjah ve Ras al-Khaimah Emirliklerinde ise toplam 1.5 milyar varil rezerv bulunmaktadır. Nitekim, yedi emirlikten oluşan federasyona da (Abu Dabi, Dubai, Sharjah, Ajman, Fujairah, Ras al-Khaimah ve Umm al-Qaiwain) politik etkinlik ülkenin ticaret ve petrol rezervine sahip olan Abu Dabi'ye bırakılmıştır. BAE'nin gelirlerinin %80'i Abu Dabi ve Dubai tarafından sağlanmaktadır. Haziran 1996'da BAE Federal Ulusal Konseyi, Federasyonun oluşturulduğu 1971'den beri beş yılda bir onaylanan geçici kurucu anlaşmayı, sürekli bir anlaşma oluşturarak ortadan kaldırmıştır. Anayasa'da Abu Dabi, BAE'nin sürekli başkenti olarak tüm Emirlikler tarafından kabul edilmiştir. 1988 yılında Petrol Bakanlığı ile Abu Dhabi National Oil Company (ADNOC)'nin yönetim kurulunu fesh eden Emirlik, bunun yerine Khalifa ibn Zayid Al Nuhayyan'un Başkanlığında her bir

¹⁶⁸ Bunlardan ikisinin VLCCs (Very Large Crude Carriers) her birinin net taşıma kapasitesi 300,000 deadweight ton dur. **US Energy Information Administration**, "Kuwait Country Analysis Brief", March 2004, <http://eia.doe.gov/emeu/cabs/kuwait.pdf> (e.t.10.06.2004).

¹⁶⁹ **US Energy Information Administration**, "Kuwait Country Analysis Brief", June 2005, <http://eia.doe.gov/emeu/cabs/kuwait.pdf> (e.t.04.07.2005).

emirlikten bir üyenin temsilci olarak bulunduğu Yüksek Petrol Konseyi (Supreme Petroleum Council)'ni kurmuştu. 2004 yılında Exxon Mobil şirketi Upper Zakhum sahasının geliştirilmesine dönük olarak ADNOC'ın %24'lik hissesini satın almıştır. Halı hazırda günlük 550 bin varillik bir üretime sahip sahadaki üretimin 2010 yılında 1.2 milyon varil olması beklenmektedir. Diğer Arap ülkelerinden farklı olarak liberal bir petrol politikasına sahip BAE'de çok uluslu petrol şirketlerinin (İngiliz, Amerikalı, Japon ve Fransız) petrol endüstrisindeki payı %40'tır.¹⁷⁰

Komşuları ile sınır sorunları bulunan Körfez ülkelerinden **Umman** ise, hem OPEC hem de OAPEC'e üye olmamasına rağmen ekonomisi, büyük ölçüde petrol üretimi ve ihracatına dayanmaktadır. Okuma yazma bilme oranının diğer Körfez ülkeleriyle karşılaştırıldığında oldukça düşük olmasına rağmen (toplamda %24.2; kadınlarda %32.8), iyi bir toplumsal ilişkinin var olduğu ülkede, kişi başına düşen GSMH 8.6 dolardır. Güçlü bir ekonomik yapıya sahip olan Umman'da yıllık büyüme 2002 yılında %3 iken, 2003 yılında %3.5 civarında olmuştur. 2004 yılında ise yüksek petrol fiyatlarının da etkisiyle bunun %4.2 olması beklenmektedir.¹⁷¹

Yaklaşık, 5.6 milyar varil petrol rezervi ve günlük net 2002'de 844,728 varil, 2003'te de 792,208 varil petrol ihracı bulunan Umman'da petrol gelirleri GSMH'nın %40'ını ve ihracat gelirlerinin ise %75'ini oluşturmaktadır. Diğer Körfez ülkeleri gibi ekonomik yapısını çeşitlendirme projesine rağmen Umman, doğalgaz ve petrol rezervlerini artırmak için yabancı şirketlerle işbirliği içine girmiştir. İlk kez 1962'de bulunan ve komşu Arap ülkelerine göre rezerv düzeyi daha düşük ve çıkarması daha maliyetli (bazı sahalarda 3-5 dolar arası) olan petrol yataklarını işletme hakkı devlet ve yabancı sermayenin ortak olduğu Umman Petrol Geliştirme Şirketi'nin (Petroleum Development Oman Ltd. -PDO) elindedir. Şirketin %60 hissesi Umman hükümetine aitken, kalan hisselerin, %34'ü Royal Dutch/Shell, %4'ü Total ve %2'si Partex'e aittir. Öteki yeraltı zenginlikleri arasında doğal gazın başta geldiği Umman'da var olan doğalgaz rezervlerinin çok az bir kısmının bugünkü teknoloji ile üretilebilir bir rezerv olabileceği tahmin edilmektedir. Bir Konsorsiyum ortaklığı olan Umman Sıvılaştırılmış Doğal Gaz Şirketi'nin (Oman Liquefied Natural Gas Company -OLNGC), şirketinde hisse dağılımı ise, Umman hükümeti %51, Shell %30, Total %5.54, Kare LNG %5, Mitsubishi %2.77, Mitsui & Co. %2.77, Partex %2 ve Itochu %0.92 şeklindedir. Liberal bir petrol politikasına sahip olan Umman, özel sektörün gelişmesine paralel olarak, Körfez ticaretinde önemli bir rol oynamak istemektedir. Doğalgaz ve petrol alanlarında dış yatırımcıların ilgisini çeken Umman'da çok uluslu şirket yatırımı sürekli artmaktadır.¹⁷²

1932 yılında Basra Körfezinde ilk petrol keşfedilen ülke olan **Bahreyn** ise, düşük bir petrol üretimi ve nispeten önemsiz bir petrol rezervi olmasına karşın, bölgenin gelişen hizmet sektörüne sahiptir. Bahreyn'in stratejik konumu onu bölgede önemli bir ticaret ve hizmet merkezi haline getirmiştir. Tüm Bahreyn topraklarında ve deniz alanlarında kanıtlanmış/üretilebilir toplam petrol rezervi (1932 yılında petrol bulunan Avali sahasında) 125 milyon varil ve günlük üretimde 35 bin varil dolayındadır. Ancak Avali'nin yanında Hawar adaları dolayında petrol bulunma olasılığı var.

¹⁷⁰ Arı, **Irak, İran ve ABD...**, op. cit., ss. 98-100; **US Energy Information Administration**, "United Arab Emirates Country Analysis Brief", April 2005(e.t.04.07.2005), <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/uae.pdf>.

¹⁷¹ **Gulf States Newsletter**, "Oman", <http://www.gulfstatesnews.com/html/countrydata/Oman/oman.html>, (e.t.09.10.2005)

¹⁷² **US Energy Information Administration**, "Oman Country Analysis Brief", January 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/oman.html>(e.t.04.04.2005)

Dolayısıyla deniz alanlarında da yeni petrol rezervleri bulunabilir. Daha önce Katar ve Bahreyn arasında sorun oluşturan ve Uluslararası Adalet Divanı'na götürülen sınır sorunu, Divan'ın Mart 2001'de Hawar Adaları'nı Bahreyn'e ve Zubarah ve Janan adalarının da Katar'a veren kararı sonucu çözülmüştü. Aralık 2001'de Bahreyn hükümeti, güneydoğu kıyılarında petrol araması yapılması için Petronas Petrol Şirketi (Malezya) ile anlaşırken, gene bu bölgeye yakın kıyılarda da ChevronTexaco şirketi ile anlaşmıştı. Ancak 2002 yılında ChevronTexaco ekonomik değerinde bir petrol rezervine rastlamadığını açıklamıştı. Diğer Körfez ülkelerinin aksine Bahreyn petrol endüstrisi ham petrol ihracından ziyade rafine petrol ihracına dayanmaktadır. Ülkenin tek rafinesi olan ve günlük 248.900 varil kapasiteye sahip başkent Manama'nın güneyindeki Sitra rafinerisinde Bahreyn petrolü ile Suudi Arabistan'dan komşu ülke ekonomisine destek amacıyla verilen 140 bin varil petrol işlenmektedir. 1932'de Bahreyn'de petrol bulunmasını takiben kurulan Bahreyn Petrol Şirketi (Bahrain Petroleum Company-Bapco) tarafından 1936'da kurulan rafinerinin sürekli modernizasyonu yapılmıştır. Ayrıca, iki ABD şirketinin eşit pay sahibi olduğu Bapco şirketine 2024 yılına kadar sürecek bir petrol ayrıcalığı tanınmasına karşılık¹⁷³ yukarıda da belirttiğimiz gibi diğer petrol şirketleri ile de arama anlaşmaları yapılmaktadır.

1995'ten beri Şeyh Hamad bin Halife tarafından yönetilen **Katar**'da ise hem ekonomik hem de politik liberalizasyon yönünde önemli adımlar atılmıştır. Katar hükümeti, petrol ve özellikle doğal gaz konusunda çok sayıda uluslararası firmayla yapılan sözleşmelerle ülkede yabancı sermaye yatırımlarını artırma çabası içindedir. 2005 yılı itibariyle ChevronTexaco, Total, BP ve Occidental Petroleum gibi uluslararası şirketler Katar petrol endüstrisinde faaliyet göstermektedir. Günlük petrol ihraç kapasitesinin yaklaşık 900 bin olduğu Katar da toplam rezerv ise 15 milyar varildir. Bahreyn gibi Katar da ekonomisini çeşitlendirmeye yönelik olarak ham petrol ihracından ziyade rafine petrol ihraç kapasitesini geliştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Ulusal Petrol Dağıtım Şirketi Umm Said'deki rafinerinin kapasitesi 2002 yılında 57,500 varilden 137 bin varile çıkarma projesini tamamlamıştır. Katar'ın günlük petrol tüketimi ise 30 bin varildir. Ekonominin çeşitlendirilmesine yönelik olarak Katar Petroleum ile Chevron Phillips Chemical Company arasında 1997 Kasımında toplam tutarı 1.1 milyar doları bulan ve 2007'ye kadar bir alüminyum tesisi kurulmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Ham petrol rezervinin yanında Katar'ın bir diğer önemli yeraltı zenginliği ise, doğal gaz rezervidir. Ülkenin ihraç gelirlerinin yaklaşık %70-75'inin petrol ihracına dayanmasına karşın, dünyada %24'lük payıyla doğal gaz rezervleri bakımından Rusya ve İran'dan sonra dünyada üçüncü büyük rezerve sahip olması, toplam 620 bin kişilik bir ülke olan Katar için büyük bir zenginliktir.¹⁷⁴

Sonuç olarak Orta Doğu'lu petrol üreticisi ülkeler dünyanın en stratejik enerji kaynaklarından en az ikisine sahip ülkelerdir. Son yıllarda, özellikle 11 Eylül, Afganistan Savaşı ve Irak Savaşı sonrası Arap yöneticileri, ABD'nin siyasi ve askeri baskısı altında petrol üzerindeki devlet kontrolünü gevşetmeye zorlanmaktadır. Bu konuda Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi ülkelerde bazı girişimler olmuşsa da, bu istenilen boyutlarda olmamıştır. Ancak, 2000'lerin başında başlayan ve küresel bir hal alan ekonomik liberalizasyon baskısının kısa sürede bu ülkeleri zor

¹⁷³ Arı, **ABD, İran, Irak**, op. cit., 103-107.

¹⁷⁴ **US Energy Information Administration**, "Qatar Country Analysis Brief", February 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/qatar.pdf>(e.t.04.04.2005)

durumda bırakacağı açıktır. Özellikle artan petrol fiyatının düşürülmesi yönünde üretimin artırılması talebini takiben gözler, petrol zengini Arap ülkelerine çevrilecektir. Bu ülkelerin teknolojik yetersizlik ve ekonomik zayıflıklar nedeniyle petrol sahalarının rehabilitasyonu ve üretimin artırılması yönündeki milyar dolarlık projeleri yürütmeleri bugün için zor görünmektedir. Artan uluslararası baskı karşısında Arap üreticilerin çok uluslu petrol şirketleri ile bir anlaşmaya gidip, petrol üzerindeki devlet tekeli gevşetecekleri öngörülmektedir. Ancak, tüm bunlarla birlikte gelecek 15-20 yıl içerisinde dünyada petrol kıtlığı ortaya çıktığında tüketici ülkelerin yanı sıra üretici ülkelerin de ciddi bir güvenlik sorunu yaşayacağı açıktır. Askeri anlamda güçlü devletler bu ülkelerin üretimlerini kendi tüketimlerini karşılamak için kontrol etme girişimleri ya da bölge ülkeleri arasında rezervlerini genişletme politikaları bölgedeki çatışmanın kaynağını oluşturacaktır. Dolayısıyla ekonomi politik perspektif açısından bu ülkelerin sahip olduğu zenginlikleri dolayısıyla uluslararası çatışmalara konu olmaları kaçınılmaz gibi görünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA DOĞU'DA PETROL ve POLİTİKA İLİŞKİSİ: TARİHSEL GERİ PLAN

Petrol modern Orta Doğu tarihinin şekillenmesinde önemli faktörlerden biri olmuştur. Yaklaşık 400 yıl Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında kendi içerisinde parçalı ancak dışarıya karşı bir bütün olarak yönetilen Orta Doğu toprakları, I. Dünya Savaşı sonrasında ilk önce büyük güçlerin işgaline uğrayacak ardından bir çok devlet arasında bölüştürülecekti. Büyük işgal ile birlikte Orta Doğu'daki doğal kaynakların araştırılması, işletilmesi ve pazarlanması işgalci veya diğer bir deyişle Mandater devlete bağlı şirketlerin denetimine geçmişti. Kendi kendilerini yönetmeye muktedir olmadıkları iddiasıyla onlar adına yönetimi üstlenen büyük devletler, bölgenin doğal kaynaklarını kullanarak ekonomik, politik ve askeri olarak bölge ülkelerinin önemli bir güç haline gelmesini engellemişlerdi. Kuşkusuz bu kaynakların başında, uluslararası rekabete en fazla konu olan hammadde ise petroldü. Aydınlanma ve ilaç yapımının ardından mekanik alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak petrolün savaş araçlarında 1900'lerin başında kullanılması büyük güçlerin petrol üzerindeki küresel rekabetine de zemin hazırlamıştı. Petrolün yaygın kullanımı ile birlikte çok uluslu petrol şirketlerinin ortaya çıkması ve hükümetlerinin desteğini arkasına alan bu şirketlerin uluslararası pazarlarda global bir güç olma yönündeki girişimleri, hem petrol piyasasının genişlemesine hem de doğrudan önemli miktarlarda petrol rezervi olduğu varsayılan Orta Doğu coğrafyasının siyasi ve idari olarak yeniden düzenlenmesine giden sürecin kılıcılarını ateşlemişti. 1900'lerin başından itibaren ise, yakıtı petrol olan içten patlamalı motorların seri üretimine başlanması ile petrol ve petrolün yan ürünü olan benzin ve mazot gibi yakıtlar, petrolü tüm insanların gündelik kullanımına sokmuştu. Nitekim, petrolün stratejik ve ekonomik değeri artıkça dönemin güçlü devletlerinin yeni petrol rezervleri bulmak ve onları kontrol etmek için, bilinen en eski petrol sahalarına yönelmeleri de kaçınılmaz oldu. Dinsel, kültürel ve siyasi anlamda büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan Orta Doğu coğrafyası ise bu ilginin temel odağını oluşturmasına karşın, maalesef, bu gelişmelere zamansız yakalanmıştı.

I. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ORTA DOĞU PETROLÜ ÜZERİNDEKİ KÜRESEL MÜCADELE

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN İMTİYAZ SAĞLAMA ÇABALARI

Osmanlı İmparatorluğu toprakları içerisinde bulunan petrol rezervlerinin ticari amaçlarla işletmeye uygun olabileceği düşüncesi hem bölge dışı ülkeler hem de Osmanlı İmparatorluğu tarafından On Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra anlaşılabilmişti. Osmanlı toprakları üzerinde araştırma yapan Alman ve Fransız uzmanlar 1870'lerde bölgede önemli petrol yataklarının varlığını rapor etmişlerdi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar, bunların devlet eliyle işletilir hale getirilmesini o yıllar için mümkün kılmaktan uzaktı.¹⁷⁵ Buna rağmen, petrol konusundaki Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk somut

¹⁷⁵ 1850'lerin başında ilk defa yabancı ülkelerden borç para alan İmparatorluk, kısa sürede bir dış ödemeler krizi içerisine girmişti. Bu durum ülke maliyesinin yabancıların yönetiminde Düyunu Umumiye tarafından yönetilmesine yol açmıştı.

gelişme 1888 ve 1889'da Sultan Abdülhamit tarafından yayınlanan iki özel fermanla Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol alanlarını da içeren bazı toprakların mülkiyetinin Sultan'ın özel mal varlığına katıldığına ilan edilmesi ile başlamıştı. Sultan Abdülhamit, bu suretle bu bölgelerdeki petrol arama ve çıkarma imtiyazı verme ayrıcalığını doğrudan kendi özel tasarrufuna alırken,¹⁷⁶ aynı zamanda petrol konusunda yürütülen imtiyaz mücadelesinin de taraflarından birinin oluşturmuştu.

İmparatorluğun zirvesinde bu kararlar alınırken, Ekim 1888'de Alman sermayesinin deniz aşırı gücünü simgeleyen Deutsche Bank grubuna Haydarpaşa-İzmit hattının işletilmesinin yanısıra bu demiryolunu Ankara'ya kadar uzatması imtiyazı verilmişti. Ayrıcalığın bir diğer önemli yanı ise, Ankara'ya kadar uzanacak demiryolu hattının daha sonraki yıllarda Samsun, Sivas ve Diyarbakır güzergahından Bağdat'a kadar uzatılacağına dair bir maddenin anlaşma da yer almasıydı.¹⁷⁷ Ünlü Alman demiryolu mühendisi Wilhem von Pressel tarafından tasarlanan Bağdat Demiryolu projesine en büyük muhalefet ise Rusya'dan gelmişti. Nitekim artan Rus baskıları dolayısıyla hattın güzergahında değişikliğe gidilmiş; Sivas üzerinden değil Konya üzerinden Bağdat'a gidilmesine karar verilmişti.¹⁷⁸ Böylelikle Alman sermayesinin 1904 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar sürecek demiryolu inşa süreci de başlamıştı. Almanlar yalnızca demiryolu imtiyazı elde etmemiş aynı zamanda, *demiryolunun geçeceği toprakların mülkiyetini, demiryolunun her iki tarafındaki yirmi millik genişliği olan şeritler içinde kalan petrol, madenler ve diğer doğal kaynakların işletimi imtiyazını da almıştı*. Konsorsiyum aynı zamanda, Bağdat, Basra ve Basra Körfezi terminalinde modern limanlar inşa ve depolama tesisleri kurma hakkını da elde etmişti.¹⁷⁹ Almanya, demiryolu projesine ekonomik ve güvenlik nedenleriyle ayrı bir önem vermektedir. Dönemin Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Marschall tarafından hazırlanan bir raporda bu açıkça belirtilmişti. Büyükelçi raporda şöyle demektedir:¹⁸⁰

“Ekonomi ve politikanın ayrı şeyler olduğunu savunan öğreti günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Ekonomilerini geliştirebilmiş uluslar, politik etkilerini de arttırmışlardır; tersine iktisadi açıdan geri kalanlar ise politik olarak da zayıftırlar... Eğer Almanya Doğu'da ekonomik etkinliğini arttırmaya devam ederse, Alman mallarını Alman gemileriyle taşıma sürecini hızlandırmak için Haydarpaşa Limanı inşa edilip, oradan Anadolu Demiryolu Bağdat'a kadar bir Alman girişimi olarak ve yalnız Alman malzemesi kullanılarak gerçekleştirilirse, 'tüm Doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerin kemikleri kadar değer taşımadığı' ifadesi aktüel gerçekliğini yitirmiş tarihi bir anı olarak kalacaktır”.

Bunun bir sonucu olarak, petrol ya da diğer madenlerin İmparatorluğun kendi öz kaynakları ile araştırılıp işlenmesine dönük içerden gelen öneriler yalnızca birkaç iyi niyet temennisi olarak tarihteki yerini almıştı. Bkz.: Stephen Pelletiere, **Iraq and the International Oil System: Why America Went to War in the Gulf**, Washington, D.C.: Maisonneuve Press, 2004, s. 32.

¹⁷⁶ Fevzi Altuğ, **Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye**, Bursa : Akademi Kitabevi Yayınları, 1983, s. 45.

¹⁷⁷ Konu ile ilgili olarak detaylı bir çalışma için bkz., Edward Mead Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı: 1903-1923**, Çevr. K Yargıcı- N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yay., 2003.

¹⁷⁸ Charles H. Woods, “The Baghdad Railway and Its Tributaries”, **The Geographical Journal**, Vol: 50, No:1 (Jul., 1917), ss. 35-36.

¹⁷⁹ Leonard Mosley, **Power Play: The Tumultuous of Middle East Oil**, Birkenhead: Willmer Borthers Pub., 1973, s. 18; Earle, op. cit., ss. 79-81.

¹⁸⁰ Murat Özyüksel, “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri, Der.: Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yay., 1994, s. 21.

İmtiyaza tepki gösteren İngiliz Dışişleri Bakanı Marki Lansdowne, 5 Mayıs 1903'te Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada Londra'nın, bir başka devletin Basra Körfezi'nde deniz üssü veya liman kurmasına müsaade etmeyeceğini ve elindeki tüm imkanları bu projeyi engellemek için kullanacağını açıklayarak, imtiyaza yönelik İngiliz tutumunu ortaya koymuştu.¹⁸¹ Diğer yandan 1904 yılına gelindiğinde ise demiryolunu inşa edecek olan Anadolu Demiryolu Şirketi'ne *ayrıca Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama ayrıcalığı da verilmişti.*

Petrol üzerindeki rekabetin yoğunlaştığı 1900'lü yılların başı aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinde önemli çalkantıların yaşandığı bir dönemdi. İmparatorluk, yaklaşık otuz yıl ülkeyi yöneten Sultan II. Abdülhamit'e karşı daha sonraları İttihat ve Terakki olarak bilinen bir grubun yürüttüğü askeri ve siyasi muhalefete sahne olmuştu. 1908'e gelindiğinde iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki liderleri, 27 Nisan 1909'da Meclis'te aldıkları bir kararla II. Abdülhamit'i tahtan indirdikleri gibi (yerine Sultan Reşad geçmişti), İmparatorun özel mülkiyetinde bulunan tüm toprakları devlet hazinesine aktarmışlardı. İttihat ve Terakki'nin dayandığı kadroların büyük çoğunluğu Avrupa'da eğitim almış kişilerden oluştuğundan Fransız ve İngiliz kurumlarına bir hayranlık duyulurken, Alman İmparatorluğu otokratik ve anti-demokratik bulmaktaydı. Nitekim, değişiklik, petrol imtiyazı konusunda yürütülen rekabete de yansımıştı. 1909 yılında Sadrazam Hilmi Paşa, Orta Doğu petrol imtiyazının İngiltere hükümetinin desteğini arkasına alan D'Arcy grubuna verilmesinin ilke olarak kabul edildiğini açıklamıştı.¹⁸² Zira, Alman sermayesine verilen petrol arama ve işletme imtiyazının da zaten Sultan Abdülhamit'in devrilmesiyle geçersiz olduğu öne sürülmüştü. Bilindiği gibi Sultan Abdülhamit, tüm petrol sahalarını kendi özel mülkiyetine geçirdiğinden petrol üzerindeki anlaşma da Sultan devrilmesiyle geçersiz sayılmıştı.¹⁸³

Ancak, Almanya'nın itirazı ve petrol şirketlerinin çatışma yerine işbirliğini tercih etmeleri nedeniyle, African and Eastern Concessions adıyla bir ortaklık kurulmuştu. Daha sonraları (1912) Turkish Petroleum Company adını alan şirketin ortakları arasında Deutsche Bank (Alman hissesi), Turkish National Bank, İngiliz Banker Sir Ernest Cassel (İngiliz hissesi) ve Gülbenkyan vardı. Daha sonraki aylarda Gülbenkyan kendi hissesinden bir kısmını Henry Detering'in Royal Dutch Shell şirketine vererek, onları da İngiliz-Alman Anlaşmasının içerisine çekmişti.¹⁸⁴ I. Dünya Savaşı'na doğru gidildiği yıllarda petrol imtiyazı konusunda kurulan bu ortaklık İttihat ve Terakki hükümetini oldukça güç durumda bırakmıştı.

Öte yandan İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile Donanma Bakanlığı petrol imtiyazı konusunda Sir Ernest Cassel'i değil APOC'ı (Anglo-Persian Oil Company) desteklemekteydi. Bu nedenle Turkish Petroleum Company adına Osmanlı İmparatorluğu ile görüşmeleri yürüten Sir Babington Smith'e 28 Eylül 1912'de iletilen mesajda, hükümet tarafından desteklenmeyecekleri belirtilmekteydi. Aynı tarihlerde İstanbul Büyükelçiliğine gönderilen talimatta, imtiyaz konusunda Büyükelçiliğin APOC'ı desteklemesi istenmekteydi.¹⁸⁵ İngiltere hükümeti daha sonraları ise doğrudan resmi düzeyde Sir Ernest Cassel'e elindeki hisseleri devretmesi konusunda baskı uygulamıştı. Bu konuda Gülbenkyan'a bir mektup yazan Sir Cassel, İngiliz hükümetinin hisselerini

¹⁸¹ Suat Parlar, **Barbarlığın Kaynağı: Petrol**, İstanbul: Anka Yay., 2003, s. 109

¹⁸² Ibid., s. 125.

¹⁸³ Pelletiere, op. cit., s. 33

¹⁸⁴ Mosley, op. cit., s. 21

¹⁸⁵ Parlar, op. cit., s. 173

elden çıkartması için baskı uyguladığını ve bu şartlarda hisseleri devretmek zorunda kalacağını belirtmişti.¹⁸⁶

En sonunda Londra, Alman ve İngiliz çıkarlarına zarar vermeden bu konudaki sorunları ortadan kaldırmak için, Turkish Petroleum Company'nin büyük hissedarlarını yeni bir ortaklık anlaşması yapmak üzere İngiltere'ye davet etmişti. Toplantıda taraflar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlenecek ortak petrol politikası konusunda görüş birliğine varmışlardı. 19 Mart 1914 tarihli Foreign Office Agreement (Dışişleri Bakanlığı Anlaşması) uzlaşısına göre kurulan yeni konsorsiyumda APOC, hisselerin %50'sine sahip olurken, Deutsche Bank %25 ve Royal Dutch Shell de %25'ini almıştı. Öte yandan APOC ve Royal Dutch Shell grubu ayrı ayrı her ikisi de toplam hisselerinin %2.5'ini bağış adı altında Gülbenkian'a vermişlerdi.¹⁸⁷ Anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki petrol imtiyazlarının kullanımına da belirli ilkeler getirilmişti. Buna göre taraflardan herhangi biri, diğerleri ile ortak hareket etmeksizin, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan hiçbir alanda doğrudan ya da dolaylı olarak tek başına herhangi bir petrol imtiyazı elde etme girişiminde bulunmayacaktı. Bu anlaşma ile ortaklar, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalan Mısır ve Kuveyt Emirliği ile Türk-İran sınırındaki değiştirilen bölgeler hariç, tüm İmparatorluk topraklarında girişilen veya girişilecek tüm faaliyetleri birlikte yürütme kararı almaktaydı. Aynı zamanda grup içerisindeki ortakların tek başına hareket etmesi de yasaklanmaktaydı. Foreign Office Antlaşması'nın imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz Büyükelçileri, Osmanlı hükümetine, Turkish Petroleum Company'ye Musul ve Bağdat'ta petrol ayrıcalığı verilmesi için bir nota vermişlerdi. İki büyük gücün baskılarına daha fazla karşı koyamayan Osmanlı hükümeti, 28 Haziran 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa'nın her iki hükümetin Büyükelçiliklerine verdiği karşı bir nota ile ayrıcalığın resmi olarak bu şirkete verileceğini garanti etmişti. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte anlaşma da yürürlüğe girmeden geçersiz olmuştu.¹⁸⁸

B. İRAN PETROLÜ ÜZERİNDE İNGİLİZ ve RUS MÜCADELESİ

Orta Doğu'da ilk petrol alanlarının bulunduğu bölgelerden biri olan İran, 1900'lerin başından itibaren petrol piyasasında önemli bir ülke konumuna gelirken, İran'daki petrol rezervlerinin araştırılmasına dönük olarak büyük güçlerle girişilen ilişki, ülkenin sosyal, ekonomik ve politik yapısını ciddi şekilde etkilemişti. İran'ın önemini dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Curzon

¹⁸⁶ Mosley, op. cit., s. 22

¹⁸⁷ Anlaşmaya göre, şirketin kararları üzerinde hisseleri oranında bir oy hakkı bulunmayan Gülbenkian, ortaklığın tüm parasal gelirlerinden yararlanacaktı. Nitekim bu anlaşmadan sonra Gülbenkian "Bay Yüzde Beş" ünvanıyla anılacaktır. Öte yandan anlaşmada Osmanlı ile İran arasında anlaşmazlık konusu olan topraklarda İngiltere'nin isteğiyle gündeme alınmıştır. Sorunlu bölge üzerinde Osmanlı İmparatorluğu de jure hak sahibiyken, de facto bölge İran'ın denetimdeydi. Sorunun giderilmesine dönük 17 Ekim'de İstanbul'da toplanan Rus, İngiliz, İran büyükelçileri soruna bir çözüm bulmuşlardı. 17 Ekim 1913'te İstanbul Protokolü olarak bilinen anlaşmaya göre, Anglo-Persian Oil Company'nin petrol çıkardığı (Khanaqin) bölgesi Osmanlı'ya bırakıldı. Toprak Transferi Anlaşması olarak da bilinen bu protokole göre Osmanlı İmparatorluğu APOC'un, D'Arcy imtiyazından kaynaklanan haklarını tanımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, kendi topraklarından denize varacak bir petrol boru hattı inşa edilmesini de kabul etmişti. Turkish Petroleum Company ortakları arasında yapılan ortaklık anlaşmasında, transfer edilen topraklar ayrı bir madde olarak, elde edilecek imtiyazın dışında tutulmuştur. Diğer bir deyişle Alman ve Hollandalı ortaklar, APOC'ın transfer edilen topraklar üzerindeki imtiyazını kabul etmekteydiler, Benjamin Shwadran, *The Middle East, Oil and The Great Powers*, Colorado: Westview Press, 1985, s.20; Yergin, op. cit., s.183.

¹⁸⁸ Yergin, op. cit., s.184; Şükrü Gürel, *Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1979, s. 57; Daha önceleri Amiral Colby Chester'e verilen imtiyazın geçerliliğini birkaç kez dile getiren Amerikan hükümeti, İmtiyazın TPC'ye verilmesini hükümet nezdinde protesto etmiştir, bkz., Mosley, op. cit., s. 23

“*üzerinde dünya egemenliği için oyun oynanan bir satranç masası*” sözüyle ifade etmişti.¹⁸⁹ Bu bağlamda İran’daki maden ve yer altı kaynaklarının araştırılmasına dönük olarak, ilk imtiyaz anlaşması dönemin İran Şahı Nusreddin tarafından, 25 Temmuz 1872’de İngiliz Baron’u Julius de Reuter’e verilmiş; ancak Rus baskısı sonucu bir yıl sonra iptal edilmişti. Ancak, İran’ın bir bütün olarak Rus etki alanı içine girmesini istemeyen İngiliz hükümeti de İran ile ilk etapta ticari ardından da güvenlik alanında ilişkilerini geliştirme yönündeki politikalarından vazgeçmemiştir. İngiltere’nin baskı ve ödüllendirme politikaları sonucu İran Şahı 1889’da Reuter ile 60 yıl süreli yeni bir imtiyaz anlaşması imzaladı.¹⁹⁰ Eskisine oranla daha fazla haklar elde eden Reuter, tüm yer altı kaynaklarını araştırma ve işletme hakkının yanında bir de banka kurma hakkı elde etmişti. Buna karşın İran hükümeti de şirketin net kazancının %16’sını alma hakkı elde etmişti. Ancak bu anlaşma da bir öncekisi gibi aynı nedenlerle 1899’da Şah tarafından feshedildi.¹⁹¹

1900’lü yılların başında Rusya’nın Bakü’den Basra Körfezi’ne uzanan bir boru hattı inşa etmek için Tahran’la görüşmeye başlaması üzerine, İngiltere İran’ı uyararak, boru hattı üzerinde yapılacak “üstün körü” bir anlaşmanın, boru hattı hiçbir zaman gerçekleşme bile, “*güney İran’a sürveyanların, mühendislerin, Kazak kökenli koruyucuların sokulması için bir mazeret oluşturacağı, bunun da üstü kapalı bir askeri işgal anlamına geleceğini*” ifade etmişti.¹⁹² İngiltere’nin baskıları sonucu görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak, aynı tarihlerde bir İngiliz vatandaşı olan ve hükümet tarafından desteklenen D’Arcy, İran’ın sahip olduğu varsayılan yer altı kaynaklarını araştırma ve işletme hakkı elde etmek için Şah yönetimi ile görüşmelerini sürdürmekteydi. Rusya’nın muhalefetine rağmen, görüşmeler, İngiltere’nin Tahran Büyükelçisinin de hazır bulunduğu 1901 Mayıs’ında bir anlaşmayla sonuçlandı.¹⁹³ Rusların tepkisini çekmemek için beş kuzey ilini kapsamayan imtiyaz anlaşması, ticari bir anlaşmadan ziyade İran ve İngiltere arasında kurulan stratejik bir ilişkinin belgesiydi. Zira taraflarda imzalanan imtiyazın salt ticari bir anlaşma olmadığı farkındaydı. Eğer yalnızca ticari bir anlaşma olarak görülseydi Rusların etkin olduğu bölgeleri de kapsayabilirdi. Bu çerçevede D’Arcy ile imzalanan imtiyaz anlaşmasının temel özelliğine bakmakta yarar var:¹⁹⁴

- 1- Bu anlaşmanın imzasından sonra, D’Arcy petrol, doğalgaz, asfalt ve ozokerit araştırma, elde etme, çıkarma, ticari hale getirme ve satma konusunda bütün Pers toprakları üzerinde 60 yıl süre ile hak sahibidir.
- 2- D’Arcy, yukarıda sayılan ürünlerin çıkarıldığı yerden Basra Körfezi’ne kadar ulaştırılması için gerekli boru hatları kurma ve aynı zamanda dağıtım için depolar kurma hakkına sahiptir.
- 3- İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz sözleşmesi dahilinde, hakkaniyete uygun bir şekilde, yer ve toprak satın alma hakkına sahiptir. Pers hükümeti imtiyaz sahibine bina ve toprak konusunda kolaylıklar sağlayacaktır.

¹⁸⁹ Yergin, op. cit., s. 133.

¹⁹⁰ Shwadrän, op. cit., s. 13.

¹⁹¹ Ibid.; 1830’lara doğru İngiliz Arthur Conolly tarafından İran’ın da içerisinde yer aldığı coğrafyada sürdürülen ve Büyük Oyun diye adlandırılan İngiliz-Rus mücadelesi için bkz., Robert A. Manning, “The Myth of the Caspian Great Game and the “New Persian Gulf””, **The Brown Journal of World Affairs**, Vol:VII, Issue:2 (Summer/Fall 2000), s. 15; Paul Reynolds, “The Great Game: Round Two”, **BBC News**, (15 May, 2005), <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4550065.stm>.

¹⁹² Yergin, op. cit., ss. 134-135.

¹⁹³ Mosley, op. cit., s. 9.

¹⁹⁴ Ibid., ss. 8-9; Shwadrän, op. cit., ss.15-16.

- 4- Birinci maddeden bağımsız olarak, Azerbaycan, Gilan, Mazanderan, Horasan ve Astrabad bölgeleri imtiyaz dışında tutulmaktadır. Diğer yandan Pers hükümeti bir üçüncü kişiye Basra'nın güney bölgesine inen bir boru hattı kurma hakkı vermeyecektir (Madde-6).
- 5- Bu imtiyaz çerçevesinde elde edilen tüm topraklar her türlü vergiden muaf tutulacak ve bu iş çerçevesinde ithal edilecek tüm mallar vergi ve gümrükten muaftır (M-7).
- 6- İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz anlaşması çerçevesinde bir ya da daha fazla şirket kurma hakkına sahiptir ve bu şirket-ler- imtiyaz sahibine bahşedilen tüm ayrıcalıkları kullanma ve tüm taahhüdlere ve sorumluluğu üstlenme hakkına sahiptir.(M-9)
- 7- İmtiyaz sahibi tarafından kurulan ilk işletme, kurulduğu günü takiben ilk bir ay içerisinde 20 bin sterlin nakit (peşin) ve 20 bin de hisse olarak İran devletine verecektir. Aynı zamanda kurulan şirket ya da şirketler her yıl, yıllık net kazançlarından %16'sını hükümete ödeyeceklerdir. (M-10)
- 8- Pers Hükümeti, imtiyaz sahibine ve şirket yöneticilerine danışmalarda ve tavsiyelerde bulunacak bir danışman atayacaktır. Atama, İmparatorluğun çıkarlarını gözetir bir şekilde, imtiyaz sahibi ile varılan bir anlaşma doğrultusunda olacak ve imtiyaz sahibi ilk şirketin kurulmasını takiben danışmana yıllık toplam bin Sterlin ödeyecektir.
- 9- Şirket bünyesinde çalışacak teknik elemanlar, örneğin mühendisler, yöneticiler, kuyu deliciler, ustabaşları hariç olmak üzere tüm çalışanlar Şah'ın yasalarına bağlıdırlar. (M-12)
- 10- İmtiyaz sözleşmesinde belirtilen sürenin sonunda, şirket tarafından kullanılan tüm bina ve materyaller, hiçbir tazminat hakkı ödenmeksizin Pers hükümetinin eline geçer.(M-15)
- 11- İmtiyaz sözleşmesinden doğan herhangi bir uzlaşmazlık, Tahran'da biri şirket tarafından biri hükümet tarafından ve biri de her ikisi tarafından seçilerek oluşturulan hakemliğe havale edilecek, ve hakemden çıkan karar nihai karar olarak taraflar üzerinde bağlayıcı olacaktır. (M-17)

İran'da çalışmalara başlayan Birinci Araştırma Şirketini (First Exploitation Company) takiben bir açıklama yapan Dışişleri Bakanı Lord Landsdowne, İngiltere hükümetinin İran Körfezi'nde kendisinden başka bir gücün askeri, ekonomik ve politik bir güç oluşturmasına müsaade etmeyeceğini belirtmekteydi. Dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Curzon, Dışişleri Bakanı'nın açıklamasından “*bizim Orta Doğu'daki Monroe Doktrinimiz*” diye söz etmişti.¹⁹⁵ Petrol araştırmaları ise yoğun bir şekilde Maidan-i Naftun bölgesinde sürdürüldüğü bir dönemde İngiliz hükümeti şirket çalışanlarına doğrudan askeri koruma sağlamıştı. Böylelikle Londra kendisine vergi geliri sağlayan bir şirketi askeri koruma yoluna gitmişti. Öte yandan araştırmalar sırasında petrole rastlanmaması D'Arcy'yi imtiyazı satma noktasına getirmişti. Bu arayışlar İran'ı stratejik güvenlik politikasının bir parçası sayan İngiliz yönetimini bir yandan endişelendirirken, diğer yandan da imtiyazın Fransız veya Rusların ellerine geçmesini engellemek için yeni ve daha güvenilir planları hayata geçirmesine yol açmıştı.¹⁹⁶ İmtiyazının yabancı ülke vatandaşlarının eline geçmemesi konusunda büyük bir çaba harcayan¹⁹⁷ İngiliz şahinlerinin katı tutumu sonucu gene bir İngiliz şirketi olan Burma Oil Company D'Arcy ile ortaklık kurmaya başarılı bir şekilde zorlandı. İki taraf arasındaki ortaklık aynı zamanda İngiltere'yi hukuken imtiyazın bir tarafı haline dönüştüren süreci de başlatmış olmaktadır.¹⁹⁸

İki şirket arasında 1905 Mayıs'ında D'Arcy'nin yönetim kurulu başkanlığını alacağı Concessions Syndicate (İmtiyaz Sendikası) adlı yeni bir şirket kurulmasından sonra yeniden başlayan araştırmalarda 1908 yılında Mescidi Süleyman'da ticari değerde petrol kuyuları

¹⁹⁵ Yergin, op. cit., s. 138

¹⁹⁶ Mosley, op. cit., 10, 13.

¹⁹⁷ Ibid., s. 12; Bkz.: Pelletiere, op. cit., ss. 35-36

¹⁹⁸ 1905 yılında Burma Oil D'Arcy imtiyazına finansal destek sağlama kararı aldı. bu kararı takiben de First Exploitation Company'nin adı Concessions Syndicate oldu. Nisan 1909 yılında ise şirketin adı bu sefer de Anglo-Persian Oil Company (APOC) olmuştu. Bkz.: G. Gareth Jones, “The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy”, **The Historical journal**, Vol:20, No:3, (Sep., 1977), ss. 648-649

bulundu.¹⁹⁹ 1912 yılında bölgeden çıkartılan petrolün döşenen boru hattı ile Abadan'a ulaştırılmasının yanında petrolü rafine edecek ilk rafineri de gene Abadan'da kurulmuştu.²⁰⁰ Nitekim bu tarihlerde İngiliz donanması, tümüyle kömürden petrole geçişi ciddi şekilde düşünmüş ve nihayet, 1913'de Donanma Bakanlığını üstlenmiş olan Churchill'in de etkisiyle bu tartışmaya son verilerek, kömürden petrole geçiş sağlanmıştı. Donanmanın geleneksel kömür yakıtından petrole geçiş serüveninde Churchill'in önemli bir yeri vardı. Churchill, *"petrole bağımlı olarak çalışan çok sayıda gemi yapmıştık. Öte yandan adalarımızda işe yarayacak miktarda petrol yoktu. Petrol istediğimize göre, onu elde etmenin iki yolu vardır: Ya barış içinde deniz taşımacılığıyla getirmek; ya da savaş yaparak diğer ülkelerden elde etmek. Demek ki donanmayı bir daha geri dönmek üzere petrole bağlamakla 'bir dertler denizine karşı silahlanmış' oluyorduk"* demektedir.²⁰¹

İngiltere hükümeti, bu dertler denizinde en önemli limanın İran olduğuna kesinkes karar vermişti. Donanmanın üzerinde durduğu bir diğer konu da yukarıda Churchill'in altını çizdiği gibi petrolü nasıl elde edecekti. 1913 yılında Anglo Persian, Londra hükümetine başvurarak ekonomik destek talep etmiş ve şayet bu gerçekleşmezse şirketin Royal Dutch Shell tarafından yutulabileceği uyarısında bulunmuştu. İngiltere hükümeti, özellikle Hollanda'nın Alman etkisine girmesi durumunda İran'daki petrol rezervlerinin kaybedilebileceği kaygısıyla doğrudan APOC'ın desteklenmesi için harekete geçmişti. Londra, şirkette sağlanan desteğin İngiltere'nin ihtiyacı olan güvenli petrol rezervi sorununu çözeceğini düşünmekteydi.²⁰² Özellikle Donanma Bakanı Churchill'in de etkisiyle Parlamento'da şirketin %51'lik hisselerinin satın alınması yönünde yapılan oylamada 254 olumlu, 18 olumsuz gibi büyük bir farkla şirket hisselerinin satın alınmasına karar verildi.²⁰³ Petrol, liberal felsefenin ana yurdu sayılan Büyük Britanya'yı doğrudan bir petrol şirketinin en büyük ortağı ve yöneticisi konumuna getirmişti. 28 Haziran 1914 yılında Parlamento'nun öneriyi onaylamasından 11 gün sonra Avusturya Veliht Prensi Franz Ferdinand'ın milliyetçi bir Sırp tarafından Saraybosna'da öldürüldüğü haberinin tüm dünyada duyulmasını takip eden günlerde İngilizler kendilerini bir dünya savaşının içinde bulmuşlardı. Bu savaşta asıl belirleyici güç şüphesiz cephede İngiliz savaş gemilerine bir üstünlük sağlayan petrol olacaktı.

¹⁹⁹ Jane Perry-Clark Carey, "Iran and Control Its Oil Resources", **Political Science Quarterly**, Vol: 89, No:1 (Mar., 1974), s. 149.

²⁰⁰ Anglo-Persian Oil Company 1909'da kurulmasını takiben, ulaşılan petrolün dünya pazarlarına taşınması sorununda merkezi hükümetin yanında bir de, aşiret liderleri ve aşiret mensuplarıyla yeni bir anlaşma yapılmasını gündeme getirmişti. Nitekim İran'da petrol araştırmalarının başladığı dönemde Bakhtiari aşireti lideri Şeyh Muhammarah ile bir anlaşma yapılmıştı. Ancak, petrolün bulunmasını takiben bu petrolün Kuzistan bölgesinden Körfeze nakli ve özellikle Abadan'da bir rafineri kurulması gündeme gelince, yerel anlamda bölgenin Arap kabileleri konfederasyonunun lideri konumundaki Şeyh Hazal (Khazaal) ile de bir anlaşma yapılması için görüşmeler başlatılmıştı. Görüşmelerin sağlıklı sonuçlanması için ise devreye İngiliz hükümeti girmişti. Başhürî'deki İngiliz yetkili Sir Percy Cox, Şeyh Muhammarah'ı Şeyh Hazal (Khazaal)'la şirket arasında bir anlaşma sağlaması için arabulucu olarak devreye sokmasından sonra taraflar arasında bir anlaşmaya varmak kolay olmuştu. Varılan anlaşmaya göre, Şeyh Hazal Abadan'a kurulacak rafine ve depolar ile döşenecek boru hattının güvenliğini garanti ederken, İngiliz hükümeti de Şeyh'in anlaşmanın imzalanmasını takiben peşin 6.5 (Altı bin beş yüz) sterlin kiralama bedeli, on bin de ödünç para alacağını garanti etmişti. Her ne kadar İngiliz hükümeti anlaşmanın bir tarafı gibi görünse de esasında, para doğrudan Anglo-Persian Oil Company'den gelmekteydi, bkz., Shwadran, op. cit., ss. 17-18; Mosley, op. cit., ss. 15-16.

²⁰¹ Yergin, op. cit., s.152.

²⁰² Michael Economides-Ronald Oligney, **The Color of Oil: The History, the Money and the Politics of the Biggest Business**, Texas: Round Oak Pub., 2000, s. 68.

²⁰³ Shwadran, op. cit., s. 19.

C. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BASRA KÖRFEZİ/ARAP YARIMADASI PETROL POLİTİKASI

I. Dünya Savaşı öncesi Arabistan Yarımadası, neredeyse tamamı çöl olan ve toplam nüfusu 6 ile 7 milyon arasında olan ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı ancak İngiliz etki alanı içerisinde bulunan bir toprak parçasıydı. Nüfusun yaklaşık 2 milyon olduğu Yemen dışında nüfus ve toprakların büyük bir kısmı daha sonra Suudi Arabistan olarak bilinen topraklarda yoğunlaşmaktaydı. Savaş öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde olan bölgede petrolün varlığının daha ziyade Musul ve Kerkük civarında olduğu varsayılmaktaydı. Dolayısıyla asıl rekabet bu bölge üzerine yoğunlaşmıştı. Diğer yandan Kuveyt, Bahreyn, Katar gibi emirlikler de stratejik konumları dolayısıyla başta İngiltere olmak üzere Avrupalı güçlerin ilgisini çekmekteydi.

1800'lü yılların başından itibaren İngiltere'nin resmi ya da gayri resmi anlaşmalar ile bu bölgede yaşayan emirlerle ilişki kurması, daha sonraki dönemde İngiltere'nin bölgede etkinliğinin artmasında önemli bir rol oynamıştı. Nitekim 1850 ile 1900 yılları arasında Basra Körfezi'nde bir çok emirlik İngiltere'nin askeri ve ekonomik baskıları ve ödülleri sonucu onunla ikili anlaşmalar imzalamışlardı. Bu antlaşmaların temel karakteristiği, emirliklerin İngiltere'nin nüfuzunu kabul etmeleriydi. Ancak petrol açısından bu anlaşmaların en önemli özelliği, genellikle İngiliz çıkarları tarafından çizilen sınırlarda bir siyasal otorite haline dönüştürülen emirliklerin, kendi bölgelerinde her türlü yabancı şirket faaliyetinin İngiliz devletinin izni ile yürütüleceği hususunda İngiltere'ye garantiler vermeleriydi. İngiltere'nin baskı ve ödüllendirme politikaları sonucu, 1861 ve 1892'de Bahreyn, 1891'de Umman, 1899'da Kuveyt, 1916'da Katar Emirleri, İngiltere'nin izni olmadan kendi topraklarında herhangi bir yabancı ülkeye imtiyaz hakkı tanımayacaklarını dair anlaşmaları kabul etmişlerdi.²⁰⁴ Ne var ki, hukuken Osmanlı İmparatorluğu'nun taraf olmadığı bu anlaşmaların geçerliliğini öne sürmek mümkün değildi.

“Basra Körfezi'ndeki ilk koruyuculuk anlaşması 1809'da İngiliz işgaline uğrayan Ra's el-Hayma Emirliğiyle imzalanmıştır. Bu anlaşmayı 1820 yılında Körfez'deki diğer emirliklerle yapılan anlaşmalar izlemiştir. 1861 yılında Bahreyn'deki iç anlaşmazlıklara müdahale eden İngiltere, ülkedeki rejimi koruma görevi üstlenmişti. İngiltere'ye bazı ticari kolaylıklar da sunan ve daha sonraki yıllarda tekrar gözden geçirilen ve son olarak 1892'de tekrar yenilenen antlaşmaya göre emirlik içişlerinde serbest dış politika ve güvenlik konusunda Londra'ya bağlı hale getirilmekteydi. İki taraf arasında imzalanan anlaşmaya göre Bahreyn, 1) İngiliz Hükümetinin onayı olmadan diğer yabancı devlet delegasyonlarına oturma izni vermemeyi, 2) İngiltere haricinde hiç bir hükümetle anlaşma imzalamamayı 3) İngiliz Hükümeti'nden başka hiçbir hükümete topraklarının hiçbir parçasını vermemeyi, satmamayı, hatta ipotek etmemeyi taahhüt etmekteydi. 1892'de Umman'la ve 1899'da Kuveyt'le de yapılan protektora anlaşmalarıyla söz konusu ülkeler İngiliz sömürgeleri haline getirilmişti. Ancak bölge ülkelerinden I. Dünya Savaşı'na kadar

²⁰⁴ Roger Owen - Şevket Pamuk, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, İstanbul: Sabancı Üniv. Yay., 2003, s. 106

Osmanlıya bağlı kalmış olan Katar, savaş sırasında İngiltere tarafından işgal edilmiş ve 1916'da aynı tip anlaşmayla İngiliz etki alanına dahil edilmiştir.”²⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan emirlikleri İngiltere'nin protektorası haline dönüştüren bu anlaşmalar, her türlü maden arama ve işletme hakkını da İngiltere'nin denetimine vermektedir. Nitekim 1910 yılında Basra Körfezi'nde araştırma yapan petrol jeologları Bahreyn kıyılarında petrol sızıntılarının varlığını rapor edince, İngiltere, Şeyh İsa el Halife'ye baskı yaparak, İngiltere'nin isteği dışında hiçbir ülke veya gruba petrol arama ve işletme imtiyazı vermeyeceğini tanımasını istedi. Şeyh İsa el Halife, 14 Mayıs 1914'te Bahreyn'deki İngiliz yetkililere yazdığı mektupta İngiliz hükümetinin onayı olmadan hiçbir grup veya ülkeye petrol araştırma veya geliştirme izni vermeyeceğini taahhüd etmekteydi.²⁰⁶ Buna benzer taahhüdlere Savaş öncesi yıllarda diğer emirliklerden de alan İngiltere, bu taahhüdlere ayrıca petrol imtiyazını yürütecek kişilerin mutlaka İngiliz vatandaşı kişiler olmasını da onlara kabul ettirmişti. Ancak, İran'da petrolün 1908 gibi erken bir tarihte bulunmasına karşın, Arap Yarımadası'nda petrol sahalarına savaş sonrası yıllarda hemen ulaşılamadığı gibi, Anglo Pers ve New Jersey gibi şirketler de bölgede petrol olmadığına inanmaktaydılar. Dolayısıyla, petrol açısından Basra Körfezi/Arap Yarımadası'nın stratejik değeri I. Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkmıştır.

II. İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM

Petrole dayalı savaş araçlarının karada, denizde ve havada savaşan tarafa büyük başarılar kazandırması aynı zamanda büyük güçlerin bu hammaddeye olan ilgisini daha da artırmıştı. Bu çerçevede I. Dünya Savaşı petrol üzerindeki bir kavganın sonucu değilse bile; Savaş sonu oluşturulan siyasal düzenin en belirleyici aktörü olmuştu.²⁰⁷ Petrole dayalı savaş stratejisinin getirdiği başarı ve üstünlük kaçınılmaz olarak güvenilir petrol kaynakları sorununu tüm devletlerin öncelikli dış politika sorunu haline getirmişti. O dönem için, bu kaynaklar ABD, İngiltere ve Rusya'nın denetiminde bulunan bölgelerden dünya pazarına dağıtılırken, en büyük kaynakların var olduğu tahmin edilen Osmanlı toprakları ise, paylaşılmayı bekleyen sahalar olarak müttefiklerin masasında durmaktaydı. Zira, bu kaynaklar üzerinde bir imtiyaz kapma mücadelesi 1900'lerin başında başlamış olmasına rağmen, İngiltere ve Almanya ikilisi Fransızları ve Amerikalıları bu rekabetin dışında tutmaya büyük önem vermişlerdi. Ancak, şimdi büyük Savaşın getirdiği yeni dost ve yeni düşmanlar vardı. Aynı zamanda savaş ile birlikte bir çok yeni durumda ortaya çıkmıştı; Çarlık yönetimi yıkılmış, Amerikalılar savaşa katılmış, tüm Orta Doğu toprakları Osmanlı'nın

²⁰⁵ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul: Alfa Yay., 2004, ss. 102-103. Aynı içerikli anlaşmaların bir diğer örneği de Büyük Britanya ve Kuveyt Şeyhi Sabah arasında imzalanmıştı. Anlaşma metni: “*Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adını anarak...Bu yasal ve onurlu anlaşmayı yazmanın amacı, bir tarafta İngiliz Hükümeti adına Britanya Majestelerinin siyasi temsilcisi Yarbey Malcolm John Meade I.S.C., diğer tarafta Kuveyt Şeyhi Şeyh Mübarek bin Şeyh Sabah arasında varılan bu mutabakat ve anlaşmayı tespittir. Adı geçen Şeyh Mübarek bin Şeyh Sabah, kendi özgür irade ve isteği ile; kendisinin ve varislerinin ve yerine geleceklerin Kuveyt'e veya kendisine ait toprakların herhangi bir yerine önceden İngiliz hükümetinin onayını almaksızın her hangi bir devlet veya hükümetin temsilcisi veya memurunu kabul etmeyeceğini taahhüd eder ve anılan, ayrıca kendisinin, varislerinin ve yerine geçeceklerin, majesteleri hükümetinin önceden iznini almaksızın topraklarının herhangi bir bölümünün herhangi bir devletin hükümetine veya vatandaşlarına terketmeyeceğini, satmayacağını, kiralamayacağını, ipotek etmeyeceğini veya işgaline terketmeyeceğini veya başka amaçlarla vermeyeceğini taahhüd eder. Bu anlaşma adı geçen Şeyh Mübarek'e ait olan topraklardan halen diğer bir devletin vatandaşlarının elinde bulunan kısımlarını da kapsamaktadır. M.J. Meade, Basra körfezindeki siyasi temsilci. Britanya; Mübarek el Sabah.*” Bkz.: Halil Nebiler-Suat Parlar, **Petrolün Ekonomi Politikası**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, s.21.

²⁰⁶ Shwadron, op. cit., s. 390

²⁰⁷ Dav A. Deese, “Oil, War, and Grant Strategy”, **ORBIS**, (Fall, 1981), ss. 526-527.

elinden alınmış ve en önemlisi de Alman tehdidi ortadan kaldırılmıştı. Ancak, gene de ortada ittifak içi bazı çözülmeyi bekleyen sorunlar bulunmaktaydı. Bu sorunların başında, henüz savaşın başında gizli anlaşmalarla paylaşılan toprakların yönetimi, fiili işgal altında tutulan toprakların gizli anlaşmalarda öngörülen devlete verilip verilmeyeceği ve sonradan savaşa katılan Amerikalıların payı gelmekteydi.

1918 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı, Orta Doğu'da ortaya çıkan yeni durumu değerlendirirken şöyle demektedir: “*Petrolü hangi sistemle elde edeceğimiz konusu beni hiç ilgilendirmiyor. Tamamen emin olduğum tek gerçek bu petrole mutlaka ihtiyacımız olduğudur*”.²⁰⁸ İngiliz ve Fransızlara göre mesele Wilson idealizmini uygulamadan ziyade, 1915 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında gizli görüşmelerle yürütülen ve en son 16 Mayıs 1916 yılında üzerinde bir anlaşmaya varılan Osmanlı topraklarının paylaşımını öngören gizli Sykes-Picot Anlaşması'nın²⁰⁹ nasıl uygulanacağıydı. Sykes-Picot Anlaşmasının petrol açısından en önemli unsuru Akka-Kerkük hattının kuzeyinin Fransız, güneyinin ise İngiliz nüfuz alanı içinde yer alacağına taraflarca kabul edilmesi olmuştu. Ancak Savaş bittiğinde Sykes-Picot Anlaşması çerçevesinde varılan anlaşmaya göre Fransızlara bırakılan Akka-Kerkük hattının kuzeybatı toprakları içerisinde yer alan Musul ve civarı İngiltere'nin askeri işgali altına girmiş bulunmaktaydı. Bu işgalin, Osmanlı ile imzalanan Mondros mütarekesini takiben gerçekleştiğinin farkında olan Fransızlar, bir İngiliz oldu bittisiyle karşı karşıya kalmışlardı. Ayrıca Fransızlar bu oldu bittinin bölgedeki petrol kaynaklarını denetim altına alma politikasıyla ilişkili olduğunun da farkındaydılar. Avrupa'daki belirsizlikler dolayısıyla Fransa Musul topraklarını askeri güç kullanarak geri almak yerine, İngilizleri petrolden kendisine pay vermeye zorlama seçeneğiyle başa kalmıştı.

A. PAYLAŞILAMAYAN BİR İMPARATORLUK MİRASI: SYKES-PİCOT ANLAŞMASI VE MUSUL PETROLLERİ

1916 Mayıs'ında imzalanan Sykes-Picot²¹⁰ anlaşmasının konumuz itibarıyla en önemli yanı Musul bölgesinin Fransa'ya bırakılmış olmasıdır. Savaşın bittiği Ekim ayında (30 Ekim) Fransız yetkilileri atlatan İngilizler, Osmanlı ile Mondros Mütareke Anlaşması'nı imzalamıştır. Mütareke Anlaşmasının imzalandığı günlerde Türk birlikleri Toroslardan başlamak üzere Musul'a kadar olan bölgeyi kontrol ederken İngiliz güçleri ise Bağdat ve civarını denetlemekteydi. Mütarekenin imzalanmasını takiben General Marshall önderliğinde İngiliz birlikleri, merkezden aldıkları emirle petrol bölgesi Musul'a doğru harekete geçmiş ve şehri kontrol eden stratejik bölgeleri denetim altına almıştı. 7 Kasım'da da İngiliz birlikleri Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk birliklerinin çekilmesinden sonra Musul'u işgal etmişti.²¹¹ Bir İngiliz oldu bittisiyle karşı karşıya kalan Fransızlar, ilk başlarda 1916 Antlaşmasına uyulması konusunda ısrarcı olmalarına rağmen Londra

²⁰⁸ Yergin, op. cit., s. 185.

²⁰⁹ Sykes-Picot gizli anlaşması için bkz., Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu...*, op. cit., ss. 137-138.

²¹⁰ Sykes-Picot anlaşması üç büyük devletin hükümetleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi için gönderilen diplomatik yazışmalarla yapılmıştır. Rusya'nın istediği bölümle ilgili notlar 26 Nisan 1916'da Petrograd'da Rusya Dışişleri Bakanı (M. Sazonoff) ile Fransa elçisi (M. Paleologue) arasında gönderilmiş, bir kaç hafta sonra Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı (Sir Edvard Grey) ile Rusya elçisi (Kont Benckendorff) arasındaki yazışmalarla tamamlanmıştır. Anlaşmanın tam metni için bkz., ibid., ss. 137-138

²¹¹ Musul'un İngiliz işgaline girmesi ile ilgili bkz., Mim K. Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1992, ss. 9-12

da 1916 Anlaşmasının, koşulların değişmesinden dolayı uygulanmasının mümkün olmadığını açıklamıştı. Nitekim, 8 Kasım'da şehre giren İngiliz birlikleri doğrudan hükümet konağına gidip İngiliz bayraklarını direğe çekmekte gecikmemişlerdi. Aralık ayına gelindiğinde İngilizlerin şehri Fransızlara terk etmeyeceği tüm kesimlerce anlaşılmıştı.²¹² Bunda asıl neden ise şüphesiz Musul bölgesinde var olduğu sanılan petrol kaynaklarıydı. Nitekim Fransızların Musul'u kendi etki alanları içine almalarının da asıl nedeni bölgedeki potansiyel petrol rezervleriydi. Fransız jeolog Emile Jacquerez, 1870'lerin sonlarında bölgede bir çok araştırmalarda bulunmuş ve olası petrol rezervlerinin haritasını çıkarmıştı. Daha sonraları I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Fransa Jacquerez raporları çerçevesinde Mezopotamyadaki petrol kaynaklarını kendi etki alanı içine almaya çalışmış ve Sykes-Picot anlaşmalarıyla bunu başarmıştı.²¹³

İşgal topraklarında Şerif Hüseyin'in liderliğinde bir Arap devleti kurulmasını tasarlayan Londra Musul petrol kaynaklarını, yeni devletin ayakta kalması için yaşamsal önemde görmekteydi.²¹⁴ Musul üzerindeki haklarından vazgeçen Fransa ise Musul petrolerinden mutlaka Fransa'ya hisse verilmesini talep etmekteydi. Nihayetinde iki ülke Musul petrolerinden Fransa'ya hisse verilmesi konusunda sözlü bir konsensüse vardılar. Ancak, 1919 baharında başlayan Paris Barış Konferansı'nda tarafların petrol konusunda farklı düşündükileri kısa sürede ortaya çıktı. Paris, Musul petrolerinden %50 pay isterken, İngilizler Turkish Petroleum Company içindeki %25 olan Alman hissesini Fransa'ya devretmek istemekteydi. Taraflar arasında ciddi tartışmalara yol açan petrol anlaşmazlığı, en sonunda İngiltere'nin savaş sonrası Almanya'nın durumuna ilişkin bazı taleplerinden vazgeçmesi ile çözülebilmisti. 1920 Nisanında toplanan San Remo Konferansı ile Irak'ın İngiliz manda yönetimi altına alınması sonucu Musul petrol alanları da -Musul petrolerinden Fransa'nın da pay alması koşuluyla- resmen bu ülkenin denetimine girmişti.

Yeni anlaşmaya göre bölgede petrol araştırma ve geliştirme imtiyazı da yalnızca Turkish Petroleum Company'ye ait olacaktı. San Remo Petrol Anlaşması olarak da bilinen bu anlaşmaya göre, Fransa (Fransa payına düşen hisseyi daha sonraki yıllarda kurduğu Fransız Petrol Şirketi – CFP- yolu ile işletecektir) % 25, Anglo Persian Oil Company % 47.5 ve Royal Dutch Shell % 22.5 ve Gülbenkyan % 5 hisseye sahip olmaktadır. Bu anlaşma ile İngiltere TPC'nin %75'i üzerinde doğrudan bir etki oluşturma gücü elde etmişti. Çünkü, Gülbenkyan'ın ardından Royal Dutch Shell Başkanı Henry Deterring de 1915'te İngiliz vatandaşlığına geçmişti.²¹⁵ Sonuç olarak İngiltere Musul konusunda başından beri kararlı bir dış politika takip etmiş ve bölgede petrolün araştırılması ve işletilmesi konusunda son kararın Londra'nın denetiminde kalmasına dikkat etmişti.

Öte yandan Savaş sonrası dönemde Amerikan şirketleri dünya çapında petrol üretimi için bir kampanya başlatmış ancak, özellikle İran ve Orta Doğu petrol sahalarının paylaşımı konusunda İngiltere ve Fransa tarafından dışarıda tutulmuşlardı. Amerikan petrol endüstrisi ve Amerikan hükümeti, İngiltere'nin, dünyanın geri kalan petrol kaynaklarını (ABD kıtası dışındaki)

---

²¹² Ibid., s. 8.

²¹³ Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, Vol: 66, No: 4, (Dec., 1994), ss. 700-701.

²¹⁴ Ibid., ss. 722-724.

²¹⁵ Neil H. Jacoby, *Multinational Oil: A Study in Industrial Dynamics*, New York: Macmillan Publishing Co., Inc. 1974, ss. 29-30; Mosley, op. cit., s. 24.

Amerika'nın harekete geçmesine vakit bırakmadan, kendi denetimi altına aldığına inanmaktaydı.²¹⁶ Amerikan petrol şirketlerinin taleplerine destek veren ve açık kapı ilkelerini savunan Washington, açıkça Amerikan sermayesine ve petrol şirketlerine diğerleriyle eşit şans verilmesi gerektiğini savunmaktaydı. ABD bir yandan TPC'ye verilen imtiyazın geçerli olmadığını ifade ederken, diğer yandan da Amerikalı Amiral Colby Chester'in de Türklerden bir petrol imtiyazı aldığına dikkat çekmekteydi.²¹⁷ Amerikanın meydan okumaları ve Türkiye'nin de Musul üzerinde hak iddia etmesi sonucu İngiltere Amerikan şirketleri ile ortaklık görüşmelerinin başlatılmasına razı oldu. İngiltere ve Fransa'nın Amerika'yı Musul petrol sahasından dışladığı bir dönemde Türkiye ile İngiltere arasında artan Musul gerginliği ve Türkiye'nin Musul bölgesinde Amerikan şirketlerine imtiyaz verme yönündeki girişimleri, İngiltere'nin politikasını değiştirmesine yol açmıştı.

20 Kasım 1922'de toplanan Lozan Konferansı'nda Türkiye Musul'un kendi sınırları içerisinde bırakılması konusunda geri adım atmazken, İngiltere Musul'un İngiliz mandası altındaki Irak topraklarına katılmasında ısrar etmişti. Musul sorunu, Lozan Konferansı'nın çalışmalarını tehlikeye düşürecek bir hal almaya başlayınca, taraflar meselenin çözümünü konferans sonrasına bırakma konusunda anlaşmışlardı. Ancak dönemin uluslararası ve bölgesel konjonktürü Türkiye'nin Haziran 1926'da Musul üzerindeki iddiasından vazgeçmesine yol açmıştı. Taraflar arasında varılan anlaşma ile Türkiye Musul üzerindeki tüm haklarından vazgeçmesine karşılık Musul petrolünün Irak'ın payına düşen gelirden 25 yıl süre ile %10'luk bir pay alma hakkı elde etmişti. Daha sonra Türkiye 500.000 İngiliz sterlini karşılığında petrol üzerindeki bu hakkını satmıştı. Sorunun bu şekilde çözüme kavuşması ile birlikte, Musul toprakları üzerindeki Türkiye'nin hak iddiası da sona ermekteydi.²¹⁸ Musul, San Remo Konferansı sonrası İngiliz Manda yönetimine bırakılan Irak'ın bir parçasıydı artık. Dolayısıyla artık petrol mücadelesi yeni Irak toprakları üzerinde yürütülmekteydi. Osmanlı'nın mirasını devralan Türkiye Cumhuriyeti ise Musul sonrası dönemde büyük güçler arasında yürütülen petrol mücadelesinin dışında kalmayı tercih edecekti.

B. BÜYÜK UZLAŞI: KIRMIZI ÇİZGİ ANLAŞMASI

1920'lerin başında başlayan Amerikan petrol şirketlerinin TPC'ye katılımı konusundaki görüşmeler, 1925 yılına gelindiğinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Washington, TPC'nin 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğundan aldığı imtiyazın hukuken geçersiz olduğu tezinde ısrar etmeye ve Türkiye'den Musul petroleri konusunda yeni bir imtiyaz anlaşması almaya yönelirken, TPC şirketi de 1925 yılında Irak hükümeti ile 75 yıl süreli bir imtiyaz anlaşması imzalamıştı. Irak hükümeti ile şirket arasında imzalanan imtiyaz anlaşması, TPC'ye istediği sahalarda araştırma ve geliştirme imtiyazının yanında ileride Irak topraklarını kapsayacak yeni bir petrol imtiyazının verilmesi gündeme geldiğinde de, şirkete öncelik tanınacağını hükme bağlıyordu. Anlaşmayla çıkarılan petrole karşılık Irak hükümetine varil başına belli bir bedel ödenmesi öngörülmekte; Irak hükümetinin şirket

²¹⁶ Mosley, op. cit., s. 26; Yergin, op. cit., s.190

²¹⁷ Mosley, op. cit., s. 26

²¹⁸ Konuyla ilgili olarak bkz., Özden Z. Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", Der.: Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yay., 1994, ss. 55-61.

üzerinde herhangi bir şekilde hak sahibi olması ise engellenmekteydi.²¹⁹ Petrol imtiyazı konusunda oldukça duyarlı olan Amerikan Kongresi ise, Amerikan şirketlerinin Orta Doğu petrollerinden dışlanma girişimine karşı bir misilleme olarak İngiltere'ye petrol satışının yasaklanması yönünde bir eğilim içerisindeydi. Ayrıca, Kongre 1920'de "Maden Yataklarını Kiralama Yasası" adı altında Amerikan petrol şirketlerinin faaliyetlerini engelleyen ülkelere karşı yaptırım öngören bir yasayı da kabul etmişti.²²⁰

Görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından bir açıklamada bulunan Amerikan Dışişleri Bakanı Frank Kellogg, "*Amerikan şirketlerinin TPC'ye katılımı müzakereleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak, Amerikan hükümeti Mezopotamya petrol kaynaklarının geliştirilmesinde Amerikan şirketlerinin de eşit ve adil bir hakkı olduğuna inanmakta ve bu uğurda Amerikan hükümeti her türlü girişimi hayata geçirme hakkını saklı tutmaktadır*" demektedir.²²¹

Bununla birlikte Londra hükümetinin aksine TPC ortakları da Amerikan petrol şirketlerine sıcak bakmaktaydı. Petrol şirketleri nispeten istikrarsız olan Orta Doğu'nun istikrarı için ABD ile İngiltere'nin birlikte çalışmasını arzulamaktaydı. İngiliz hükümetinin tek başına istikrar getirmeyeceğine inanan Gülbenkyan da Amerikalıları "içte" tutmanın "dışta" tutmaktan daha iyi olacağı konusunda İngiliz hükümetini uyarmaktaydı. Sonuç olarak hem dışarıdan Amerikalıların yoğun baskısı hem de içeriden TPC ortaklarından gelen baskılar sonucunda İngiltere hükümeti, Anglo Pers ve Shell şirketi yöneticilerine Amerikalı şirketler ile mümkün olan en kısa zamanda bir ortaklık kurmaları konusunda bir talimat vermek zorunda kalmıştı.²²²

1922 yılında Standard Oil of New Jersey Başkanı Walter. C. Teagle'nin de içerisinde yer aldığı bazı Amerikalı petrol şirketi yöneticileri Dışişleri Bakanlığı'na TPC'yle ortaklık için görüşmelerde bulunmalarının nasıl görüleceği ve hangi grubun bu görüşmelere katılmasının istendiği konusunda bir soru yöneltilmişlerdi. 22 Ağustos'ta Bakanlık Amerikan hükümetinin yaklaşımını şu açıklama ile şirketlere bildirdi: "*Eğer Amerikan petrol şirketleri, kendi çıkarlarına uygun olarak deniz aşırı topraklarda bazı faaliyetlere girişirlerse, Amerikan hükümetinden doğrudan bir garanti beklentisi içerisinde olmasınlar ya da Amerikan çıkarlarını üstlendikleri konusunda bizden bir garanti beklemsinler*".²²³ Hükümet açıkça New Jersey ya da diğer bir şirketin tek başına hareket etmesini istememekteydi. Washington'un beklentileri doğrultusunda Amerikan petrol şirketleri kendi aralarında Near East Development Co. adı altında bir konsorsiyum oluşturdu. Konsorsiyum'un kurulmasını takiben Konsorsiyum adına New Jersey Başkanı Teagle, Mezopotamya'da ne kadar petrol varsa, bunların işletilmesinde Amerikan katılımını sağlamak için yapılan toplantıyı başlatmak üzere Londra'ya hareket etmişti.²²⁴ Taraflar arasında yürütülen pazarlıklar 15 Ekim 1927'de Kerkük'te Baba Gurgur denen sahada petrole ulaşılmasının ardından yoğunlaştı ve 31 Temmuz 1928'de bir anlaşmayla sonuçlandı. Kırmızı Çizgi Anlaşması olarak da bilenen paylaşım anlaşmasının ortaya çıkmasında Gülbenkyan önemli bir rol oynamıştı. Turkish

²¹⁹ Kubilay Baysal, **Uluslararası Petrol Sorunları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yat., 1977, s. 71; Mosley, op. cit., s. 28;

²²⁰ Yergin, op. cit., s.192

²²¹ Shwadran, op. cit., s.237

²²² Yergin, loc. cit.

²²³ Shwadran, loc. cit.

²²⁴ Yergin, op. cit., ss. 192-193

Petroleum Company'nin hisselerinin yeniden dağıtılmasını öngören anlaşmaya göre, Anglo Persian Oil Company (İngiliz), Royal Dutch Shell (İngiliz-Hollanda ortaklığı), Compagnie Française des Petroles (Fransız) ve Near East Development Corporation (Amerikan) ²²⁵ eşit olarak toplam % 23,75 hisseye sahip olurken, Gülbenkyan'ın % 5 hissesi de korunmaktaydı. Anlaşmada ayrıca Gülbenkyan tarafından kırmızı bir çizgi ile çizilen ve eski Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını kapsayan alan içinde her türlü imtiyaz elde etme hakkının yalnızca bir bütün olarak Turkish Petroleum Company'ye verilmesi ve TPC dışında onun adına ya da onun onayı olmaksızın hiç bir ortağın bireysel olarak bu hakka sahip olamayacağı ilkesi kabul edilmişti. Gülbenkyan'ın kırmızı çizgisi, İran ve Kuveyt'i dışarıda bırakan Umman'ın doğusundan Aden Körfezi, Kızıl Deniz ve Edirne'yi içine alan tüm Anadolu topraklarının dahil edildiği Orta Doğu topraklarıydı.²²⁶

1925 yılında Irak hükümeti ile imzalanan 75 yıllık imtiyaz anlaşması, 1927 yılında modifiye edilerek tekrar imzalanmıştı. Kırmızı Çizgi anlaşmasının ardından Irak'ın kuzeyinde yoğunlaşan aramalar sonucunda önemli rezervlere ulaşılmasını takiben bu anlaşma da 1931 yılında tekrar gözden geçirildi. Bu anlaşmalarla adı Iraq Petroleum Company olan şirkete, Akdeniz'e kadar olan bir bölgede petrol boru hattı inşa etmesi karşılığında Dicle nehrinin doğusunda kalan bölgede de petrol arama ve işletme imtiyazı verilmekteydi. 1931 Anlaşmasına dönük olarak daha sonraki yıllarda yapılan resmi açıklamada şöyle denilmekteydi:

*“1931 yılında şirket Irak hükümetini orijinal anlaşmayı modifiye etmeye zorlamıştı. Esasında bu büyük bir hataydı. Nuri Said, kendi çıkarlarını öne çıkartarak yalnız Irak'ın değil tüm Dünyanın çıkarına zarar verdi. Kendisi 1925 yılında Irak hükümetinin kazanımlarını feda etti. Nuri geldi ve kendi ülkesini 400 pounda sattı. Nakit paraya ihtiyacı olduğundan, orijinal anlaşmada var olan parsel petrol sisteminden ve petrol satmadan önce Irak topraklarında rafineri inşa etme hakkından vazgeçti. Aynı zamanda Irak'ın düşük fiyata petrol satın alma hakkından da vazgeçti”.*²²⁷

Orijinal anlaşmanın modifiye edilmesi sonucu hükümetlerinin askeri desteğini arkasına alan şirketler nakit para karşılığı Irak hükümetine kendi koşullarında bir anlaşma imzalatmışlardı. Anlaşmanın geçerlilik süresi de 75 yıl olarak kabul edilmişti.²²⁸

Irak petrolü büyük güçler arasında paylaşıldıktan sonra, petrol şirketleri bir diğer sorunla mücadele etmek zorunda kalmışlardı. O da petrol piyasasında yaşanan üretim ve fiyat istikrarsızlığıydı. Esasında fiyat istikrarsızlığının temelinde petrol şirketlerinin daha fazla kazanç elde etmek için alıcı pazarlarına daha fazla petrol sürmelerinden kaynaklanmaktaydı. Rekabetin

²²⁵Söz konusu Amerikan şirketleri Standart Oil Company of New Jersey(Exxon), Standart Oil Company of New York, Gulf Refining Company, Atlantic Refining Company, Standart Oil of Indiana, Sinclair Oil Company ve Texaco, bkz., Mosley, op. cit., s. 27.

²²⁶Ibid., ss. 28-30.

²²⁷Franciso Parra, **Oil Politics: A Modern History of Petroleum**, London-New York: I.B. Tauris&Co. Pres., 2004, s. 13.

²²⁸1929'dan itibaren adı Iraq Petroleum Company olan Konsorsiyum, 4 Aralık 1938'de yapılan bir anlaşmayla bir başka yan kuruluşu olan Basrah Petroleum aracılığıyla Irak'ın diğer petrol alanlarını da kapsayan bir imtiyaz daha elde etmişti. Irak hükümeti ile 1931 anlaşmasını takiben biri Musul bölgesini(1932) içine alan diğeri de Basra bölgesini (1938) içine alan 75 yıllık anlaşmalar imzalanmıştı. Diğer anlaşmalar ile aynı özellikleri taşıyan bu anlaşmalarda Irak hükümetine belli bir para ve çıkarılan ham petrol varili karşılığında bir yüzdeler verililmekteydi. Buna göre Irak hükümeti belli bir redevans (peşin alınan avans para) ve çıkarılan her ton karşılığı 0.20 sterlin para almaktaydı. Bkz.: Owen-Şevket, op. cit., s. 116.

keskinleştığı bir dönemde İngiltere hükümeti devreye girerek şirket çıkarlarını uzlaştırmaya çalıştı. Hükümetin yönlendirmesiyle IPC ortakları 1928 Ağustosunda İskoçya’da bulunan Achnaccary Şatosu’nda konuyu görüşmek için toplandı. Görüşmeler kısa sürede sonuçlandı ve taraflar arasında Achnaccary Anlaşması ya da As-Is diye anılan uzlaşma ortaya çıktı. Anlaşmada şunlar üzerinde durulmuştu:²²⁹

- a) Şirketlerin pazar durumunda 1928 statükosunun korunması; böylelikle bir şirketin diğer şirketin pazarına sarkması engellenecekti.
- b) Pazarlar için gereğinden çok üretime gidilmemesi; tek istisnası, kendisine ayrılan kotadan fazla üreten şirket bunu ancak bir diğer şirkete satmasıydı. Şayet alıcı şirket bulunmazsa, üretim de yapılmayacaktı.
- c) Taleplerin pazarlara en yakın üretim alanlarından karşılanması; şirketler var olan tesis ve rafineleri kendi aralarında paylaşarak, ek rafine ve tesis kurmaktan kaçınacaklardı.

Bunların dışında anlaşmanın en önemli hükümleri fiyat konusunda olanlardı. Buna göre, rekabet eden satıcıların aynı fiyatlandırma düzenine bağlanmalarını sağlamak için anlaşmada ABD’nin Meksika körfezi kıyılarındaki fiyatlar, artı ulaşım masrafını baz alan geleneksel sistemi öngörüyordu. Diğer bir deyişle, petrolün fiyatı, dünyanın her yerinde ürünün asıl geldiği yer hiç hesaba katılmaksızın, Meksika körfezinde uygulanan fiyatlara ulaşım masrafı eklenerek hesaplanması konusunda şirketler uzlaşmaktaydı. Bu durum ham petrolün maliyetinin oldukça düşük olduğu Orta Doğu petrolerinden daha fazla ek kazanç elde etmek anlamına gelmekteydi.²³⁰ Böylelikle Kırmızı Çizgi anlaşması ile eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarını kendi aralarında paylaşan büyük güçlerin deniz aşırı sermayeleri olan petrol şirketleri, As-Is Anlaşması ile de (daha sonraki yıllarda birkaç kez revize edilmişse de) II. Dünya Savaşı’na kadarki petrol düzenini kurmada gecikmemişlerdi.

C. İNGİLİZ ve RUS BASKISI ALTINDA ŞAH’IN PETROL POLİTİKASI

I. Dünya Savaşı’ndan hemen sonra harekete geçen Londra, Rusya’dan sonra Fransa ve özellikle o yıllarda dünya petrol piyasasında önemli bir güç olan ABD’nin İran petrol sahasına girişini engellemeye çalışmıştı. Bu bağlamda İngiltere’nin baskıları sonucu İngiliz taraftarı Vossugh ed Dawleh hükümeti ile APOC arasında 9 Ağustosta yeni bir petrol anlaşmasını imzalandı. Anlaşmaya ilişkin olarak İngiliz parlamentosunda bir konuşma yapan parlamenterler, *“en sonunda, İran’ın güney batısına hükmetmekle, zengin petrol yataklarının güvenliği de sağlanmış olunmaktadır. Bu petrol ki, bize dünyanın her hangi bir bölgesinde üstünlük sağlayan İngiliz Donanmasının hareket etmesini sağlayandır”* demektedir. Anlaşmanın mimarı sayılan Dışişleri Bakanı Lord Curzon yaptığı değerlendirmede şu ifadeleri kullanmıştır:²³¹

“Neden bizim görev almamız gerektiği ve neden Pers ülkesinin kendi haline bırakılıp, çürümüştüğüne terk edilmesine müsaade etmediğimiz sorulacak olursa, cevap onun coğrafik pozisyonu, ülkedeki çıkarlarımızın büyüklüğü ve Doğu İmparatorluğumuzun gelecekteki

²²⁹ Bkz.: Edith Penrose, “International Oil Companies and Governments In the Middle East”, Ed.: John Duke Anthony, **The Middle East: Oil, Politics and Development**, Washington D.C.: Amerikan Enterprise Institute for Puplic Policy Research, 1975, s. 7; Gürel, op. cit., s. 39.

²³⁰ Penrose, op. cit., s.7; Gürel, op. cit.,s. 39; Yergin, op. cit., s. 255

²³¹ Stephen Kinzer, **Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu’da Terörün Kökenleri**, Çevr: Selam Önal, İstanbul: İletişim Yay, ss. 57-58; Shwadran, op. cit., ss. 21-23.

güvenlidir. Üstelik şimdi bizi Asya'nın Batı sınırları ile komşu yapacak olan Mezopotamya'nın mandasını da üzerimize alıyoruz. Son olarak Pers ülkesinin güneybatı köşesinde petrol sahası olarak şekillenen çıkarlarımız hem Britanya donanması için güvenli petrol kaynakları, hem de dünyanın o bölgesinde bize yönetim erki sağlar.”

Diğer yandan anlaşmaya en sert tepki Amerikan ve Fransız cephesinden gelmişti. Her iki hükümet de İngiltere'nin tek başına İran üzerinde denetim kurmasına itiraz etmekteydi. Amerika'nın neden itiraz ettiği 17 Mart 1920'de Dışişleri Bakanı Colby'nin Tahran'daki Amerikan Büyükelçisine gönderdiği telgrafta açıkça belirtilmişti: “*Bakanlığımızın İran Parlamentosu tarafından henüz onaylanmamış olan Anglo-Persian Anlaşması'nun onaylanması durumunda Amerikalı petrol şirketlerinin İran petrol sahalarında petrol imtiyaz anlaşmaları yapması olasılığının ortadan kalkacağı konusunda kaygıları bulunmaktadır.*” Nitekim ABD ve Fransa'nın muhalefetine de etkisiyle İran Parlamentosu yeni petrol anlaşmasını onaylamadı. Bunun üzerine İran Şah'ı hükümeti feshetti ve yerine İngiltere taraftarı Sipinhdar Azem önderliğindeki yeni bir hükümet kurdu. Şah, Başbakanlığa getirdiği Sipinhdar Azem önderliğindeki yeni hükümet ile Anlaşmanın Mecliste onaylanmasını da sağladı. Anlaşmanın en önemli yanı ise, İran petrolünün imtiyazının APOC'a verilmesine karşın, İranlı yetkililerin şirketin hesaplarını denetleme yetkisini gene İngilizlere bırakmalarıydı.²³² Daha sonraları D'Arcy İmtiyazına Ek Anlaşma olarak bilinen anlaşmanın, İngiltere tarafından finansal danışman olarak İran hükümetine önerilen Armitage Smith'in kişisel olarak anlaşmayı imzalamasıyla ortaya çıktığı anlaşıldı. Ancak Anlaşmanın onaylanması ülkede yoğun bir tepkiyle karşılaşmış ve İngiliz yanlısı olarak görülen hükümete yönelik protesto gösterileri bir anda tüm ülkeye yayılmıştı. Şah'ın olayları kontrol altına alamaması üzerine İngiltere'nin desteğini arkasına alan Koşak Tugayları komutanı Albay Rıza Han, emrindeki yaklaşık 2.500-3.000 dolayındaki askerle Tahran'a gelerek 21 Şubat 1921'de hükümeti devirmiş, bazı politikacıları tutuklatmış, ayrıca Şah'tan Seyyid Ziya ed-Din Tabatabai'yi başbakanlığa getirmesini istemiş, Ziya Tabatabai'nin hükümeti kurmakla görevlendirilmesinin arkasından Rıza Han da Genelkurmay Başkanlığına getirilmişti.²³³ Askeri gücü sayesinde kısa sürede Tahran'daki tek otorite haline gelen Rıza Han, önce Başbakanlığı ardından da görünüşte sağlık sorunları nedeniyle Şah'ın ülkeyi terk etmesini sağladıktan sonra Şah'lık yetkilerini eline aldı.²³⁴

Şah Rıza iktidarını güçlendirdikten sonra 1926'dan itibaren, İran petrol imtiyazını elinde bulunduran APOC şirketinin hesaplarını İranlı yetkililere açmak için harekete geçti. 22 Aralık 1927'de İran Petrol Bakanı Mirza Eisso Han, APOC Başkanı John Codman'a yazdığı mektupta, “*1924 Martundan itibaren 1925, 1926 yılına ait geçmiş hesapları ve 1927 yılına ait hesapları gözden geçirmek için, kendisinin şirketin mali hesaplarını denetlemeye davet edilmesini*” talep etmiştir. Şirketin talebi dikkate almaması üzerine tutumunu sertleştiren Bakanlık, 2 Mayıs 1928'de şirkete yazdığı bir diğer mektupta, “*daha önce de sıklıkla vurguladığım gibi ve şimdi tekrar ediyorum ki, Mr Armitage Smith, D'Arcy imtiyazı üzerinde görüşmede bulunma ya da imtiyaz*

²³² Shwadrán, op. cit., ss. 23, 25-29

²³³ Ibid.; Eğitimsiz olmasına karşın politik bir deha olan Rıza Han, bu süreci oldukça iyi kullanmıştı. Bkz.: William L. Cleveland, **A History of Modern Middle**, East San Francisco: Westview Press, 1994, s. 173.

²³⁴ Tahran'da tüm politik kontrolü ele geçiren Atatürk hayranı Rıza Han, Şah'lık rejiminin devamı ya da yeni bir rejim arasında bir seçim yapma yoluna gidince, Şah'lık taraftarları onu ikna etti. Artık İran'da Kaçar hanedanlığı yerine Şah Rıza dönemi vardı. Bkz.: Kinzer, op. cit., ss. 58- 61

üzerinde değişiklik yapma yetkisini onaylayacak kişi değildir. Aynı zamanda Pers Hükümeti, Armitage Smith Anlaşması'nın geçersiz olduğunu öne sürmüyor; D'Arcy imtiyazının geçersiz olduğunu öne sürmektedir."²³⁵ İki yıl süren görüşmelerden bir sonuç alınamaması üzerine 1931 yılında Pers hükümeti, imtiyaz anlaşmasının geçersiz olduğunu açıkladı.²³⁶ 16 Kasım 1932 de Kabine'de yaptığı bir açıklamada Şah'ın kendisi de APOC'ın elinde bulunan imtiyazın iptal edileceğini açıklamıştı. 27 Kasım'da açıklama yapan İran Ticaret Bakanı, hükümetin imtiyazı iptal edeceğini, çünkü imtiyazda var olan şartların İranlıların çıkarına olmadığını açıklamıştı. Hükümet, bu açıklamalara rağmen, yeni bir imtiyaz anlaşması için kapıları kapatmadığını da belirtmekteydi. Şah bu hareketiyle, askeri güvenliğini 1914 yılında Donanma Bakanı Churchill tarafından İran petrolüne bağlamış olan İngiltere hükümetine resmen meydan okumuş olmaktadır.²³⁷

Nitekim, şirket ile İran hükümeti arasındaki sorunun ciddileşmesi ve İranlıların imtiyazı iptal etme konusunda geri adım atmaması üzerine, APOC'ın en büyük hissedarı olan İngiltere, Şah yönetimini anlaşmayı iptal edemeyeceği konusunda uyardı. İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi'nin İran Dışişleri Bakanlığı'na verdiği resmi notada "imtiyazdan doğan hakların iptal edilmesinin kabul edilemeyeceği" açıkça vurgulanmaktaydı. İngiltere Şah yönetimini buna zorlamak için açıkça "İngiltere'nin stratejik çıkarlarının ve haklarının korunması konusunda her türlü yasal önlemi alacaklarını ve Pers hükümetinin doğacak tüm zararlardan sorumlu tutulacağını" ilgililere iletmekten çekinmedi. Öte yandan Şah yönetimine göre, şirket imtiyazın içeriğine uygun davranmamış, denetim konusunda ya da harcama kayıtlarını İranlılara açmayı reddetmişti.²³⁸ Ancak tüm bunlara rağmen İngiltere'nin bir yandan askeri güç kullanma tehdidi diğer yandan sorunu Milletler Cemiyeti'ne taşınması nedeniyle Şah APOC şirketiyle anlaşmak zorunda kalmıştı. 29 Nisan 1933'te taraflar yeni bir imtiyaz anlaşması üzerinde anlaşabildiklerini açıklamışlardı.²³⁹

Yeni Anlaşmanın şüphesiz en önemli yanı, D'Arcy imtiyazı özel bir kişiye verilen bir ayrıcalıkken, 1933 Anlaşması'nın doğrudan APOC şirketi ile İran hükümeti arasında imzalanmış bir anlaşma olmasıydı. Öte yandan Anlaşmanın temel esasları ise, APOC'ın elinde olan imtiyaz sahasının dörtte üç küçültülmesi; İran'a petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmalara karşı koruyacak sabit bir gelir ödenmesi; İran'ın şirketin net karlarından elde ettiği gelirin %16'dan %20'ye çıkartılması (yıllık 750 bin poundan az olmayacak); İranlı işçi sayısının artırılması; imtiyaz süresinin de 1961 yılından 1993 yılına kadar uzatılmasıydı.²⁴⁰ Tüm bunların yanında hiç kimse, Milletler Cemiyeti'nin davaya bakmaya yetkili olup olmadığını, İran hükümetinin D'Arcy imtiyazını iptal etme hakkı olup olmadığını, Armitage Smith Anlaşması'nın geçerli olup olmadığı konusunda bir tartışmaya girmemişti. MC'de önemli bir nüfuza sahip İngiltere'nin konumu

²³⁵ Shwadrán, op. cit., s. 37

²³⁶ Peter J. Beck, "The Anglo-Persian Oil Dispute 1932-33", **Journal of Contemporary History**, Vol:9, No: 4 (Oct., 1974), s. 126.

²³⁷ Ibid., s. 125; Shwadrán, op. cit., ss. 37-38; Yergin, op. cit., ss. 260-261.

²³⁸ Shwadrán, op. cit., ss. 37-38

²³⁹ Ibid., s. 42

²⁴⁰ Ibid., ss. 43-47; Yergin, op. cit., ss.262. Yeni imtiyaz anlaşması Şah'ın bir başarısı olarak değerlendirilebileceği gibi, şirketin bir başarısı olarak da değerlendirilebilir. D'Arcy imtiyazı ile karşılaştırıldığında her iki tarafın da bazı kazanımları olduğu ve bazı tavizler verdikleri görülmektedir. Öncelikli olarak imtiyazın geçerli olduğu araştırma sahası önemli derecede küçültülürken, şirketten alınan yıllık vergilerin doğrudan fiyatlardan ziyade, ton başı üretim esasına bağlanması, hükümet gelirlerinin hesaplanmasında önemli olmuştur. Diğer yandan şirketin araştırma sahası dörtte üç küçültülürken, seçim hakkının şirkete bırakılmış olması, yaklaşık otuz yıl İran petrol sahalarını araştırma şirket için çok büyük bir dezavantaj değildir. Bununla birlikte imtiyaz süresi de otuz iki yıl daha uzatılmıştı.

sorunun çözümünde etkili olurken, İran Şahı'nın çok fazla hareket kabiliyeti olmadığı ortadaydı. Ancak, söz konusu anlaşmanın taraflar arasındaki uzlaşmazlığı sona erdirmemesi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran ile İngiltere arasında yeni çatışmalara yol açmasıyla da belli oldu.

D. ARAP DEVLETLERİ VE YENİ İMTİYAZ ALANLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve bölgeden tamamen tasfiye edilmesinin ardından, Basra Körfezi Emirlerinin İngiltere'nin güvenlik ve ekonomik sisteminin bir parçası olması süreci de tamamlanmış olmaktadır. Nitekim İngiltere'nin baskı ve ödüllendirme politikaları sonucu, 1861-1892'de Bahreyn, 1892'de Umman, 1899'da Kuveyt, 1916'da Katar Emirleri, İngiltere'nin izni olmadan kendi topraklarında herhangi bir yabancı ülkeye imtiyaz hakkı tanımayacaklarına dair anlaşmaları kabul etmişlerdi. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde bölgeye askeri ve politik olarak yerleşen Londra daha ziyade Irak ve İran'daki petrol alanları ile ilgilenmiş; Körfez'de petrol bulunabileceğine ihtimal vermemişti. Zira, büyük petrol şirketleri de 1928 yılında imzaladıkları Kırmızı Çizgi Anlaşması ile Kuveyt ve İran dışındaki eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde birlikte hareket etmeyi kabul etmelerine rağmen bu konuda bir girişim başlatmamışlardı.

IPC ortaklarının aksine Frank Holmes adında bir İngiliz petrol spekülörü Basra Körfezi'nde petrol olduğuna inanmaktaydı. Holmes, Körfez'de sürdürdüğü araştırmalar sonucunda Suudi Arabistan ve çevresinin önemli bir petrol sahası olabileceği kanısına varmış ve bu çerçevede Ibn-i Suud'dan bir imtiyaz almayı başarmıştı. Ancak 1923-1925 arasında sürdürdüğü aramalar sonucunda herhangi bir petrol sahasına rastlamadı.²⁴¹ Holmes, Suudi Arabistan'daki imtiyazın ardından Bahreyn'e yönelmiş ve 1925 yılında Bahreyn Şeyhi ile bir anlaşma imzalamıştı. Holmes elindeki imtiyazı öncelikli olarak New Jersey ve APOC gibi IPC'nin büyük ortaklarına satmak istedi, ancak şirketler Körfez'de petrol olmadığı gerekçesiyle imtiyazı almaya yanaşmadı. New Jersey'in aksine Amerikalı Gulf şirketi ise 1927 yılında Holmes'den Bahreyn üzerinde tüm imtiyaz haklarını aldı. Ancak Kırmızı Çizgi Anlaşması bir tarafı olan Gulf şirketi de imtiyaz kullanma konusunda IPC ortaklarının muhalefetiyle karşılaştı.²⁴² Gulf'ın bütün ısrarına rağmen Konsorsiyum içerisinde yer alan ortaklar, şirketin Bahreyn üzerindeki imtiyazını tanımadı. Gulf, en sonunda 21 Aralık 1928'de imtiyaz üzerindeki tüm haklarını 50 bin dolar karşılığında Kırmızı Çizgi Anlaşması'nın getirdiği sınırlamalara tabi olmayan Standart Oil of California'ya (Socal) devretti. İmtiyazı kullanmak için Standart Oil of California şirketi kısa sürede Bahrain Petroleum Company'yi kurdu.²⁴³

Öte yandan Amerikan Gulf şirketi Bahreyn'den vazgeçtikten sonra tüm ilgisini Kırmızı Çizgi dışında tutulan Kuveyt'e yöneltmişti. Gulf şirketi 1927 yılında Holmes'ten Bahreyn'in yanında Kuveyt'in imtiyazını da almıştı. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi ortada İngiltere ile imzalanan ikili anlaşmalar vardı ve hem Bahreyn Emiri hem de Kuveyt Emiri İngiltere'nin onayı olmadıkça bir başka ülke vatandaşına imtiyaz veremezdi. Socal, Bahreyn üzerindeki imtiyaz hakkını Bahrain Petroleum Company'ye devretmek için İngiltere'ye baskı yapmaya çalışırken,

²⁴¹ John Galvani-Peter Johnson ve diğerleri, "Saudi Arabia: Bullish on America", **Merit Reports**, No:26(Mar.,1974), s. 5.

²⁴² Pelletieée, op. cit., s. 64. Anlaşma, şirketlerden hiçbirinin haritada belirtilen bölgelerde tek başına faaliyet göstermesine izin vermemektedir.

²⁴³ Shwadron, op. cit., ss. 390-391.

Gulf de Kuveyt üzerinde ısrar etmekteydi. İngiltere hükümeti ise I. Dünya Savaşı öncesi Körfez'deki Emirliklerle yaptığı anlaşmalar halen geçerli olduğu için bölgede petrol faaliyetlerinin sadece İngilizler tarafından yürütülmesinde ısrar etmekteydi. İngiltere ayrıca anlaşma metninde öngörülen petrol ayrıcalıklarının İngiltere vatandaşı kişilere verilmesi konusunda da taviz vermek istemiyordu. İngiltere'nin tavrı açıkça, Gulf veya Socal'ın Körfez'de Londra'nın onayını almadan hiçbir faaliyete girişemeyecekleri şeklindeydi. Ancak, petrol konusunda oldukça hassas davranan Amerikan hükümeti, Amerikan şirketleri tarafından alınan Arap imtiyazlarının tanınmasında ısrarcı bir politika yürütmekteydi. Amerikan hükümeti İngiltere'nin davranışını açık kapı politikasına aykırı bulduğunu ve Amerikan sermayesinin de İngiliz sermayesiyle eşit haklara sahip olduğunu belirtiyordu. 28 Mart 1929'da Amerikan Dışişleri Bakanlığı Londra'daki Dış İlişkiler Temsilciliğine gönderdiği talimatta, Bahreyn üzerindeki imtiyazı resmi olmayan yollarla oradaki yetkililerle görüşmesini istemekteydi.²⁴⁴ Artan Amerikan baskılarına bölgenin ekonomik istikrarını tek başına sağlamada Londra'nın zorlanması da eklenince, Amerikan sermayesinin bölgeye girişine izin verilmesi fikri İngiltere'de kabul görmeye başladı. Zira, bu yıllarda İran Şah'ı ile petrol konusunda sorunlar yaşayan Anglo Pers şirketi de İngiltere hükümetinin desteğini açıkça ifade etmiş olmasına rağmen Bahreyn topraklarında petrol arama işine girmek istememişti. İngilizler Socal'dan önce Bahreyn'e kendi jeologlarını göndermiş; ancak yapılan araştırmalarda önemli bir rezervle karşılaşılmayınca da Bahreyn'de petrol arama işine girmek istememişlerdi.²⁴⁵ Bunun üzerine Mayıs ayı içerisinde İngiliz hükümeti, Bahreyn imtiyazının nasıl devredileceğine dair Amerikalılarla görüşmeleri başlatmıştı. Yaklaşık 13 ay süren görüşmelerin ardından Socal Bahreyn'deki petrol imtiyazını kullanma konusunda gerekli izni İngiliz hükümetinden almıştı. Taraflar arasında imzalanan anlaşmaya göre, şirketin yerel yetkilisi mutlaka İngiltere'nin onayı ile atanacak; Şeyh ile kurulacak tüm iletişimler İngiltere hükümetinin yerel temsilcisi olan Siyasi Temsilci aracılığıyla yürütülecek; şirketin bir yöneticisi mutlaka İngiliz vatandaşı olacaktı.²⁴⁶ Bahreyn'in ardından Amerikan tarafı Kuveyt üzerindeki baskılarını artırdı. Bahreyn'in aksine Kuveyt'te Amerikan Gulf şirketi ile ortak olmak için harekete geçen APOC şirketi ile Gulf, Londra'nın baskıları nedeniyle Kuveyt imtiyazını birlikte kullanma konusunda bir anlaşma imzaladı. Ortaklık anlaşması daha ziyade APOC'un çıkarları gözetilerek yapılmıştı. İki şirketin hisselerini yarı yarıya paylaştıkları Kuveyt Oil Company'nin kurulmasının ardından Kuveyt imtiyazı bu şirkete verildi.²⁴⁷

Bahreyn imtiyazını aldıktan sonra Arabistan'daki diğer olası petrol sahaları ile ilgilenmeye başlayan Socal'ın öncelikli hedefi Suudi Arabistan olmuştu. İbn-i Suud hanedanlığının iç ayaklanmalar dolayısıyla zor günler geçirdiği 1920'lerin sonuna doğru ülke ciddi ekonomik sıkıntılar içine girmişti. İbn-i Suud, rejiminin istikrarını etkileyen ekonomik zorlukları aşmada petrol imtiyazını kullanma yolunu seçerken, Avrupalı jeologların petrol olmadığı raporları vermesine rağmen İngiltere Suudi petrol imtiyazını ekonomik ve politik nedenlerle elde etmek istemekteydi. İngiliz baskısından rahatsız olan Suudi yönetimi ise güvenlik ve ekonomik

²⁴⁴ Ibid., s. 391.

²⁴⁵ APOC'ni başkanı Sir J. Cadman Londra'da yapılan bir toplantıda IPC içerisindeki İngilizlere neden Bahreyn imtiyazının Amerikalılara verildiğini sormuştu. Ve bunun jeologların raporlarından dolayı olduğunu öğrenince de onlara kendi jeologlarını kovup onların yerine Amerikalı jeologları işe almalarını önermişti, bkz., Mosley, op. cit., s. 48.

²⁴⁶ Shwadron, loc. cit.

²⁴⁷ Pelletieée, op. cit., ss. 65, 86.

gerekçelerle imtiyazı Amerikalı Socal şirketine verdi.²⁴⁸ Socal, 29 Mayıs 1933'te Ibn-i Suud ile el-Hasa bölgesini kapsayan altmış yıllık bir imtiyaz anlaşması imzaladı. Bu imtiyazın Amerikalılara verilmesinde Suudi Monarşisinin Körfez'de İngiliz etkisini Amerikan gücü ile dengelemek istemesinin önemli bir rolü olmuştu.²⁴⁹ Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın ardından Katar ve Abu Dabi Emirliğindeki petrol imtiyazları ise Londra'nın devreye girmesiyle IPC tarafından alınmıştı. Böylelikle İran ile başlayan ve ardından Irak ile devam eden büyük şirketlerin Basra Körfezi ülkelerindeki petrol imtiyazını almaları süreci Orta Doğu bölgesi petrol alanlarının bir bütün olarak yabancı (Orta Doğu kökenli olmayan) petrol şirketlerinin denetimine geçmesiyle tamamlanmış olmaktadır.²⁵⁰

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı öncesi dönemde İran ve Irak ile imzalanan imtiyaz anlaşmalarının yanında, Bahreyn'le 1931'de, Suudi Arabistan'la 1933'te, Kuveyt'le 1934'te, Katar'la 1935'de, Umman'la 1937'de ve BAE ile en son 1939'da önemli petrol imtiyaz anlaşmaları imzalanmıştı. İmtiyazı alan büyük petrol şirketleri daha sonra arama ve geliştirme amacıyla tamamı kendilerine ait olan yan şirketler kurmuşlar ve böylece II. Dünya Savaşı sonrası Orta Doğu'yu petrol ve ekonomi açısından dünyanın en stratejik bölgesi haline getirmişlerdi.

III. SAVAŞ VE YENİ PETROL STRATEJİSİ: 1940-1950 ARASI DÖNEM

A. SAVAŞTA MÜTTEFİK PETROL DE RAKİP? İRAN'DA BİRBİRİ İLE ÇATIŞAN PETROL ÇIKARLARI

Şah Rıza ile İngiltere arasında çıkan petrol anlaşmazlığının 1933 yılında çözümlenmesini takip eden yıllarda, yeni adıyla AIOC (Anglo Iranian Oil Company-1935) adını alan şirket İran'daki faaliyetleri artırmıştı. Anlaşmadan sonra ödemeler ve hesaplar konusunda bazı sorunlar ortaya çıkmakla birlikte, bu sorunlar taraflar arasında ciddi bir krize varmadan çözümlenmişti. Ancak, söz konusu anlaşmanın taraflar arasındaki uzlaşmazlığı sona erdirmediği kısa bir süre sonra, Şah'ın İngiltere ve Fransa'nın global gücüne meydan okuyan Almanya'ya yakınlaşmaya çalışması ile belli oldu. 1933 Krizinin ardından ülkesi üzerinde artan İngiliz ve Rus nüfuzunu bir başka güçle dengelemek için Şah, ilk önce Amerika'ya yanaşmak istemiş ancak, Hitler önderliğinde Almanya'nın kısa bir süre içerisinde askeri ve ekonomik bir güç olarak ortaya çıkmasını takiben Berlin'e yüzünü dönmüştü.²⁵¹ 1939 Mayıs'ında Şah, bir Alman şirketine beş kuzey ilini kapsayan bir petrol imtiyazı da vermişti. Alman şirketi, AIOC'nin aksine kârın %50'sini İranlılarla paylaşmayı kabul etmiş ve hisselerinin %20'sini İranlılara bırakmıştı.²⁵² Ancak, bir ay

²⁴⁸ Şirket Kral'a ödemeyi Londra üzerinden 35 bin altın ile yapmıştı. Eskiden kullanılan ve bir poundu bir altın olan İngiliz parası olarak verilmişti. Bkz.: Galvani-Johnson ve diğerleri, op. cit., s. 5; Economides- Oligney, op. cit., s. 70.

²⁴⁹ Ancak Standard Oil of California şirketi Bahreyn üretiminden kaynaklanan dış pazarlar sorunuyla karşılaşmıştır. Şirket pazar sorunu aşmak için 1936 yılında Bahreyn üzerindeki imtiyaz hakkını, 1938 yılında ise Suudi Arabistan üzerindeki imtiyaz hakkını Texaco (Texaco) Company ile yarı yarıya paylaştı. Bkz.: Pelletiee, loc. cit.

²⁵⁰ Mosley, op. cit., s. 55-63.

²⁵¹ Nitekim II. Dünya Savaşı öncesi İran'ın en büyük ticari partneri haline gelen Almanya'nın İran ekonomisi üzerindeki ağırlığı %45'lerin üzerindeydi. Bkz.: Ömer Turan, **Tarihin Başladığı Nokta: Orta Doğu**, İstanbul: Step Ajans Yay., 2002, s. 127.

²⁵² II. Dünya Savaşı başladığında ülkede önemli oranda Alman danışmanların bulunmasına rağmen Şah 4 Eylülde İran'ın tarafsızlığını ilan etti. Öte yandan, petrol ve diğer alanlarda İran'da bulunan Alman danışmanların çalışmalarından rahatsız olan İngiltere, Şah'ın en hassas olduğu petrol gelirleri konusunda AIOC'nin, 1940-41 yılları için 4 milyon sterlin ödeyeceğini garanti ederken, 1938-39 yılları içinde 1.5 milyon sterlin tazminat ödeyeceği konusunda garanti vermişti.

sonra İkinci Dünya Savaşı başladığından şirket petrol arama ve geliştirme faaliyetlerini başlatamamıştı. Savaş sırasında İran'ı etkileyen en önemli olay ise 22 Haziran 1941 Alman askerlerinin Sovyet topraklarına girmesi oldu. Bu saldırıları takiben Ağustos ayında güneyden İngilizler kuzeyden de Sovyetler İran'ı işgal etti. İşgal güçlerinin Tahran'a ilerleyişini durduramayan Şah Rıza Eylül ayında oğlu Muhammed Rıza Pehlevi lehine tahttan feragat etmek zorunda kalmıştı.²⁵³

İran politikası konusunda müttefik güçler ortak hareket etmeye özen göstermelerine karşın, iş petrolün denetimine gelince ayrı bir gündeme sahip oldukları kısa sürede ortaya çıkmıştı. Nitekim, 1943 yazında AIOC temsilcileri Tahran'a yeni imtiyaz alanları elde etmek için giderken, Amerikalı Socony-Vacuum (Mobil) petrol şirketi de kendi hükümetine İran hükümetiyle bir imtiyaz anlaşması imzalama isteğini belirtmiş ve buna dönük olarak hükümetin bir itirazı olup olmadığını sormuştu. Dışişleri Bakanı Cordell Hull imzasıyla şirkete gönderilen cevap notunda, Amerikan hükümetinin yurtdışındaki petrol kaynaklarının geliştirilmesine destek verdiği; çünkü "*hem savaş sırasında hem de uzun dönemli Amerikan çıkarları açısından*" petrol üretiminin önemli olduğu belirtilmişti. İngiltere ile ABD arasında İran petrol sahalarının Londra'ya bırakılması konusunda bir anlaşmanın olmadığına dikkat çeken Dışişleri Bakanı Hull, şirkete petrol imtiyazı elde etme konusunda önünde hiçbir engelin olmadığı belirtilmişti.²⁵⁴ Bunun üzerine 1944 başında Socony-Vacuum ile Sinclair Consolidated petrol şirketleri, yeni bir petrol imtiyazı elde etmek amacıyla temsilcilerini İran'a gönderdi. İngiltere'nin ve Amerikan petrol şirketlerinin girişimlerini kuşku ile takip eden Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçisi ise, İran'ın kuzey illerinde petrol araştırma ve işletme hakkının Sovyetlere ait olduğunu açıklamıştı.²⁵⁵

Londra'nın bir yandan İran'ın tarafsızlığını korumaya çalışırken diğer yandan da Alman ticaret gemilerini Basra Körfezi'nden uzak tutmaya çalışması İran ekonomisini kötü etkilemekteydi. Tahran, Rus-Alman Saldırmazlık Paktı'nı takiben 25 Mart 1940'ta Sovyetler ile yeni bir ticaret anlaşması imzaladı. Bu anlaşma sayesinde İran doğrudan Sovyetler üzerinden Almanya ile olan ticari ilişkilerini sürdürme olanağı elde etmişti. Bkz.: Shwadran, op. cit., ss. 48, 81.

²⁵³ 1907'deki gibi bir kere daha İran iki işgal bölgesine ayrılırken, 21 Aralık 1941'de ittifak güçleri tarafından hazırlanan anlaşma İran Meclisi'nin gündemine getirilmiş ve 26 Ocakta onaylatılmıştı. Anlaşmanın 29 Ocakta Şah tarafından da onaylanmasını takiben işgal, hukuki bir zemine kaydırılmıştır. Anlaşma'da tarafların İran'ın toprak bütünlüğünü, egemenliğini ve politik bağımsızlığını tanıdıklarını, Savaşın bitimini takiben de, en geç altı ay içerisinde yabancı askerlerin İran topraklarını boşaltacağı kabul ediliyordu. Nitekim, ABD'nin de Savaşa katılıp Sovyetlere yardımı artırınca, bu yardımı koordine etme adı altında otuz bin kişilik bir Amerikan personeli İran'a gelmişti, bkz., Armaoğlu, **20. Yüzyıl..**, op. cit., ss. 378, 394.

²⁵⁴ Shwadran, op. cit., s. 52

²⁵⁵ Öte yandan, dönemin büyük devletlerinin İran'ın kuzey sınırlarını kapsayan bölgelerde bir petrol imtiyazı elde etme girişimleri I. Dünya Savaşı yıllarına kadar geri götürülebilir. Bilindiği üzere İran Şah'ı D'Arcy'e bahşedilen imtiyaza Rus'ların muhalefeti engellemek için beş kuzey ilini dahil etmemişti, 1916 da A.M. Khostaria adındaki bir Rusya vatandaşına beş kuzey ilini kapsayan 70 yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Ancak, 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesini takiben Sovyet Rusya hükümeti, İran üzerindeki tüm imtiyazlardan vazgeçtiğini açıklamış ve bu yönde İranlılarla ikili bir anlaşma imzalamıştır. Böylelikle Khostaria İmtiyazı da doğrudan geçersiz olmuştu. Rusların bölge üzerindeki etki kurma politikasından vazgeçmesini takiben APOC, Khostaria'nın elindeki imtiyazı satın alma yoluna gitmiştir. Oysa ki, İran ile Sovyetler arasında imzalanan anlaşma da özellikle daha önce Rus vatandaşlarının elinde olup da, geçersiz sayılan imtiyazların bir üçüncü devlet ve onların vatandaşlarına terk edilemeyeceği belirtilmişti. Buna rağmen şirket imtiyazı satın aldığı gibi, imtiyazın geçerli olduğunu Tahran nezdinde öne sürmüştü. Öte yandan artan İngiliz baskısını Amerikalılarla dengeleme çabası içerisine giren İran, Washington Büyükelçisi yolu ile Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ülkesine ekonomik yardım verilmesi halinde ülkenin kuzey vilayetlerini kapsayan bir imtiyazın Amerikalılara verilmesinin mümkün olacağını ifade etmekteydi. Ekonomik yardım ile bağlantılandırılan imtiyaz konusunu Dışişleri doğrudan New Jersey yetkililerine ilettiler. Nitekim, İngiltere hükümetinin tüm engelleme girişimlerine rağmen, 22 Kasım 1921'de İran Meclisi Khostaria imtiyazını geçersiz kılan ve New Jersey'e 50 yıl süreli bir imtiyaz hakkı tanıyan bir kararı oybirliği ile kabul etmiştir. Kararın 5. maddesinde New Jersey şirketinin elde ettiği imtiyazı başka devlet, şirket ya da kişiye devredemeyeceği ayrıca Meclis'in onayını almadan hiçbir ortaklığa gidemeyeceği belirtilmekteydi. İngiltere'ye karşı bir denge politikası güden Tahran, bu kararla imtiyazın yalnızca

ABD'nin Almanya karşısı cephede savaşa girmesine rağmen, Londra İran petrol sahalarını bu ülkeyle paylaşma konusunda istekli görünmüyordu. Bu bağlamda, savaşın sonlarına doğru İngiliz ve Amerikalıların İran hükümetinden bir petrol imtiyazı kapma konusunda tek taraflı görüşmeleri sürdürmeleri ve bu konuda önemli bir mesafe kaydetmeleri üzerine, 1944 Eylülünde Rus Dışişleri Bakanlığı Komiseri Sergie I. Kavtoradze başkanlığında bir heyet Tahran'a gönderilmişti. Heyet açıkça beş kuzey ilini kapsayan bir petrol imtiyaz hakkının Sovyetlere verilmesini istediklerini İranlı yetkililere açıkladı. Özellikle Sovyetler ve İngilizlere yeni bir petrol imtiyazı verme taraftarı olmayan Tahran Meclisi ise, “ *Savaş sonrası döneme kadar yabancılara yeni bir petrol imtiyaz hakkı tanınmayacağını*” resmen açıklamak zorunda kalmıştı.²⁵⁶

Tahran'ın Amerikalı şirketlerle bir imtiyaz anlaşması imzalamasının sözkonusu olduğu bir tarihte, Rus baskısından kaynaklanan bir erteleme, Amerikan hükümetinin tepkisine yol açmıştı. ABD'nin Tahran Büyükelçisi Harriman, Sovyetleri Tahran Deklarasyonu çerçevesinde üç büyüklerin kabul ettiği İran'ın içişlerine karışmama ilkesine uymaya davet etmişse de, Moskova, Tahran üzerindeki baskılarını artırmış ve Batı yanlısı olmakla suçladığı hükümeti istifa ettirmişti. 20 Kasım'da yeni hükümetin Murtaza Gali Bayat Başkanlığında oluşturulmasını takiben Meclis 2 Aralıkta “ *hükümetin hiçbir bakanının ve başbakanının yabancı hükümetler ya da petrol şirketi ile petrol imtiyazı içerecek görüşmelerde bulunmayacağına ve bu konuda hiçbir anlaşma imzalamayacağına*” dair bir yasayı kabul etmişti. Meclisi böyle bir yasa çıkartmaya zorlayan neden ise, hukuken bağımsız olan ancak gerçekte hiçbir egemenliği bulunmayan hükümetin ya da hükümet yetkililerinin baskılar ya da ödülleri sonucu bir petrol ayrıcalığına imza atması ihtimaliydi. Nitekim, yasanın mecliste onaylanmasını takiben bir hafta sonra Rus heyeti Moskova'ya geri dönmüştü.²⁵⁷ Netice itibarıyla müttefiklerin petrol politikası, ilk kez onları İran petrol sahaları konusunda karşı karşıya getirmiş ve her devlet kendi hesabına bir dış politika yürütmüştü. İran petrolü üzerinde uzunca bir dönemdir denetim kurmuş olan İngiltere, bölgeyi kaybetmemek için büyük bir direnç gösterirken, Amerikalılar da İran petrolerinden pay kapmaya çalışmışlardı. Sovyetler ise, 1921 yılında kaybettikleri imtiyazı tekrar elde etmeye çalışmaktaydı.

2 Şubat 1944'te Başkan Roosevelt'e bir mesaj gönderen Başbakan Churchill, “ *burada bazı çevrelerde Birleşik Devletler'in bizi Orta Doğu'daki petrol varlığımızdan mahrum bırakacağı korkusu var. Unutulmamalıdır ki, diğer bir çok şey gibi donanmamız da tüm petrol ihtiyacı için Orta Doğu'ya güvenmektedir*” demekteydi. İngiltere II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Amerikan şirketlerinin İran petrol sahaları üzerindeki faaliyetlerinden ciddi rahatsızlık duyduğunu Başkan Roosevelt'e bildirirken aynı zamanda, Orta Doğu petrolerinin paylaşımı konusunda Amerikalılar ile bir uzlaşmaya açık olduklarını belirtmişti. İngiltere'ye özellikle İran konusunda

---

Amerikalı bir şirket tarafından işletilmesini ve buna bir diğer grubun ortak veya hissedar olarak katılmasını engellemeye çalışmıştı. Anlaşmanın açıklanmasının ardından İngilizler bu girişimi dostça olmayan bir girişim olarak kınarken, Sovyetler de 1921 Anlaşması'nın halen onaylanmadığına ve onaylanması halinde de Anlaşmanın 13. maddesinin imtiyazın başka bir devlet ya da gruba verilmesini engellediğine dikkat çekmişlerdi. İki ülkenin muhalefeti dikkate alan New Jersey ise petrolün uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda APOC ile işbirliğine gitmek zorunda kalması sonucu Meclis, New Jersey'e tanıdığı imtiyazı feshetmişti. Bu olaydan sonra Meclis biri 1923'te Amerikan Sinclair petrol şirketi, diğeri de 1937'de gene Amerikan Amiranian petrol şirketine, yukarıda belirtilen şartlarda kuzey bölgelerini kapsayan imtiyaz hakkı vermesine rağmen, İngiltere ve Sovyetlerin açık muhalefeti ve baskısı sonucu Amerikalı şirketler II. Dünya Savaşı'nın başında İran petrol sahalarının dışında kalmışlardı. Bkz.: Shwadran, op. cit., ss. 71-83

²⁵⁶ Ibid., s. 52

²⁵⁷ Ibid., s. 53

güvence vermek isteyen Başkan Roosevelt ise, 1944 Ocağında İngiltere Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, bir Orta Doğu haritası çıkartarak “İran petrolü sizindir. Irak ve Kuveyt’teki petrolü bölüşeceğiz. Suudi Arabistan petrolüne gelince, oradaki petrol bizimdir” demişti. Başkan Roosevelt, 1944 baharında Churchill’e yazdığı cevap niteliğindeki bir mektupta ise, “İran’daki petrol bölgelerinizde gözümüz olmadığına sizi temin ederim. Lütfen bu teminatımı kabul edin” ifadesini kullanmıştı.²⁵⁸ İki lider kendi aralarında Orta Doğu petrollerini paylaşırken, aynı zamanda Sovyetleri bölgeden uzak tutma konusunda da anlaşılıyorlardı. Ancak Sovyetler Birliği, bu sefer 1921’de kaybettiği İran petrol sahalarını, İngiltere’ye bırakma konusunda Amerikalılarla aynı cephede yer almamaktaydı.

Nitekim, Savaşın resmen Japonya’nın 2 Eylül 1945’te teslim olmasıyla bitmesinin ardından İngiliz ve Amerikan askerlerinin İran topraklarından geri çekilme işlemini başlatmalarına rağmen, Sovyetlerin asker çekme işlemini başlatmaması ve ayrıca denetimi altındaki topraklarda, Tahran’dan bağımsız iki ayrı cumhuriyetin kurulmasına da askeri destek vermesi taraflar arasındaki krizi derinleştirmişti. Moskova’ya göre İran 1921 Anlaşması ile bir tehdidin ortaya çıkması durumunda Sovyetler Birliği’ne beş kuzey ilini işgal etme hakkı tanımıştı. Bu çerçevede *Bakü petrol yataklarına* yakın olan İran toprakları Sovyet güvenliğini tehdit etmekteydi.²⁵⁹

II. Dünya Savaşı sona ererken Amerikan ve İngiliz hükümetleri Sovyetlere İran topraklarını boşaltması için baskı yapmalarına karşın, Sovyetler Birliği İran’da bazı petrol imtiyazları elde etmeden asker çekmemekte ısrar etmekteydi. Birleşmiş Milletler’den istediği desteği tam olarak alamayan Başbakan Ghavam (Ahmed Kavam) Tahran’ın toprak bütünlüğünü sağlamak adına Sovyetler Birliği’nin koşullu asker çekme taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştı. 4 Nisan 1946’da Başbakan Ghavam ile Sovyetlerin Tahran Büyükelçisi Ivan V. Sadchikov, iki ülkenin aşağıdaki konular üzerinde anlaşmış dünyaya duyurmuşlardı. Buna göre a) *Sovyetler Birliği 24 Marttan başlamak üzere altı hafta içerisinde tüm İran topraklarından askerlerini çekecek, b) Azerbaycan ve Mahabat sorunu İran’ın içişleri olarak tanınacak; İran hükümeti mevcut yasal durumu dikkate alarak bölgede reforma gidecek, c) 50 yıl süreli bir Rus ve İran ortaklığı petrol şirketi kurulacak, d) şirkette ilk 25 yıl İran %25 hisseyi alırken, geri kalan tarihte hisse bölüşümü %50-%50 olacaktır.* Hükümet, 24 Mart tarihinden başlamak üzere 7 ay içerisinde şirketle ilgili yasayı meclisten geçirecekti.²⁶⁰ Nitekim Sovyetlerin çekilmesini takiben Tahran, kuzey İran’daki

²⁵⁸ Yergin, op. cit., s. 382

²⁵⁹ Sovyetler Birliği’nin işgali sürdürmesi üzerine Tahran konuyu BM Güvenlik Konseyi’nin gündemine taşımıştır. 19 Ocak 1946’da H. Takizadeh başkanlığındaki İran hükümeti, Sovyetlerin İran’ın içişlerine doğrudan müdahale etmesini şikayet ederken, 24 Ocakta Sovyetler Birliği Konseyin konuya bakmakla yetkili olmadığını ve ayrıca sorunu İran ile ikili görüşmeler yolu ile çözme isteğinde olduğunu belirtti. Sovyetler Birliği’nin veto hakkının bulunduğu Güvenlik Konseyi’nden İran lehine bir karar çıkartmak, İran’ı destekleyen Amerika ve İngiltere için oldukça zordu. Nitekim, bunun farkında olan Güvenlik Konseyi üyeleri, taraflar sorunu çözmek için ikili görüşmeleri başlatmalarını tavsiye eden bir karar almıştır. Bunun üzerine İran sorunu doğrudan Sovyetler ile görüşmeler yolu ile çözmek için harekete geçti. 26 Ocakta Sovyet yanlısı bir hükümetin İran’da kurulmasının ardından, Başbakan Sultaneh başkanlığındaki İran heyeti Şubat 1946’da Moskova’ya hareket etti. İlk görüşmede İran tarafı Sovyet askerlerinin geri çekilmesini ve İran’ın iç işlerine müdahale etmemesini talep ederken, Sovyetler ise stratejik bazı bölgelerdeki işgalin kabul edilmesini, Azerbaycan’ın otonomi statüsünün devamını ve petrol konusunda bir imtiyaz verilmesini talep etmiştir. Petrol konusunda Sovyetler Birliği iki opsiyon üzerinde durmaktaydı. Sovyetlere doğrudan bir petrol imtiyazı verilmesi, bu mümkün olmazsa Sovyetlerin %51 hissesine sahip olacağı bir Sovyet-İran petrol şirketine böyle bir imtiyazın verilmesi, bkz., Shwadran, op. cit., ss. 53-57.

²⁶⁰ Ibid., s. 60.

özerk Azerbaycan ve Mahabat Kürt Cumhuriyeti yönetimlerini de orduyu kullanarak sert bir şekilde sona erdirmekte gecikmedi.²⁶¹

Sovyetler Birliği 1947 sonbaharında tüm İran topraklarından çekilmiş olmasına karşın İran hükümeti, Anlaşmada öngörülen Rus-İran ortak şirketi kurma yönünde hiçbir girişimde bulunmamıştı. Bu gelişmeler üzerine Sovyet hükümeti, Başbakan Ghawam'a anlaşmanın uygulanması yönünde çok sert bir nota verdi. Sorun Tahran'ın bir oldu bittisiyle çözülmüştü. Sovyet tarafında bu restleşmeler olurken, güneyde de özellikle Tudeh'in etkisiyle AIOC çalışanları ve milliyetçi gruplar, şirketin gelirlerinin artmasına karşın yaşam koşullarında bir değişiklik olmadığını ve şirketin İran'ın doğal kaynaklarını sömürdüğünü ileri sürerek grev ve gösteriler düzenlemekteydi. İngilizler gösterileri Tahran'a danışmadan askeri yöntemlerle çözdükleri gibi, Abadan açıklarına da iki savaş gemisi göndermişlerdi. İngilizlerin askeri yöntemlerle sorunu çözmesi ise, İran kamuoyunda İngiliz aleyhtarlığını daha da artırmıştır.²⁶²

Öte yandan, Şah Rıza'nın 1941 sonunda ülkeyi terketmesinden sonra yerine geçen oğlu Şah Rıza Pehlevi döneminde Meclisin yetki ve otoritesi artmış bulunmaktaydı. Meclisteki grupların büyük bir kısmı, özellikle İngilizlerin ve Sovyetlerin İran'ın petrol kaynaklarını ele geçirmek istediğine inanmaktaydı. Savaş yıllarında bunu engellemek için Meclis bir karar almışsa da, Sovyet askerlerinin yarattığı tehdit dolayısıyla hükümet Moskova'ya bir ayrıcalık vermek zorunda kalmıştı. Petrol konusunun hassasiyetini farkında olan Meclis, II. Dünya Savaşı'nın en çetin yıllarında büyük güçlerin İran petrol kaynakları üzerinde kendi çıkarlarını gözetir bir mücadeleye sahne olmuştu. Şimdi ise petrol nedeniyle kuzeyden Sovyetler güneyden ise İngilizler güç gösterisinde bulunarak Meclisin otoritesini hiçe saymaktaydı. Abadan'da olayların devam ettiği Ekim 1947'de toplanan Meclis, petrol imtiyazı ile ilgili bir yasayı kabul etti. Yasa temel olarak şu hususları içermekteydi.²⁶³

- a) *Her ne kadar Başbakan iyi niyet içerisinde Sovyetler ile 4 Nisan 1946' da İran-Sovyet Petrol Şirketi'nin kurulmasını da içeren bir anlaşmayı kabul etmişse de, daha önce Meclis tarafından alınan 2 Ekim 1944 tarihli yasanın 2. maddesine istinaden Meclisimiz, Sovyetler ile yürütülen görüşmelerin ve yapılan anlaşmanın hükümsüz ve geçersiz olduğunu beyan eder.*
- b) *Hükümet petrol araştırmaları için teknik ve bilimsel araştırmalar konusunda süresi beş yıllık anlaşmalar yapabilir. Tüm bu araştırmaların sonucunda Meclis, ticari anlamda işletilir kaynaklara rastlarsa, bu ulusal kaynakların işletilmesi konusunda bir yasa çıkartabilir.*
- c) *Her hangi bir petrol imtiyaz anlaşmasının yabancı şirket veya kişilerce kullanımı ya da ortak şirketlerce kullanımı yasaklanmıştır.*
- d) *Eğer, b paragrafında belirtildiği gibi kuzey illerinde ticari amaçlı bir petrol kaynağına rastlanırsa, hükümet sonucu Meclis'in onayına sunmak koşuluyla petrol satımı konusunda görüşmelerde bulunmakta yetkilidir.*
- e) *İran ulusal çıkarları yer altı ve yer üstü doğal kaynaklara değer atfetmektedir. Bununla birlikte, özellikle güneydeki petrol kaynaklarının İran ulusal çıkarları açısından önemi dikkate alınarak Meclis, yeni bazı önlemlerin alınması için, taraflarla yeni bir görüşme başlatma kararı almıştır.*

²⁶¹ Mark N. Katz, **Russia and Arabia: Soviet Foreign Policy Toward Arabian Peninsula**, Baltimore: The John Hopkins Univ. Press, 1986, s. 147.

²⁶² Kinzer, op. cit., s. 73

²⁶³ İlgili düzenleme için bkz., Shwadran, op. cit., ss. 61-62.

Yukarıda da görüldüğü gibi yasa yalnızca Sovyetlerle varılan anlaşmayı hükümsüz saymakla kalmıyor aynı zamanda AIOC'nin elindeki imtiyazın geçerliliğini de tartışmaya açıyordu. Meclisteki milliyetçi, solcu ve radikal Şii gruplar petrol konusunda ortak bir politika belirleme yanlısıydı. Yasa ayrıca, 1901 yılında D'Arcy'ye verilen ve 1933 yılında yeniden düzenlenen imtiyazın niteliğini de tartışmaya açmış ve petrol kaynaklarının sahipliğini üstlenmişti. Sovyetler İran'ı uyardıysa da Meclisin tavrı değişmedi. Öte yandan yasa kısa sürede Londra'da da bir tedirginlik yarattı. Şirket yetkilileri Tahran ile bir uzlaşmadan yana değildi. Ancak İran Meclisinin direnci karşısında Londra, şirketi 1933 Anlaşması'nın yeni koşullara göre yeniden düzenlenmesi için harekete geçirdi.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hem İran hem de Londra açısından 1933 İmtiyaz Anlaşması'nı modifiye etmek gereksinimi ortaya çıkmıştı. Bu durum, salt değişen uluslararası ekonomik ve politik düzenden kaynaklanmamış; aynı zamanda petrol piyasasında yaşanan gelişmelerden de etkilenmişti. Bu yıllarda diğer petrol üretici ülkelerde “%50-%50” eşit kâr paylaşımı olarak adlandırılan yeni anlaşmaların hızla yaygınlık kazanmış olmasının da İran'ın mevcut anlaşma koşullarını yeterli bulmamasında önemli rol oynamıştır. Özellikle, şirketin üretimden kaynaklanan kâr payını sınırlı düzeyde tutma ve genel rezerv miktarını artırma politikası, petrol gelirlerine bağlı İran'ın ekonomik ve buna bağlı olarak politik yapısını etkilemişti. Nitekim, 1948 yılında şirket Tahran'a ton başı üretim sistemi üzerine kurulu kar dağıtım sisteminde İran lehine yeni bir ayarlamada bulunmayı teklif ettiyse de, öneri reddedildi. Tahran anlaşma için şirkete 3 koşul ileri sürdü. Bunlar a) *Ton başı üretim vergisinin arttırılması*, b) *şirkette çalışan yabancıların sayısında bir azaltmaya gidilmesi*, b) *Üretim maliyetleri baz alınarak İran'a petrol tahsisinin yapılması*. 1949 Mayısına kadar süren müzakerelerin ardından şirket ve hükümet yetkililerince yapılan açıklamalarda, tarafların 1933 İmtiyaz Anlaşması üzerinde değişiklikte bulunmayı kabul ettiği açıklanmaktaydı. Bu açıklamaları takiben iki ay sonra ise 1933 İmtiyaz Anlaşması'na İran lehine bazı değişiklikler getiren *Ek Anlaşma* İran hükümeti temsilcileri ile AIOC temsilcileri arasında Tahran'da imzalandı.²⁶⁴

İran yasalarına göre, anlaşmanın bağlayıcı olabilmesi için Meclis tarafından onaylanması gerekmektedir. Her ne kadar Şah Rıza Temmuz 1949'da hükümeti anlaşmaya zorlamışsa da, Şah'ın Meclis üzerinde elle tutulur bir otoritesi bulunmamaktaydı. Buna rağmen hükümet yasayı Meclis'e sevk etmede gecikmedi. Esasında Şah ve hükümet, yeni seçim dönemine girilmeden önce yasayı onaylatmak için hızlı hareket etmişlerdi. Ancak, yasanın onaylanmasına karşı çıkan Meclis üyeleri, doğrudan yasayı reddetmek yerine, dört gün kürsü işgalinde bulunarak, yasanın onaylanmasını bir sonraki Meclis'e bırakmayı başarmıştı.²⁶⁵ Şah, kendi karşıtlarını yeni Meclis çatısı dışında tutmak için, bazı seçim hilelerine ve politik manevralara başvurduysa da, seçimlere Milli Cephe'nin lideri olarak katılan Dr. Musaddık'ın sekiz arkadaşıyla Meclis'e girmesini engelleyememişti.²⁶⁶ Yeni dönemde İran siyasal hayatında rol oynayan ve petrol endüstrisinin millileştirilmesine destek veren İran muhalefeti, Sovyet karşıtı entelektüellerin desteklediği Kerim Sancabi ve Allahyar Saleh'in önderliğindeki ilerici ve ulusalcı gruplardan; Muzaffer Baki ve Halil

²⁶⁴ Ibid., s. 89.

²⁶⁵ Kinzer, op. cit., s. 93

²⁶⁶ Mark J. Gasiorowski, “The 1953 Coup D'etat in Iran”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol:19, No:3 (Aug., 1987), s. 262.

Maliki'nin önderlik ettiği ve genelde işçi kesimi ile solcu entelektüellere dayanan "İşçi Partisi"; Ayatullah Abdulkasım Keşani'nin önderlik ettiği ve genelde radikal Şiilere, pazar (çarşı) esnafına dayanan Mücahidin İslam Partisi; Meclis dışından ise Fedaiyin İslam ile Sovyet yanlısı Tudeh Partisi tarafından oluşmaktaydı. Dr. Musaddık'ın önderlik ettiği Milli Cephe ise Pan-İranist bir çizgide yer almaktaydı. İran muhalefetinin ortak noktası petrol endüstrisinin millileştirilmesini savunmak ve bir İngiliz kuklası olarak görülen Şah'ın yetkilerini kısıtmaktı.²⁶⁷ Dolayısıyla İran'da Tavus Kuşu Tahtı hariç tüm gruplar bir yandan petrol endüstrisinin millileştirilmesine dönük çabalar içerisindeyken diğer yandan da İngiltere'nin gücüyle ayakta kalan Şah'ın yetkilerini kısma mücadelesi vermekteydiler. Bu aşamanın sonuçları bir sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir.

B. STRATEJİK PETROL REZERVLERİNİN BELİRLEDİĞİ BİR İLİŞKİ: SUUDİ ARABİSTAN-ABD İLİŞKİSİ

II. Dünya Savaşı sırasında Washington'daki karar vericiler Amerikan petrol rezervlerinin kısa bir süre sonra tükeneceğini ve yeni alternatifler bulunmazsa, ABD'nin ihracatçı ülke konumundan petrol ithalatçısı bir ülke konumuna düşeceğine dair raporları birbiri ardına Başkan Roosevelt'e sunmuşlardı. Bunların yanında Texaco ve Socal yöneticileri de Suudi Arabistan petrol rezervlerinin önemine dikkat çekerek, siyasi olarak İngiltere'nin etkisi altında bulunan bu ülkeye Amerikan ilgisini artırmaya çalışmışlardı. Standart Oil of California (Socal) ile Texaco Company'nin yarı yarıya ortak olduğu Casoc 1940 yılında Suudi Arabistan'daki petrol rezervinden beş milyon varil petrol çıkarmıştı. Bir sonraki yıl Suudi Hanedanlığı ve şirket yöneticileri, Suudi petrol rezervlerinin inanılmaz derecede büyük olduğunu açıklamaktaydı.²⁶⁸ Ancak, Roosevelt 1941 Temmuzunda yardımcılara "*İngilizlere söyle, Suudi Arabistan Kralı'na yardım etmelerini bekliyorum. Orası biz Amerikalılar için fazla uzak bir yer*"²⁶⁹ diyerek, Suudi Arabistan'ın güvenliğini üstlenmeye yanaşmamıştı. Gerçekten de 1941-1942 yılı için ABD tek başına dünya petrol üretiminin %62'sini karşılarken, Orta Doğu'daki üretim %5-6 civarında kalmıştı. Başkan, Suudi petrol rezervleri için müttefiki İngiltere ile bir güvensizlik yaşamının doğru olmadığını düşünmekteydi.²⁷⁰

ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik politikasındaki değişimler esas olarak 1942 sonu ile 1943 yılı başında söz konusu oldu. Değişiklik Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Donanma Bakanlığı ve askeri birimlerin ABD'nin yeni petrol rezervlerine yönelme politikasını güçlü bir şekilde desteklemeleri ile petrol şirketlerinin sürekli bir şekilde özellikle Suudi rezervlerinin büyüklüğüne vurgu yapmaları ile başlamıştı. Nitekim İçişleri Bakanı Harold Ickes 1943 yılında yazdığı "Petrolsüz Kalıyoruz" adlı makalede durumu şöyle izah etmişti:

²⁶⁷ Ibid., s. 262.

²⁶⁸ Robert O. Keohane, "State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s", **International Organization**, Vol: 36, No:1 (Winter, 1982), s. 168.

²⁶⁹ Yergin, op. cit., s. 376

²⁷⁰ Keohane, "State Power..", op. cit., ss.167-168.

*“Eğer bir gün III. Dünya Savaşı olursa, bu savaşta başkasına ait petrolle savaşmamız gerekecek, çünkü o güne kadar Birleşik Devletler’de hiç petrol kalmayacak. Dünya petrol imparatorluğunun simgesi ve üstünlük sembolü olan “taç” bugün Amerika’nın başında... Ne var ki şimdi bu taç gözümüze doğru düşüyor.” Aynı kaygıları taşıyan Dışişleri Bakanlığı’nın İktisadi İşler Danışmanı Herbert Fies ise “yaptığımız her durum değerlendirmesinde, ne zaman belirli bir noktaya ve yere ulaştık kararsızlık içinde yazmaya ara verir, kalemimizi bırakırdık; bu belirli nokta Orta Doğu’ydu”.*²⁷¹

Amerikalı politikacıların ve analistlerin çoğu, var olan rezervlerin II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD ve Avrupa’nın ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz olacağına inanıyordu. Özellikle, ABD’nin bu üretiminin 1960’lardan sonra ülkeyi ciddi bir petrol ithalatçısı ülke konumuna getireceğini; bunun da ülkenin güvenlik stratejisini ciddi şekilde etkileyeceğini varsaymaktaydılar. Başkan Roosevelt dahil, Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve askeri birimler başka petrol kaynakları saptamak için yoğun bir çalışma yürütülmesi konusunda hem fikirdiler. Beyaz Saray’ın desteğini arkasına alan İçişleri ve Petrol Bakanı Ickes’in öncülüğünde bir çalışma başlatıldı. Dışişleri Bakanlığı’nın İktisadi İşler Danışmanı Herbert Fies’in yönettiği bu çalışma, ihtiyaç duyulan petrolü sadece bir bölgenin karşılayabileceği sonucuna vardı: *“Durum her yönüyle incelenince ibre bir nokta ve yerde dönüp durdu: Orta Doğu”.*²⁷²

Petrol şirketlerinin de etkisiyle 1943 Şubatında Amerikan hükümeti Suudi Arabistan’a Borç ve Kiralama Yasası çerçevesinde yardım yapılması kararı aldı. Bunun karşılığı olarak Cacos şirketi de piyasa fiyatlarının altında bir rakamla ABD’ye petrol satma garantisi verdi.²⁷³ 18 Şubat günü ise, Başkan Dışişleri Bakanlığı’na Kral İbni Suud’a Kiralama Yasası çerçevesinde yardım yapılması talimatı vermişti.²⁷⁴ Mart ayında Amerikan hükümeti Suudi Arabistan merkezli yeni dış petrol politikasını oluşturmak için doğrudan harekete geçmişti. Bu konuda Amerikan bürokrasisinde üç farklı projenin zamanla uygulamaya konulduğu görülmektedir. Birinci proje 1943 yılında Dışişleri Bakanlığı’nın İktisadi İşler Danışmanı Herbert Fies’in öncülük ettiği ve doğrudan Suudi petrol imtiyazının hükümetçe alınmasını öngören plandı. Plan Dışişleri Bakanlığı’nın yanında İçişleri Bakanlığı, Savunma Bakanlığı, Savaş Bakanlığı, Donanma Bakanlığı, Savaş Seferberliği Ofisi gibi askeri birimlerin de desteğini almıştı.²⁷⁵ Plan doğrultusunda Amerikan hükümeti doğrudan Amerikan Casoc şirketini satın almaya yöneldi. 1943 yazında Başkan tarafından onaylanan plan doğrultusunda yönetim Texaco ve Social’ın Casos’daki

²⁷¹ Yergin, op. cit., s. 377

²⁷² Michael T.Klare, “Savaşın Jeopolitiği”, Çev.: Ali Ekber, [http://www.kozmopolit.com/Irakspecial/MTKlare.html\(e.t.07.08.2005\)](http://www.kozmopolit.com/Irakspecial/MTKlare.html(e.t.07.08.2005))

²⁷³ Keohane, “State Power...”, s. 170.

²⁷⁴ 1943-1946 arasında Kral’a 17.5 milyon dolarlık destek verilmişti, bkz., Joe Stork, “Saudi Arabia and the US”, **MERIP Report: Saudi Arabia on the Brink**, No: 91 (Oct., 1980), s. 24.

²⁷⁵ Keohane, “State Power...”, s. 171.

hisselerini alma konusunda şirketlerle bir anlaşmaya vardı.²⁷⁶ Ancak anlaşma özellikle diğer petrol şirketlerinin muhalefeti dolayısıyla aynı yılın sonunda rafa kaldırıldı.²⁷⁷

Projenin başarısızlığa uğramasının ardından 1943 yılı sonunda Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve askeri birimlerce desteklenen ve İngiltere ile Amerikan hükümetinin Orta Doğu petrollerinin paylaşımı konusunda bir anlaşmaya varmalarını öngören yeni bir plan hayata geçirildi. Daha önce de ifade edildiği gibi İngiliz hükümetinde Amerikan tarafının Savaş sonrası dönemde Orta Doğu'daki petrol çıkarlarını tek taraflı olarak denetim altına almaya çalışacağı konusunda bir tedirginlik vardı. Bu konudaki kuşkuğu Başkan Roosevelt'e doğrudan yazdığı bir mektupta Churchill şu şekilde dile getirmekteydi: *"Burada bazı çevrelerde Birleşik Devletlerin bizi Orta Doğu'daki petrol varlığımızdan mahrum bırakacağı korkusu var. Unutulmamalıdır ki diğer bir çok şeyler gibi donanmamızda tüm petrol ihtiyacı için Orta Doğu'ya güvenmektedir."*²⁷⁸ Churchill'in ifade ettiği kuşkuğun temelinde bazı Amerikalı şirketlerin İran hükümeti ile yeni bir petrol imtiyazı anlaşması konusunda görüşmelerde bulunması vardı. Kuşkuğu gidermek amacıyla Başkan Roosevelt Amerikan önerisini: *"İran petrolü sizindir. Irak ve Kuveyt'teki petrolü bölüşeceğiz. Suudi Arabistan petrolüne gelince, oradaki petrol bizimdir"* şeklinde Londra'ya sundu. Taraflar paylaşım konusunda anlaşmışlardı.²⁷⁹ Projeyi hayata geçirmek için Başkan Roosevelt, Yalta Konferansı'nın ardından Şubat 1945'te Suudi rejiminin kurucusu Kral Abdül Aziz Suud ile Süveyş Kanalı'nda bir ABD savaş gemisinde buluştu. Görüşmenin ayrıntıları hiçbir zaman basına açıklanmamış olmakla birlikte Roosevelt'in Suudi petrolüne ayrıcalıklı erişim karşılığında Kral'a ABD koruması garanti ettiği bir çok yazar tarafından belirtilmektedir.²⁸⁰ Ancak bu planda farklı nedenlerle diğeri gibi uygulanamadı.

Suudi petrol rezervlerini elinde tutmak isteyen Amerikan yönetimi son olarak Suudi Arabistan rezervleri üzerinde tümü Amerikalı petrol şirketlerinden oluşan bir denetim kurma planını hayata geçirdi. New Jersey ve Mobil'in de lobi çalışmalarının etkisiyle Suudi imtiyazını elinde tutan Cacos şirketi ile bu iki şirket arasında yeni bir ortaklık anlaşması imzalandı. Suudi Arabistan'daki petrol imtiyaz hakkının Texaco (%30), Socal (%30), New Jersey (%30) ve Mobil (%10) arasında bölüşümünü öngören anlaşmasının imzalanmasının ardından Aramco adını alan yeni şirket aynı zamanda Yönetimin istediği Suudi Arabistan'dan Akdeniz'e petrol taşıyacak bir petrol boru hattı inşa etmeyi taahhüd etmişti.²⁸¹ Anlaşmanın ardından Dahran'da Aramco danışmanı sıfatıyla çalışmaya başlayan kişi ise 1945 yılında Kral Suud ile Başkan Roosevelt arasındaki görüşmede çevirmenlik görevini üstlenen Kudüs doğumlu Albay William Eddy'di.²⁸² Anlaşmanın

²⁷⁶ Bu konuda hükümet ilk başlarda şirketlere ait olan hisselerin tümünün satılmasını önermiş; ancak, taraflar arasında devam eden müzakereler sonucu Birleşik Devletlerin 40 milyar dolar ödeyerek Socal'ın üçte birlik hissesini alma konusunda anlaşmışlardı. Elde edilecek fonlar Ras Tanura'da yeni bir rafineri inşasında kullanılacaktı. Taraflar ayrıca, Socal'ın petrol üretiminin barış zamanında %51'ini, savaşta ise %100'ünü alma hakkına sahip olması konusunda anlaşıyorlardı. Bkz.: Ibid., ss. 171-172; Yergin, op. cit., s. 379.

²⁷⁷ Nitekim, New Jersey'in dışında Texaco yetkilileri ile pazarlıkların sürdüğü 15 Ekim günü Mobil adına Bakan Ickes'le doğrudan bir görüşme yapan John Brown "hükümetin doğrudan rekabet etme fikrini beğenmediğini" belirtmişti. Bkz.: Keohane, "State Power..", op. cit., s.173

²⁷⁸ Yergin, op. cit., s. 382.

²⁷⁹ Keohane, "State Power..", s.174.

²⁸⁰ Konuyla ilgili bkz., Klare, "Savaşın...", loc. cit.; Yergin, op. cit., ss. 384-385.

²⁸¹ Keohane, "State Power..", op. cit., ss. 178-179.

²⁸² Robert Vitalis, "The Closing of the Arabian Oil Frontier and the Future of Saudi-American Relations", **Middle East Report: The Arabian Peninsula**, No: 204 (Jul.-Sep., 1997), s. 17.

imzalandığı saatlerde Başkan Truman da Kongre’de daha sonraları Truman Doktrini olarak anılan konuşmasında ABD’nin politikasının, özgür insanların iç ve dış baskılara karşı desteklenmesi doğrultusunda olması gerektiğini vurgulayarak bu tür baskılarla karşı karşıya olan ülkelere ekonomik ve malî yardım yapılmasının zorunlu olduğuna açıklamıştı. **ABD, Truman Doktrini sonrası Amerikan petrol çıkarlarının korunması konusunda Suudi Krallığı’nın ayrıca Amerikan askeri gücü ile korunması için harekete geçmekte gecikmemişti. Aramco anlaşmasını takiben 1947’de Suudi Arabistan ile askeri üs ve 1949’da Bahreyn ile liman kolaylığı öngören birer güvenlik anlaşması imzalandı.**²⁸³ Washington, Aramco’nun Suudi Arabistan’daki faaliyetlerinden hem ekonomik hem de politik bir avantaj elde etmişti. Nitekim 1949 yılında Aramco şirketi Suudi Arabistan hükümetine 38 milyon dolar vergi öderken aynı yıl kendi hükümetine 43 milyon dolar vergi ödemişti.²⁸⁴ Sonuç olarak iki ülke arasında petrol dolayısıyla kurulan stratejik ilişki uzunca yıllar sürecek bir ittifakın da temelini oluşturmuştur.

C. BİRİNCİ ARAP-İSRAİL SAVAŞI: İSTİKRARSIZLAŞAN ORTA DOĞU’DA PETROLÜN SİYASAL AMAÇLAR İÇİN KULLANILMASI

Arapların petrolü siyasal amaçlar için kullanma politikası 1940’lara kadar geri götürülebilir. II. Dünya Savaşı yıllarında Suudi Arabistan’ın önemli bir petrol rezervi ülkesi olduğu yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkınca Amerikan Başkanı Roosevelt, Yalta Konferansı sonrası Suudi Kralı İbn-i Suud ile görüşmek üzere Mısır’da bir görüşme gerçekleştirmişti. İbn-i Suud ile Başkan Roosevelt arasında süren görüşmeler sırasında petrol sorunu, Amerikan güvencesi ve Yahudi sorunu gündeme gelmiş; İbn-i Suud ilk iki konu üzerinde ABD ile birlikte çalışmak istediğini açıkça ifade etmişti. Ülkesine gösterilen ilginin petrol kaynaklı bir politika olduğunun farkında olan Kral, İngiliz egemenliğinin Amerikan güvencesi ile dengelenmesinin destekleneceğini belirtmişti. Ancak, konu Yahudi sorununa gelince İbn-i Suud Amerikan Başkanı’na Savaşın her nasılsa sağ kurtulmayı başarmış Yahudilere Filistin’den ziyade Almanya’da bir yurt verilmesini teklif etmişti.²⁸⁵ Suudi Arabistan hem İslam dünyasındaki özel yeri hem de Hac gelirlerinin o dönem de Krallık için önemli bir gelir kaynağı olmasının da etkisiyle Filistin topraklarında bir Yahudi yurdu kurulması projesine karşı çıkmıştı. Kişisel olarak da Yahudi yurduna karşı olan Kral Abdülaziz 1947 Aralık ayında bölgedeki askeri hareketliliğin Aramco imtiyazını tehlikeye soktuğunu Cidde’deki Amerikan Büyükelçisine söylemiştir. Aynı tarihlerde Amerikan silahlarını istemesine rağmen Washington, Kral’ın taleplerine olumlu yaklaşmamıştı. İsrail’in kurulmasını takip eden aylarda Aramco Başkanı Terry Duce, ABD’nin İsrail’e askeri yardımlarının devam etmesi durumunda Kral Abdülaziz’in imtiyazı bitirme tehdidinde bulunduğunu ifade etmekteydi.²⁸⁶ Ancak, halen ciddi bir ekonomik kriz içerisinde olan, üzerinde İngiliz askeri varlığının tehdidi bulunan ve Savaş yılları boyunca Amerikan yardımı alan bir ülkenin Kral’ı olan Abdülaziz’in Yahudiler konusunda Amerika ile çatışması sözkonusu değildir.

İsrail’in kurulmasından sonra ise 1948’de başlayan Arap-İsrail Savaşı 1949 yılına gelindiğinde İsrail’in Araplar karşısında üstünlüğüyle sonuçlanmıştı. Kudüs’ün bir bölümünü de

²⁸³ Arı, **Irak, İran ve ABD...**, op. cit., s. 219

²⁸⁴ Mosley, op. cit., s. 155.

²⁸⁵ Yergin, op. cit., s. 385

²⁸⁶ Josh Pollack, “Saudi Arabia and the United States: 1931-2002”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol: 6, No:3 (Sep., 2002), s. 81.

ele geçiren İsrail birlikleri, Mısır ve Suriye birliklerine ağır bir darbe indirmişti. Sonuç olarak I.Arap-İsrail Savaşı sonuçları açısından, etkileri günümüze kadar sürecek olan bir çok sorunu ortaya çıkarmıştı. Bunlar arasında en önemlisi elbetteki Filistin sorunudur. Filistin sorunu bölgedeki Arap ülkelerinin Batı ile, özellikle ABD ve İngiltere gibi ülkelerle olan ilişkilerinde önemli bir sorun olmuştur. Nitekim, İsrail karşısında askeri anlamda bir başarı sağlayamayan Arap güçleri, aynı oranda ellerinde bulunan ekonomik kaynakları İsrail'e ve İsrail'e destek veren Batılı ülkelere karşı politik nedenlerle kullanmaya çalışmışlardır.

İsrail'in kurulmasından sonra Arap devletleri İsrail'e duydukları tepkiyi Batılı petrol şirketlerine yöneltmişlerdi. Irak hükümeti, İsrail'in kurulmasının ardından Akdeniz'e petrol ihraç güzergahı olan Kerkük-Haifa hattından petrol ihraç etmeyi durdurmuştu. Irak, hem İsrail'in varlığını tanımadığından hem de IPC'nin bağlı olduğu ülkelerin İsrail'e verdiği desteğe bir tepki olarak Akdeniz'e İsrail üzerinden petrol ihraç etmeyi kesmişti. Daha sonraki yıllarda bu sefer Akdeniz'e Suudi petrolünün ihraç edilmesi gündeme gelmişti. Aramco'nun yürüttüğü proje, S. Arabistan petrolünün Suriye ve Lübnan üzerinden Akdeniz'e ulaştırılmasını amaçlamaktaydı. Ancak, Suriye hükümeti kendisini petrolde önemli bir transit ülke konumuna getirecek projeyi reddetmiştir. Suudi petrol sahalarının Amerikan şirketleri tarafından işletildiği öne süren Suriye hükümeti, ABD'nin İsrail'e verdiği desteğe bir tepki olarak böyle bir karar almıştı.²⁸⁷

Diğer yandan Arap ülkeleri Arap Birliği çerçevesinde İsrail sorunu ile petrol politikası arasındaki ilişkiyi vurgulayan düzenlemelere gitmişlerdi. Savaştan sonra Filistin sorununu ana gündem meselesi haline getirmiş bulunan Arap Birliği Teşkilatı, Filistinli mültecilerin sosyal ve politik olarak desteklenmesi yönünde kararlar alırken, 1951 yılında İsrail'e karşı uyguladıkları petrol ambargosu programını organize etmek için Arap petrol uzmanlarından oluşan bir Arap Petrol Uzmanları Alt Komitesi'ni kurdular. 1952 yılında Mısır, Lübnan, Irak, S. Arabistan ve Suriye'nin katılımıyla çalışmalarına başlayan Komite, Arap ülkelerinde faaliyet gösteren şirketlerin İsrail'e petrol satmamasını denetlemekle görevlendirilmişti. Çalışmalarını daha sonraki yıllarda derinleştiren Komite, 1954 yılında petrol konusunda ortak bir politika belirlemesini Arap Birliği ülkelerine tavsiye etmiştir. Arap Birliği Konseyi de Komite'nin tavsiye kararını 20 Ocak 1954'te onaylamıştı. Bununla birlikte petrol politikası konusunda Arap Birliği ülkeleri arasında bir eşgüdüm sağlamak amacıyla, yılda en az bir sefer düzenli toplantıların yapılması kararlaştırılmıştı. İsrail'e petrol ambargosunu denetlemek amacıyla kurulan Komite'nin kısa sürede Arap Birliği ülkelerinin petrol politikaları arasında bir eşgüdüm sağlamaya çalışması önemli bir gelişmeydi.²⁸⁸ Arapların petrol ile Filistin sorunu arasında 1940'larda kurduğu ilişki, bundan sonraki süreçte daha da kesin çizgilerle ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak I. Arap İsrail Savaşı'ndan sonra tüm Arap ülkelerinde Batı karşıtı toplumsal muhalefetin güçlendiği görülmektedir. Askeri birimler içerisinde de destek bulan bu akımlar, 1950'li yıllarda Mısır, Suriye ve Irak'ta rejim değişikliklerine yol açarken, Ürdün ve Lübnan'da siyasal istikrarsızlığa yol açtığı görülmektedir. Arap milliyetçiliğinin tüm Arap Orta Doğu'sunda

²⁸⁷ A. F. Alhajji, "The Failure of the Oil Weapon: Consumer Nationalism vs. Producer Symbolism", s. 4 [http://www2.onu.edu/~aalhajji/ibec385/oil_weapon2.htm\(e.t.08.06.2005\)](http://www2.onu.edu/~aalhajji/ibec385/oil_weapon2.htm(e.t.08.06.2005)). Makaleye ayrıca **Bridges Dergisi**, Vol: 11, No: 1/2 (Spring/Summer 2004) ulaşılabilir.

²⁸⁸ Tarık N. Gündüz, **Arap Devletler Teşkilatı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: SBF, 1967, s. 172.

güçlenmesinde ve siyasal istikrarsızlıklara yol açmasında belki de en önemli faktörlerden biri Nasır'ın Arap milliyetçiliği odaklı bir siyaset anlayışını 1952'den itibaren Mısır'ın dış politikası haline getirmesidir. 1950'li yıllarda tüm Arap başkentlerinde hemen hemen hergün İsrail ve ABD karşıtı düzenlenen gösteri ve eylemlerin temel özelliği milliyetçi liderlerin posterlerinin yanında Batıya ait olan petrol şirketlerine duyulan öfkenin dışa vurulmasıydı. Öte, yandan 1952'de Mısır'da iktidarı ele geçiren Nasır ve arkadaşları ise, Arap milliyetçiliğinin bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. İyi bir hatip olan Nasır'ın Arapların Sesi adlı radyosunda Arap Dünyasında Batı karşıtı ve Arap Birliği'ni savunan konuşmalarıyla tüm Arapleri etkisi altına alabilmiş biriydi. Saddam'dan Kaddafi'ye kadar geleceğin bir çok Arap liderlerinin ortaya çıkmasında Nasırızmin etkisi oldukça büyük olmuştur.²⁸⁹ Bu anlamda Nasır'ın prestiji ya da Nasırızmin gücü bütün Arap liderlerinden önce Arap birliği fikrini savunmasıyla artmıştı. Nasır aynı zamanda Arapların petrol silahını kullanarak İsrail'i ve onu destekleyen Batı'yı cezalandırması yönünde büyük bir kampanya yürüten ilk Arap lideri olması açısından da önemli bir isimdi. Bunun sonucunda Arap ülkeleri Kahire'nin liderliğinde Arap Birliği içerisinde ortak bir petrol politikası belirleme çalışmalarını hızlandırmışlardır. 1952 yılında Mısır, Lübnan, Irak, S. Arabistan ve Suriye'nin katılımıyla çalışmalarına başlayan Petrol Komitesi, Nasır'ın Mısır'da iktidarı ele geçirmesiyle ortak bir Arap petrol politikası üzerine daha ciddi durmaya başlamıştır. Bu bağlamda ilk başlarda İsrail'e petrol ambargosunu denetlemek amacıyla kurulan Komite'nin Nasır'ın da etkisiyle kısa sürede Arap Birliği ülkelerinin petrol politikaları arasında bir eşgüdüm sağlamaya çalışması önemli bir gelişmeydi.²⁹⁰ Sonuç olarak Arap ülkelerinin petrol ve Filistin sorunu arasında 1940'larda kurduğu ilişki, bölgede Batı karşıtı muhalefetin iktidara gelmesi ile birlikte petrolün siyasal amaçlar için kullanılması stratejisinin temelini oluşturmuştur.

IV. İRAN'DAN MISIR'A ORTA DOĞU'DA TAŞLAR YERİNDEN OYNUYOR: YENİ PETROL DÜZENİ TALEPLERİ

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Sovyetler Birliği ve ABD iki büyük güç olarak ortaya çıkmasına karşın, Orta Doğu'da en etkin kuvvet hâlâ İngiltere idi. İngiliz güçleri 1950'li yılların başında bile tüm Arap Yarımadasını ve Tahran'ı askeri, ekonomik ve politik olarak etkileyebilen bir güç olma konumunu sürdürmekteydi. Yalnızca Suudi Arabistan Amerikan Aramco'nun yatırımları nedeniyle bu etkinin dışına çıkabilmişti. Buna karşın Batı ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir mücadelenin başlayacağı, II. Dünya Savaşı bitimini takip eden aylarda ortaya çıkmış ve buna paralel olarak ABD'den mali destek alan İngiltere'nin de bu mücadelede Batı'nın liderliğini üstlenemeyeceği belli olmuştu. İngiltere'nin ekonomik ve askeri kapasitesinin üstünde bir yayılma gösterdiği ve Orta Doğu'yu tek başına idare edemeyeceği ilk başlarda İran ardından da Mısır'da ortaya çıkan Londra karşıtı hareketlerin iktidara gelmesiyle anlaşılmıştı. İngiltere karşıtı muhalefet hareketlerinin en önemli özelliği milliyetçi ve anti sömürgeci bir karakterde olmasıydı ve bu

²⁸⁹ Sürgündeki milliyetçilerin büyük bir kısmına kucak açan Kahire'de Nasır ve Nasırızım'e karşı büyük bir hayranlık vardı. Kahire sokakları ve Lise-Üniversite koridorları hemen hemen her gün İsrail ve ABD karşıtı gösteri ve eylemlere sahne oluyordu. O dönemler Mısır'da bulunan ve gelecekte Irak'ın başına geçen Saddam'ın Nasır'dan etkilenen liderlerden yalnızca biriydi, bkz., Said K. Aburish, **Saddam Hussein: The Politics of Revenge**, London: Bloomsbury Publishing, 2000, s. 50.

²⁹⁰ Gündüz, "Arap...", op. cit., s. 172.

çerçevede İngiltere ve Fransa en önemli iki sömürgeci güç olarak görülmekteydi.²⁹¹ II. Dünya Savaşı sonrası dönemde askeri ve ekonomik olarak zayıflamasının etkisiyle çözülmeye başlayan Birleşik Krallığın Orta Doğu'da tutunma çabalarına, ilk önce Dr. Musaddık liderliğindeki İranlı milliyetçi gruplar karşı çıkmışlardı. İranlı milliyetçiler Tahran üzerindeki İngiltere'nin etkisini ortadan kaldırmak için İran petrol endüstrisini millileştirmeyi denemişlerse de, bunda başarıya ulaşamamışlardı. Dr. Musaddık'ın ardından sahneye çıkan Nasır, Musaddık'ın başaramadığını başararak, Süveyş'teki İngiliz güçlerini ülkeden çıkartmış ve bir Fransız-İngiliz ortaklığı olan ve en önemli petrol ihraç güzergahını kontrol altında tutan Süveyş Kanal Şirketi'ni millileştirmişti. Süveyş'in ardından bu sefer İngiliz çıkarları Irak topraklarında 1958 yılında General Kasım önderliğinde bir grup Iraklı askerin darbesiyle son bulacaktı. Tüm bunlar esasında İngiltere'nin petrol ve petrol güzergahlarını güvence altına alma politikasına indirilmiş darbelerdi. Şimdi kısaca bu krizler üzerinde duralım.

A. İRAN-İNGİLTERE GERGINLIĞI: AIOC'IN MİLLİLEŞTİRİLMESİ

Daha önce de belirtildiği gibi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hem İran hem de İngiltere hükümeti, 29 Nisan 1933'te yapılan anlaşmayı modifiye etme çerçevesinde görüşmelere başlamış ve 1949 yılında 1933 imtiyaz anlaşmasına ek oluşturacak bir anlaşma konusunda mutabık kalmışlardı. Ancak Şah'ın tüm baskılarına rağmen Ek Anlaşma'yı onaylamayan Meclis,²⁹² 20 Haziranda Ek Petrol Anlaşması'nı incelemek üzere Dr. Musaddık Başkanlığında bir Petrol Komitesi kurma kararı almıştı. Petrol Komitesi, petrol gelirlerinin paylaşımı ve petrol şirketinin faaliyetleri üzerine hazırladığı detaylı raporu Kasım 1950'de Meclis'e sundu. Rapor hakkında Meclis'te bir konuşma yapan Dr. Musaddık, Ek Petrol Anlaşması'nın İranlıların aleyhine olduğu ve İranlıların çıkarlarını korumadığını ifade etti. Raporun ardından Petrol Komitesi yeni bir anlaşmanın çerçevesini belirleme çalışmasını başlattı.²⁹³ Aynı dönemde Suudi Arabistan ve Irak'ta meydana gelen gelişmeler de Petrol Komitesi'nin Ek Anlaşma'ya olan bakışını ciddi şekilde etkilemişti. Suudi yetkililer ile tümü Amerikalı olan Aramco arasında yürütülen görüşmelerin sonucunda taraflar arasında kârın %50-%50 bölüşülmesi yönünde bir anlaşma imzalanmıştı. Bu sayede Suudi Arabistan'ın 1949 yılında 39.2 milyon dolar alan petrol geliri de 1950 yılında 111.7 milyon dolara çıkmıştı.²⁹⁴ Irak hükümetiyle de İngiliz şirketinin karşı çıkmasına rağmen yeni bir kâr paylaşım anlaşması imzalanmıştı.

²⁹¹ Bu noktada şunu belirtmek gerekirse İngiltere karşıtı muhalefet hareketlerinin kökenleri Orta Doğu'da II. Dünya Savaşı öncesi döneme dayanmaktaydı. Ancak güçlü bir siyasal hareket haline gelmeleri Savaştan sonraki döneme rastlamaktadır. Bu konuda bkz., Israel Gershoni- James Jankowski (ED), **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East**, New York: Columbia University Press, 1997.

²⁹² Seçimlerden sonra Şah, AIOC ile imzalanan Ek Anlaşma'nın Meclis'te onaylanması için harekete geçmekte tereddüt etmedi. İlk etapta Saray'a yakın Muhammed Said'e hükümeti kurma görevi verdi; ancak, Said'in Ek Anlaşma'yı Meclis oylamasına sokmak istememesi üzerine, onu gene Saray'a yakın Ali Mansur'la değiştirdi. Şah ile Meclis arasındaki gerginliğin tırmandığı günlerde İngiltere hükümeti Tahran'a Sir Francis Shepherd adında, diplomatik tecrübesini El Salvador, Haiti, Peru, Belçika Kongosu ve Doğu Hint Antilleri gibi ya diktatörler ya da yabancı güçler tarafından yönetilen bölgelerde kazanmış yeni bir büyükelçi gönderdi. Tahran'da hemen çalışmalarına başlayan Sir Shepherd, Londra'ya çektiği telgrafta Şah'ın Başbakan Mansur'a "Ek Petrol Anlaşması'nı en kısa zamanda yürürlüğe girmesi sağlanmasını" emrettiğini, ancak Başbakan Mansur'un Şah'ın emirlerini yerine getirebilecek kadar güçlü biri olmadığını" rapor etmişti. Bkz.: Kinzer, op. cit., s. 96.

²⁹³ Shwadran, op. cit., ss. 89-90

²⁹⁴ Galvani- Johnson ve diğerleri, op. cit., ss. 6-7.

1951 başında Petrol Komitesi hazırladığı yeni raporda, AIOC ile yeni bir anlaşmanın mümkün olamayacağını ve İranlıların refahı ve mutluluğu için şirketin millileştirilmesini önerdi. Öneriyi Meclisin gündemine almayan Başbakan Razmara 7 Mart tarihinde, aşırı radikal Şii Fedayin-i Islam militanı tarafından öldürüldü.²⁹⁵ Şah, Razmara'nın öldürülmesini takiben Petrol Komitesi 8 Martta petrol endüstrisinin millileştirilmesine yönelik bir yasa tasarısını Meclise sundu. 8 Mart 1951'deki tavsiye kararı doğrultusunda 15 Martta Meclis, 20 Martta da Senato millileştirme yasasını onayladı. Yasa şu ifadeleri içermekteydi: “İran, ulusun refahı ve mutluluğu için ve dünya barışının güvenliği gagesiyle, ülkenin her tarafındaki petrol endüstrisinin istisnasız tüm alanlardaki faaliyetleri millileştirilmiştir. Bu anlamda tüm petrol arama, çıkarma ve işletme operasyonları hükümet eliyle yürütülecektir”. Millileştirme yasasının Meclis'te onaylandığı günlerde İran hükümetine bir nota veren İngiltere, şirketin elinde bulunan imtiyazın süresi dolmadan faaliyetlerine son verilip millileştirilemeyeceğini ve şirketin faaliyetlerine yasal prosedür içerisinde son verilmediğinden millileştirmenin yasal olmadığını belirterek 1933 Anlaşması'nın XXII. maddesine istinaden, sorunun taraflar için bağlayıcılığı olan hakeme götürülmesini talep etmişti. İngiliz hükümeti şirketin yasal haklarının Londra tarafından korunacağını ayrıca belirtmişti.²⁹⁶ İngiltere hükümeti deniz aşırı en büyük gelir getiren şirketi olan AIOC sayesinde komünist olmayan bölgelerdeki petrol ticaretinin en az 1/3'ünü kontrol etmekteydi. Londra'nın bir diğer amacı da kendisini askeri ve politik olarak tekrar “büyük güç” statüsüne yükseltmek için sürdürülebilir ekonomik bir geliri kaybetmemektir.²⁹⁷ Bu süreci İngiltere'nin muhalefetine rağmen 28 Nisan 1951'de Dr Musaddık'ın Başbakanlığa gelişi ve 1 Mayıs 1951 tarihinde de Şah Muhammed Rıza'nın AIOC'un elindeki imtiyazı iptal eden ve onun yerine İran Ulusal Petrol Şirketi'ni kuran yasayı onaylaması takip etti.²⁹⁸

1. Uluslararasılaşan Millileştirme Girişimi: Musaddık Krizi

İran'ın tüm petrol sanayisini millileştirme kararı, bu ülkenin İngiltere ile zaten gergin olan ilişkilerinin kopmasına yol açtı. İngiliz Dışişleri Bakanı Herbert Morrison Başbakan Musaddık'a gönderdiği özel bir mesajda, İran hükümetinin şirkete karşı taraflı hareketlerde bulunmaktan kaçınmasını ve sorunu görüşmeler yolu ile çözmesini önerdi. Bu mesajı daha sonraki günlerde daha sert bir dille yazılmış ikinci bir mesaj izledi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kaleme alınan yazıda, şirketin merkezinin Londra'da olduğu, hisselerinin büyük çoğunluğunun İngiltere Devletine ait olduğu ve İngiltere hükümetinin şirketin çıkarlarını koruyacağı ifade edildi. Tüm bunlara karşın Başbakan Musaddık, sorunun doğrudan bir egemenlik sorunu olduğunu ve İran toprakları üzerinde tek egemen otoritenin İran hükümeti olduğunu ve İran hükümetinin bunu bir üçüncü güçle paylaşmaya niyetli olmadığını açık bir dille İngiltere'ye ilettili.²⁹⁹

Batı Bloğunun liderliğini üstlenen Amerikan tarafı ise soruna ilk başlarda tarafsız kalma yönünde bir politika ile yaklaşmıştı. Truman hükümeti bir yandan sorunun görüşmeler yolu ile

²⁹⁵ Daha sonraki yıllarda, suikast zanlısı olarak yakalanan Halil Tahmasbi adlı bir marangozun kullandığı silahın, cinayette kullanılan silah olmadığı ve büyük bir olasılıkla Başbakanın yalnızca ordu birlikleri tarafından kullanılan Cold marka bir silahtan çıkan kurşunla öldürüldüğü öne sürülmüştü. Bkz.: Kinzer, op. cit., ss. 103-104

²⁹⁶ Shwadran, op. cit., s. 91.

²⁹⁷ Steve Marsh, “The Special Relationship and the Anglo-Iranian Oil Crisis: 1950-4”, **Review of International Studies**, Sayı: 24 (1998), s. 536.

²⁹⁸ Mosley, op. cit., s. 163

²⁹⁹ Shwadran, op. cit., s. 92

çözümlemesini taraflara tavsiye ederken diğer yandan da İngiltere'den millileştirmeyi kabul etmesini istemişti. Washington'un krizin derinleştiği aylarda sorunun İran'ın içişlerini ilgilendiren bir sorun olduğunu vurgulaması, açıkçası İngiltere ve ABD'nin İran petroleri konusunda farklı düşüncülerini ortaya koymuştu.³⁰⁰ Esasında Orta Doğu'da kendi ekonomik etki alanını oluşturmak isteyen ABD'nin politikasını 1944 yılında Culbertson Mission şu sözlerle açıklamıştı: “*Bizim ne İngiltere'nin küçük ortağı olmamız ne de İngiltere'nin liderliği yanında az veya çok bir pozisyon belirlememiz beklenmelidir*”. Kasım 1951'de ABD Dışişleri Bakanı Acheson da İran krizinin Birleşik Krallığın gücünün düşüşte olduğunu gösterdiğini ifade etmişti.³⁰¹ Bu nedenle İngiltere'nin beklentilerinin aksine Amerikan hükümeti ilk başlarda AIOC'un arkasında yer almayı ekonomik ve politik çıkarlarına uygun bulmadı.³⁰²

Millileştirme kararının ardında bölgede yükselen gerginliğin görüşmeler yolu ile çözülemeyeceği anlaşılınca İngiliz hükümeti, sorunu, önce Uluslararası Adalet Divanı'na ardından da Güvenlik Konseyi'ne taşıdıysa da, bu iki örgütten istediği desteği alamadı.³⁰³ Basra Körfezi'nde petrol krizinin tırmanması üzerine devreye giren Truman yönetimi, tarafları uzlaştırmaya çalıştı.³⁰⁴ Truman'ın Başbakan Musaddık'tan sorunu diyalog yolu ile çözmesini talep etmesi üzerine başlayan görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine bir açıklama yapan İngiltere Dışişleri Bakanı H. Morrison, İran'daki Büyük Britanya vatandaşlarının can güvenliğini sağlamak için İngiltere hükümetinin askeri güç kullanabileceğini ifade etti.³⁰⁵

Körfez'de savaş rüzgarlarının estiği günlerde Başkan Truman'ın araya girmesiyle taraflar arasında yeni bir müzakere süreci başlamışsa da, bu konuda bir gelişme sağlanamadı.³⁰⁶ İran hükümetine göre yeni bir petrol düzeni, a) petrol satımında İngiltere'ye hiçbir ayrıcalık tanımayan,

³⁰⁰ Ibid., s. 93; Mosley, op. cit., s. 167.

³⁰¹ Steve Marsh, “The United States, Iran and operation 'Ajax': Inverting Interpretative Orthodoxy”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 39, No: 3 (July 2003), s. 7.

³⁰² Marsh, “The Special..”, op. cit., s. 534

³⁰³ İngiltere, 26 Mayıs 1951'de İran hükümetinin bir İngiliz şirketinin şahsında İngiltere'nin ulusal çıkarına karşı hukuk dışı bir uygulamada bulunduğu iddiasıyla konuyu Divana taşımıştı. Ancak Uluslararası Adalet Divanı, Londra'nın beklentilerinin aksine 5 Temmuz 1951'de verdiği kararda Divanın soruna bakmaya yetkili olmadığını açıklamıştı. Divanın bu konudaki yetkisini tanımadığını daha önce açıklayan İran hükümeti ise Divanın soruna bakmaya yetkili olmadığını açıklayan kararını memnuniyetle karşılamıştı. Bkz.: Yuen-li Liang, “The Question of Domestic Jurisdiction in the Anglo-Iranian Oil Dispute Before the Security Council”, **The American Journal of International Law**, Vol: 46, No: 2 (Apr., 1952), s. 272.

³⁰⁴ Öte yandan İngiltere ile İran arasında gerginliğin tırmandığı bir dönemde Sovyetler Birliği İran sınırındaki askeri birliklerinin sayısını arttırmıştı. Sovyet askeri yığınağı ABD'nin İngiltere'yi güç kullanma politikalarına karşı çıkmasında önemli bir rol oynamıştı. Çünkü, Amerikan tarafı İngiltere'nin sorunu askeri yöntemlerle çözmeye kalkışması durumunda İran'ın Sovyetlerden yardım istemesinden ya da Sovyetlerin doğrudan askeri güç kullanmasından çekinmekteydi. Bkz.: Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, 3. Baskı, İstanbul: Emre Yay., 2004, s. 314; Kinzer, op. cit., s. 129.

³⁰⁵ Shwadran, op. cit., s. 97.

³⁰⁶ Reddedilen İngiliz önerisi şu maddeleri içermekteydi: a) AIOC İran toprakları üzerindeki bütün varlıklarını, petrol sahalarını, stoklarını ve işletme maliyetlerini de dahil olmak üzere ve güney İran'daki işletme faaliyetlerinin tazminatının ödenmesinden sonra, şirketi NIOC (National Iranian Oil Company) devredecektir. b) Bir Satın Alma Komisyonu (en az 25 yıllık kontrat yapılacak) kurulacak ve bu komisyon NIOC elindeki ham petrolü satın alacaktır. c) NIOC'nin ilave satışlar yapabilmesi söz konusu olmakla birlikte bu hiçbir şekilde Satın Alma Komisyonunun çıkarlarını zedelemeyecektir. d) Satın Alma Komisyonu, ticari yükümlülüklerine ilişkin olarak INOC otoritesi altında ve NIOC'nin yararına olarak İran toprakları üzerinde arama, ulaştırma, rafine etme ve stoklama gibi operasyonları yürütecek yeni bir şirket kuracaktır. Finansmanı Satın Alma Komisyonu tarafından karşılanacak bu yeni şirketin temel amacı Satın Alma Komisyonunun yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlamak olacaktır. e) Satın Alma Komisyonu NIOC'den ham petrolü, ulaştırma dahil petrolün gemiye yüklenmesine kadar harcanan tüm masraflar düşükten sonra yapacağı bir indirim çerçevesinde satın alacaktır. f) Satın Alma Komisyonunun faaliyetlerine ilişkin olarak İranlı yetkililere yönetimde kurulunda yer verilecek; ayrıca yabancı uzmanlar da verimlilikleri çerçevesinde İran'da çalıştırılacaktır. Bkz.: Mosley, op. cit., s.s 170-171; Shwadran, op. cit., s. 101.

b) kurulması varsayılan satın alma komisyonuna petrol satımı sırasında hiçbir indirim yapma taahhüdü içermeyen, c) NIOC'un dışında onun yetkilerini devralan yeni bir şirketin kurulmasına imkan tanımayan, d) tazminat konusunda İran'ın AIOC'un yurt içi ve yurt dışı tüm faaliyetlerini inceledikten sonra bir tazminat bedeli ödemesini öngören ve e) NIOC içerisinde çalışacak yabancıların İran'ın egemenliğine hanel getirmeyeceği ve İran yasaları tarafından hiçbir ayrıcalıklı konuma sahip olmayacaklarını varsayan şartlar çerçevesinde oluşabilirdi.³⁰⁷

2. Artan Amerikan Angajmanı: Ajax Operasyonu ve Musaddık'ın Devrilmesi

İran petrol rezervlerinden kendisine pay verilmesi ve Sovyetler Birliği'nin İran ile İngiltere arasında krizin tırmandığı 1950'lilerin başında İran sınırına asker yığarak olası bir İngiliz askeri müdahalesine sessiz kalmayacağını göstermesi, Güvenlik Konseyi'nde İran aleyhine önlemler alınmasına karşı çıkması ve sol partilerin eylemlerinin arkasında yer alması Washington'da farklı arayışların gündeme gelmesine yol açtı. Bu gelişmelerin de etkisiyle Amerikan yönetiminde sorunu dışarıdan izleme politikasını rafa kaldırma yönünde güçlü bir eğilim belirdi. Washington, Musaddık krizinin domino etkisi yaparak diğer ülkelerdeki petrol endüstrilerinin de millileştirilmesine yol açmasını istememekteydi. Aynı dönemde İran petrol kaynaklarının İngiliz denetimine geçmesinde önemli bir rol oynamış olan Winston Churchill'in İngiltere'de Başbakan olması da Truman sonrası başa geçen Eisenhower yönetiminin İran politikasını etkilemişti.³⁰⁸

Kısa sürede İran petrol krizine odaklanan Eisenhower yönetimi Truman yönetiminden farklı olarak Musaddık yönetimi ile yakın bir ilişki içerisinde girmekten kaçınmış; İngiltere'den gelen Musaddık'ı devirme planlarına ilk başlarda sessiz kalınmış, ancak daha sonra darbenin planlayıcısı konumuna gelmişti. Eisenhower ile birlikte Dulles kardeşlerin Dışişleri ve CIA başkanlığına getirilmeleri İran'a yönelik darbe planlarının masaya yatırılmasında belirleyici olmuştu.³⁰⁹ Yönetime göre 1975 yılında tüm Avrupa petrol ihtiyacının yaklaşık %90'ını Orta Doğu bölgesinden karşılayacaktı. Büyük petrol şirketleri ile ilişkili olan Eisenhower yönetimi, bölgedeki üretimin tehlikeye girmesi durumunda Batı Avrupa ülkelerinin savunmasız ve Batı dünyasının özgürlüğünün büyük bir tehdit altına gireceği argümanlarıyla hareket etmekteydi.³¹⁰ 16 Ağustosta Amerikan yönetiminin aktif önderliğinde Ajax kod adı altında başlayan Dr. Musaddık'ı tasfiye girişimi başarısız olmasına karşın, süreci takip eden Amerikalı ajanlar 19 Ağustosta darbeyi başarı ile tamamladılar. Başbakan Musaddık askeri güçlerce yakalanıp hapse götürülürken Amerikan Büyükelçiliği'nde saklanan General Zahidi Başbakanlığa ve Şah da tekrar Tavus Kuşu Tahtına geri dönmüştü.³¹¹ Amerikan desteğiyle tahtını geri alan İran Şahı, bir çok Amerikalı asker ve ekonomik danışmanın Tahran'da faaliyet göstermesine razı oldu.

³⁰⁷ Görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Eylül 1951'de İran Senatosu tüm İngiliz petrol teknisyenlerinin 4 Ekime kadar ülkeyi terk etmesini talep eden kararı almış, birkaç gün sonra da İran askerleri başta Abadan'daki rafine olmak üzere şirkete ait olan binalara girerek buralara İran bayrağı çekmişlerdir. Bkz.: Shwadrان, op. cit., ss. 101-103.

³⁰⁸ İran üzerindeki hassasiyeti I. Dünya Savaşı öncesine dayanan Winston Churchill, Attlee'den farklı olarak sorunu diplomatik yöntemlerden ziyade doğrudan askeri güç kullanarak çözüme taraftarıydı. Churchill aynı zamanda eski Başbakan Attlee'den farklı olarak İngiltere'nin böyle bir hareketi ABD'nin desteği olmadan tek başına düzenleyebileceğine inanmaktaydı. Bkz.: Kinzer, op. cit., ss. 165-167.

³⁰⁹ Mosley, op. cit., s. 174; Parra, op. cit., ss. 26-27.

³¹⁰ Marsh, "The United States..." , op. cit., s. 4.

³¹¹ Kinzer, op. cit., ss. 197.; Parra, op. cit., s. 27.

Darbenin ardından İran petrolünün tekrar uluslararası pazarlara ulaştırılması için çok uluslu şirket yöneticileri ile görüşmeleri başlatan hükümet, 1954 yılı sonunda bunlarla bir anlaşma imzaladı. Anlaşma Dr. Musaddık'ın eseri olarak kalan NIOC ile çok uluslu şirketler tarafından Ekim 1954'te kurulan İran Petrolleri Katılım Şirketi (Iranian Oil Participants Ltd.- şirket genellikle İran Konsorsiyumu olarak bilinmektedir.) arasında imzalandı. Anlaşmada İran Ulusal Petrol Şirketi hukuken İran petrolünün asıl sahibi olarak kalma hakkını elinde tutmasına karşın, petrolün işletilmesi ve uluslararası pazarlara ulaştırılmasından çok uluslu petrol şirketleri tarafından kurulan Konsorsiyum sorumlu olacaktı. Konsorsiyumdaki şirket hisselerinin dağılımı ise İngiliz şirketi BP (1954 Aralığında AIOC ismini BP'ye çevirmişti) %40, Amerikalı beş şirket ortaklaşa %40 (Gulf Oil, Socony Vacuum (Mobil), Socal, Standard Oil of New Jersey (Exxon) ve Texaco), İngiltere Hollanda ortaklığı Royal Dutch Shell %14 ve Fransız şirketi CFP %6 olarak belirlenmişti. İtalya'nın girişimine rağmen hisse dağılımında İtalyan şirketlerine hiçbir pay verilmemişti. Öte yandan beş Amerikalı şirket de her biri kendi hissesinden bir hisseyi bir diğer Amerikalı şirketler grubuna verdi. IRICON ismiyle hisseleri devralan grup, American Independent Oil, Atlantic Richfield, Charter Oil, Continental Oil ve Standard Oil of Ohio şirketinden oluşmaktaydı. İran ile imzalanan imtiyaz anlaşması ile ilgili çıkabilecek sorunların uluslararası hakem yolu ile çözümleneceği taraflarca kabul edilirken, Konsorsiyum kârın %50'sini (%50-%50 düzeni) İran hükümeti ile paylaşmayı kabul etmişti.³¹² Böylelikle 4 yıl önce Orta Doğu'da Suudi Arabistan ile başlayan %50-%50 petrol paylaşım düzeni, 1954 sonunda İran tarafından da kabul edilmiş oldu. Tüm bunlarla birlikte İran petrol sahalarının NIOC'a ait olduğu ve Konsorsiyumun NIOC adına imtiyazlı şirket olduğunun kabul edilmiş olması daha sonraki yıllarda NIOC'un farklı şirketlere yeni imtiyazlar vermesinde önemli bir ayrıcalık olmuştu. Bu da 3 yıl cezaevinde kaldıktan sonra Ahmad Abad'da kanserden ölünceye kadar (1967) göz hapsinde tutulan Dr. Musaddık'tan İran'a kalan son miras olmuştu. Kermit Roosevelt'e gelince, kendisi 1958 yılında CIA'deki görevinden istifa ederek Gulf Oil'de işe başlamıştı. İki yıl sonra da Gulf Oil'in Başkan Yardımcılığı görevi ile ödüllendirilecekti. Tahran'daki Tavus Kuşu Tahtı bir kez daha, petrol şirketleri, gizli servis elemanları ve büyük güçlerin petrol çıkarları arasındaki ilişkinin gölgesinde ulusal egemenliğini kaybetmişti.

B. SÜVEYŞ PETROL KRİZİ: PETROL GÜZERGAHI RİSK ALTINDA

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde küresel etkilere yol açan ilk petrol krizi Dr. Musaddık'ın İran'daki İngiliz petrol şirketini millileştirmesi sonucu ortaya çıkmıştı. Bu dönemde bölgedeki en büyük rafineri olan Abadan rafinerisinde ham petrol üretimi durduğu gibi, İran'dan dışarıya petrol ihraç edilmesi de İngiltere'nin uyguladığı abluka nedeniyle imkansız hale gelmişti. İran krizi, ABD ve İngiltere'nin ortak girişimi sonucu Batı petrol çıkarları açısından bir istikrar kazanmasına karşın, bunun bölgeden transfer edilen petrol geçiş güzergahları üzerinde olumlu bir etkisinin olmadığı kısa sürede açığa çıkmıştı. Daha önce de belirtildiği gibi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya enerji tüketiminde petrolün payı oldukça hızlı artmıştı. I. Dünya Savaşı'nı takiben petrolün dünya enerji tüketimindeki payı %10'lardan 1950-55 arası dönemde %38'e ve 1958'de de %40'a çıkmıştı. Avrupa'da petrolün toplam enerji tüketimindeki payı, II. Dünya Savaşı öncesi dönemde

³¹² Perry- Carey, op. cit., ss. 151-153.

%6 iken, bu oran Savaştan sonra yükselerek 1955’de %23’e çıkmıştı.³¹³ Avrupa’nın artan petrol talebinin karşılandığı bölgelerin başında gelen Orta Doğu’daki üretimin önemli bir kısmı ise doğrudan Süveyş Kanalı üzerinden Avrupa’ya taşınmaktaydı.

Diğer bir deyişle II. Dünya Savaşı sonrası Süveyş Kanalı’nın stratejik önemi Akdeniz ile Hint Okyanusu’nu birbirine bağlayan yapay bir su yolu olmasının yanında, Orta Doğu petrollerinin en önemli ihraç güzergahı olmasından kaynaklanmaktaydı. Kanal, Avrupa Kıtası ile Hint Okyanusu, Avustralya, Basra Körfezi ve Uzak Doğu arasındaki mesafeyi yaklaşık %50 kısaltmaktaydı. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi Süveyş Kanalı sayesinde Londra ile Kuveyt arasındaki uzaklık 6.500 deniz miline indirilmişti. İstatistiksel olarak 1869-1900 arası Süveyş Kanalı’ndan geçen gemilerin %75’i İngiliz gemileriyken, bu oran, 1938’de %50’ye düşmüş ve toplam 14.666 geminin geçtiği %1955’te ise %28’e düşmüştü.³¹⁴

Tablo-5: Süveyş Kanalı’nın Asya ve Avrupa /ABD Arasındaki Mesafeye Etkisi

Deniz Mili Uzunluğu	Süveyş Kanalı	Ümit Burnu	Panama Kan.
<i>Londra veya Liverpool’dan:</i>			
Bombay	6.250	10.700	
Kuveyt	6.500	11.300	
Singapur	8.270	11.840	15.200
Hong Kong	9.690	13.160	14.100
<i>New York’tan:</i>			
Bombay	8.200	11.450	
Ras Tanbura	8.400	11.900	
Singapur	10.170	12.430	
Hong Kong	11.600	13.750	11.300

Kaynak: Mountjoy, “The Suez Canal...”, op. cit., s. 156.

Süveyş Kanalı’nın stratejik önemi II. Dünya Savaşı’nı takip eden dönemde Orta Doğu ve Uzak Doğu’daki Fransız ve İngiliz sömürge yönetimlerinin sona ermesine bağlı olarak azalmış; ancak, aynı tarihlerde bölgeden gelen yeni petrol rezervleri bilgileri ve buna bağlı olarak artan petrol ihracı dolayısıyla yeniden artmıştı. 1930’larda Kanal’dan toplam 4.5 milyon ton petrol taşınırken, bu miktar 1955’lerde 67 milyon tona çıkmıştı. İlk dönemlerde Kanal’dan taşınan malların %25’i petrol iken, bu oran 1955’te %75’e ulaşmıştı. II. Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda Kanal’dan geçen her beş gemiden üçü Basra Körfezi’nden aldığı petrolü Avrupa’ya taşımıştı. Aynı dönemlerde Avrupa’nın toplam petrol ihtiyacının üçte ikisi Kanal yoluyla Orta Doğu’dan gelmişti.³¹⁵ İngiltere yıllık yaklaşık 20.5 milyon ton (148 milyon varil) petrol ithalatının önemli bir kısmını kanal üzerinden yaparken, Fransa da 12.2 milyon ton (87 milyon varil) olan ithalatının önemli bir kısmını Kanal üzerinden gerçekleştirmekteydi.³¹⁶ Dolayısıyla II. Dünya

³¹³ Lubell, op. cit., ss. 404-406.

³¹⁴ Alan B. Mountjoy, “The Suez Canal at Mid-Century”, *Economic Geography*, Vol: 34, No:2 (Apr., 1958), ss. 156-157.

³¹⁵ Ibid., ss. 157-158.

³¹⁶ Deese, op. cit., s. 544

Savaşı'nın ardından Orta Doğu petrol endüstrisinin ayrılmaz bir parçası haline gelen Süveyş Kanalı, bölgedeki petrole daha bağımlı hale gelen Batılı güçler açısından yaşamsal bir öneme sahipti.

1. Krizin Savaşa Dönüşmesi

Mısır'da iktidarını sağlamlaştıran Albay Nasır'ın 1954 yılında İngiltere'nin Süveyş üzerindeki işgaline son vermek için harekete geçmesi Süveyş krizinin başlangıcını oluşturmuştu. İngiltere'nin 1954 yılında Süveyş'ten çekilmeyi kabul etmesine rağmen³¹⁷ sorun, Nasır'ın Süveyş Kanal Şirketi'nin gelirlerinin yarısını Kahire'ye vermesini talep etmesinden dolayı bitmemişti. 1954 yılında yayınladığı *Bir Devrimin Filozofisi* adlı eserinde petrolü Arap gücünün en önemli unsurlarından biri olarak tanımlayan Nasır, Arap petrolünün Batıya karşı bir silah olarak kullanılması gerektiğini ifade etmişti.³¹⁸ Nasır'a göre Süveyş Kanalı da Orta Doğu petrol endüstrisinin önemli bir parçasıydı.

1956 başında Kahire'yi ziyaret eden İngiltere Dışişleri Bakanı Selwyn Loyd, Nasır ile yaptığı görüşmede kendisine Süveyş Kanalı'nın "*İngiltere için yaşamsal değerde olan Orta Doğu petrol kompleksinin bölünmez bir parçası*" olduğunu açıkça ifade etmişti. Albay Nasır ise İngiliz temsilciye o dönem petrol paylaşımında geçerli olan %50-%50 anlaşmalarını hatırlatarak, Mısır'a da Kanal gelirlerinden %50 verilmesini önermişti. Ekonomik bir darboğaz içerisinde olan Londra ise güzergah gelirlerinin yarısını paylaşmaya yanaşmamıştı.³¹⁹ İki ülke arasındaki ilişkiler Avsarı Barajı projesinin inşası için Dünya Bankası'nın kredi alınmasının gündemde olduğu 1956 Temmuzunda bir krizin içine sürüklendi. Londra ve Washington'un Mısır'a kredi vermeyi reddetmesi üzerine ise³²⁰ Nasır 26 Temmuz 1956'da Kanal Şirketini millileştirdiğini açıkladı. Kanalın millileştirildiği gün London Star'da çıkan başyazıda "*Kanal bir petrol güzergahı, bir yaşam güzergahıdır*" cümlesine yer verilerek Süveyş Kanalı'nın İngilizler için önemi ortaya konulmuştu. Nitekim krizden üç ay önce Nisan 1956'da Orta Doğu petroleri konusunda İngiltere Başbakanı Eden, Kruşçev'e; "*Orta Doğu'dan gelen petrol bizim için yaşamsal önemdedir ve gerekirse, biz onun için savaşıyoruz*" demişti.³²¹ Kanalın millileştirilmesinden bir gün sonra Eden, Washington'a yazdığı mektupta Kanalın millileştirilmesi ile Avrupa'da ciddi bir petrol sıkıntısının yaşanacağı uyarısında bulunmuş ve ABD'den, "*şayet Avrupa'ya yapılan Orta Doğu kaynaklı petrol ihracı biterse daha fazla petrol ihraç etmesini rica etmişti*". 27 Ağustosta gene Washington'a yazdığı bir başka mektupta Başkan'ı Sovyetlerin Nasır'ı kullanarak Orta Doğu'daki İngiliz üslerini, petrolü ve Kuzey Afrika'yı ele geçirmek istediği konusunda uyarıyordu. Buna karşın

³¹⁷ Ahmed Youssef Ahmad, "Orta Doğu'da Çatışan İttifaklar", Der. Augustus Richard Norton, Çev.:Çeylan Tokluoğlu, **Orta Doğu Politikaları ve Güvenlik: Yeni Yönelimler**, İstanbul: Buke Yay., 2000, s. 33.

³¹⁸ İsmet Girtili, **Kara altın Kavgası: Petrol ve Politika**, İstanbul: Toker Yayınları, 1978, s. 27. Bu dönemde Nasır'ın tüm Arap ülkeleri kendi önderliği altında toplama girişimleri petrol üreticisi ülkeler ile radikal ülkeler arasında sorunlara yol açmıştır. Nasır'ın politikalarıyla ilgili olarak bkz., Gerges, A. Fawaz, **The Super Power and The Middle East: Regional and International Politics 1955-1967**, Westview Press, Boulder-San Francisco- Oxford, 1994, s. 180.

³¹⁹ Yergin., op. cit., s. 456.

³²⁰ 19 Aralık 1955'te ABD ve İngiltere baraj projesine finans desteği sağlama sözü vermişti. 1956 yılında ise bu sefer desteklemeyeceğini açıklamaktaydılar, bkz., Michael C. Shupe- William M. Wright ve diğerleri, "Nationalization of Suez Canal: A Hypergame Analysis", **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 24, No:3 (Sep., 1980), ss. 479, 481

³²¹ Deese, op. cit., s. 545.

Amerikan hükümeti askeri bir güç kullanılarak Batının petrol çıkarlarının korunamayacağı görüşündeydi.³²²

Kanalın millileştirmesinin ardından başlayan diplomatik girişimlerden bir sonuç elde edilemeyince İngiliz hükümeti, Fransa'nın da desteklediği güç kullanma yönündeki planlarına İsrail'i de katarak 29 Ekimde uygulamaya geçti. Ancak işgal girişimi ABD dahil bir çok ülkenin muhalefetine yol açtı. Amerikan yönetimi gelişmelerin bölgedeki enerji kaynakları da dahil olmak üzere tüm hammadde kaynakların SSCB'nin kontrolüne geçmesine yol açacağı endişesi taşımaktaydı. Washington Savaşı'nın başında Avrupa'ya ihraç ettiği petrolü kesti.³²³ Müttefiklerin tüm girişimlerine rağmen Amerikan hükümeti, petrol ambargosu uygulama kararından geri adım atmaya yanaşmadı. Kasım ayı içerisinde Washington bir yandan, daha da bozulan mali durumunu düzeltmek için IMF ve diğer kuruluşlara başvuran Londra'nın desteklenmemesi için gerekli girişimleri yaparken, diğer yandan da özellikle iki hükümete petrol ihracatını durdurarak bu ülkeleri geri çekilmeye zorlamaya çalışmıştı. ABD'nin baskısı ile IMF de Londra'ya borç para vermeye yanaşmamıştı. Ekonomik ve petrol sıkıntısından kaynaklanan tüm bu olumsuzluklar, Londra ve Paris'i geri atım atmak zorunda bırakmıştı. Sonuçta İngiliz-Fransız kuvvetleri 1956 Aralık ayında Mısır toprağından çekildi.³²⁴ Süveyş Savaşı hem çıkış hem de son buluşu itibariyle petrolün ekonomi politik açıdan önemini bir kez daha ortaya koymuştu. Diğer yandan Savaşı askeri anlamda Mısır kaybetmiş olmakla birlikte, Nasır, İranlı milliyetçilerin başaramadığını başarmıştı: Süveyş, Mısırlıların olmuştu.

2. Süveyş Petrol Krizi'nin Küresel Sisteme Etkisi: Orta Doğu'da Artan Amerikan Angajmanı

Süveyş Krizi ile birlikte ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik politikası da yeni bir boyut kazanmıştı. Süveyş Savaşı ile birlikte İngiltere'nin bölgede güç kaybetmesine paralel olarak doğan boşluğu doldurmak isteyen Amerikan yönetimi, 1957 yılında Eisenhower Doktrini çerçevesinde isteyen ülkelere askeri yardımın yanında doğrudan Amerikan askerinin gönderilerek komünizm tehdidiyle mücadelede kendilerine yardımcı olunacağını açıklamıştı.³²⁵ Eisenhower Doktrini Orta Doğu'da Amerikan askeri varlığının oluşmasında önemli bir adımdı. Körfez enerji kaynaklarının korunması politikası Amerikan güvenlik politikalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmişti

Eisenhower Doktrini doğrudan Amerikan askerinin kullanımını öngörmesi açısından oldukça önemliydi. Eisenhower Doktrini açıklanır açıklanmaz Sovyetler Birliği, Mısır ve Suriye'nin şiddetli tepkisine yol açmıştı. Mısır ve Suriye 1958 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni oluşturarak Orta Doğu'daki güç dengesini lehlerine değiştirmek için önemli bir adım atmışlardı. Bu durum başta Suudi Arabistan olmak üzere Batı taraftarı petrol zengini ülkelerin askeri olarak Batı ülkelerinin koruyucu şemsiyesi altına girmeye itmekten öte bir işe yaramamıştı.³²⁶

Eisenhower Doktrini'nden sonra Washington'u ziyaret eden Suudi Arabistan Kralı, Orta Doğu'nun Sovyet tehdidine karşı savunulması için Amerikan desteğinin artırılmasını talep etmişti.

³²² Ibid., s. 546.

³²³ Deese, op. cit., s. 547; Yergin, op. cit., ss. 465-467.

³²⁴ Deese, op. cit., s. 548; Harold Lubell, "Security of Supply and Energy Policy in Western Europe", **World Politics**, Vol: 13, No:3 (Apr., 1961) ss. 401-402

³²⁵ Carl L. Brown, **International Politics and the Middle East: Old Rules Dangerous Game**, New Jersey: Princeton University, 1984, s.232; Gamze Gündörmüş Kona, "Orta Doğu'nun Yeni Sınırları" **Görüş** (Temmuz 2003), s. 18.

³²⁶ Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu..**, op. cit., ss. 276-278.

Kral Suud Orta Doğu'da Nasır'ın artan etkisinden oldukça rahatsızdı. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Nasır üzerinde ciddi bir nüfuzunun olduğuna inanılmaktaydı. İşte bu tehditler karşısında Kral Suud, Washington'da Suudi ailesinin geleneksel düşmanı Haşimi hanedanlığı ile barışmak ve bir "Krallar İttifakı" oluşturmak istediğini ifade etmişti. Krallar İttifakı'nın en önemli özelliği Batı taraftarı olmalarıydı.³²⁷ Kral Suud, Süveyş Savaşı sonrası Orta Doğu'nun askeri anlamda savunulması konusunda ABD'nin en önemli güç olduğunun farkına varmıştı. Bu ülkelerin savunulmasını üstlenen Amerika ise bölgedeki enerji kaynakları üzerindeki etkisini genişletmiş olmaktadır.

C. IRAK'TA İNGİLİZ DESTEKLİ MONARŞİNİN YIKILMASI

Batı karşıtı eylemlerin Irak'ta doruk noktasına ulaştığı 1957-58 yıllarında Ürdün ve Lübnan'da iktidar karşıtı olaylar karşısında Batılı ülkelerin ve Irak yönetiminin rejime destek verme girişimi, Bağdatlı asker ve milliyetçiler için bardağı taşıran son damla oldu. General Kasım önderliğinde bir grup asker, 14 Temmuz 1958'de harekete geçerek Kral II. Faysal'ı öldürdükten sonra yönetimi ele geçirdi.³²⁸ Komünistlerin ağırlıkta olduğu bir yönetim kuran General Kasım daha fazla Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girdi.³²⁹ Kasım'ın Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurması, bölgedeki enerji kaynaklarının denetimini kaybetmek istemeyen İngiltere ve ABD'nin doğrudan harekete geçmesine yol açtı.³³⁰ Nitekim darbeyi takiben Batı başkentlerinde petrol endüstrisinin millileştirileceğine dair bir beklenti de hakim olmuştu. Amerikan ve İngiliz yönetimlerinin bölge ülkelerinin desteğiyle Irak'taki yeni rejime müdahale etmesi gündeme gelmiş; ancak, Sovyetler Birliği'nin Kasım rejimini destekleyeceğini dolaylı yoldan beyan etmesinin ardından bu plandan vazgeçilmişti.³³¹ 28 Nisan 1959'da CIA Başkanı Allen Dulles Irak'la ilgili olarak yaptığı açıklamada "*Irak bugün dünyadaki en tehlikeli yerdir*" diyerek, Washington'un Bağdat rejimine bakışını özetlemişti.³³²

1. General Kasım'ın Petrol Politikası ve Millileştirme Süreci

Darbeden önce Kral Faysal ile IPC arasında Monarşi döneminden kalan petrol gelirlerinin paylaşımı başta olmak üzere bir çok sorun üzerinde görüşmelerde bulunulmuştu. Özellikle, İran petrolünün uluslararası pazarlardan çekildiği 1951-1954 arası dönemde Iraklı politikacılar, Irak petrol gelirlerinin artırılması yönünde petrol şirketleri üzerinde yoğun bir baskı kurmuşlardı. 1950'lerin ikinci yarısından sonra IPC ortakları Bağdat'ın üretimi artırma ve gelirlerin paylaşımına yönelik yeni önerilerini kabul etme konusunda isteksiz davranmışlardı. Taraflar arasında 1958'e kadar süren görüşmelerde bazı konularda uzlaşma sağlanmasına karşın, General Kasım önderliğinde gerçekleştirilen askeri darbe sonucu bunlar hayata geçirilememişti. Darbeden sonra

³²⁷ Galvani- Johnson ve diğerleri, op. cit., ss. 8-9

³²⁸ Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları**, Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1994, s. 213.

³²⁹ 1958 Darbesi Irak politik ve sosyal yapısında büyük değişiklikleri de beraberinde getirmişti. Irak Krallığı İngiliz işgal güçleri tarafından kurulmuş ve her ne kadar 1932'de bağımsız bir devlet haline gelmişse de, sürekli bir şekilde İngiltere'nin çıkarlarına uygun bir dış politika takip etmişti. Oysa, 1958 darbesi doğrudan Iraklı askerler tarafından gerçekleştirilmişti ve Baasçılardan, Nasırcılara ve Komünistlere kadar bir çok grup yeni rejime destek vermişti. Ancak, darbeyi takip eden günlerde, yukarıda da belirtildiği gibi General Kasım, devlet içerisindeki milliyetçi ve Nasırcı grupları etkisini azaltmaya, onların yerine Irak'ta en iyi örgütlenmeye sahip Irak Komünist Partisi'nin (IKP) etkisini artırma yoluna gitmiştir, bkz., T. M. Aziz, "The Role of Muhammad Baqir el-Sadr in the Shii Political Activism in Iraq from 1958 to 1980", **International Journal of Middle East Studies**, Vol:25, No:2, (May,1993), ss. 208-209.

³³⁰ Peter Hinchcliffe, **Conflict in Middle East since 1945**, Florence, KY, USA: Routledge Pub., 2001, s. 38.

³³¹ Armaoğlu, **20. Yüzyıl siyasi Tarihi: 1914-1915**, Cilt 1-2, 13 Baskı, Ankara: İş Bankası Yay., yy, ss. 512-513

³³² Aburish, op. cit., s. 54; Felix Zorba-Roberto Sarti, "Uprisings and Betrayals: A Brief History of the left in Iraq", [http://www.marxist.com/MiddleEast/iraqi_cp_history.html\(e.t.16.05.2005\)](http://www.marxist.com/MiddleEast/iraqi_cp_history.html(e.t.16.05.2005))

IPC yeni hükümetle iki taraf arasındaki petrol sorunlarını görüşmek için masaya oturmayı planlarken, Amerikan yönetiminin Bağdat'a askeri müdahaleye hazırlandığı ileri sürülmüştü. Ancak General Kasım'ın darbeyi izleyen günlerde ABD ve İngiltere hükümetine petrolün millileştirilmeyeceği konusunda bir güvence vermesi üzerine girişim rafa kaldırılmıştı. Yeni yönetim, petrol sahalarını millileştirme ya da buna benzer bir politika uygulamayacağı yönünde Londra ve Washington'a teminat vermişti.³³³

Irak'taki yeni rejim zaman geçirmeksizin IPC yetkilileri ile aralarındaki petrol sorununu çözmek üzere görüşmeleri başlatma kararı aldı. Taraflar bazı konularda kısa sürede uzlaşmaya varmalarına karşın rafine ve üzerinde araştırma yapılmayan alanların millileştirilmesi konularında tam bir anlaşmaya varamamışlardı.³³⁴ Müzakerelerin aralıklı sürdüğü 1960 Temmuzunda petrol şirketlerinin ikinci defa resmi petrol fiyatlarını düşürmesi ile patlak verdi. OPEC'in kurulmasına yol açan süreçte Bağdat, IPC'nin %20'lik hissesinin ve üzerinde araştırma yapılmamış alanların %75'ini kamulaştırmak istediğini açıkladı. Ayrıca IPC yönetim kurulunda bir Iraklı yetkiliye yer verilmesini de talep etmekteydi.³³⁵ Görüşmeler aralıklı olarak yaklaşık bir yıl sürdü ve en sonunda Irak ile İngiltere arasında tırmanan Kuveyt krizi ile 1961 Ekiminde Irak hükümetinin görüşmelerden tek taraflı geri çekilmesiyle kesildi. Görüşmelerin kesilmesinin gerekçesi olarak İngiltere'nin Kuveyt Emirliğine bağımsız devlet olmayı önermesi olmuştu. Kuveyt krizinin tırmandığı 1961 sonunda Irak hükümeti İngiltere'ye bir misilleme olarak, daha önce millileştirdiğini açıkladığı sahalar üzerindeki denetimini artırma yoluna gitti. Bu çerçevede kabul edilen 80 sayılı yasa ile, IPC ve ona bağlı yan şirketlerin elinde bulunan imtiyaz alanlarının %99.5'i hiçbir tazminat ödemeksizin millileştirildiği ilan edildi. Hükümet 80 sayılı yasa ile duruma hukuki bir zemin kazandırmıştı.³³⁶ Diğer bir deyişle İngiltere'nin Kuveyt'e bağımsızlık önermesinin hemen ardından General Kasım BP, CFP, Exxon, Mobil ve Shell'in elinde olan Irak Petrol Şirketi'nin imtiyaz alanlarının yüzde 99.5'ini millileştirilmişti.³³⁷

Millileştirmenin hemen ardından harekete geçen ABD ve İngiltere, Irak hükümetini petrol sorununu şirketlerle görüşmeler yolu ile çözmesi konusunda uyarılmışlardı. Tek taraflı millileştirmeyi kabul etmeyen IPC ortakları ise Bağdat'tan sorunu hakeme intikal ettirmesini talep etmesine karşın, Irak hükümeti millileştirmenin Irak'ın doğal bir hakkı olduğunu belirterek, sorunu tartışmaya yanaşmamıştı. Bu sahalar arasında en öne çıkanı ise kuşkusuz zengin petrol rezervi olduğu sanılan Kuveyt sınırı bölgesindeki Rumeyle sahasıydı. IPC ortakları tek taraflı millileştirme girişimine karşın sorunu hakeme götürme ya da görüşmeler yolu ile çözmek³³⁸ için uzunca bir dönem hükümet üzerinde baskıda bulduysa da, General Kasım IPC ile yeni bir görüşme süreci başlatma yerine Kuveyt'i işgal planları üzerinde durmuştu.

³³³ Joe Stork, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two", **MERIP Report**, No:21 (Oct., 1973), s. 7.

³³⁴ Ibid.

³³⁵ Nitekim 1952 yılında imzalanan %50-%50 paylaşım anlaşmasında IPC içerisinde yer alan şirketler, her biri ayrı ayrı olmak üzere iki Iraklı'nın şirketlerin yönetim kurulunda yer almasına onay vermişti. Bkz.: Shwadron, op. cit., s. 247

³³⁶ Aburish, op. cit., ss. 52.

³³⁷ Penrose, op. cit., s. 10; Stork, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two.", op. cit., s. 8. Irak, 1962 yılında Kuveyt'i işgal için askeri hazırlıklarını artırdığı bir sırada İngiliz ve Arap askeri güçlerini Kuveyt'in bağımsızlığını koruma adına bu ülkeye askeri birlikler göndermişlerdir, H. Nelson, "What's the Answer for the Gulf?", **U.S. Naval Institute Proceedings**, No: 116, (December 1990), s. 33.

³³⁸ Penrose, op. cit., s. 10; Stork, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two.", op. cit., s. 8

2. Millileştirme Sonrası Irak'ta Rejim Değişikliği

Orta Doğu en eski ve en büyük çok uluslu petrol şirketlerinin ortaklığında kurulan IPC'ye cephe alan General Kasım yönetimi, 1961 millileştirmesini takip eden dönemde IPC'nin tüm girişimlerine rağmen, sorunu tekrar müzakere etmeye yanaşmadı. Bağdat'ın sorunu görüşmeler yolu ile çözmeye yanaşmaması üzerine IPC, Irak petrol üretimini sınırlı düzeyde tutarak hükümeti ekonomik sıkıntı içerisine sokma yoluna gitti. IPC 1959'da üretimi artırmak için gerekli tüm altyapı çalışmalarını bitirmiş olmasına rağmen üretimi artırmamıştı. Petrolün Irak GSYH'na katkı oranının 1953'te %45.7'den %49.7'ye yükseldiği 1961 yılında³³⁹ şirketlerin üretimi artırmama yönünde uyguladığı politikalar Kasım hükümetini ekonomik sorunlarla baş başa bıraktı. Kuveyt'in petrol üretimi %11.5, İran'ın %12 ve S. Arabistan'ın %9.2 artarken Irak'ın petrol üretimi %0.5 oranında artmıştı. Dolayısıyla IPC'nin bir anlamda uygulamaya koyduğu üretimi sınırlı bir seviyede tutma politikası General Kasım rejimini ekonomik anlamda zor duruma düşürme politikasıydı. IPC ayrıca zengin petrol kaynaklarının var olduğu tahmin edilen Kuzey Rumeyle petrol sahasının farklı petrol şirketleri tarafından geliştirilmemesi yönünde de başarılı bir çaba harcadı. General Kasım ise, Kuzey Rumeyle petrol sahasının geliştirilmesi yönünde her türlü uluslararası işbirliğinin boykot edilmesini öngören IPC kararını etkisiz hale getirmek için yoğun bir faaliyet yürütmüştü. General Kasım yönetimi 1961-1963 yılları arasında kamulaştırılan alanlarda yeni imtiyazlar dağıtmak istemesine rağmen, IPC'nin uluslararası alanda yürüttüğü baskı politikası sonucu yabancı şirketler Irak hükümeti ile işbirliğine yanaşmadı.³⁴⁰

Musaddık krizinde olduğu gibi IPC'nin uyguladığı petrol politikası sonucu Irak ekonomisinin kötüleşmesi, iç muhalefetin güçlenmesine yol açtı. Bunun üzerine General Kasım, Şubat 1963 başında IPC ile aralarındaki sorunun hakeme götürülmesini kabul ettiğini açıklamak zorunda kaldı. Ancak, artık iş işten geçmişti. Bu açıklamayı takip eden günlerde Baasçı ve Nasırcı gruplar birlikte hareket ederek General Kasım'ı devirmişlerdi. General Kasım'a karşı General Abdülselem Arif önderliğinde bir grup Nasırcı ve Baasçı kesim tarafından 8 Şubat 1963'te gerçekleştirilen darbenin ardından, IPC ile kesilen görüşmeler tekrar başladı.³⁴¹ Darbeden sonra yönetime alınan Saddam, özellikle Sovyetlerin etkisini silme yönünde önemli roller oynadı. Zira bu yönde CIA ile işbirliği yapıldığı ileri sürülmüştü.³⁴²

Diğer bir bakış açısıyla General Kasım'ın devrilmesinin ardından Irak'ın yeni rejimi bir yandan IPC ile görüşmeleri başlatma kararı alırken öte yandan ülkede Sovyetlerin etkisini azaltma yoluna gitmişti. General Arif'in iktidarı ele geçirmesinin ardından, 1 Aralık 1963 tarihinde Irak hükümeti ile IPC grubu arasında gümrük vergilerinin düşürülmesi ve üretimin artırılması yönünde

³³⁹ Owen-Pamuk, op. cit., s. 220

³⁴⁰ Ibid., s. 221

³⁴¹ Darbe sırasında ilginç olaylar da yaşanmıştı. Baasçılar ile birlikte yönetimi devralan General Arif, 1958'de kendisini iktidardan safdışı eden Kasım ile yüz yüze hesaplaşmak için General'i yanına getirmelerini emreder. Silahın kendisine yöneltildiği gören General Kasım, Arif'e şöyle der: "Sen bana ateş edemezsin. 1958'de senin hayatın benim parmaklarımın ucundaydı. Üç sefer silahı başına dayadım ve üçünde de silahı yerine geri koydum. Sen de bana ateş edemezsin". Ancak Kasım sözlerini bitirdikten sonra General Arif, tek bir kurşunla Generali başından vurmuştu. Bkz.: Simon Henderson, Instant Empire: Saddam Hussein's Ambition for Iraq, San Francisco: Mercury House, 1991, s. 68.

³⁴² Bu iddialar için bkz., Adel Darwish-Gregory Alexander, *Unholy Babylon: The Secret History of Saddam's War*, London: Victor Gollancz Ltd., 1991, s. 25; Aburish, op. cit., ss. 55-60.

geçici bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayı takiben yürütülen görüşmeler sonucunda Irak hükümeti ile IPC grubu arasında 1965 yılında bir anlaşma taslağı üzerinde uzlaşmaya varıldığı açıklandı. Anlaşmada IPC ortaklarına yeni imtiyazlar verileceğı kabul edilmiş, ancak bunun karşılığında da IPC ortakları faaliyetlerini 1964'de kurulan Irak Ulusal Petrol Şirketi (INOC) ile ortak yürütmeyi kabul etmişlerdi.³⁴³

D. KÖRFEZ ENERJİ KAYNAKLARI ÜZERİNDE SOVYET-AMERİKAN REKABETİ

Sovyetler Birliğı'nin Orta Doğı'ya yönelik stratejik politikalarından biri, Batılı güçlerin Moskova'ya dünya enerji merkezi haline dönüşen Körfez politikası içinde önemli bir yer vermesini sağlamaktı. Ancak hem İngiltere hem de Amerikan yönetimi Sovyetler Birliğı'nin Orta Doğı'da önemli bir güç olmasını engellemeye çalışmışlardı. Batı Asya olarak tanımladığı Körfezi dünyanın en stratejik bölgesi olarak tanımlayan Başkan Eisenhower,³⁴⁴ Batının enerji çıkarlarının korunması için bölgenin askeri güç ile savunulması stratejisini hayata geçirmişti. Sovyet yayılcılığını engelleme yönünde daha sert politikalara ihtiyaç olduğunu öne süren Eisenhower'a göre, Sovyetler Birliğı'nin temel hedeflerinden biri de Orta Doğı'da en önemli politik güç olmaktı. Amerikan yönetimi Sovyet yayılcılığını Batı'nın bölgedeki petrol çıkarlarını tehdit eden bir gelişme olarak değerlendirmiş ve bunu engellemeye dönük olarak ilk önce İngiltere önderliğinde kurulan Bağdat Paktını dışarıdan desteklemiş, Süveyş Savaşı sonrası da 1957 yılında Eisenhower Doktrini çerçevesinde, isteyen ülkelere Amerikan askerinin gönderilerek doğrudan Sovyet yayılcılığıyla mücadele etme kararı almıştı.³⁴⁵ Bu yıllarda şekillenmeye başlayan Amerikan enerji çıkarları, petrol sahalarının ve rezervlerinin güvenliği ve onun düzenli bir şekilde Batı pazarlarına ulaştırılmasının sürekliliğini sağlamaktı.³⁴⁶ Öte yandan Mısır ve Irak krizlerinde önemli bir rol oynayan Sovyetler Birliğı, Batının bölgedeki etkisini zayıflatmak için petrol diplomasisine başvurmuştu.

Sovyetler Birliğı 1950'lerin ikinci yarısından itibaren petrol ihraç kapasitesini artırarak, uluslararası alanda önemli bir ihracatçı konumuna gelmişti. Amerikalı ve İngiliz petrol şirketleri tarafından oluşturulan petrol endüstrisini hedef olan Sovyetler Birliğı, ekonomik nedenlerin yanında siyasal gerekçelerle piyasaya oldukça ucuz petrol satma politikasını hayata geçirdiğı 1950'li yıllarda, çok uluslu petrol şirketleri ile Orta Doğulu üreticiler arasında gelir paylaşımı mücadelesi yaşanmaktaydı. Sovyetler Birliğı ucuz petrol politikası ile Orta Doğı'daki üretici ülke-imtiyazlı şirket arasındaki ilişkileri derinden sarsmıştı. 1955-1960 arası dönemde Sovyetler Birliğı komünist ülkelere sattığı fiyatın yarısına komünist olmayan ülkelere petrol satması, bir yandan piyasadaki ucuz petrol arzının artmasına yol açarken, diğer yandan petrol fiyatları üzerinde aşağı doğru bir baskı oluşturmuştu. Örneğin **Sovyetler Birliğı Doğı Almanya'ya bir varil petrolü 2.60 dolardan satarken, Batı Almanya'ya varili 1.38 dolardan petrol satmıştı. 1960'da Çin Halk Cumhuriyeti'ne 2.92 dolardan petrol satan Sovyetler Birliğı aynı dönemde Japonya'ya 1.34**

³⁴³ Penrose, op. cit., s. 10.

³⁴⁴ Shah Alam, "The Changing Perception of Iran Towards the Gulf States", *A Monthly Journal of the IDSA*, Vol: XXIV, No:11, (Feb., 2001) http://www.ciaonet.org/olj/sa/sa_feb01als01.html (e.t.22.06.2004).

³⁴⁵ Carl, op. cit., s. 232.

³⁴⁶ Bkz.: Tayyar Arı, "Basra Körfezi ve Amerikan Politikası", Haz.: Sabahattin Şen, *Su sorunu, Türkiye ve Orta Doğı*, İstanbul: Bağlam Yay., 1993, ss. 311-343

dolardan petrol satmıştı.³⁴⁷ Böylelikle uluslararası alanda Sovyetler Birliği'nin piyasaya ucuz petrol satmasının, kısa sürede Orta Doğu'daki imtiyazlı şirketlerin üretici ülkeler ile ilişkilerinin daha da bozulmasına yol açması kaçınılmaz olmuştu. Esasında Sovyetler Birliği'nin temel amacı salt Orta Doğu'daki Batılı şirketlerin konumunu etkilemek değildi; zira, Sovyetler Birliği kendi ideolojik gücünü göstermek için de böyle bir yöntemle başvurmuştu. Ancak, her ne nedenle olursa olsun, sonuçta Sovyetler Birliği'nin uluslararası petrol piyasasını etkileyebilecek ölçüde piyasaya petrol arz etmesi, doğrudan Orta Doğu'daki petrol üreticisi ülkeler ile imtiyazlı şirketler arasındaki hassas ekonomik dengeyi bozmuştu. Şüphesiz, Moskova ucuz petrol politikasının Orta Doğu'daki sonuçlarını gözlemlemekteydi.

---

³⁴⁷ Baysal, op. cit., s. 170.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA DOĞU'DA SICAK YILLAR: SAVAŞ, PETROL ve STRATEJİ

I. PETROL ve GÜÇ OYUNUNDA YENİ BİR ÖGE: OPEC

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Orta Doğu petrol sahaları üzerindeki etkilerini artıran İngiliz, Amerikan ve diğer ülkelerin petrol şirketleri, 1950'lere gelindiğinde Orta Doğu ham petrol üretiminin yaklaşık %90'ını kontrol etmekteydi. İtalyan Mattiel'in tanımlamasıyla yedi kızkardeşler olarak da bilinen bu şirketler Amerikalı Exxon, Socal, Mobil, Texaco, Gulf; İngiliz BP ve İngiliz Hollanda ortaklığı Royal Dutch Shell şirketleriydi. Bu yedi şirkete Fransız Devlet şirketi CFP'yi de eklemek gerekir. Her ne kadar diğer şirketlerle karşılaştırıldığında daha küçük olmasına karşın CFP şirketi de Orta Doğu'da önemli bir üretime sahipti. 1930'ların sonuna kadar bu sekiz şirket dünya petrol endüstrisinde tam bir denetime sahiptiler. Bu sekiz şirket birlikte komünist olmayan ham petrol üretiminin en az 4/5'ini üretmekteydi. Orta Doğu'da Amerikan şirketleri öncelikli olarak Aramco ile Suudi Arabistan petrolünün tümünün üretirken, Dr. Musaddık sonrası dönemde İran üretiminde de önemli bir pay elde etmişlerdi. İran'da İngiliz BP şirketi ile Fransız CFP Amerikalı şirketler ile birlikte ham petrol üretimini gerçekleştiren diğer şirketlerdi. Kuveyt'teki ham petrol üretimi BP ile Gulf'ın ortaklaşa %50-%50 hisse sahibi olduğu KOC tarafından gerçekleştirilmekteydi. Irak'ta IPC ortakları ve Abu Dabi'de (sonra BAE) BP en önemli üreticiyken, Katar'da IPC'nin yanında Shell ülkenin deniz alanlarındaki petrol imtiyazını elde eden şirketti.³⁴⁸ Toparlayacak olursak Orta Doğu'daki ham petrol üretimi sürekli artarken ve üretimden önemli gelirler elde edilirken, bu durum petrol üreticisi ülkelerin petrol imtiyazlarını sorgulamalarına yol açacak gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Büyük petrol şirketleri Orta Doğu'daki petrol düzenini korumak için birlikte hareket ederken, üretici ülkeler arasında yukarıda değindiğimiz ideolojik, politik ve ekonomik sorunlar bu ülkeleri birlikte hareket etmektен alıkoymaktaydı. Zira, bu ülkeler aynı zamanda kendi gelirlerini artırmak için şirketleri topraklarındaki üretimi artırmaya zorlamaları dolayısıyla da birbirlerine birer rakip durumundaydılar. Ancak, 1950'li yıllarda meydana gelen gelişmeler üretici ülkelerin şirketler karşısında birlikte hareket etmelerine yol açmıştı. OPEC'in kurulması sürecinde rol oynayan bu gelişmeleri iki başlık altında toplayacak olursak bunlardan birincisi ekonomik ikincisi ise siyasal gelişmelerdir.

A. OPEC'İN KURULMASI SÜRECİNDE ROL OYNAYAN EKONOMİ POLİTİK FAKTÖRLER

1920'lerde ve 1930'larda çok uluslu petrol şirketlerine verilen imtiyazların büyük bir kısmı üretici ülkelerin çıkarından ziyade petrol şirketleri ve onların ülkelerinin yararına işleyen kendine özgü bir sistemin ürünüydü. Doğal olarak bu sistem petrol şirketleri ile üreticisi ülkeler arasında bulunan asimetrik bir ilişkiden kaynaklanmıştı. Ancak, üretici ülkeler ile petrol şirketleri arasında bu asimetrik ilişkinin ortaya çıkmasının bir çok tarihsel nedeni vardı. Bunlardan en önemlisi Arap ülkelerinin hem doğuşunda (politik ve teritoryal anlamda) hem de Manda yönetimleri ile idare

³⁴⁸ Võ Xuân Hân, *Oil, the Persian Gulf States, and the United States*, Westport: Praeger Publishers, 1994, ss. 31-32.

edilmelerinden İran hariç birincil derecede İngiltere ve Fransa'nın sorumlu oluşuydu. Nitekim, gene İran dışındaki imtiyaz anlaşmalarının yapıldığı yıllarda 1920'li ve 1930'lu yıllardır. Irak'tan imtiyazlar bu ülke doğrudan İngiltere'nin işgali altındayken alınmıştı. Kuveyt, Katar, Abu Dabi ve diğer emirliklerle de İngiliz protektorası döneminde imtiyaz anlaşmaları imzalanmıştı.³⁴⁹

Petrol üretici ülkelerle yapılan imtiyaz anlaşmalarının kendine özgü bir sistemi vardı. İmtiyaz sisteminin en temel özelliği, hükümetlerinin desteğini arkasına alan uluslararası petrol şirketlerinin petrol üreticisi ülkelerin petrol sektörü üzerinde kapsayıcı bir denetim kurmalarıydı. Diğer özellikler ise, imtiyaz sürelerinin uzun bir dönemi kapsamaması, şirketlerin petrol üretimi ve satışı konusunda bağımsız davranma gücü, şirketlerin mali konularda üretici ülkelere hesap vermemesiydi. Dolayısıyla imtiyazlar üretici ülkelerin petrol üzerindeki tüm haklarından feragat etmesiyle ortaya çıkmıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi imtiyaz sürelerinin çok erken tarihlerde verilmiş olması, zamanla şirketleri o ülkenin petrol endüstrisinde monopol durumuna getirmişti. Şirketler fiyat, üretim ve ihracat üzerinde bağımsız bir güçtü. Diğer bir deyişle üretici ülkelerin şirketlerin kararları üzerinde hiçbir etkisi bulunmamaktaydı. Zira, hükümetlerin petrolden kaynaklanan geliri de petrol şirketlerinin gelirleri karşısında oldukça önemsiz kalmaktaydı. Petrol üreticisi ülkeler ile petrol şirketleri arasında kurulan asimetrik ilişkinin bir diğer nedeni de dönemin siyasal liderlerinin petrol sektörü konusunda bilgisiz ve öngörüsüz, ülkelerinin ise teknoloji yoksunu olmasıydı. Bu eksikliklerin yanında bir de bu ülkeler ekonomik yetersizlikler içerisinde oldukları bir sırada imtiyaz anlaşmalarını imzalamışlardı. Ayrıca büyük petrol şirketleri 1928 As-Is Anlaşması'nda görüldüğü gibi kendi aralarında kartel benzeri anlaşmalar yaparak, piyasa paylaşımı, üretim, fiyatlandırma gibi konularda ortak hareket edebilmekteydi. Zira, 1950'lerde İran'ın kendi petrolünü millileştirme girişimine ya da Irak'ın kuzey Rumeyle petrol sahasına dönük girişimlerinin engellenmesinde petrol şirketleri oldukça başarılı bir işbirliği gerçekleştirmişlerdi.³⁵⁰

Ancak, 1960'a doğru üretici ülkeler imtiyaz sürelerinin uzunluğu, şirketler tarafından işletilmeyen imtiyaz sahalarının kamulaştırılması, vergi ve hesap sorunları, doğalgazın kullanımından kaynaklanan parasal sorunlar, yönetsel sorunlar, yabancı işgücü, ülke vatandaşlarının çalışma koşulları, üretim giderlerinin düşürülmesi ve fiyatlandırma gücüne etki etme gibi konularda birlikte hareket etme iradesi geliştirmek için önemli girişimlerde bulunmuşlardı. Zira, petrol sektörünün genişlediği bir dönemde tek başına hareket eden hükümetlerin bu konudaki çaresizliği ve petrol şirketlerinin uzlaşmaya yanaşmaması, üretici ülkelerde varolan politik ve ekonomik istikrarsızlığı derinleştirmekteydi. Eski bir Iraklı Ekonomi Bakanı petrol ve politik istikrar arasındaki ilişkiyi şu sözlerle açıklamaktaydı: "*Bizim ekonomik gelişmemiz petrolden akan gelire bağlıdır. Bizim tüm politik istikrarımız petrolün akmasına bağlıdır. Bu özel bir şirketin ticari olayı gibi değildir. Bu olay bir bütün olarak Irak Devleti'ni etkilemektedir*".³⁵¹ Bu durum diğer üretici ülkeler açısından da aynıydı. Dolayısıyla üretici ülkeler de aynı petrol şirketleri gibi, politik ve ekonomik istikrarı sağlayabilmek için petrol gelirinden daha fazla pay elde etmek istemekteydi. Üretici ülkelerden bazıları ise sömürge döneminden kalan

³⁴⁹ Abbas Alnasrawi, **Arap Nationalizm, Oil, and the Political Economy of Dependency**, New York-London: Greenwood Press, 1991, s. 70.

³⁵⁰ Ibid., ss. 70-71.

³⁵¹ Ibid., s. 75.

ilişkiyi bitirmek için petrol şirketlerini hedef almışlardı. Toparlayacak olursak yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere OPEC'in kurulması sürecinde gerek ekonomik gerekse siyasal unsurların önemli bir rol oynadığı görülmektedir. OPEC'in kurulması sürecinde rol oynayan bu faktörler üzerinde ayrıca durmakta yarar var.

1. Ekonomik Faktörler: Petrol Endüstrisinde Meydana Gelen Yapısal Değişikliğin Etkisi

a. Orta Doğu Petrolünün Artan Önemi

1950-60 arası dönemde Dünya enerji tüketiminde petrolün yeri %38 iken, 1958'de %40'a çıkmıştır. Diğer yandan Avrupa'da hâlâ en önemli enerji kaynağı olan kömürün toplam enerji tüketimindeki payı ise hızla düşmekteydi. 1938'de %81 olan bu pay, 1955'te %60'ın altına düşmüştü. ABD'den farklı olarak Avrupa'da petrolün toplam enerji tüketimindeki payı, II. Dünya Savaşı öncesi dönemde %6'lar civarındayken, bu oran Savaştan sonra hızla yükselerek 1955'te %23'e çıkmıştı.³⁵² 1950'lerin başında kanıtlanmış dünya petrol rezervlerinin 11 milyar ton (93.3 milyar varil) olduğu hesaplanmıştı. Bu rezervlerin 4.4 milyar tonu Meksika'nın da içerisinde yer aldığı Kuzey Amerika bölgesinde yer alırken, Orta Doğu'daki rezerv miktarı da 4.1 milyar tondu. Diğer petrol rezervleri ise SSCB'nin denetimindeki topraklarda bulunmaktaydı. 1948 yılı itibariyle Basra Körfezi ülkeleri dünya petrol üretiminin yaklaşık %11.9'unu gerçekleştirirken, ABD tek başına dünya petrol üretiminin yaklaşık %59'unu gerçekleştirmekteydi.³⁵³

Öte yandan 1950'lerin ortasında, gelecekte önemli bir ithalatçı ülke konumuna geleceği belirginleşen ABD'de, kendi petrol rezervlerini koruma yönünde önemli adımlar atılmıştı. Amerikan petrol şirketleri başta olmak üzere çok uluslu şirketler artan dünya petrol tüketimini karşılayabilmek için zengin rezervlerin bulunduğu ve diğer bölgelerle karşılaştırıldığında nispeten daha ucuz maliyetlerle elde edilen Orta Doğu petrolüne yönelmişlerdi. II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda konuyla ilgili bir rapor hazırlayan Amerikan Senatosu, dünya petrol ihtiyacının %70'inin ABD petrol üretimiyle karşılandığını, ancak ABD üretiminin aynı hızla devam etmesi durumunda Amerikan rezervlerinin tükeneyeceğini ileri sürmüştü. Aynı raporda Amerikan rezervlerinin uzun dönemli kullanılabilmesi için Orta Doğu'daki petrol üretiminin artması gerektiğine işaret edilmişti.³⁵⁴ ABD, artan üretimine ve rezervine karşın, endüstride, ulaşımda, ziraatta ve daha bir çok alanda dünyanın en fazla petrol tüketen ülkesi konumundaydı. Olası bir Amerikan ithalatını karşılayacak Avrupa'daki bilinen petrol rezervlerinin bir kısmı ise Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altına girmişti. Geriye hem ABD hem de müttefiki ülkeler için Basra Körfezi ülkelerinde bulunan rezervler kalmaktaydı. Bu çerçevede de öne çıkan soru Körfez ülkelerindeki rezervlerin miktarının Batı'nın artan tüketimini karşılayabilecek miktarda olup olmadığıydı.

1960'lara gelindiğinde Basra Körfezi'ndeki petrol üretimi 5.3 milyon varile çıkmıştı. Aynı yıl dünyadaki toplam petrol üretimi ise 21 milyon varil olmuştu. ABD'nin toplam petrol üretimi ise 7.4 milyon varile yükselmişti.³⁵⁵ Ancak Amerikan petrol üretimi dış satımdan ziyade iç tüketime

³⁵² Lubell, op. cit., ss. 404-406.

³⁵³ Mahmut Rasim Mutuk, "Orta Doğu Petrolleri", ss. 81-89, http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/40_12.pdf, ss82-92(e.t.04.05.2004)

³⁵⁴ Gürel, op. cit., ss. 73-74.

³⁵⁵ US Energy Information Administration, "Table 11.5 World Crude Oil Production, 1960-2003", [http://www.eia.doe.gov/emeu/aer/txt/ptb1105.html\(e.t.12.08.2004\)](http://www.eia.doe.gov/emeu/aer/txt/ptb1105.html(e.t.12.08.2004)).

yönelik iken, Basra Körfezi ülkelerindeki üretimin hemen hemen tümü ihraç edilmekteydi. Orta Doğu'nun dünya petrol üretiminde artan önemi daha iyi görebilmek için Ekler bölümünde sunulan Tablo-6'ya bakmakta yarar var. Tabloda da görüldüğü gibi II. Dünya Savaşı sonrası Suudi Arabistan başta olmak üzere tüm Orta Doğu ülkelerinin birer petrol ihracatçısı ülke konumuna geldiği görülmektedir.³⁵⁶

Diğer yandan 1960 yılı itibariyle 290 milyar olan kanıtlanmış dünya petrol rezervleri içerisinde ABD'nin payı 32 milyar varil iken, Basra Körfezi ülkelerindeki kanıtlanmış rezerv S. Arabistan'da 50 milyar varil, Kuveyt'te 62, Irak'ta 25 ve İran'da 35 milyar varil olarak hesaplanmıştı.³⁵⁷ 1950'de dünyada kanıtlanmış petrol rezervi 93 milyar varil iken bunun en az %40'ını ABD'deki rezervler oluşturmaktaydı. Oysa 1960'da Amerikan rezervleri gerçekleştirilen petrol araştırmalarına rağmen önemli bir artış göstermez iken, Basra Körfezi'ndeki rezerv miktarı yaklaşık 170 milyar varile çıkmıştı. Dolayısıyla Basra Körfezi'ndeki toplam rezervin dünya petrol rezervi içerisindeki oranı yaklaşık %55'e ulaşmıştı. 1960'lara doğru Orta Doğu'nun dünya petrol üretimindeki yeri de gözle görülür şekilde değişmişti. 1959 yılında günlük Amerikan petrol üretimi yaklaşık 2 milyon varil iken, bu rakam 1960'da 2.6 milyon varile ancak çıkartılmıştı. Oysa Orta Doğu ülkelerinin petrol üretimi 640 bin varilden 1.7 milyon varile çıkmıştı. Bu miktar 1966 yılında 3.5 milyon varile ulaşacaktı.³⁵⁸

Küresel anlamda petrol talebinin arz ile birlikte artması, bu sektördeki para akışının da genişlemesine yol açmıştı. Arz ve talepteki artışlar, Orta Doğu'nun önemini bir kat daha artırırken, 1960'lara doğru Orta Doğu ülkelerinin petrol gelirlerinden aldığı payda önemli bir değişiklik olmamıştı. Sonuç olarak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Basra Körfezi'nde bulunan yeni petrol rezervleri sayesinde dünya enerji merkezi ABD'den Körfeze kayarken, Körfez ülkeleri düşük petrol gelirleri ile yetinmek zorunda kalmışlardı. Bu durum üretici ülke-imtiyazlı şirket ilişkilerinin zamanla bozulmasında önemli bir faktör olmuştur. Bir çok üretici ülke küresel enerji tüketiminde artan önemini ekonomik ve politik güce dönüştürmek istemekteydi.

b. Petrol Endüstrisinin Yapısının Değişmesi: Yeni Petrol Şirketlerinin Piyasaya Girmesi

Orta Doğu'da yeni ve zengin petrol sahalarının keşfi, sektörde kartel konumunda bulunan büyük petrol şirketlerini ciddi şekilde etkiledi. Hızla artan dünya petrol tüketimine karşın yeni rezervlerin bulunması, aynı zamanda sektöre yeni aktörlerin girmesine yol açtı. 1960 öncesi dönemde yedi büyükler olarak bilinen Exxon, Royal Dutch Shell, BP, Gulf Oil, Texaco, Socal, Mobil ve CFP şirketleri piyasanın yaklaşık %92'sini kontrol etmekteydi. Bu oran 1960'larda dramatik olarak %80'lere geriledi.³⁵⁹ Değişiklik küçük gibi görünmesine karşın yeni şirketlerin üretici ülkelerle farklı koşullarda üretim paylaşım kontratları imzalamaları, sektördeki eski üretim-paylaşım anlaşmalarını tartışmaya açtı. Petrol piyasasında yerini almak isteyen yeni şirketler, imtiyaz elde edebilmek için kendi kârlarında indirimlere gitmişlerdi. Bu durum 'kontrollü' bir şekilde Orta Doğu'daki petrol endüstrisinin gelişmesine çaba harcayan yedi büyüklerin piyasayı

³⁵⁶ Arthur Hearn, "Oil and the Middle East", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol:24, No:1 (Jan., 1948), s. 71

³⁵⁷ Altuğ, op. cit., s. 18

³⁵⁸ Hân, op. cit., s. 2

³⁵⁹ Edith Penrose, "OPEC's Importance in the World Oil Industry", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol:55, No:1 (Jan., 1979), s. 19.

denetleme gücünü zayıflattı. Zira büyük şirketler tarafından oluşturulan petrol düzeni iki temel üzerine oturtulmuştu. Bunlardan birincisi Orta Doğu'daki petrol üretimi, rafine, dağıtım ve fiyatlandırmanın bir birine bağlı kompleks bir yapı halinde işlemlerini sağlamak, ikincisi ise petrol gelirlerinin paylaşımında standart bir uygulama oluşturmaktı.

Petrol paylaşım anlaşmalarının eleştirilmesine yol açan en önemli gelişmelerin başında ENI'nin Başkanı Mattei'nin İran Şahı ile %75-%25 oranında bir imtiyaz anlaşması imzalamaya razı olmasıydı. Anlaşma ile ENI'nin bir alt kolu olan AGIP ve NIOC arasında kurulan Société Irano-Italienne des Pétroles (SIRIP) İran'daki ortak arama ve üretim faaliyetlerini üstlenmişti. SIRIP coğrafik olarak sınırlı bir alanda imtiyaz elde etmesine karşın %75-%25 kâr paylaşım anlaşmasının kısa sürede hem yedi büyüklerin hem de üretici ülkelerin imtiyaz anlaşmalarına bakışını etkilemesi kaçınılmazdı.³⁶⁰ Nitekim ENI'den birkaç ay sonra Amoco adlı Amerikalı bir şirket de NIOC ile yarı yarıya prensibini bozan yeni bir anlaşmaya imza attı. İki şirket arasında imzalanan ortaklık anlaşmasına dayanılarak kurulan Iranian Pan American Oil Company (IPAC) da kârın %75'ini Tahran'a bırakmayı taahhüt etmişti. Nitekim hem İtalyanlar hem de IPAC imtiyaz alanlarında petrol bulmuştu.³⁶¹ Bu da Japonların arayışlarını hızlandırmasına yol açtı.

IPAC ve SIRRI anlaşmalarından sonra bir Japon petrol şirketleri konsorsiyumu Suudi Arabistan ve Kuveyt'e ait tarafsız bölge açıklarında petrol arama işine girmek için Riyad ve Kuveytcity'de görüşmelerde bulunmuştu. Japan Petroleum Trading Company (JPTC) ile Suudi yetkililer arasında sürdürülen görüşmeler sonucu iki taraf arasında bir imtiyaz anlaşması imzalandı. Görüşmeler sonucunda Japon konsorsiyumu kârdan %44 pay almaya razı olmuştu. Suudi Arabistan hükümeti kârın hem %56'sını hem de petrole rastlanması durumunda şirketten %10 hisse almaya hak kazanmıştı. 1957 Ekiminde Suudi Arabistan ile anlaşmanın imzalanmasının ardından Kuveyt hükümeti de Japon konsorsiyumu ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmada diğer koşulların yanında konsorsiyum ayrıca kârın %57'sini Kuveyt'e önermişti. Japon firmalarıyla yapılan anlaşmaların önemi a) anlaşma metninde Arap topraklarında üretilecek petrolün Arapların düşmanlarına satılmayacağına açıkça belirtilmesi; b) Suudi Arabistan hükümetinin yönetim kurulunda iki üye ile temsil edilmesi ve c) anlaşmada ayrıca her hangi bir sorunla karşılaştığında şirket hükümetinin soruna taraf olmayacağına açık bir madde olarak yer almış olmasıydı. Suudi imtiyazının süresi 46,5 yıl iken Kuveytli bu süreyi 44,5 yıl olarak kabul etmişlerdi. 1959'da bölgede arama çalışmalarını başlatan Japon şirketlerinin yeni kâr paylaşım anlaşmalarıyla Orta Doğu'daki %50-%50 petrol düzeninin kökten değişmesi artık bir zaman meselesi haline gelmişti.³⁶²

Öte yandan uluslararası alanda petrol endüstrisinde yaşanan değişikliklerin de OPEC'in kuruluşunu etkilediğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda Venezüella'da 1958 yılında bir halk ayaklanması sonucu Betancourt hükümetinin kurulması oldukça önemli bir gelişme olmuştu. Yeni

³⁶⁰ Perry-Carey, op. cit., s. 153.

³⁶¹ Daha sonraki yıllarda İran'da Konsorsiyum dışında faaliyet gösteren şirket sayısı 24'ü bulacaktı. Bu şirketlerden 12'si Amerikalı, 7'si Alman, 3'ü Fransız, 1'i İtalyan ve 1'ide Hindistan'a aitti. Bu şirketlerle yapılan anlaşmalarda İran hükümeti kar payını daha yüksek tutmuştu. Ibid., ss. 153-154

³⁶² Mosley, op. cit., ss. 218-220, Parra, op. cit., s. 84-85; Japonların Suudi Arabistan ve Kuveyt ile kar paylaşım anlaşması yaptığını kabul eden Amerikan New Jersey şirketi yöneticilerinden Page'ye göre İtalyan şirketi ile NIOC arasında imzalanan anlaşma, üretim maliyetleri dikkate alındığında %50-%50 kar paylaşımı anlaşmalarından hiçbir farkı kalmamaktadır. Bkz., Howard W. Page, "Profit Sharing Between Producing Countries and Oil Companies in the Middle East: A Reply", **The Economic Journal**, Vol:70, No: 279 (Sep., 1960), s. 624

hükümetin petrol bakanlığına ise Afranzo adında ulusalcı bir kişi getirilmişti. Yeni yönetimin ilk işi petrol paylaşımında geçerli olan %50-%50 eşit kar paylaşım anlaşmasını değiştirmek olmuştu. Venezüella, Meksika'dan farklı olarak diğer petrol üreticisi ülkelerle birlikte hareket etme yönünde ilk başta İran'la daha sonra diğer ülkelerle bir diyalog kurmaya çalışmıştı. Bu bağlamda 1948 yılında çıkardığı bir yasa ile petrol endüstrisinde yarı yarıya (%50-%50) paylaşım anlaşmalarını başlatan Venezüella, 1958'de çıkardığı bir diğer yasa ile de %50-%50 kâr paylaşım anlaşmasını %60 devlet %40 şirket olarak değiştirmişti. Yeni düzenleme ile devletin kârının en az %60 olması sağlanmıştı. Yasa, 1958 yılından geçerli olmak üzere geçmiş anlaşmaları da kapsayacak şekilde çıkartılmıştı.³⁶³ Ayrıca aynı yıl hükümet %60-%40 bölüşüm ilkesi çerçevesinde açık arttırma yolu ile yeni imtiyazlar dağıtmıştı.³⁶⁴ Özellikle, diğer gelişmelerin yanında petrol endüstrisinde yaşanan bu iki gelişme ve imtiyazlı şirketlerin bu konuda yaptırım uygulayamamaları Arap petrol üreticilerinin, kendi petrol düzenlerini değiştirme yönünde harekete geçmesinde önemli bir rol oynamıştı.

c. Arz-Talep Dengesinin Bozulması

Petrol endüstrisinin yapısında meydana gelen bir diğer değişiklik de SSCB'nin ucuz petrol arzı sonucu oluşmuştu. 1950'lerin sonlarına doğru SSCB'nin piyasaya yoğun bir şekilde düşük fiyattan petrol ihraç etmesi uluslararası alanda petrol fiyatlarının afişe fiyatların altına düşmesine yol açmıştı. 1950'lerin sonunda Sovyet çıkışlı petrol miktarı piyasayı etkileyebilecek bir orana ulaşmıştı. Sovyetler Birliği 1950'de 277 milyon varil olan üretimini 1961'de 1.2 milyar varile çıkartmıştı. Sovyetler Birliği 1959 yılında yaklaşık 205 milyon varil petrol ihraç ederken ihraç kapasitesi 1961'de 292 milyon varil ulaşmıştı. Sovyetler özellikle Avrupa ve Japonya gibi gelişmiş ülkelere ucuz petrol satmaktaydı. Sovyetler Birliği ile 1960 yılında İtalyan ENI arasında yapılan 4 yıllık petrol satış anlaşması, piyasadaki arz miktarının daha da yükseleceği beklentisini güçlendirdi. Bu da piyasa fiyatları üzerindeki düşüş ağırlıklı baskıyı artırdı. Tabiatıyla afişe fiyatların altında Sovyet petrolünün her geçen yıl piyasaya daha fazla girmesi büyük şirketlerin petrol endüstrisi üzerindeki üretim ve fiyat denetimini zayıflattı. 1950'lerin sonlarına doğru Sovyetlerden ucuz petrol konusunda destek alan ENI'nin, daha fazla petrolü daha ucuz fiyatlarla piyasaya sürmeye devam etmesi sonucu imtiyazlı şirketler de kendi piyasalarını kaybetmemek için buna fiyat kırarak cevap verdi. Sovyetler Birliği'yle petrol alımı konusunda anlaşan İtalyan ENI şirketi, 1950'lerin sonunda Batı Avrupa'ya ucuz Sovyet petrolü ihraç etti. Yukarıda da belirtildiği gibi Sovyetler Birliği'nin petrolü, o dönemin afişe fiyatlarının oldukça altında 1.30-1.40 dolar bandında petrol satması büyük şirketlerin daha önce ilan edilen afişe fiyat üzerinden petrol satmasını zorlaştırmıştı. Sovyetler Birliği 1950'li yıllarda ekonomik ve stratejik nedenlerle Batı ülkelerine ucuz petrol satmaktaydı.³⁶⁵ Bu çerçevede 7 büyüklerin düşük petrol fiyatlarından kaynaklanan kâr kayıplarını 1959 ve 1960 yılında tek başlarına yüklenmek yerine üretici ülkelere fatura etme yoluna gitmeleri,

³⁶³ Durand Daniel, **Uluslararası Petrol Sorunları**, Çev.: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Gelişim Yay. 1974, ss. 99-102

³⁶⁴ Altuğ, op. cit., s. 92

³⁶⁵ Bu konuda bkz., Jan S. Prybyla, "Eastern Europe and Soviet Oil", **The Journal of Industrial Economics**, Vol:13, No: 2 (Mar., 1965), ss. 154-167.

üretici ülke-ımtiyazlı şirket arasındaki sorunları büyüttü.³⁶⁶ Temel gelir kaynakları petrol olan üretici ülkelerin buna tepki göstermesi kaçınılmazdı.

1950'lerde yaygın bir şekilde kabul gören %50-%50 paylaşım prensibine rağmen fiyatların tek taraflı bir şekilde düşürülmesi doğrudan üretici ülkelerin petrol gelirlerinin azalması anlamına gelmekteydi. Petrol şirketleri 1948'de 2.18 dolar olarak belirledikleri afişe petrol fiyatını 1960'ta 1.80 dolara kadar indirmişlerdi. Buna karşın Amerikan iç piyasasında petrolün varil fiyatı 2.68 dolardan 3.28 dolara çıkmıştı.³⁶⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi imtiyazlı şirketler Orta Doğu petrolünün Avrupa ve Amerikan pazarında daha fazla kullanılmasını sağlamak adına 1948-1949 yıllılarında petrolün fiyatını 2.20 dolardan 1.70 dolara indirmişlerdi. Ancak, 1950'lerde Orta doğu kökenli siyasal ve ekonomik krizlerin etkisiyle, imtiyazlı şirketler afişe fiyatları tekrar yukarı çekmek zorunda kalmışlardır. Özellikle, Süveyş Krizi sonrası petrol piyasasına bağımsız şirketlerin ve Sovyetler Birliği'nin daha fazla petrol vermesine rağmen imtiyazlı şirketler petrol fiyatlarını yaklaşık %25 yükseltmişlerdi. 1953'te 1.93 dolar olan Suudi Arabistan çıkışlı ham petrolün afişe fiyatı 1957'de 2.08 dolar olmuştu. Nitekim, 1950'lerde üretici devletler ile şirketler arasında yapılan anlaşmalarda üretici ülkelerin gelirleri afişe petrol fiyatlarına bağlandığından bu artış doğrudan üretici ülkelerin gelirlerine yansımıştı.³⁶⁸

Sonuç olarak 1960'lara gelindiğinde petrol sektörü yedi büyükler olarak bilinen petrol şirketlerinin denetleyebileceğinden çok daha büyük bir sektör haline dönüşmüştü. Yedi büyükler 1950'lerin başına kadar üretim, afişe fiyatın belirlenmesi, rafineri, ulaştırma gibi alanlarda kartel gibi hareket ederek petrol sektörü üzerinde büyük bir denetim kurmuşlardı. Ancak, bu tarihten sonra hem bağımsız Amerikan şirketleri, İtalya ENI ve Japon Konsorsiyumunun hem de Sovyetler Birliği'nin petrol piyasasına girmeleri, yedi büyükler tarafından kurulan petrol arz ve satış düzeninin kökten değişmesine yol açmıştı. Petrol piyasasında yaşanan rekabet, doğrudan üretici ülkelerin gelirlerine yansınca da, Venezüella Petrol Bakanı Afranzo'nun bir petrol üreticisi ülkeler birliği kurma yönündeki çabalarının hayata geçirilmesi daha kolay oldu.

d. New Jersey'den Gelen Resmi Fiyat İndiriminin Etkisi

1960'a gelindiğinde imtiyazlı şirketler bir yandan Sovyet kaynaklı ucuz petrolle diğer yandan da Amerikan pazarının kapanması sonucu Avrupa ve Pasifik pazarına yönelen bağımsız şirketlerden gelen petrolcülerle rekabet etmek zorunda kalmışlardı. Zira, aynı zamanda piyasada aşırı bir üretim sözkonusuydu ve büyükler bu aşırı üretimi kontrol edebilecek durumda değildi. İmtiyazlı şirketlerin önlerinde iki alternatif bulunmaktaydı. Bunlar, afişe fiyatlara dokunmadan kendi satış fiyatlarını düşürerek zararı doğrudan yüklenmek ya da doğrudan afişe fiyatlar üzerinde bir indirim yaparak kârdan doğan zararı üretici ülkeler ile birlikte yüklenmek. Fiyat indirimlerine dönük tartışmaların sürdüğü 1960 yazında Aramco ortaklarından New Jersey Başkanı Monroe Rathbone, şirketin yönetim kurulunu konuyla ilgili toplantıya çağırılmıştı. Rathbone, doğrudan afişe fiyatların indirilmesini ve böylelikle zararın şirket ve üretici ülkeler arasında bölüştürülmesini

³⁶⁶ Münir Cerit, **Petrol Emperyalizm**, Ankara: Sol Yay., 1965, s. 65; Baysal, op. cit., 160.

³⁶⁷ Alnasrawi, op. cit., s. 76.

³⁶⁸ Gürel, op. cit., ss. 103-104.

önermekteydi. Orta Doğu'da yükselen milliyetçiliğe dikkat çeken Yönetim Kurulu üyeleri ise, bu öneriye karşı çıkmışlardı.

*“Şirketin Orta Doğu uzmanlarından Howard Page, Başkanı Orta Doğu'da artan Batı karşıtı milliyetçilik hareketlerini kavrayamamakla suçlamaktaydı. Bu konuda Başkanı ve onu destekleyen grubu ikna etmek için Orta Doğu'dan yeni dönmüş Wanda Japlonski'yi Yönetim Kurulu toplantısına davet etmişti. Japlonski, petrol ve Arap milliyetçiliğinin sloganını bayrak edinen Nasır'ın Arap Orta Doğu'sunda artan prestijine dikkat çekmenin yanı sıra, artan Arap milliyetçiliğinin Irak ve Suudi Arabistan'da petrol şirketlerinin millileştirilmesini gündeme getirebilecek ölçütlerde olduğuna dikkat çekmişti”.*³⁶⁹

Toplantıda Page ve arkadaşları fiyat indirimi yapılacaksa bunun üretici ülkelere danışarak ve müzakere sonucu yapılmasını tavsiye etmelerine rağmen Başkan Monroe Rathbone'yi ikna edememişlerdi. Temmuz ayında şirket Orta Doğu çıkışlı petrol fiyatlarını düşürme kararı aldıktan sonra, 9 Ağustos 1960'da ham petrolün afişe fiyatını 14 sent düşürdüğünü açıkladı. Başta BP şirketi olmak üzere imtiyazlı şirketler piyasa koşulları ile hareket edilerek Orta Doğu petrolünün fiyatının düşürülmesini doğru bulmadıysa da, resmi petrol fiyatlarında indirim gittiler.³⁷⁰ Afişe fiyatların indirildiğinin açıklanmasından hemen sonra Irak, petrol üreten diğer ülkeleri Bağdat'ta imtiyazlı şirket politikalarına karşı ortak bir tutum belirlemek için toplantıya çağırıldı.³⁷¹ Mısır ile sorunlu olan Suudi Arabistan Bağdat'ın yalnızca petrol üreticisi ülkeleri böyle bir toplantıya çağırmasını desteklemişti. İran, Irak, S. Arabistan, Kuveyt ve Venezüella hükümetlerinin temsilcilerinin katıldığı toplantı 10 Eylül 1960'da başlayan ve 4 gün süren toplantının ardından yapılan açıklamada, toplantıya katılan ülkelerin petrol politikalarını koordine etmek için Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurduklarını ilan etmişlerdi.³⁷²

Sonuç olarak petrol üreticisi ülkeler arasında 1950'lerin başında başlayan dayanışma, 1960'ta petrol şirketlerinin resmi petrol fiyatlarını bir kez daha tek taraflı bir şekilde düşürmesi sonucu OPEC'i kurmalarına yol açmıştı. Ancak, OPEC'in kurulması yalnızca petrol fiyatları ile ilişkili bir durum değildi. OPEC dönemin ekonomik ve siyasal gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Siyasal koşulların başında Musaddık'la başlayan ve Nasır'la devam eden Batı karşıtlığının etkili bir toplumsal destek bulmasıydı. Yukarıda saydığımız tüm bu gelişmelere karşın imtiyazlı şirketlerin 1960 yılında halen eski stil üretici devlet-imtiyazlı şirket ilişkisini sürdürme gayreti OPEC'in kurulmasında önemli bir faktör olmuştu.

2. Siyasal Faktörler: Batı Aleyhtarlığı ve Petrolün Siyasallaşma Süreci

a. Orta Doğu'da Batı Aleyhtarı Toplumsal ve Politik Muhalefetin Etkisi

1950'lerde meydana gelen bir çok olay petrol şirketleri ile petrol üreticisi ülkeler arasındaki ilişkiyi etkilemişti. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz, Arap Orta Doğu'sunda ve Basra Körfezi'nde anti sömürgeci bir anlayışa dayanan milliyetçi akımların hem toplumsal hem de

³⁶⁹ Yergin, op. cit., s. 492.

³⁷⁰ Ibid.; Mosley, op. cit., ss. 231-233.

³⁷¹ Parra, op. cit., s. 97

³⁷² İran, Irak, Suudi Arabistan ve Venezüella'nın katılımıyla kurulan OPEC'in üye sayısı aynı yıl Katar, 1962'de Libya ve Endonezya'nın, 1967'de Birleşik Arap Emirlikleri'nin, 1969'da Cezayir'in katılımıyla 10'a çıkmıştı. 1971'de Nijerya ve 1973'te de Gaban ve Ekvator birliğe üye olan ülkelerdir.

politik anlamda güç kazanmasıydı. II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde İran'da gücünü artıran milliyetçili ve sol tendanslı parti ve grupların ortak noktaları milli bir petrol politikası takip etmeleriydi. İran ile İngiltere arasındaki petrol krizinin CIA destekli bir darbe sonrası çözümlendiği bir dönemde Kahire, Süveyş Kanalı'nı millileştirerek Batı petrol güzergahını istikrarsızlaştırmıştı. Süveyş Krizi sonrası Nasır'ın başarısı, imtiyazlı şirketler açısından oldukça önemli sonuçları olacak gelişmeler zincirini başlatmıştı. Nasır, emperyal ilişki ağı içerisinde kurulan ekonomik, politik ve kültürel işbirliklerini yerinden sarsmıştı. Nasır milliyetçiliğinin esas öldürücü gücü ise 1958 Temmuzunda İngiltere destekli Irak Monarşisinin yıkılmasında ana katalizör görevi görmesiyle ortaya çıktı. Orta Doğu petrol düzeninin kurulmasında, Kırmızı Çizgi anlaşması ve daha petrol ile ilgili nice düzenlemelerin merkezi olan Bağdat'ın Batı kampından kopmasına yol açan darbe, şüphesiz Orta Doğu petrol düzeni açısından oldukça önemli bir gelişmeydi.³⁷³ Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi New Jersey'in afişe fiyatları indirmesinden sonra Bağdat diğer üretici ülkeleri konuyu görüşmek üzere ülkeye davet etmiş ve bu toplantının ardından da OPEC'in kurulduğu ilan edilmişti.

Orta Doğu ülkelerinde gelişen toplumsal ve politik milliyetçiliğin en temel karakteristiği anti sömürgeci oluşuydu. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı sonrası İngiltere ve Fransa tarafından bölgeye dayatılan siyasi ve ekonomik düzene bir karşı çıkış olarak güçlenen ve toplumsal destek bulan Nasırizm ve Baas hareketleri, kısa sürede petrol düzenini hedef alan siyasi hareketler haline geldiler. Bu bağlamda Irak'ta, Mısır'da ve Suriye'de Arap milliyetçiliği temelinde yükselen iktidarlar, Batı ile işbirliği içindeki ülkeleri ve onların petrol düzenini hedef alan toplumsal hareketlere hem motivasyon hem de askeri ve ekonomik destek sağlamışlardı. Petrol, bu ülkeler tarafından dış politikanın önemli bir gündem maddesi haline getirilmişti. İmtiyazlı şirketler de faaliyetleri ile radikal ülkelerin eleştirilerinin toplumsal bir destek bulmasını istemeyerek yardımcı olmuşlardı. Radikallerin başında gelen Nasır aynı zamanda Arapların petrol silahını kullanarak İsrail'i ve onu destekleyen Batı'yı cezalandırması yönünde büyük bir kampanyaya öncülük etmekteydi. 1958 yılında yönetimi ele geçiren General Kasım'ın öncelikli hedefi IPC olmuştu. Tüm bu siyasi gelişmelere rağmen imtiyazlı şirketlerin petrol fiyatları üzerinde keyfi uygulamalarda bulunması zaten siyasallaşan Orta Doğu'da büyük bir tepkiye yol açmıştı. OPEC böyle bir toplumsal hareketin sonucu ortaya çıkmıştı.

b. Arap Birliği Çerçevesinde Petrolün Siyasal Amaçlar İçin Kullanılması

1950'lerin başında başlayan Araplar arasında ortak bir petrol politikası belirlenmesi yönündeki girişimler, o tarihlerde genellikle birkaç toplantı ve tavsiye kararlarının ötesine gitmemişti. 1957 yılında Suriye, Arap Birliği Ekonomik Konseyine petrol gelirlerinin Araplar arasında endüstrileşme ve yaşam kalitesinin artırılması bağlamında bölüştürülmesi ve ayrıca petrol ulaşım güzergahlarının petrol endüstrisinin ayrılmaz bir parçası olduğunun kabul edilmesi yönünde bir öneri sunmuştu.³⁷⁴ Özellikle petrol yoksunu olan Suriye ve Mısır'ın Arap Birliği çerçevesinde Orta Doğu petrolü üzerinde söz sahibi olma girişimleri petrol üreticisi ülkeler tarafından hoş karşılanmamasına rağmen, bu ülkeler, Süveyş Krizi sonrası dönemde Arap milliyetçiliğinin

³⁷³ Irak'ın dış politikasını değiştiren Kasım hükümeti IPC ile de farklı bir ilişki kurmuştu. Bkz.: John Galvani, "The Baathi Revolutions in Iraq", **MERIP Reports**, No: 12 (Sep.-Oct., 1972), s. 7-9

³⁷⁴ Gürel, op. cit., s. 115.

sembolü haline gelen Nasır'ı karşılarına almak istememişlerdi. Bu konuda ilk girişim ise yeni Irak yönetiminden gelmişti. Nasır karşıtı olmasına karşın Bağdat, 1959 Ocağında Birliğin Ekonomik Konseyi'ne “*tüm petrol üreten Arap devletlerinde bir yasal düzenleme birliğine gidilmesi, Arap petrol rezervlerinin üretim denetlenerek korunması, böylece fiyatların da yüksek tutulmasının sağlanması, Arap devletleri arasında petrol teknisyenlerinin değişiminin sağlanması, Arap petrolünün yalnızca Arap devletlerinin topraklarından ulaştırılmasının sağlanması ve Arap Birliği çerçevesinde bir petrol araştırmaları enstitüsünün kurulması*”³⁷⁵ yönünde bir öneride bulunmuştu. Önerinin ardından harekete geçen Arap Birliği Ekonomik Konseyi, daha önce kararlaştırıldığı üzere, Kahire'de petrol üreten Birlik üyelerinin yanı sıra petrol üreten diğer Arap Devletleri ile İran ve Venezüella'dan gözlemcilerin davet edildiği bir Konferans toplanması için ilk adımı atmıştı. Nasır yönetimi ile ilişkileri bozulan ve ülkedeki Nasır yanlılarını tutuklatan Irak'ın Arap Ligi Petrol Komitesi Başkanı olarak dolaylı bir şekilde katıldığı Birinci Arap Petrol Kongresi Nisan 1959 yılında Kahire'de toplanmıştı. Toplantıya ev sahipliği yapan Kahire, aynı zamanda Mısır ve Suriye'nin birlikte kurduğu ve K. Yemen'in de katıldığı Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin başkenti durumundaydı. Kongrenin sonunda taraflar arasında Mehdi Paktı adı altında bir anlaşma imzalandı. Anlaşma kısaca, afişe fiyatların tek taraflı değiştirilmesinin engellenmesi, üretici ülkelerin vergi gelirlerinin artırılması, ulusal petrol şirketlerinin kurulması, rafinere ve üretim kapasitelerinin artırılması konusunda ortak hareket edilmesini öngörmekteydi. Öte yandan Kongre'de alınan tavsiye kararları arasında en dikkat çekici olanı ulusal petrol şirketlerinin kurulmasının desteklenmesiydi.³⁷⁶

Kongre'de alınan tavsiye kararlarından biri de petrol üreticisi ülkeler arasında işbirliğinin artırılarak ortak bir üreticiler örgütünün kurulmasının sağlanmasıydı. Kongre'den sonra yayınlanan bildirmede katılımcılar “*petrol üreten ülkelerin hükümetleri, bireysel olarak petrol kaynaklarının korunmasına yönelik ve istikrarlı bir şekilde petrolün uluslararası pazarlara aktarılması için kendi aralarında petrol politikalarını koordine etmelidirler*” ifadesi kullanılmıştı.³⁷⁷ Nitekim Kongreyi takip eden aylarda Venezüella ve diğer Arap üreticiler arasındaki danışma mahiyetli görüşmelerde ortak bir petrol politikası için önemli adımlar atılmıştı. Arap Birliği çerçevesinde çalışmalarını sürdüren Arap petrol üreticisi ülkeler ise 1960 Martında bir Arap petrol anlaşmasının onaylanması kararını almışlardı. Kararda üretici ülkeler arasındaki petrol politikalarının koordine edilmesinin yanında, petrol endüstrisindeki gelişmeler dikkate alınarak İran ve Venezüella ile işbirliği yapılması da tavsiye edilmekteydi. Bu kararı takiben bir araya gelen Suudi ve Venezüellalı yetkililer, diğer üretici ülkeleri, haklarını korumak için ortak bir petrol politikası izlemeye çağırılmışlardı.³⁷⁸

Ancak 1960'ın başında petrol üreticisi ülkelerin imtiyazlı şirketlere karşı ortak bir petrol politikası belirleme yönündeki girişimleri henüz belirli bir sonuca ulaşmamışken petrol piyasasında meydana gelen bir diğer gelişme, üretici ülkeleri OPEC'i oluşturma yönünde harekete geçirmişti. Bu gelişme petrol şirketlerinin tek taraflı olarak petrol fiyatlarını düşürmesi olmuştur. 9 Ağustos

³⁷⁵ Ibid., ss. 115-116.

³⁷⁶ Parra, op. cit., s. 94

³⁷⁷ Issam Azzam, “Organization of Petroleum Exporting Countries: OPEC”, **The American Journal of International Law**, Vol. 57, No1, (Jan.,1963) s. 112.

³⁷⁸ Altuğ, op. cit., s. 132

1960'da ilk önce New Jersey şirketi afişe fiyatları %7 oranında düşürdü. Onu Shell, BP ve diğer şirketler izledi. Nitekim, şirketler Arap Petrol Kongresi'nin toplanacağı 1959 Martından önce de afişe fiyatlarda önemli bir indirim gitmişlerdi. Ekonomik olduğu kadar siyasi olarak da petrol üreticisi ülkelerin prestijine büyük bir darbe vuran imtiyazlı petrol şirketlerinin 1960 Ağustosundaki bu son kararları adeta üretici ülkeleri bir birlik oluşturma yönünde adım atmaya zorlamıştı. Üretici ülkeler de bu adımı atmada daha fazla gecikmemişlerdi.

B. OPEC SONRASI DÖNEMDE ÜRETİCİ ÜLKELERLE PETROL ŞİRKETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

1. OPEC'in Başlangıçta Belirlenen Amaç ve Politikaları

OPEC'in kurulduğu Bağdat Konferansı'nda toplanan üretici ülkelerin en öncelikli amacı, temel gelir kaynaklarını oluşturan petrol konusunda, büyük şirketlerin fiyat ve üretim politikalarına karşı ortak bir politika belirlemektir. OPEC'in kuruluş amaçlarından en önemlisi petrol üreticisi ülkelerin, üretim ve fiyat konusundaki bireysel politikaları arasında bir koordinasyon kurma ve petrol sorunları karşısında ortak bir politika çerçevesinde hareket etmeyi sağlamaktır. Petrol piyasasının istikrarlı bir şekilde işlenmesini sağlamanın yanında, örgüt ilk kuruluş yıllarında, petrol şirketlerinin arz ve fiyat üzerindeki etkinliğine karşı mücadele vermişti. Diğer bir deyişle “*petrol ihracatçısı ülkelerin OPEC'in kurulmasında gözettikleri en önemli amaç geçmişteki uygulamalarıyla petrol fiyatlarını iki kez düşüren yabancı petrol şirketlerinin bu yöndeki uygulamalarını önlemek; daha açık bir ifade ile fiyatların istikrarlı bir düzeyde tutulmasını sağlamaktır*”.³⁷⁹

Bir bütün olarak Bağdat Konferansı'nda üretici ülkeler üç önemli karara imza atmışlardı. Bunlar, a) ham petrol fiyatlarını tek taraflı olarak düşüren imtiyazlı şirketlerin tutumlarına birlikte karşı çıkma; b) şirketleri, afişe fiyatları 1960 öncesi seviyesine çıkarmak için zorlanma; c) afişe fiyat düşüşlerini engellemek üzere üretimi düzenleyici bir sistem kurmaydı.³⁸⁰

OPEC'i kuran Bağdat Anlaşması'nın giriş kısmında katılımcı ülkeler neden böyle bir birlik kurduklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Katılımcı ülkelere göre dünya enerji tüketiminde en önemli kaynak olan petrol aynı zamanda üretici ülkelerin de en önemli gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Üretici devletler, ülkelerinin gelişmesinde ana kaynak olan petrol gelirlerine bir istikrar kazandırmak ve petrol gelirlerine doğrudan bağlı olan bütçe dengelerini istikrarlı bir şekilde hesaplayabilmek için petrol politikalarını koordine etmeye karar vermişlerdi. OPEC'i kuran ülkeler, ekonomik gelişmelerinde temel gelir kaynaklarının petrol gelirleri olduğunun altını çizdikten sonra, hem ülkelerinin kalkınması için hazırlanan programların finansmanında hem de bütçe dengelerinin tutturulmasında istikrarlı petrol gelirlerine olan bağılıklarına dikkat çekmekteydiler. Böyle bir durumda üretici ülkeler istikrarlı bir fiyat politikası oluşturmak için birbirine danışarak ortak bir politika belirleyeceklerini deklare etmişlerdi.³⁸¹

Bağdat Anlaşması çerçevesinde petrol üreten ülkelerin hükümetleri, ülkelerinin bireysel olarak aldıkları önlemlerin koordinasyonu ve petrolün dünya pazarlarına düzenli akışının

³⁷⁹ Ibid., s. 137.

³⁸⁰ Gürel, op. cit., s. 106.

³⁸¹ Azzam, op. cit., s. 12.

sağlanması amacıyla petrol kaynaklarının idareli kullanılması, petrolün en verimli şekilde işlenmesi ve buna benzer konularla ilgili olarak dönem dönem OPEC çatısı altında görüş alışverişinde bulunacaklarının altını çizmekteydiler. Bunun yanında üye ülkeler, örneğin petrol fiyatları, üretim ayarlamaları gibi konular da dahil olmak üzere, petrol ile ilgili her türlü konuda bireysel politikalarının uyumlaştırılmasına dönük olarak birbirleri ile sürekli bir danışma süreci içerisinde olacaktı.³⁸²

Yukarıda da belirtildiği gibi OPEC, petrol üreticisi ülkelerin üretim ve fiyat konusunda imtiyazlı şirketlerin tek taraflı girişimlerine karşı ortak çıkarlarını koruma isteği sonucu doğmuştu. Bu çerçevede kuruluşunu takiben çalışmalarını hızlandıran üye ülkeler, fiyatların yukarı çıkartılmasını sağlayamamakla birlikte, en az iki konuda büyük bir başarı sağlamışlardı. Bunlardan birincisi, OPEC ülkeleri, imtiyazlı şirketlerin petrol sorunları ile ilgili olarak tek başına karar alma yerine kendileriyle bir danışma süreci içerisine girmelerini sağlamışlardı. OPEC'in kurulduğu dönemde bir açıklama yapan Aramco Başkanı Bob Braun "*biz OPEC diye tanımlanan örgütü tanımayız. Bizim anlaşmamız Suudi Arabistan'la- dışarıdakiler değildir*" demişti.³⁸³ Oysa ilerleyen yıllarda şirketler bir çok konuda doğrudan OPEC ile müzakere masasına oturmak zorunda kalmışlardı. OPEC'in ikinci başarısı ise, imtiyazlı şirketler tarafından daha önce ilan edilen afişe fiyatların, tek taraflı aşağı çekilmesini engellemek olmuştu. Özellikle, 1960'larda piyasada istenilenin üzerinde bir petrol arzı bulunmasına rağmen, imtiyazlı şirketler 1960 Ağustosunda ilan ettikleri afişe fiyatları bir kez daha tek taraflı olarak aşağı çekmemeleri OPEC'in bir başarısıydı.³⁸⁴ Şüphesiz Endonezya, Libya ve Katar'ın da OPEC üyesi olması, örgütün yukarıda sayılan başarılarını olumlu etkilemişti. Nitekim, aynı yıl toplanan OPEC Konferansında üye ülkeler, pazarlama giderleri ile ilgili indirimlerin kaldırılması, imtiyaz bedeli ödemelerinin tüm üye ülkelerde aynı sisteme bağlanması ve petrol fiyatlarının 1960 öncesi seviyesine çıkartılması yönünde kararlar almışlardı.³⁸⁵

OPEC'in kuruluşunu takiben önemli bir gündem maddesi haline getirilen standart bir vergilendirme sisteminin oluşturulması yönünde 1963 ve 1964 yılında önemli gelişmeler yaşandı. 1964 yılında imtiyazlı şirketler OPEC üyelerine ödedikleri verginin hesaplanması konusunda üye ülkelerle bir anlaşma imzaladı. Yeni vergilendirme sayesinde üretici ülke kârı imtiyazlı şirket kârının üstüne çıkmış oldu. Bu durum %50-%50 kâr paylaşım anlaşmasının üretici ülke lehine değişmesi anlamına gelmekteydi. 1964 Anlaşması baz alınarak Ekler kısmında sunulan Tablo-7'de de görüldüğü gibi üretici ülkelerin kârı şirketlerinkinden daha fazla olmuştu.³⁸⁶ Bununla birlikte İran, Irak, S. Arabistan, Kuveyt ve Venezüella'nın katılımıyla kurulan OPEC, vergilendirme ve afişe fiyat indirimlerini engelleme yönünde önemli başarılar elde etmişse de, örgütün kısa sürede petrol endüstrisinde önemli bir güç olması sözkonusu olmadığı gibi, örgüt üyeleri arasında var olan rekabet OPEC'in ortak bir üretim ve fiyat politikasını belirleme hedefini engelleyecek düzeyde olmuştu. İlk on yıllık süre içerisinde üye ülkelerin Bağdat Anlaşması'nda belirttikleri gibi fiyat ve

³⁸² Ibid., s. 12-13

³⁸³ Mosley, op. cit., s. 234.

³⁸⁴ Yergin, op. cit., s. 495

³⁸⁵ Altuğ, op. cit., ss. 145-146.

³⁸⁶ George Polanyi, "The Taxation of Profit From Middle East Oil Production: Some Implications for Oil Prices and Taxation Policy", **The Economic Journal**, Vol: 76, No: 3004 (Dec., 1966), s. 771.

üretim konularında imtiyazlı şirketlerin tek başlarına hareket etmesini engelleme konusunda kısmi bir başarı elde etmişlerdi. Ancak, özellikle, şirketlerin tek taraflı fiyat ve üretim üzerindeki baskın konumunu azaltma ve şirketleri bu gibi konularda kendileri ile danışmaya zorlama konularında istenilen hedefe ulaşamamıştı. Bunun temel nedenlerine değinmekte yarar var.

2. OPEC Ülkeleri Arasında Çıkar Uyumundan Çıkar Çatışmasına

OPEC'in, kuruluşunu takiben istikrarlı petrol fiyatları ve bazı gelir artırıcı uygulamaları hayata geçirmiş olmanın dışında uluslararası petrol endüstrisinde çok önemli bir gelişmeye imza atmadığı ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle fiyat ve ek gelir artırıcı önlemleri hayata geçirmiş olmasına rağmen OPEC'in, kuruluşunu takip eden ilk on yılda petrol endüstrisinde önemli bir güç olma yolunda büyük bir başarı elde etmemişti. Bunda dönemin petrol endüstrisinin yapısının yanında üye ülkeler arasında gerçek bir çıkar uyumundan ziyade, bireysel çıkar farklılaşmasına dayanan çıkar uyumsuzluğunun bulunmuş olması da önemli bir rol oynamıştı. Dönemin siyasal gelişmeleri de üye ülkeler arasındaki işbirliği zemininin zayıflamasına yol açmıştı. Çok kültürlü (etnik ve dinsel anlamda) ve çok bölgeli bir organizasyon olan OPEC, birbiri ile rekabet eden çeşitli ideoloji, rejim ve sınır sorunları bulunan ülkelerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştı. OPEC'in kuruluşunu takiben üye ülkeler arasında var olan spesifik problemler bitmediği gibi bu sorunlar dönem denem örgütün varlığını tehdit edecek boyutlara bile ulaşmıştı. Örneğin, OPEC'in kurucu üyesi olan Irak'ın 1961 yılında diğer bir kurucu üye olan Kuveyt'i işgal etme girişimi gibi. Dolayısıyla OPEC üyeleri arasında var olan siyasal ve kültürel farklılıklar ve rejimler, örgütün üyelerinin uzunca bir dönem üretim ve fiyat politikası konusunda ortak hareket etmesini engellemişti. OPEC üyeleri arasında var olan ideolojik farklılık çoğu zaman fiyatların yukarı mı çekilmesi ya da aynı seviyede kalması konusunda farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu durum doğal olarak petrol fiyatlarının belirlenmesinde OPEC üyelerinin bir güç olmasını engellemişti.³⁸⁷

Öte yandan OPEC üyesi ülkelerin gelirlerini artırmak gibi ortak bir hedefinin olması, üye ülkeler arasında işbirliğinden ziyade rekabete yol açmıştı. İran Şahı, ülkesinin kalkınması için dünyada bir numaralı üretici konumuna gelmek için şirketler üzerinde bir baskı oluştururken, büyük rezervlere sahip S. Arabistan üretimi belli bir seviyede tutmak için çabalamıştı. İran Şahı OPEC ile ilgili yaptığı değerlendirmede şöyle demektedir: *“İran bir numaralı üretici durumuna getirilmelidir. Uluslararası petrol ‘düzenleme’ sistemi teoride iyi, pratikte kötüdür; çünkü gerçekçi değildir.”*³⁸⁸

Şah'ın dikkat çekmek istediği olgu, OPEC içerisinde bir üretim ve fiyat birliğini yakalamanın zorluğuydu. Diğer bir deyişle 1960'lı yıllarda OPEC üyeleri her ülkenin üretim kapasitesini belirlemeye yönelik bir kota sistemi kurmaya çalışmış ancak bunda başarılı olamamıştı. 1965 ve 1966 yılında OPEC Ekonomik Komisyonu'nda üretim kotalarına dönük olarak bir “Rasyonel Formül” üzerinde çalışılmıştı. Rasyonel formülün üye ülkelerin rezervleri, üretim kapasiteleri, nüfusları gibi bazı kriterler baz alınarak saptanması öngörülmüş ancak bu konuda da bir uzlaşa

³⁸⁷Charles F. Doran, “OPEC Structure and Cohesion: Exploring the Determinants of Cartel Policy”, **The Journal of Politics**, Vol:42, No:1 (Feb., 1980), ss. 83, 89-91.

³⁸⁸ Yergin, op. cit., ss. 495-496.

ortaya çıkartılamamıştı.³⁸⁹ Bir üretim ve fiyat birlikteliğinin ortaya çıkartılamayışı OPEC içerisindeki uyumu olumsuz etkilemişti. Cezayir, İran, Irak Nijerya ve daha sonraları Libya'nın katıldığı OPEC üyeleri petrol fiyatlarının yükseltilmesini talep ederken, Suudi Arabistan, Kuveyt Katar ve BAE de özellikle ABD gibi Batı ülkelerinin beklentilerini karşılayacak bir üretim ve fiyat politikası takip etme taraftarı olmuştu. İki taraf arasındaki fiyat politikası üzerindeki ayrım birinci gruba girenlerin militarist diğerlerinin ise geleneksel ülkeler olarak anılmalarına yol açacak düzeyde olmuştu.³⁹⁰

1960'lı yıllarda Orta Doğu ülkeleri arasında yaşanan siyasi çekişme ve rekabet de örgütün birlikteliğini etkileyecek boyutlarda olmuştu. Irak'ta 1968'e kadar arda arda yaşanan rejim değişiklikleri, S. Arabistan ile bölgenin önemli bir gücü olan İran arasındaki çekişme gibi. Ayrıca, Arap ülkelerinin ilerici ve monarşi yanlıları diye iki gruba ayrılması ve ilerici diye anılan grupların petrolü politik amaçlar için kullanma isteği OPEC'in geleceğini tehdit eden gelişmelerdi. Tüm bunların yanında ekonomik anlamda petrol şirketlerinin tüm üretici ülkelerin petrol sektörü üzerindeki tartışmasız üstün konumları da (çıkartma, ulaştırma, rafine ve pazarlama gibi.), OPEC ülkelerinin 1960'lı yıllarda şirketler karşısında etkili bir güç olamamalarında önemli olmuştu. Hatta 1970'lere gelindiğinde bile 7 büyükler olarak bilinen şirketlerin Amerikan piyasasının üçte birini kontrol etmelerine karşın, Orta Doğu ve Latin Amerika'daki ham petrol üretiminin %88'ini denetlemekteydiler. Birlikte düşünüldüğünde bu 7 büyük şirket 1970'de bile petrol endüstrisinde oluşan kazancın dörtte üçünü kendi aralarında paylaşmaya devam etmişlerdi.³⁹¹

Sonuç olarak beklenenin aksine OPEC üyeleri, 1960'lı yıllar boyunca petrol endüstrisinde önemli bir güç olamadı. Petrolün üretiminden rafine edilmesine ve uluslararası pazarlara satılması süreçlerinde 7 büyükler en önemli güçler olarak kalmaya devam etti. Bu durum aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılacaktır.³⁹²

Tablo-8: 1963-1968 Ham ve Rafine Petrol Üretimi

	Ham Petrol Üretimi		Rafine Petrol Üretimi		Pazarlama	
	1963	1968	1963	1968	1963	1968
	%		%		%	
Büyükler	82.1	77.9	65.3	60.9	62.6	55.6
Bağımsız Şirketler	9.3	13.1	21.1	23.1	26.8	30.8
Devletler	8.6	9	13.6	16.0	10.6	13.6

Tüm bunlarla birlikte 1970'lerin başında hem OPEC ülkelerinde yaşanan rejim değişiklikleri hem de petrol talebinin uluslararası alanda artması, örgütün gelişim seyrini olumlu yönde etkileyecekti. Özellikle 1967 Savaşı sırasında Arap ülkelerinin bir petrol ambargosu uygulaması, bu ülkelere, petrolü hem ekonomik kalkınmalarının bir unsuru hem de politik hedeflere ulaşmanın bir aracı olarak kullanmada önemli bir tecrübe birikimi sağlayacaktı.

³⁸⁹ Doran, op. cit., ss. 85-86

³⁹⁰ Thomas D. Willett, "Conflict and Cooperation in OPEC: Some Additional Economic Considerations", **International Organization**, Vol: 33, No:4 (Autumn, 1979), s.583.

³⁹¹ Michael Tanzer-Stephen Zorn, "OPEC's Decade: Has it Made A Difference?", **MERIP Reports: The Middle East after OPEC**, No. 120, (Jan., 1984), s. 8.

³⁹² Geoffrey Chandler, "The Myth of Oil Power: International Groups and National Sovereignty", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)** Vol: 46, No: 4 (Oct., 1970), s. 712.

II. 1967 ARAP-İSRAİL SAVAŞI VE PETROLÜN BİR DIŞ POLİTİKA ARACI OLARAK KULLANILMASI

5 Haziran 1967’de başlayan ve Altı Gün Savaşı olarak bilinen savaşa ilişkin gerginlik taraflar arasında I. Arap-İsrail Savaşı’ndan beri sürmekteydi. Mayıs 1967’de taraflar arasındaki gerginlik tırmanınca Mısır, Tiran Boğazı’nı İsrail gemilerine kapattı. Tiran Boğazı’nın İsrail’e kapatılmasının en önemli gerekçelerinden biri de İran’dan İsrail’e gelen petrolü engellemektir. İran, İsrail’e petrol satan tek Orta Doğu ülkesiydi.³⁹³ Kahire, böylelikle İsrail’i petROLSÜZ bırakarak geri adım atmaya zorlamıştı. Ancak, Londra ve Washington’un desteğini arkasına alan İsrail güçlerinin 5 Haziran’da (1967) Mısır ve Suriye üslerine başarılı bir saldırı düzenlemesi ile 1967 Arap-İsrail Savaşı da başlamış oldu. Savaş’ın gidişatı ilk gün İsrail’in hava saldırıları ile belli olurken³⁹⁴ 10 Haziran’da İsrail’in kabulü ile yürürlüğe giren ateşkes Arap-İsrail sorununa kalıcı bir çözüm getirmediği gibi, bir çok sorunun da başlangıcı olmuştu.³⁹⁵

A. EKONOMİK KAYNAKLARIN SİYASAL AMAÇLAR İÇİN KULLANILMASI: BİR AMBARGO DENEMESİ

1967 Savaşı Arap tarihinde ve siyasal hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu önem, yalnızca Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki güç dengesinin İsrail lehine değişmesinden değil, aynı zamanda Arap petrolünün uluslararası ilişkilerde önemli bir pazarlık aracı olarak ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Arap petrol üreticilerinin isteyerek veya istemeyerek (Mısır’ın zorlaması; ya da kamuoyu muhalefeti sonucu) İsrail’i destekleyen ülkelere petrol ambargosu uygulaması, petrol ile dış politika arasındaki etkileşimi bir kez daha ve 1956’dakinden daha güçlü bir şekilde gündeme getirmişti. Arap ülkelerinin petrolü bir dış politika aracı olarak kullanması sürecini incelemekte yarar var.

1. Bağdat Toplantısı ve Ambargo Kararı

1967 yılında Arap-İsrail gerginliğinin tırmandığı bir dönemde bir çok Arap ülkesinde, olası bir savaş durumunda İsrail’i destekleyen ülkelere karşı bazı ekonomik yaptırım kararlarının alınması yönünde güçlü bir eğilim bulunmaktaydı. Şüphesiz, petrol ambargosu da bu yaptırımların başında gelmekteydi. 1967 Arap petrol ambargosu süreci ise, krizin bir savaşa dönüşmesi ihtimalinin güçlenmesi üzerine 1967 Mayıs’ında Irak’ın diğer Arap ülkelerini, kriz karşısında alınacak önlemleri tartışmak için Bağdat’a davet etmesiyle başladı. 1 Haziranda bir çok ülke Irak’ın davetini kabul etmişti. Konferansın üç ana gündem maddesi vardı:

1) Her hangi bir Arap ülkesine karşı veya toprak bütünlüğüne karşı bir saldırı hareketi başlatan, saldırıya ortak olan veya saldırıyı destekleyen ülkelere karşı Arap petrolünün ihracını durdurmak;

³⁹³ Ian Smart, “Oil, the Super-Power and the Middle East”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)** Vol:53, No: 1 (Jan., 1977), s. 20.

³⁹⁴ İsrail, savaşın daha ilk gününde Mısır’ın 300 savaş uçağını ve 100 pilotunu ve bunun yanında 18 hava üssünü, Suriye’nin 50 savaş uçağını ve iki hava üssünü ve Ürdün’ün 20 uçağını, savaş dışı bırakmıştı. Bkz.: Bassam Tibi, **Conflict and War in the Middle East, 1967-91: Regional Dynamic and the Superpowers**, Translated: Clare Krojzl, New York: St. Martin’s Press, 1993, ss. 75-78.

³⁹⁵Bu konuda bkz., John Moore-Daniel C. Diller, **The Middle East**, 8th.Edition, Washington D.C.Congressional Quarterly, 1994, s. 28

2) Arap ülkelerinde faaliyette bulunan yabancı petrol şirketlerine, konferansta alınan kararlara uymaları yönünde uyarıda bulunmak. Kongre kararlarına uymayan şirketlerin imtiyaz haklarını millileştirmek.

3) Tüm dost ve Müslüman petrol üreticisi ülkelere Arapların düşmanları ile işbirliği yapmamaları ve Araplara destek olmaları için başvuruda bulunmak.³⁹⁶

Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi petrol üreticisi ülkeler konferansa katılacaklarını belirtmiş olmalarına rağmen, bir petrol ambargosu kararının ekonomik anlamda bütçe dengelerini bozacağı ve en iyi pazarlarının da rakip üreticilerin eline geçeceği endişesini gündeme taşımışlardı. Mısır ve Suriye gibi petrol gelirine bağımlı olmayan Arap ülkeleri ise olası bir savaşta İsrail'i destekleyen ülkelere karşı petrolün diplomatik bir baskı aracı olarak kullanılmasını savunmuşlardı. Ayrıca, genellikle Amerikan ve İngiliz kökenli olan petrol şirketlerinin, üretici ülkeler tarafından alınacak bir petrol ambargosu kararına uymamaları ve dolayısıyla ambargonun başarısız olması ihtimali de ülkeler arasında tartışmaya yol açmıştı. 4 Haziran'da başlayan konferansın ilk gününde ülkeler arasında ortak bir petrol politikasının belirlenmesi yönünde bir çalışma başlatılmıştı. 5 Haziran sabahı ise, Bağdat'ta bulunan Arap temsilciler İsrail'in Arap ülkelere saldırdığı haberini duymalarının ardından derhal İsrail'e karşı savaşan ülkelere askeri yardımı görüşmek için toplantıyı erken saatlerde başlatmışlardı. Arap ülkelere askeri yardım verilmesi kararlaştırıldıktan hemen sonra da Irak, S. Arabistan, Libya, Kuveyt, Cezayir, Bahreyn, Katar ve Abu Dabi petrol bakanları ile Suriye, Mısır ve Lübnanlı temsilciler savaşta alınacak ekonomik yaptırım kararlarını Konferansın gündemine aldılar. Görüşmelerin ardından yayınlanan ortak bildiriye "Arap ülkelere karşı saldırgan bir pozisyonda olan İsrail'e yardımcı olan herhangi bir devlete karşı tüm petrol ihracının durdurulacağı" açıklandı. Petrol Bakanları toplantısından sonra yapılan resmi açıklamada ise, alınan petrol ambargosu kararının, "her hangi bir Arap ülkesinin egemenliğine, su yollarına ve toprağına karşı saldırgan bir hareket içerisinde olan ya da bir saldırının parçası olan ülkelere karşı" uygulanacağı açıklandı. Bu bağlamda a) doğrudan askeri gücü ile İsrail'e yardımcı olan, b) her hangi bir şekilde "düşman" ülkeye askeri yardımda bulunan ve c) her hangi bir şekilde ticari gemilerini askeri koruma adı altında Akabe Körfezi'ne gönderen ülkeye karşı petrol ambargosu uygulanacaktı. Daha sonraki günlerde yapılan açıklamalardan da anlaşıldığı üzere ambargo kararı alan Arap ülkelerinin amacı, İsrail'e askeri ya da bir başka şekilde destek veren ülkelerin bu desteklerini devam ettirmeleri halinde Arap ülkeleri üzerindeki etkilerinin azalacağını göstermekti.³⁹⁷

5 Hazirandaki açıklamayı takiben 6 Haziranda Nasır'ın ABD ve İngiltere'yi İsrail saldırısına ortak olmakla suçlaması üzere tüm gözler Bağdat'ta toplantıda bulunan Arap ülkelerinin nasıl bir karar alacağına çevrildi. Çünkü, Mısır, Arap üreticilere doğrudan hedef göstermiş olmaktaydı. Nitekim, Nasır'ın açıklamasından hemen sonra Bağdat'ta bulunan temsilciler, İsrail'e doğrudan yardım veren ABD ve İngiltere'ye Arap petrol ihracının durdurulmasına karar verildiğini açıkladı. Cezayir, Mısır, Sudan, Suriye, Yemen ve Tunus, ABD ve İngiltere ile diplomatik ilişkilerini keserken, Irak ve Lübnan hükümeti de Amerikan ve İngiliz büyükelçilerinin 48 saat içinde ülkeyi

³⁹⁶ M. S. Daoudi-M. S. Dajani, "The 1967 Oil Embargo Revisited", *Journal of Palestine Studies*, Vol:13, No:2 (Winter, 1984), s. 68.

³⁹⁷ Ibid., ss. 67- 69.

terk etmelerini istemişti.³⁹⁸ Cezayir, topraklarında petrol arayan 13 Amerikan şirketini doğrudan millileştirdiği gibi İngiliz ve Hollanda şirketlerinin de ruhsatlarına el koymuştu.³⁹⁹ Daha sonraki günlerde İsrail'e gaz maskesi satması dolayısıyla F. Almanya'ya da petrol ambargosu uygulanmasına karar verildi. Uluslararası Arap Ticaret Birliği Konfederasyonu da petrol üreticisi Arap ülkelerinin bu iki ülkeye karşı alınan petrol ambargosu kararına uymaları yönünde bir karar aldı. Birlik tarafından yapılan açıklamada Arap halklarından petrol ambargosuna katılmayan ülkelerdeki petrol tesislerine ve boru hatlarına sabotaj düzenlemeleri istenmekteydi.⁴⁰⁰

Savaşın ilk birkaç gününde tüm Arap güçlerinin büyük bir hezimete uğrayacağına kesinleşmesi üzerine bir çok Arap ülkesinde halk sokaklara dökülerek İsrail ve Batı karşıtı gösteriler düzenledi. Batı karşıtlığı İsrail'in Batılı devletlerden aldığı destekle Arap güçlerini aşağılayıcı şekilde yenmesi üzerine had safhaya ulaşmıştı. Suudi Arabistan'da petrol işçilerinin anti Amerikancı gösterileri, Bahreyn'de petrol işçilerinin iş bırakması sonucu petrol rafinerisinin kapatılması izlemiştir. Buna benzer gösteriler Batı yanlısı rejimlerin iktidarda olduğu Kuveyt ve Libya'da olmuştur. Libya'da da petrol işçilerinin genel greve gitmesi sonucu, ülkenin petrol ihracı tamamen durmuştu. Irak hükümeti ise ambargo kararını takiben tüm üretimi durdurma kararı almıştı. Savaştan sonrada yalnızca dost ülkelere petrol ihraç etme kararı aldı.⁴⁰¹ Petrolü siyasal bir baskı unsuru olarak kullanan Arap üreticiler, ABD, İngiltere ve F. Almanya'nın Arap-İsrail sorununa bakışını etkilemeyi hedeflemişlerdi.⁴⁰²

2. Petrol Ambargosu Genişlemesi ve Arap Kamuoyunun Sürece Etkisi

Savaşın bitimini takip eden günlerde petrol ambargosunun ne zamana kadar devam edeceği tartışması Arap devletleri arasındaki görüşmelerde gündeme gelmiş; ancak, Savaşın Arap toplumunda yarattığı infial dolayısıyla hiçbir ülke ambargoyu kaldırma girişimi içerisinde olmamıştı. Nitekim, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi ılımlı Arap üreticilerinin petrol ambargosu kararı almalarında İsrail ve Batı karşıtı büyüyen toplumsal muhalefetin rejimlerini tehlikeye sokacak boyutlarda olmasının da etkisi vardı. Bu konuda en büyük huzursuzluk Libya'da halkın Batılı petrol şirketleri çalışanlarına yönelttiği öfke ile ortaya çıkmıştı. Suudi Arabistan ve Kuveyt'te de üretim durdurulmadan ambargo kararı alınmış olunmasına rağmen, üretim, petrol işçilerinin grevleri ve milliyetçilerin sabotajları sonucu kesilmişti. Bu ülkelerdeki yönetimler, Nasır'ın halk kitlelerini sokağa dökmesinden çekinmekteydi.⁴⁰³

Bununla birlikte ambargo kararına rağmen ABD'nin İsrail'e verdiği destekte bir değişiklik sözkonusu olmamıştı. Diğer bir deyişle ambargonun amaçladığı politik amaca ulaşmaktan oldukça uzak kaldığı, Haziran ayının sonlarında ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Ancak, buna rağmen ABD ve Avrupalı tüketiciler ambargonun uzun süreli ve doğrudan üretimin durdurulması şeklinde gerçekleşmesi durumunda ciddi bir tehditle karşı karşıya kalma tedirginliği içerisine girmişlerdi. Piyasalarda petrol fiyatlarında sınırlı bir artış olmuştu. Ancak, bu artış daha ziyade Akdeniz

³⁹⁸ Armaoğlu, op. cit., s. 258

³⁹⁹ Cezayir hükümeti Ağustos ayında ülkedeki Amerikan petrol şirketlerine ait olan rafinaj ve pazarlama şirketleri millileştirmiştir, bkz., Gürel, op. cit., s. 120

⁴⁰⁰ Daoudi- Dajani, op. cit., s. 69

⁴⁰¹ Ibid., ss. 70-71

⁴⁰² Fuad Itayim, "Arab Oil- The Political Dimension", *Journal of Palestine Studies*, Vol:3, No:2 (Winter, 1974), s. 85.

⁴⁰³ Yergin, op. cit., s. 523.

güzergahının kapanmış olmasından kaynaklanmıştı. Nasır'ın gayri resmi danışmanı Heikle, yarı resmi Al-Haram gazetesine verdiği bir demeçte “*Arap petrolünün Savaşın birkaç saati dışında ABD, İngiltere ve F. Almanya'ya gitmeye devam ettiğini*” ileri sürmüştü. Petrol fiyatlarının yükselmesini ise Süveyş Kanalı'nın kapanmasına bağlamıştı.⁴⁰⁴ Ancak yalnızca Süveyş Kanalı değil aynı zamanda Suudi Arabistan'ın Akdeniz'e açılan boru hatları ile IPC'nin Suriye üzerinden Akdeniz'e akıtılan petrolünün de kesintiye uğraması sözkonusu olmuştu.

Heikle'nin işaret ettiği şey esasında petrol ambargosunun üretim kısıtlamasına gidilmeden yürütüldüğüydü. Nitekim, savaştan sonra da ambargonun devam etmesi Arap ülkeleri arasındaki birlikteliğin çatırdamasına yol açmıştı. 18 Haziran'da 13. Arap Birliği toplantısı için Kuveyt'te toplanan Arap ülkelerinin gündeminde petrol ambargosu vardı. Irak, Cezayir, Suriye ve Mısır tüm Arap petrol üretiminin durdurulmasını talep etmekteydi. Üretimin tamamen durdurulması önerisi Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt'in muhalefeti ile karşılaşmıştı. Bu ülkeler ambargonun ülke ekonomilerinde ciddi tahribatlara yol açtığını ve üretimin tamamen durması halinde ise pazar paylarını önemli oranda kaybedeceklerini ileri sürmüşlerdi. Özellikle, İran örneğinden hareket eden bu ülkelere göre, Musaddık sonrası dönemde İran petrolü önemli bir pazar kaybı yaşamıştı.⁴⁰⁵ Sonuçta diğer ülkelerin de desteğiyle ABD, İngiltere ve F. Almanya'ya uygulanan ambargonun sürmesi kararı Savaştan sonra olduğu gibi uygulandı. Ayrıca Rodezya ve G. Afrika'ya da ambargo uygulanmasına karar verilmişti. Irak'ın BM'de İsrail taraftarı olan İtalya'yı da listeye ekleme girişimi ise başarısız olmuştu.⁴⁰⁶

Kuveyt Konferansı'nda petrol ambargosunun sürmesi yönünde kararlar alınmış olunmasına rağmen Haziranın sonlarına doğru Suudi basınında uygulanan ambargonun istenilen hedefe ulaşmaktan uzaklaştığı ve doğrudan petrol üreten ülkelerin ekonomilerini zayıflattığına dair yazı ve demeçlerde bir artış olmuştu. 29 Haziranda al Madina al Munawarah gazetesine bir demeç veren Suudi Arabistan Petrol Bakanı Zeki Yamani, ambargonun devam etmesi durumunda Arapların topraklarını kaybettikleri gibi ekonomik güçlerini ve etkilerini de kaybedeceklerini ifade etmişti. Yamani, Arap üreticilerin Batının tek petrol sağlayıcısı ülkeler olmadığından dolayı ambargonun kendi ekonomilerine zarar veren bir hale dönüştüğünü ileri sürmüştü. Aynı tarihlerde Libya hükümeti tarafından yapılan resmi açıklamalarda Batıya karşı uygulanan ambargonun yararsız bir hale geldiği ileri sürülmüştü. Libya Başbakanı Abdulkadir Bedri de yaptığı bir açıklamada, Libya'nın Arap prensiplerine ve davasına tamamen bağlı kalarak, günde 1.5 milyon dolar petrol gelirinden fedakarlık ettiğini ifade etmişti. Petrol ambargosunun kaldırılmasına dönük olarak en güçlü adımlar Ürdün Kralı Hüseyin'in Temmuz başında Amerikan ve İngiliz uçaklarının İsrail saldırısında yer aldıklarına dair kesin delil bulunmadığına dair açıklamaları yapmasından sonra başlatılmıştı. Savaşın bir tarafı olan Kral Hüseyin'in açıklaması Arap kamuoyunda ambargonun sürmesi yönündeki eğilimi zayıflatmaya yönelikti. Kral Hüseyin'in açıklamasını takiben 7 Temmuz'da Suudi hükümeti “*Amerikan ve İngiliz uçaklarının geçen ayki İsrail saldırısına yardım ettiklerine dair hiçbir kanıt olmadığı ortaya çıktığından, bu iki ülkeye ambargo uygulamanın hiçbir gerekçesi kalmamıştır*” demekteydi. Ancak, bu açıklamanın ardından bazı Arap ülkeleri ve

⁴⁰⁴ Alhajji, op. cit., s. 8.

⁴⁰⁵ Ibid., ss. 5-6.

⁴⁰⁶ Daoudi- Dajani, op. cit., s. 71.

örgütlerinin Suudi hükümetini Arap davasına ve Arap dayanışmasına ihanet etmekle suçlaması üzerine 12 Temmuzda resmi bir açıklama yapmak zorunda kalan Suudi hükümet yetkilileri, Kral Faysal'ın ambargoyu kaldırmak gibi bir niyetinin olmadığını açıklamaktaydı. Buna rağmen aynı gün Kuveyt'i ziyaret eden Suudi Petrol Bakanı Yamani, Kuveytlileri Suudi Arabistan'ın petrol ambargosunu kaldırma planlarına destek vermeleri yönünde ikna etmeye çalışmış; ancak bunda da başarılı olamamıştı. Kuveyt dönüşü bir açıklama yapan Suudi yetkililer tekrar, siyonist saldırganlığa destek veren ülkelere ambargo uygulamaya devam edeceklerini açıklamaktaydı.⁴⁰⁷ Esasında Kuveyt, Mısır ve Irak gibi radikal ülkelerin Arap milliyetçiliğini kullanarak ülkedeki istikrarı bozmasından çekindiği için Suudi planına destek vermemişti. Dolayısıyla ılımlı Arap petrol üreticisi ülkeler, ambargo kararının kaldırılması yönünde diğer Arap ülkelerinin desteğine ihtiyaç duymaktaydılar. Bu yönde ikna edilmesi gereken ülkelerin başında şüphesiz, Nasır'ın başında olduğu Mısır gelmekteydi.

3. Mısır-Suudi Uzlaşması ve Petrol Ambargosunun Kaldırılması

1967 Savaşı öncesi Mısır, askeri olarak Sovyetlere kaymışken, diplomatik olarak Bağılantısızlık politikası takip etmeye çalışmaktaydı. Arap iç politikasında ise Batı yanlısı rejimlere karşı sert bir muhalefet yürütmekteydi. Ancak, 1967 Savaşı'ndaki hezimet Nasır'ın bu politikaları terk etmesine yol açmıştı. Nasır, 1967 Savaşı sonrasında Amerika dışında hiçbir gücün İsrail üzerinde bir baskı oluşturmayacağını ve Mısır'ın kaybettiği toprakları ele geçirmesine yardımcı olmayacağını bir kez daha görmüştü. Nasır'ın gayri resmi danışmanı Heikle, Mısır'ın ABD ile rekabet edebilecek bir güç olmadığını belirttikten sonra Kahire'nin bundan sonra Amerikan yönetimi ile ilişkilerini düzeltme gayreti içinde olacağını açıklamıştı.⁴⁰⁸ Zira, Nasır aynı zamanda geleneksel rejimlerle olan rekabetine de son vermektedir. Kahire'nin radikal politika değişikliği İsrail sorunu ve petrol ambargosunun tartışıldığı Hartum Konferansı sırasında Suudi rejimiyle sorunlarını giderme yönünde bir çaba içerisine girmesiyle daha da netleşmişti. 1 Ağustos 1967'de Sudan'ın başkenti Hartum'da toplanan Arap Dışişleri Bakanları ilk etapta Kuzey Yemen sorununu ele almışlardı. Mısır ile Suudi Arabistan arasındaki sorunların başında gelen K. Yemen sorununun çözümüne dönük olarak 15 Mayıs 1965'te Kral Faysal ile Nasır'ın arasında bir anlaşma imzalanmış; ancak, anlaşma yürümemişti.⁴⁰⁹ 1967 Savaşı'ndan sonra Nasır önderliğindeki Mısır geleneksel rejimlerle olan çatışmasını bitirmek için K. Yemen konusunda Kral Faysal'ın taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Taraflar Yemen sorununu çözüme bağladıktan sonra, Arap-İsrail sorunu ve petrol ambargosunun yürütülmesi konularını gündeme almışlardı. Toplantıda, İsrail ile her türlü barış fikri reddedilmiş ve İsrail'i desteklediği için ABD, İsrail'e sempati duydukları içinde İngiltere ve F. Almanya ağır bir şekilde eleştirilmişti.⁴¹⁰

Öte yandan Irak, ambargonun tüm Batıya Arap petrol ihracının durdurulması, yabancı petrol şirketlerinin millileştirilmesi ve Batı ülkelerindeki Arap fonlarının geri çekilmesi yönünde genişletilmesini savunurken, S. Arabistan, Kuveyt ve Libya gibi ılımlı petrol üreticisi ülkeler hali

⁴⁰⁷ Ibid., ss. 71-72

⁴⁰⁸ Ibid., s. 72

⁴⁰⁹ Bkz.: Veysel Ayhan, "Arap Yarımadasında Demokrasi Olabilir Mi? Yemen Örneğinde Demokrasi ve Toplumsal Yapının Tarihsel Perspektifte Analizi", **İkinci ODTU Uluslararası İlişkiler Konferansı**, Ankara, 23-25 Haziran 2003, <http://www.ir.metu.edu.tr/conf2003/papers/ayhan.pdf>.

⁴¹⁰ Armaoğlu, op. cit., s. 260

hazırda uygulanan ambargonun Arap ülkelerinin ekonomilerine büyük zarar verdiğini ileri sürerek öneriye karşı çıkmışlardı. Hartum Konferansı'nda taraflar petrol ambargosu meselesini tekrar görüşmek ve bu konuda bir uzlaşma sağlamak için 15 Ağustos 1967'de Bağdat'ta Bakanlar düzeyinde toplanma kararı almışlardı. 15 Ağustosta Bağdat'ta toplanan Arap Bakanları, petrolün en iyi hangi yöntemlerle siyasal amaçlarına hizmet edeceğini tartışmışlardı. Toplantıda dört ülke tarafından sunulan öneriler tartışılmıştı. Cezayir, İngiltere ve ABD'deki Arap fonlarının büyük meblağlarda çekilmesini önerirken, Irak üç ay süreyle tüm petrol üretiminin durdurulmasını ve yabancı petrol şirketlerinin millileştirilmesini önermişti. Kuveyt ise kendi önderliğinde bir yeniden yapılandırma ve yeni bir savaş hazırlığı için 100 milyon dolarlık bir Arap fonunun oluşturulmasını önermişti. Mısır hükümeti ise, OPEC ile eşgüdüm içerisinde çalışabilecek ayrı bir Arap petrol örgütünün kurulmasını önermişti. OPEC üyesi olmayan Mısır özellikle böyle bir örgütün kurulmasını, petrol diplomasisi üzerinde söz hakkı elde etmek için savunmaktaydı. Toplantıda en radikal öneri Irak'tan gelmiş ve Mısır, Suriye ve Cezayir Irak'ın önerisini destekleyen ülkeler olmuştu.⁴¹¹ Suudi Arabistan ve diğer ılımlı körfez ülkeleri Irak'ın önerisine karşı çıktıkları gibi ambargonun devam etmesi halinde, Batının bölgeye askeri hareket düzenleyebileceğine dikkat çekmişlerdi. Sonuç olarak Irak zirvesinden de bir uzlaşma ortaya çıkmadığından, ambargonun devamına ve konunun 14. Arap Zirve toplantısında ele alınmasına karar verildi.

29 Ağustos 1967'de Sudan'ın Başkenti Hartum'da toplanan 14. Arap Zirve toplantısının öncelikli gündem maddesi petrol ambargosu ve Mısır'ın askeri ve ekonomik imarıydı. Mısır, son savaşta yaklaşık 2.2 milyar dolar kaybetmenin ötesinde, Süveyş Kanalı'nın yıllık gelirlerinden mahrum bırakılmış, Sina'daki petrol sahalarını ve stratejik Tiran Boğazı'nı da kaybetmiş bir ülkediydi. Zirve'de bir konuşma yapan Kral Faysal, Arap gücünün ve kuvvetinin tekrar oluşturulabilmesi için tüm kaynaklardan yararlanılmasının zorunluluk arzettiğini ve bunlar arasında en önemli kaynağın petrol gelirleri olduğunu belirtmişti.⁴¹² Diğer bir deyişle Kral Faysal başta Mısır olmak üzere tüm Arap devletlerine yapılacak ekonomik yardımların petrol gelirlerine bağlı olduğunu açıkça ifade etmekteydi. Zirve sırasında Nasır ile Kral Faysal çok samimi bir şekilde K. Yemen sorununun nihai çözümü üzerine el sıkışmışlardı. Böylelikle Mısır ile Suudi Arabistan arasında 1962'den beri var olan K. Yemen sorunu çözümlenirken, bu aynı zamanda radikallerin geleneksel rejimlerle barışması anlamına gelmekteydi.⁴¹³ Mısır ve Suudi barışı zirvenin sonunda yayınlanan karar metninin oluşmasında da önemli bir referans noktası olmuştu.

Ancak karar metninde, petrol ambargosuna devam edilmesi yönünde her hangi bir açıklamaya yer verilmemiş oluşu gözlerden kaçmadı. Ayrıca, petrol üreticisi ülkeler için üretimin tam kapasite ile yapılmasına dönük bir karar da alınmadı. Böylelikle petrol ambargosuna sessizce son veriliyordu. Suudi Arabistan ve diğer petrol üreticisi Arap ülkeleri istedikleri kanaldan istedikleri ülkeye petrol satma hakkı elde etti. 2 Eylülde Suudi Arabistan'ın resmi olarak tüm

⁴¹¹ Daoudi- Dajani, op. cit., ss. 74-75.

⁴¹² Ibid., s. 78.

⁴¹³ Nasır'ın 1967 Savaşı sonrası temel politikası İsrail işgali altındaki Mısır topraklarını kurtarmak olmuştu. "Arap,İsrail sorusunda BM nezdinde İsrail'le doğrudan görüşmelerde bulunmayı kabul eden Nasır, kendisini Arap davasına ihnaet etmekle suçlayan liderlere seslenerek 'İşiniz sadece konuşmak, oysa bu iş için savaşmak gerekiyor... Eğer topraklarımızı kurtarmak istiyorsanız, önümüze düşün... Fakat biz, 1962'de Yemen sorununun içine sürüklenmenin ve 1967'de Suriye'nin peşine takılmanın bedelini ödedikten sonra daha temkinli olmak durumundayız" demişti. Bkz., Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu...**, op. cit., s. 333

ülkelere petrol satma kararı almasından sonra diğer üretici ülkelerin de onu izlemesi sonucu petrol ambargosu sona ermiş olmaktadır. Öte yandan Nasır'ın ambargo ve petrolün siyasal amaçlar için kullanılması üzerindeki söylem tekeli kaldırılmasına karşılık olarak da, S. Arabistan, Libya ve Kuveyt savaşın yarattığı tahribat bitene kadar Mısır ve Ürdün'e yıllık 378 milyon dolar yardım yapmayı kabul etmişlerdi. Zirveye katılmayan Şam yönetimine her hangi bir yardım kararı alınmadı. Katılımcı ülkeler ayrıca petrol gelirlerinin yaklaşık %20'sini İsrail saldırganlığına karşı savunma amaçlı ayırmayı kabul etmişlerdi. Nasır, geleneksel rejimleri devirme amacından vazgeçtiği gibi Arap doları ve paundlarının dış politikasını yönlendirmesine karşı çıkmamıştı. Zirvede ayrıca şu kararlar alınmıştı: *Arap ülkelerinde ekonomik kalkınmaya yardımcı olması için Arap Gelişme Fonunun kurulması; her hangi bir saldırganlığa karşı Arap askeri güçlerinin birleştirilmesi için tüm gerekli hazırlıkları yapmak; Arap topraklarından tüm yabancı güçleri çıkarmak için çalışmak (özellikle Libya ve Suudi Arabistan'daki Amerikan üsleri); İsrail'i işgal ettiği Arap topraklarından çıkarmak için politik ve diplomatik çabaları eşgüdüm içerisinde yürütmek; Arap ülkeleri üzerindeki İsrail saldırganlığını bertaraf etmek için mücadeleye devam etmek.* Zirve'de İsrail'le ilgili olarak yukarıda sayılanların dışında oldukça önemli üç karar alınmıştı. Bu kararlar, İsrail'i tanımama, İsrail'le müzakerelerde bulunmama ve İsrail'le barış yapmamadır.⁴¹⁴

Genel olarak Konferansta alınan kararlar, 1967 Savaşı sonrası Mısır'ın ciddi bir ekonomik krize ve prestij erozyonuna uğramasından dolayı bir petrol ülkesinin lideri olan Kral Faysal'ın başarısıydı. Suudi Arabistan öncülüğünde Kuveyt ve Libya gibi hem geleneksel rejimler hem de önemli bir petrol rezervine sahip ülkelerin, kendi petrol gelirlerinden en büyük Arap gücü Mısır ve onun lideri Nasır'a bağış vermeleri Arap politik yapısında önemli bir değişime işaret etmekteydi. Hartum Konferansı'nın açılışında Nasır'ın hüznü bir şekilde Kral Faysal'ı kucaklaması ise Suudi Arabistan rejiminin yeni Arap gücü olarak Mısır tarafından kabul görmesiydi. Kısaca tekrar belirtmek gerekirse, 1967 Savaşı sonrası Mısır'ın tüm Sina topraklarını kaybetmenin yanında Sina'daki petrol sahalarını kaybetmesi, Kanal gelirlerini kaybetmesi ve turizm gelirlerini kaybetmesi sonucu içine düştüğü ekonomik kriz, Nasır'ın devrim ihraç politikasını temelden sarsmıştı. Bu aşamada Nasır'ın yardımına koşan Suudi Arabistan ise finans gücü sayesinde Mısır'ı kendi etkisi altına almaya başlamıştı. Nasirizm ve Baas'ın güç kaybettiği bir dönemde Suudi Arabistan artan petrol gelirlerinin sayesinde Orta Doğu politikasının en önemli aktörü konumuna gelmişti. Suudi Arabistan 1967 Savaşı'ndan sonra bölge içi sorunları çözen ve bölge devletlerinin politikalarını yönlendiren bir merkez konumuna gelmişti. Petrol zenginliğine dayalı güç, çok kısa bir sürede Riyad'ı bölgenin en önemli ülkesi haline getirmişti.⁴¹⁵

4. Ambargonun Ekonomik ve Siyasal Sonuçları

Petrol ambargosu, üretim kısıtlaması ile birlikte yürütülmediğinden gelişmiş ülkelerde ciddi bir enerji krizine yol açmamış olmasına karşın, özellikle Süveyş Kanalı'nın kapanmasından kaynaklanan bir maliyet artışı yaşanmıştı. Diğer bir bakış açısıyla ambargonun üretim kısıtlaması ile birlikte yürütülmediğinden gelişmiş ülkelerde ekonomik yaşamı etkileyecek bir enerji krizine

⁴¹⁴Galvani-Johnson ve diğerleri, op. cit., s. 13.

⁴¹⁵Yezid Sayigh, "The Gulf Crisis: Why the Arab Regional Order Failed", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, Vol: 67, No: 3 (Jul., 1991), ss. 494-495.

yol açmadığı; ancak Süveyş Kanalı'nın kapanmasından kaynaklanan bir maliyet artışına yol açtığı ifade edilmektedir. Ambargonun Süveyş Kanalı'nın kapatılması ve bazı ülkelerde farklı nedenlerden dolayı üretimin durdurulmasından kaynaklanan ekonomik etkileri olmuştur. Bir kere Orta Doğu'dan petrol akışının kesilmesi İngiltere'yi, elindeki parasal rezervleri dışarıdan, daha pahalıya petrol almaya itmişti. Bu durum sterlin üzerinde ciddi bir baskıya yol açmıştı. Farklı bölgelerden tankerlerle petrol alınması İngiliz bütçesi üzerine ek maliyetler getirmişti. Özellikle Venezüella ve ABD'ye petrol alımından kaynaklanan yüksek değerlerde paraların ödenmesi İngiltere'nin dış ödemeler dengesini bozmuştu. Ayrıca bölge ülkelerinin savaştan önce ve savaş sırasında ellerindeki İngiliz poundu olarak tuttukları rezervlerini Amerikan doları veya altına çevirme yoluna gitmiş olmaları da Londra'nın dış ödemeler dengesini bozmuştu. Bu iki olgu Londra'nın poundun değerini düşürmesine yol açmıştı.⁴¹⁶ Haziran 1967'de The Guardian'da çıkan bir yazıda İngiltere ve tüm Avrupa'nın petrol ihtiyacının üçte ikisini Orta Doğu'dan karşıladıklarına dikkat çekilmiş ve ambargonun uzun sürmesi durumunda bu ülkelerin ekonomilerinde onarılması güç sonuçlara yol açacağı ileri sürülmüştü.⁴¹⁷ Petrol ambargosu ile birlikte Süveyş Kanalı'nın kapatılmasının İngiltere'ye aylık maliyetinin 6 milyon pound civarında olduğu ileri sürülmüştü.⁴¹⁸ İngiliz hükümeti, 1949'dan sonra 1967'de ikinci kez poundu devalüe etmek zorunda kalmıştı. 2.80 olan pound/dolar oranı, kriz ile birlikte 2.40'a indirilmişti. Öte yandan İngiliz işgal güçleri de, 1839'dan beri işgal ettikleri Aden merkezli Güney Yemen topraklarını da daha önce açıklanan 1968 yılında değil, 29 Kasım 1967'de terk etmek zorunda kalmıştı. Aden, stratejik olarak Basra Körfezi'nden Kızıl Deniz'e çıkan petrol yolları üzerinde konuşlandırılmış bir liman kentiydi.⁴¹⁹ Bu çekilmeyi, büyüyen dış ödemeler dengesi sorununa bir tepki olarak 1968 yılında İngiltere Başbakanı H. Wilson'un, Süveyş'in doğusunu savunacaklarına dair verilen tüm taahhütlerin geçersiz olduğunu ve son İngiliz birliklerinin 1971 yılında Basra Körfezi'nden çekileceğini ilan etmesi izlemişti. Dolayısıyla 1967 Savaşı sonrası petrol ambargosu ve Süveyş'in kapanmasından kaynaklanan petrol sorunlarının en önemli politik sonuçlarından biri İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki askeri-güvenlik sisteminin çökmesine yol açacak bir krize dönüşmüş olmasıydı.⁴²⁰ İngiliz ekonomisi, üzerinde güneş batmayan Birleşik Krallık topraklarını finanse edecek güçte değildi ve Birleşik Krallık tarih sayfasındaki yerini almaya hazır değil.

Ambargonun İngiltere kadar olmasa da ABD ekonomisi üzerinde de etkisi olmuştu. Amerikan hükümeti o yıllarda yürüttüğü Vietnam savaşı için gerekli petrolün yaklaşık yüzde 50'sini Orta Doğu'dan karşılamaktaydı. Ambargo ile birlikte farklı kaynakların bölgeye gönderilmesi, ABD bütçesine ek maliyetler yüklemişti. ABD'nin yıllık 120 milyon varil olan Pasifik ve Güney Doğu Asya tüketiminin 65 milyon varili Orta Doğu'dan karşılanmaktaydı. Bunun maliyeti aylık 240 milyon dolar ve taşıma ücreti de aylık 21 milyon dolar civarındaydı. Nijerya'da süren iç savaş ve İran'ın Sovyet baskısı altında olmasından kaynaklanan nedenlerle bu bölgelerdeki

⁴¹⁶ Konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz., Gernot Klantschnig, "Oil, the Suez Canal, and Sterling Reserves: Economic Factors Determining British Decisionmaking During the 1967 Arab-Israeli Crisis", **Diplomacy and Statecraft**, Vol: 14, No:3 (Sept., 2003), ss. 131-150

⁴¹⁷ Daoudi- Dajani, op. cit., s. 87

⁴¹⁸ Roy Licklider, "The Power Of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherland, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States", **International Studies Quarterly**, Vol: 32, No:2 (Jun., 1988), s. 212.

⁴¹⁹ Bu konuda bkz., Tom Little, **South Arabia: Arena of Conflict**, London: Pall Mall Press, 1967, s.179.

⁴²⁰ Licklider, op. cit., s. 212; Daoudi- Dajani, op. cit., s. 88

üretimin istenilen oranda artırılamayışı yüzünden Amerikan hükümeti daha maliyetli güzergahları kullanarak bölgeye petrol aktarmak zorunda kalmıştı.⁴²¹

Öte yandan Arap petrol ambargosu Arap devletleri üzerinde en az dört alanda önemli bir etkiye yol açmıştı. Ambargo süreci boyunca Arap ülkelerinin, kendi petrol kaynakları üzerinde imtiyazlı şirketlerin tam bir kontrol kurduğunu ve petrolün siyasal amaçlar için kullanılmasının imtiyazlı şirketlerin konumu dolayısıyla oldukça zor olduğunu görmelerine yol açmıştı. Ambargo sonrası dönemde Arap üreticiler kendi petrol endüstrisi üzerinde etkin bir rol oynamaya çalışacaklardı. Ambargonun ikinci önemli etkisi, bir zamanlar sömürge olan Arap ülkelerinin, kendi petrol kaynaklarını kullanarak uluslararası politikada önemli bir rol oynayabileceklerini görmelerine yol açmasıydı. Bu Arap ülkelere oldukça önemli bir güven kazandırmıştı. Ambargonun Arap devletleri üzerindeki üçüncü etkisi ise Suudi Arabistan gibi petrol üreticisi ülkelerin Arap politikası ve Arap toplumu üzerinde etkilerini artırmalarına yol açması olmuştu. Arap politikasının merkezi Kahire'den Basra Körfezi'ne doğru güçlü bir şekilde kaymıştı. Ambargonun dördüncü etkisi ise, şüphesiz başta ABD olmak üzere bir çok ülkeye İsrail'e destek vermeleri durumunda Arap ülkeleri ile olan iyi ilişkilerinin bozulacağına dair bir uyarı içermesiydi.⁴²² Amerikan hükümeti ya da bir başka Batılı ülke İsrail politikasının petrol üretici Arap ülkeleriyle olan ilişkisini etkileyebilecek bir ilişki olduğunu görmüştü. Askeri kapasite itibarıyla İsrail ile baş edemeyen Arap güçleri, petrolün sağladığı diplomatik ve siyasi etkiyi kullanarak, özellikle uluslararası alanda İsrail karşısında üstün bir konum elde etmeye yöneleceklerdi.

Son olarak petrol ambargosunun İsrail üzerindeki etkilerine değinecek olursak, ambargo sürecince petrolün İsrail'e karşı kullanılması bu ülkeyi, petrol kaynakları ve güzergahları üzerinde kontrol kurmaya yöneltmişti. Nitekim kısa bir süre sonra İsrail'in bir yandan Sina'daki petrol rezervlerini kullanması ve Kızıl Deniz'den Akdeniz'e uzanan bir petrol boru hattı projesini gündeme alması, Arap-İsrail sorununun daha da kompleks bir hal alacağını göstermişti. Yıllardır bölgedeki petrol kaynaklarından dışlanan İsrail, 1967 Savaşı ile birlikte birden bire en önemli güzergah ülkelerden biri konumuna gelmenin ötesinde petrol ithalatının önemli bir kısmını da karşılayacak yeni petrol rezervleri elde etmişti. Yalnızca Sina'daki Abu Rhodeis petrol sahası İsrail'in petrol tüketiminin %55'ini karşılamaktaydı. İsrail Sina'yı Mısır'a geri iade ettiği güne dek Sina petrolünü kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmıştı.⁴²³ Güzergah konusunda ise işgali takiben hemen harekete geçen İsrail, Kızıl Deniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan yaklaşık 1 metre genişliğinde bir petrol boru hattı inşa etmişti. 1972 yılında İsrail yıllık 30 milyon ton petrol ihracı üzerinde tam bir kontrol kurmuştu. İsrail 1967 Savaşı'ndan hemen sonra Sina'da yeni bir rafineri inşa etmeye de başlamıştı. Özellikle İran petrolünün ihrac edildiği İsrail güzergahı, Avrupalı tüketicilere daha ucuz petrol elde etme imkanı sunmaktaydı. Böylelikle İsrail 1967 Savaşı ile

---

⁴²¹ Daoudi- Dajani, op. cit., s. 88.

⁴²² Alhajji, loc. cit.

⁴²³ Brice M. Clagett-O Thomas Jr. Johnson, "May Israel as a Belligerent Occupant Lawfully Exploit Previously Unexploited Oil Resources of the Gulf of Suez?", *American Journal of International Law*, Vol: 72, No: 3, (Jul., 1988), s. 558.

birlikte hem kendi petrol ihtiyacını doğrudan karşılamış hem de petrol ihraç eden bir ülke konumuna gelmiş olmaktadır.⁴²⁴

B. 1967 SAVAŞI SONRASI ARAP ÜRETİCİLERİN PETROL ENDÜSTRİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİ ARTIRMA GİRİŞİMİ

Petrol ambargosunun tartışıldığı Hartum Konferansı sırasında Arap ülkeleri ambargonun gerek ekonomik gerekse politik olarak başarısız olduğunu görmüşlerdi. Ambargonun başarısızlığa uğramasında Arap ülkeleri arasındaki koordinasyon eksikliği ve ekonomik yetersizlik önemli bir faktör olmuştu. OPEC üyesi İran ve Venezüella gibi Arap olmayan ülkelerin ambargo sürecince petrol üretimlerini artırmaları da Arap üreticileri olumsuz etkilemişti. Ambargonun başarısız olacağına ortaya çıkması ile bazı Arap ülkeleri OPEC'ten ayrı, bağımsız bir Arap petrol üreticisi örgütünün kurulmasını önermişti. Nitekim, bu öneri çerçevesinde ambargonun kaldırıldığı Hartum zirvesinde Arap ülkeleri ayrıca petrol politikalarını eşgüdüm içerisinde yürütme kararı almışlardı. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'nın öncülüğünde başlayan ortak Arap petrol politikası oluşturulma çabaları 1967 yılının sonlarına kadar sürdü. Bu yönde süren çalışmalar 1968 Ocak ayında Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nü (OAPEC) kurulmasıyla sonuçlandı. Merkez ofisinin Kuveyt'te olmasına karar verilen OAPEC, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya gibi Arap petrol üreticilerinin 1967 Savaşı sonrası artan siyasi ve ekonomik gücünün bir ürünüydü. Arap üreticiler 1967 Savaşı'nın başarısız olmasında rol oynayan faktörleri minimize etmek amacıyla böyle bir oluşuma gitmişlerdi. Bazı yazarlara göre 1967 Savaşı'nın deneyiminden önemli kazanımlar elde eden Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya olası bir başka ambargo kararının başarılı bir şekilde yürütülmesi için OAPEC'i kurmuşlardı.⁴²⁵ OAPEC'nin kuruluş amaçları arasında üye ülkelerin petrol politikalarının koordinasyonu, ortak projelerin geliştirilmesi ve Arap ekonomilerinin entegrasyonu vardı. Ayrıca OAPEC içerisindeki Arap ülkelerinin gündeminde bir Arap tanker filosunun kurulması, bir tersane tasarımı ve ortak bir petrol şirketinin kurulması da vardı.⁴²⁶

1967 Savaşını ve OAPEC'in kuruluşunu takip eden dönemde tüm Orta Doğu'da artan Batı karşıtı muhalefetin asıl hedefi petrol endüstrisinin doğrudan millileştirilmesi olmuştu. Daha önce belirttiğimiz gibi 1968 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesinde bir konuşma yapan Suudi Arabistan Petrol Bakanı Zeki Yamani, 1967 Savaşı sonrası bölgede Batı karşıtlığının arttığına dikkat çekmiş ve bu bağlamda yabancı petrol şirketlerinin bölgedeki faaliyetlerini sürdürmelerinin zorlaştığını ifade etmişti.⁴²⁷ Bu bağlamda 1967 Savaşı'ndan sonra dozajını artıran üretici ülkelerin petrol endüstrisinde daha fazla söz hakkı elde etme girişimlerinde öne çıkan istek ise petrol kaynakları üzerinde kısmi sahiplik ya da mümkünse tam sahiplik olmuştu.⁴²⁸

⁴²⁴Mordechai Abir, **Oil, Power and Politics: Conflict in Arabia, the Red Sea and the Gulf**, London: Frank Cass Pub., 1974, ss. 136-137. Boru hattı Ocak 1977 yılında tamamlanmıştı.

⁴²⁵Daoudi-Dajani, op. cit., s. 66.

⁴²⁶Gürün, op. cit., s. 124, 9 Ocak 1968'de Kuveyt, Libya ve Suudi Arabistan'ın katılımı ile kurulan OAPEC'in üye sayısı 1970'lerin başında 10'a çıkmıştı. AOPEC üyesi ülkeler Cezayir (1970), Bahreyn (1970), Mısır (1973), Irak (1972), Kuveyt (1968), Libya (1968), Katar (1970), Sudi Arabistan (1968), Suriye (1972), Tunus (1982) ve BAE'dir (1970). 1986 yılından beri Tunus örgütle ilişkilerini dondurmuş düzeydedir. Daha detaylı bilgi için örgütün resmi wep sitesine bkz., <http://www.oapec.org/>

⁴²⁷Bkz., Gürün, op. cit., s. 112

⁴²⁸1970 öncesi uluslararası alanda yalnız 10 ülke petrol endüstrisini millileştirme girişiminde bulunmuştu. Bu ülkeler 1918'de SSCB, ilki 1937 sonra 1969'da Bolivya, 1938'de Meksika, 1951'de İran, 1961'de Irak, 1962'de Burma ve Mısır, 1963'de Arjantin, Endonezya ve 1968'de Peru. Sovyetler Birliği ve Irak dışındaki sekiz ülke 1970 öncesi komünist

1967 Savaşı ile birlikte Cezayir, topraklarında petrol arayan 13 Amerikan şirketini doğrudan millileştirdiği gibi İngiliz ve Hollanda şirketlerinin de ruhsatlarına el koydu. Hükümet, Ağustos ayında Exxon'un araştırma şirketi ile birlikte Exxon ve Mobil'in rafine ve pazarlama şirketlerini de millileştirmişti.⁴²⁹ Eylül 1969'da bir grup askerın Amerikan yanlısı Kral İdris rejimine son vermeleri ile Libya'da faaliyet gösteren yabancı petrol şirketlerinin geleceği de tartışılmaya başladı. Bu bağlamda ilk etapta Amerikan ve İngiliz üslerini kapatan Albay Kaddafi, daha sonra da petrol endüstrisi üzerinde etkili bir denetim kurmak için harekete geçti.⁴³⁰ 23 Mayıs 1970'de Libya, Irak ve Cezayir hükümetleri yayınladıkları ortak bildirimde, yabancı petrol şirketlerine karşı ortak bir cephe oluşturulmasına karar verdiklerini ve petrolerini ortak girişimlerle üretip, işleyeceklerini açıklamışlardı.⁴³¹ 1970 yılında Albay Kaddafi önderliğindeki Libya hükümeti New Jersey dahil bir çok şirketi kendisiyle üretim ve fiyat konusunda anlaşmaya yapmaya başarılı bir şekilde zorlamıştı.⁴³² 1971 Aralığında Kaddafi yönetimi İngiliz petrol şirketi BP'yi İngiltere'nin İran'ın Abu Musa, Büyük Tumbs ve Küçük Tumbs'u işgal etmesini engellemediği gerekçesiyle millileştirdi. Libya'nın BP'yi millileştirmesi ilk sefer bir Arap ülkesinin Arap-İsrail sorunu dışında ve kendi sınırlarının yaklaşık 3 bin kilometre ötesindeki siyasal bir gelişmeye tepki olarak bir İngiliz petrol şirketini millileştirmesiydi.⁴³³ Libya Amerikan şirketlerinin ardından Fransız petrol şirketlerini millileştirmeye yöneldi.⁴³⁴ Libya'nın tüm yabancı şirketleri millileştirmeye çalıştığı bir dönemde Suudi Arabistan öncülüğündeki Körfez ülkeleri şirketlerle katılım konusunda bir anlaşmaya varmak için görüşmeleri başlatma kararı almışlardı. Zira, Suudi Arabistan Petrol Bakanı açıkça son yıllarda Arap dünyasında yaşanan Batı aleyhtarlığı ve ardından gelen millileştirmeler sonrası katılım konusunu gündeme aldıklarını ifade etmekteydi. Yamani Suudi Arabistan hükümeti, şirketlere hisse oranında katılımı "*Arap ülkelerinde yükselen milliyetçilik duygularının bastırılması ve millileştirmeye giden yolun durdurulması olarak*" görülmelidir diyordu.⁴³⁵ 1972 Ocağında Suudi Arabistan'ın girişimleriyle başlayan katılım görüşmelerinin devam ettiği bir sırada Sovyetler Birliği'nin desteğini arkasına alan Irak'taki Baas rejimi 1 Haziranda IPC'nin petrol üretimini yarı yarıya düşürdüğünü ileri sürerek şirketin kuzey Irak'taki ayrıcalıklarının kamulaştırıldığını açıkladı.

---

olmayan bloğun toplam %21'lik petrol üretimini gerçekleştirirken, İran'ın üretimini çıkarttığımızda bu oran %8'e düşmektedir. Bu yedi ülkeden Peru, Meksika ve Bolivya önemli petrol üreticisi ülkeler olarak dikkate alınabilir. Bunun da ötesinde yalnızca İran ve Meksika önemli bir ihracatçıyken millileştirme girişiminde bulunmuştu. Bkz.: Stephen J. Kobrin, "Diffusion as an Explanation of Oil Nationalization: Or the Domino Effect Rides Again", **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 29, No: 1 (Mar., 1985), ss. 13-14

⁴²⁹1962 yılına kadar bir Fransız sömürgeci olan Cezayir'de petrol yatakları II. Dünya Savaşı'ndan sonra önem kazanmaya başlamıştı. Cezayirli SONATRACH şirketi ile Fransız SOPEFAL şirketi Cezayir'deki petrol sahalarını ortaklaşa işletmekteydi. Cezayir hükümeti yabancı petrol şirketleri ile önceden yapılan ve %50-%50 karı paylaşmayı öngören anlaşmaları değiştirmek için ilki 1965'te olmak üzere 1966 ve 1967 yılında %53, 1968 yılında %54 ve 1969'dan sonra da %55 oranında Cezayir'e verilmesi yönünde anlaşma imzalamıştı. Bkz.: Baysal, op. cit., s. 91

⁴³⁰ 1961'de petrol üretimine başlayan Libya, 1970'lerin başında dünyanın en büyük petrol ihracatçısı ülkeleri arasına girmişti. 1966-1970 arası dönemde Amerikalı bağımsız Occidental şirketi Libya'daki sahalarında 240.6 milyon varil petrol üretirken yıllık kazancı 1 milyar dolar civarında olmuştu, bkz., Carole Collins, "Imperialism and Revolution in Libya", **MERIP Reports**, No: 27 (Apr., 1974), ss. 13-14; Robert J. Hanks, "Oil and Security in US Policy Towards the Arabian Gulf-Indian Ocean Area", Ed.: Arap Research Centre, **Oil and Security in the Arabian Gulf**, Great Britain: St. Martin's Press, 1981, ss. 41-42.

⁴³¹ Gürün, op. cit., s. 131.

⁴³² Collins, op. cit., ss. 17-18; Yergin, op. cit., ss. 545-546. Zira Libya zaten ekonomik anlamda GSMH'sı 1970'de 1.018 dolar civarındaydı. DKK, 1970'de İngiltere'yle yapılan ve 1.135 milyar dolarlık anlaşmayı iptal etmişti.

⁴³³ Collins, "Imperialism..", op. cit., s. 18; Kobrin, op. cit., s. 25

⁴³⁴ Kobrin, op. cit., s. 25

⁴³⁵ Stork, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two...", op. cit., s. 18

Suriye de politik gerekçeler öne sürerek IPC'nin ülkesinden geçen boru hatlarını millileştirmişti.⁴³⁶ Libya ve Kuveyt Irak'ı desteklediklerini ve para yardımı yapacaklarını açıklarken, Fransız hükümeti de IPC şirketi içerisindeki hisseleriyle ilgili olarak Irak hükümetinin önerdiği uzlaşma önerisini kabul ettiğini açıklamıştı.⁴³⁷ Irak'taki millileştirmeyi takiben Ekim 1972'de İran ve Irak dışındaki OPEC Körfez ülkeleri ile şirketler arasında yürütülen katılım anlaşmaları bir anlaşmayla sonuçlandı. Şirketler Körfez ülkelerinin şirketlere %25'lik katılım hakkını tanımaktaydı. Ayrıca bu oranın 1983'e dek %51'e çıkartılması taraflarca kabul edilmişti. Ancak anlaşma beklenen etkiyi yapmadığı gibi kısa sürede diğer OPEC ülkelerinin eleştirilerine yol açmıştı. Anlaşma Kuveyt Parlamentosu tarafından da kabul edilmeyip reddedilmiştir.⁴³⁸ Libya hükümeti de yüzde %51'den az olan bir katılımı kabul etmeyeceğini açıklamıştı. Öte yandan anlaşma İran basınında "*Araplar kendi petrolerini satın alıyorlar. Onlar, şirketlerin nakit paralarını artırmalarına ve aynı zamanda daha az vergi ve daha az imtiyaz ödemelerine yardımcı oluyorlar*"⁴³⁹ diye eleştirilmekteydi.

Millileştirmenin gölgesinde imtiyazlı şirketlerle %25'lik katılım anlaşmasını imzalayan Katar, Abu Dabi ve Suudi Arabistan 1973 yazında şirketlere %25'lik katılımı yeterli bulmadıklarını ve %51'lik katılımın da yetersiz olduğunu bildirdi.⁴⁴⁰ Böylelikle Orta Doğu'da katılımdan ulusallaştırmaya doğru hızlanan politik değişimin etkisi ılımlı Körfez ülkelerini de etkisi altına almıştı. Artık bu süreci durdurmak şirketler için oldukça güçlü.

1967 Savaşı sonrası yaşanan katılım ve millileştirme süreci, petrol şirketleri ile üretici ülkeler arasındaki güç dengesini üretici ülkeler lehine değiştirmişti. Çünkü, Orta Doğu'da ve diğer bölgelerde, Meksika örneği hariç tutulursa, petrol şirketlerinin petrol fiyatının belirlenmesinden üretim düzeyine kadarki tüm aşmalar üzerinde tam bir denetimi sözkonusuydu. Bu çerçevede petrol endüstrisinde üretici ülkelerin güç kazanmasında 1967 Savaşı hayati bir rol oynamıştı. Sonuç olarak 1967 Savaşı'ndan sonra etkili bir şekilde gündeme gelen millileştirme ve katılım anlaşmaları, şirketlerin petrol endüstrisi üzerindeki etkisini azaltıcı bir gelişmeydi. Cezayir ve Libya'nın öncülük ettiği millileştirme girişimi kısa sürede Irak'ın da IPC'yi millileştirmesi ile sonuçlanırken, Suudi Arabistan, Abu Dabi ve Katar'da 1973 yazında imtiyazlı şirketle daha önce imzaladıkları katılım anlaşmalarını modifiye etmek için harekete geçmişlerdi. Ancak, Suriye ve Mısır'ın işgal edilen topraklarını kurtarmak için ortaklaşa 6 Ekim'de İsrail'e sürpriz bir saldırı ile Savaş açması, o güne kadar yapılmış veya üzerine anlaşma sağlanmış tüm millileştirme ve katılım anlaşmalarının geçersiz olmasına yol açacak süreci başlatmıştı.

⁴³⁶ Ibid.; Penrose, "International Oil..", op. cit., s. 11. Nisan 1972 anlaşması çerçevesinde Sovyetler Birliği Irak'ın Rumelya petrol sahasını geliştirmesi porjesine destek vermeye başlamıştı. Sovyetlerden sağlanan araştırma desteği Baas'ın petrol üzerinde kontrol kurma eğilimini güçlendirmişti. Abir, op. cit., s. 4.

⁴³⁷ Fransa ile Irak hükümeti arasında varılan anlaşma sonucunda CFP bir on yıl daha Kerkük petrolerini işletme yapma imkanı kazanırken, IPC'nin diğer ortakları ile anlaşma ancak Şubat 1973'te imzalanabilmiştir, bkz., Gürün, op. cit., s. 143.

⁴³⁸ Zubayr Mikdashi, "Cooperation Among Oil Exporting Countries with Special Reference Arap Countries: A Political Economy Analysis", **International Organization**, Vol: 28, No: 1 (Winter, 1974), s. 14 (1-30); Penrose, "International Oil.." op. cit., s. 15.

⁴³⁹ Stork, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two", op. cit., ss. 18-19

⁴⁴⁰ Gürün, op. cit., s. 144

III. 1973 EKİM SAVAŞI VE PETROL SİLAHI

1973 Ekim Savaşı, modern Arap tarihinde ve uluslararası petrol piyasasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Savaş 6 Ekimde Mısır ve Suriye'nin ortak saldırısı ile başlamıştı. Arap Devletlerinin başarısı 11 Ekimden itibaren İsrail'in tüm cephelerde denetimi ele geçirmesiyle ortadan kalkmıştı. Taraflar arasında ateşkes büyük güçlerin arabuluculuğu çerçevesinde 25 Ekim 1973'te hayata geçmişti. Savaşın tüm cephede durduğu bir dönemde Arap petrol üreticileri İsrail'i destekleyen ülkelere uyguladığı petrol ambargosunu sürdürmüşlerdi. Diğer bir deyişle 1967'deki petrol ambargosu denemesinden farklı olarak Arap petrol üreticileri bu sefer petrolü bir dış politika aracı olarak daha sistemli ve daha etkili kullanmışlardı. Ekim Savaşı'nın başlamasından sonra Arap petrol üreticisi ülkelerin, petrol üretimlerini kısma ve İsrail'e destek veren ülkelere karşı ambargo uygulaması, bir bütün olarak uluslararası sistemi etkilemişti. Aşağıda ambargo süreci ve etkilerine değinmekte yarar var.

A. SAVAŞ ÖNCESİ PETROL DİPLOMASİSİ

Petrolün bir dış politika aracı olarak kullanılması fikri 1956 sonrası dönemde ilk kez etkili bir şekilde 1967 Ağustosunda Bağdat'ta toplanan Arap Petrol ve Ekonomi Bakanları Konferansı'nda kabul edildiğini daha önce belirtmiştik. Bağdat Konferansında Arap üreticiler ekonomik silahın etkili bir şekilde kullanılması için İsrail'i destekleyen ülkelere petrol akışının kesilmesi kararı almışlardı. Ancak, daha sonra Hartum'da toplanan Arap liderleri petrolün yararlı bir dış politika aracı olduğuna dikkat çekmelerine rağmen, bunun uygulanmasının Arap ülkelerinin ekonomik yapılarına zarar verdiği gerekçesiyle ambargodan vazgeçmişlerdi. Hartum Konferansı sonrası petrol akışı üzerindeki tüm kısıtlamaların kaldırılmasına karşın, petrolün politik amaçlar için kullanılması fikri canlılığını yitirmemişti. Petrolün politik bir silah olarak kullanılması politikası 1969'da Riyad'da toplanan Arap Birliği Zirve Konferansı'nda bir kez daha teyit edilmişti. Ancak buna rağmen büyük üreticiler (Suudi Arabistan gibi) esas olarak Amerika Birleşik Devletleri'ni politik ve diplomatik olarak İsrail'i Araplarla uzlaşmaya itme pozisyonlarında kalmayı; petrolü politik bir silah olarak gündeme taşımamaya dikkat etmişlerdi. Bu dönemde Mısır da üretici ülkelerle birlikte hareket etmişti.⁴⁴¹ Ancak, 1973'e kadar ABD'nin bu yönde ciddi bir girişim içerisinde yer almaması üzerine petrolü politik amaçlarına ulaşmak için kullanma konusundaki tutumlarını tekrar gözden geçirdiler. Zira, yukarıda da belirtildiği gibi 1970-1972 arası dönemde petrolün politik bir baskı aracı olarak kullanılmasına dönük oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştı.⁴⁴² Mısır açıkça petrol üreticisi Arap ülkelerini petrolü politik bir araç olarak görmeleri yönünde teşvik etmekteydi. Enver Sedat, 1973 başında Amerikalı bir gazeteciyle yaptığı bir röportajda şöyle demektedir:⁴⁴³

⁴⁴¹Efraim Karsh, "Peace at Last", Ed: Efraim Karsh ve Gregory Mahler, **Israel at the Crossroads: The Challenge of Peace**, London: British Academic Press, 1994, s. 34; Pollack, op. cit., s. 82.

⁴⁴² Yukarıda belirtildiği gibi Libya'da 1969'da gerçekleşen rejim değişikliği, Tahran ve Trablus görüşmeleri, gene Libya ve Irak'taki millileştirmeler, Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerindeki katılım anlaşmaları Arap petrol üreticisi ülkeleri 1970-72 arası dönemde petrol endüstrisinde şirketler karşısında önemli bir güç haline getirmiştir.

⁴⁴³ Alnosrawi, op. cit., s. 82.

“Ben Arap petrol üreticisi ülkelere petrol ambargosuna dönük bir çağrıda asla bulunmadım. Fakat ben ABD’nin Orta Doğu’daki çıkarlarına bir bütün olarak bakılmasını istedim. Nixon yönetimi Rusya’dan gelen Yahudi göçmenlerin iskanı için 70 milyon dolar para yardımı yaptığı zaman ve Amerikan Senatosu İsrail’e 300 milyon dolar yardım kararı aldığında, ben diğer Arap liderlerine ABD’nin Orta Doğu’daki yatırımlarından oldukça fazla para kazandığını söyledim. Bir petrol ambargosu tatbiki mümkündür, fakat bu oldukça kompleks bir problemdir. Biz histerik değiliz ve histerik olmaya da gerek yoktur. Fakat ben sizi temin ederim ki, Orta Doğu’daki Amerikan çıkarlarını çok sıcak bir sonbahar bekliyor ve eğer Başkan Nixon tekrar seçilmek için sakın bir zamana doğru gittiğini düşünüyorsa, beklenmedik bir sürpriz kendisini beklemektedir.”

Suudi Arabistan önderliğindeki geleneksel petrol üreticilerinin Amerika ile ilişkilerini zora sokan gelişmeler, Irak’ın 1972’de başarılı bir şekilde IPC’yi millileştirmesi ile doruk noktasına çıkmıştı. Bağdat’ta millileştirmeye dönük bir konuşma yapan Başkan General Bekir, *“bizim şuan ki gücümüz Arap petrolününün, bizim emperyalist düşmanlarımıza karşı yürüttüğümüz özgürlük savaşında ve özellikle Filistinlilerin yazgısı için yürüttüğümüz savaşta bir silah olarak kullanılmaktadır”* demektedir. Batı yanlısı geleneksel Arap petrol üreticileri petrolü bir dış politika aracı olarak kullanmama politikalarını değiştirme yönünde yalnızca Mısır ya da Irak’tan baskı görmemekte, bir o kadar da Arap örgütlerinden baskı görmekteydiler. Örneğin 1972 Aralığında Arap Ekonomi Birliği düzenlediği bir toplantıda *“ABD’ye tam bir ekonomik boykot uygulanmasını ve Arap ülkelerinin derhal Arap dünyasındaki Amerikan çıkarlarını tahrip etmesi çağrısında bulunmuştu.”* Arap Birliğinin Ekonomi Konseyi aynı ay Kahire’de düzenlediği bir diğer toplantıda *“Arap petrolününün Amerikan politikalarının değiştirilmesi yönünde bir baskı aracı olarak kullanılması olasılığını tartışmıştı.”*⁴⁴⁴

1970’de Suudi Arabistan Petrol Bakanı Zeki Yamani Washington’da yaptığı bir konuşmada iki ülke arasındaki petrol işbirliğinin gelişerek devam ettiğini vurgulamıştı. Bu konuşmadan yaklaşık bir buçuk yıl sonra ABD’nin ham petrol üretimini artırma taleplerini görüşmek üzere Washington’a tekrar giden Yamani burada yaptığı bir diğer konuşmada ise artan ABD petrol ihtiyacının Suudi Arabistan tarafından karşılanmasının ABD’nin İsrail’e verdiği destek dolayısıyla zor olduğunu ifade etmişti.⁴⁴⁵ Nisan 1973’te Washington’da bu açıklamaları yapan Yamani, Amerikalı yetkililere Kral Faysal’ın *“üretim artırımını Amerikan politikalarının değiştirilmesi ile ilişkili ele aldığı”* ifade etmişti. Kral Faysal Beyaz Saray’a *“ABD Orta Doğu’da İsrail taraftarı politikasını değiştirmedikçe Suudi Arabistan gelecekte petrol üretimini önemli oranda artırmayacaktır”* mesajı göndermişti.⁴⁴⁶ 1973 yazında NBC’den bir muhabirle yapılan röportajda Kral Faysal ABD’ye bir petrol ambargosu uygulanabileceğini açıkça ifade etmişti.⁴⁴⁷

Suudi Arabistan’ın dışında 1973 yılında ABD’ye yakın Arap ülkelerinde de Amerika’nın bir bütün olarak İsrail’i desteklediği kanısı oluşmuştu. Bu yüzden 1973’e doğru ABD’nin petrol üretimini artırma taleplerine Körfez üreticileri çekimser yaklaşmışlardı. 1973 Ocağında Kuveyt

⁴⁴⁴ Ibid., ss. 83-84.

⁴⁴⁵ Smart, op. cit., ss. 20-21.

⁴⁴⁶ Itayim, op. cit., s. 86.

⁴⁴⁷ Alnosrawi, op. cit., s. 85.

Meclisi İsrail'e karşı petrol silahının kullanılmasını tavsiye eden bir karar almıştı. Yine 1973 Mayısında Kral Faysal bir açıklamasında ABD'nin petrolü İsrail'den değil Arap ülkelerinden satın aldığına dikkat çekmiş ve bu devletin dış politikasında bu unsuru dikkate alması gerektiğini ifade etmişti. Kral Faysal bu açıklamanın ardından Enver Sedat'la görüşmek üzere Kahire'ye gitmişti.⁴⁴⁸ 1973 Ağustosunda ise Enver Sedat'ın gizlice Riyad'a gidip Kral Faysal'ı olası bir savaşta petrol kartını kullanma konusunda ikna etmesinden birkaç hafta sonra Suudi hükümeti yaptığı bir açıklamada Washington'un Orta Doğu politikasını değiştirmedikçe Suudi Arabistan'ın artan Amerikan petrol ihtiyacını karşılamak için üretimi artırmayacağını açıklamıştı.⁴⁴⁹

Sonuç olarak 1973 Ekimine gelindiğinde Arap ülkelerinde ABD'nin koşulsuz bir şekilde Arap düşmanı ülkeleri desteklediğine dair kanı yaygın bir kabul görmekteydi. Cezayir ve Irak Ekim 1973'ten önce de sıklıkla Arap petrolünün Arap-İsrail sorununda bir baskı aracı olarak kullanılmasını savunurken, Kuveyt ve Abu Dabi gibi Küçük Körfez ülkeleri, tüm üretici ülkelerin üzerinde uzlaşmaya varacağı bir politikaya destek verme taraftarıydı. Tüm bunların yanında Arap devletleri arasında kabul gören yaygın görüş, 1967 Savaşında kaybedilen Arap topraklarının kurtarılmasına dönük yapılacak bir savaşta petrolün politik bir baskı unsuru olarak kullanılmasıydı. Petrol, pozitif bir silah olarak savaş ile birlikte gündeme getirilmesi fikri, 1973 Ekiminde Mısır ve Suriye'nin İsrail'e savaş açmasıyla birlikte teoriden uygulama safhasına geçmiş olmaktadır.

B. ARAP PETROL POLİTİKASI: AMBARGO VE FİYAT ARTIŞLARININ ETKİLERİ

Ekim Savaşının başlamasıyla Kuveyt, inisiyatifi ele geçirerek Arap petrolünün "Arap özgürlük" savaşına nasıl yardımcı olacağına tartışılacağı bir toplantı için Arap petrol üreticisi ülkeleri Kuveyt'e çağırılmıştı. Toplantıdan bir gün önce de, 16 Ekimde Kuveyt'te toplanan OPEC üyeleri, ham petrolün afişe fiyatına yüzde yetmişlik bir zam yapmıştı. Yeni fiyat 3 dolardan 5.11 dolara çıkartılmıştı. 17 Ekimde ise OAPEK üyesi (Libya, Cezayir, Mısır, Suriye, Abu Dabi, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Suudi Arabistan ve Irak) Arap devletleri petrol bakanları Kuveyt'te bir araya gelmişlerdi. Toplantının ana gündem maddesi petrolün İsrail ile savaş halinde olan Arap güçlerine yardım amacıyla kullanılmasıydı. Toplantı sırasında Irak hükümetinin sunduğu öneri Araplar arası gerginliğin daha da artmasına yol açmıştı. Irak hükümeti, tüm Amerikalı şirketlerin millileştirilmesini, İsrail'e destek veren tüm ülkelere petrol ihracının kesilmesini ve Amerikan bankalarındaki Arap fonlarının çekilmesini önermişti. Irak hükümeti, Savaşın başında Basra Oil içindeki İngiliz, Amerikalı ve Hollandalı şirketlerin hisselerini millileştirdiğini açıklamıştı. Iraklı delege Konferansa sunduğu öneriyi şu gerekçelere dayandırmıştı:

"Arap topraklarında faaliyet gösteren petrol şirketleri başta olmak üzere tüm Amerikan çıkarları millileştirilsin. Bu şirketler 1973'ün ilk altı ayına bakıldığında Arap ülkelerinde üretilen ham petrolün %63'ünü kontrol etmektedirler. Bunun da ötesinde onlar, önemli Arap petrol üreticisi ülkelerdeki üretimin tümünü kontrol etmektedirler. Amerika'daki tüm Arap fonları çekilmesi durumunda Amerikan ödemeler dengesi derinden sarsılacaktır. Amerika ile olan tüm diplomatik ilişkiler kesilsin".⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu...**,op. cit., s. 400

⁴⁴⁹ Smart, op. cit., ss. 20-21

⁴⁵⁰ Alnosrawi, op. cit., ss. 90-92.

Önerinin özellikle Körfez ülkeleri tarafından oldukça radikal bulunarak reddedilmesi üzerine Iraklı delege toplantıyı terk etmişti. Irak, Libya ve Cezayir Amerikan dış politikasının Arap bölgesindeki Amerikan çıkarlarının millileştirilmesi ile değişeceğini ileri sürmüşlerdi. Kuveyt Ulusal Meclisi ise Savaşın başlamasından hemen sonra Kral'a, Amerikan bankalarındaki Kuveyt fonlarının çekilmesini ve ABD'ye petrol ihraç politikasının gözden geçirilmesini tavsiye eden bir karar almıştı. Suudi Arabistan'ın pozisyonu ise, Amerikan bankalarındaki fonların çekilmesi, ambargo veya millileştirmeye politik bir baskı unsuru olarak başvurmanın henüz erken olduğu, bunun yerine tüm Arap ülkelerinin aktif katılımı ile Arap petrol üretiminin kısıtlanmasının en etkili yöntem olduğu şeklindeydi.⁴⁵¹ Suudi Arabistan'ın üretimi kısma önerisi radikallerin muhalefetine rağmen Konferansta kabul gören görüş olmuştu. Arap üreticiler üretim kısıtlaması politikası ile büyük güçlerin savaşa Arap tezleri çerçevesinde müdahale edeceğini beklemekteydiler.

1. ABD'ye Açık Mesaj

17 Ekim'de dokuz OAPEC üyesi ülkenin petrol bakanları “1967 savaşı sırasında işgal edilen Arap topraklarından tüm İsrail askerleri çekilinceye ve Filistinlilerin meşru hakları tesis edilinceye kadar” 1973 Eylül üretimini baz alarak petrol üretimini her ay yüzde 5 oranından az olmamak kaydıyla kısımaya karar verdiler. Üretim kısıtlaması bir önceki ayın üretimi baz alınarak gerçekleşecekti. Kesintinin Arap talepleri kabul edilinceye dek veya üye ülkelerin ekonomik yapıları elverdiği noktaya kadar sürmesi kararı alınmıştı. OAPEC üyeleri, Arapları etkili bir şekilde destekleyen ülkelere herhangi bir kesinti yapılmadan petrol verileceğini belirtirken, dost olmayan ve İsrail'i destekleyen ülkelere karşı daha fazla kesintiye gidileceği kararı almışlardı. Bunda temel amaç, uluslararası toplumun İsrail'i işgal ettiği Arap topraklarından çekilmeye zorlamasını sağlamaktır ve İsrail'e karşı Arapları destekleyen ülkelerin bundan zarar görmemesi için gerekli önlemlerin alınacağı ifade edilmişti. Bu bağlamda petrol ihracının, üçüncü ülkelerin Arap-İsrail sorununda takındıkları tavır ve uyguladıkları politikalar dikkate alınarak ve üç farklı kategori çerçevesinde gerçekleştirilmesine karar verilmişti. Arap “davasını” **destekleyen** ülkelere, 1973 Eylülündeki petrol ithalatı dikkate alınarak, hiçbir kesintiye gidilmeden gene Eylül ayı oranlarıyla petrol verilmesine; Arap-İsrail sorununda **tarafsız** kalan ülkelere %5 kesinti uygulanmasına; **dost olmayan** ülkelere ise daha büyük bir kesinti ile petrol verilmesine karar verilmişti.⁴⁵² Kararda açıkça gelişmiş ülkelerin petrol kesintisinden dolayı yaşayacağı krizin asıl sorumlusunun İsrail ve onu destekleyen Amerikan politikaları olduğu belirtiliyordu.

Toplantının en önemli yanını Suudi Arabistan'ın doğrudan ABD'yi hedef alan bir ambargo kararının alınmasını engellemede başarılı olması oluşturmuştu. Bir çok ülkenin Amerika'ya ambargo koyma isteğine rağmen Suudi hükümetinin, ABD'nin İsrail yanlısı politikalarını değiştirmesi için kendisine bir şans tanınması talebi kabul edilmişti. 17 Ekim günü petrol bakanlarının Kuveyt'te bir araya geldikleri sırada önce Kissenger, sonra da Kissenger ve Başkan Nixon birlikte, Suudi Arabistan'ın da içerisinde yer aldığı 4 Arap ülkesinin Dışişleri Bakanları ile görüşmüştü. Görüşmede Başkan Nixon, ABD'nin ateşkes kararı ile birlikte 242 nolu BM kararının uygulanması için çaba harcayacağını açıklamıştı.⁴⁵³ Ancak, Kral Faysal'ın, ABD'ye İsrail'in Arap

⁴⁵¹ Ibid., s. 90.

⁴⁵² Alhajji, op. cit., s. 12

⁴⁵³ Yergin, op. cit., s. 570

toprakları üzerindeki işgaline son vermesi durumunda, kendisinin Mısır ve Suriye'yi 6 Ekim öncesi sınırlarına çekeceğine dair güvence vermesine rağmen Amerikan hükümeti buna yanaşmamıştı. Aynı günlerde Aramco ortakları da Amerikan çıkarlarının korunması için Başkan Nixon'dan İsrail'e daha fazla yardım yapmamasını talep etmişlerdi.⁴⁵⁴

2. Arap Ülkelerinin Petrol Üretimini Kısıma ve Ambargo Kararı

Suudi Arabistan'ın Amerikan politikalarını değiştirme yönündeki çabasını görmezden gelen Başkan Nixon, 19 Ekimde, Kongre'ye İsrail'e 2.2 milyar dolarlık bir yardım verilmesini teklif etti. Bu karar, petrolü bir dış politika aracı olarak kullanılmasını isteyen Arap baskısı karşısında ambargoya karşı çıkan Suudi Arabistan ve diğer ılımlı üreticileri alternatifsiz bırakmıştı. Bu çerçevede Arap petrol üreticileri yardım kararını kendilerine bir hakaret olarak algılayarak derhal ABD'ye giden tüm gemilere petrol ihraç yasağı koymuşlardır. Arap ülkeleri, ABD'nin yanısıra Hollanda'ya da ambargo uygulama kararı almışlardır. Böylelikle 20 Ekime gelindiğinde ambargonun yanısıra Suudi Arabistan, Cezayir ve Katar petrol üretimlerinde %5 yerine %10'luk bir kesinti yapma kararı almışlardır. Irak ise, üretimde kesinti yapmadan ambargo kararına katılacağını duyurmasına rağmen Suriye hattının savaştan zarar görmesi dolayısıyla zorunlu bir kesinti yapmak zorunda kalmıştı.⁴⁵⁵

4-5 Kasım 1973'te Kuveyt'te bir araya gelen AOPEC üyesi dokuz ülke (Irak katılmamıştı) aylık yüzde 5 kesintiye ilave olarak Eylül ayı üretimi üzerinden yüzde 25 oranında ek bir kesintiye gidilmesine karar verdiler. Bu toplantıda aynı zamanda ABD ve Hollanda'ya ambargonun devamına karar verilmişti. Kararda, dost ülkelerin kesintiden etkilenmemesi için gerekli önlemlerin alınacağına, ancak tarafsız ülkelere her hangi bir ayrıcalık uygulanmayacağına altı çizilmişti. Diğer yandan Avrupa'nın en büyük petrol rafinerisine sahip Hollanda'ya (Rotterdam'da bulunmakta) karşı alınan ambargo kararının esasında, tüm Avrupa ülkeleri üzerinde bir baskı oluşturmak amacıyla alındığı ileri sürülmekteydi. Batı Almanya, İskandinav ülkeleri ve İngiltere Hollanda'dan ihraç edilen rafine petrolün önemli bir kısmını almaktaydılar. Bu iddiaya göre, Arap ülkeleri yalnızca Hollanda'yı hedef alarak diğer Batılı ülkelerle ilişkilerini bozmak istememişlerdi.⁴⁵⁶

Kuveyt toplantısını 18 Kasım'da Viyana'da toplanan OAPEC üyesi dokuz ülkenin petrol bakanlarının toplantısı izledi. Toplantıda AET üyesi dokuz ülkeye 1 Aralık 1973 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere %5 kesintiden etkilenmemeleri için gerekli önlemlerin alınması kararı alındı. Bu kararın temel nedeni bu ülkelerin Orta Doğu krizinde Arap tezlerini desteklemeleri olarak açıklandı. Gerçektenden Topluluk üyesi ülkeler Kasım ortalarına doğru Arap tezlerini destekleyen bir karar almışlardır. Viyana toplantısını, 26-28 Kasım 1973'te Cezayir'de düzenlenen Arap Zirvesi Konferansı izledi. Irak ve Libya'nın katılmadığı Zirve'de üretimin kısılması politikasının sürdürülmesinin yanı sıra İsrail'i destekleyen Portekiz, Rodezya ve Güney Afrika'ya ambargo uygulanması kararı alındı.⁴⁵⁷ OAPEC üyesi Arap ülkeleri Cezayir toplantısında bir kez daha

⁴⁵⁴ Alnosrawi, op. cit., s. 90

⁴⁵⁵ Ibid., s. 92; Smart, op. cit., s. 19; Alhajji, op. cit., s. 13. Ancak, buna rağmen Irak'ın petrol üretimi 1972 yılına nazaran yaklaşık %37-38 artmıştı.

⁴⁵⁶ Alhajji, op. cit., s. 13

⁴⁵⁷ Itayim, op. cit., s. 92

kesinti ve ambargonun, “1967 Savaşı sırasında işgal edilen Arap topraklarından tüm İsrail askerleri çekilinceye ve Filistinlilerin meşru hakları tesis edilinceye kadar” sürmesi kararı aldı. Konferansta ayrıca Araplara politik desteklerini gösteren Japonya ve Filipinlerin de 1 Aralıktan itibaren %5’lik petrol kesintisinden etkilenmemesi için gerekli önlemlerin alınacağı kararı aldı.⁴⁵⁸

Ancak, 8 Aralıkta Kuveyt’te toplanan Arap Petrol Bakanları toplantısında, Arapların politik duruşunu zayıflatan önemli bir karar alındı. Bu toplantı sonunda yapılan açıklamada “eğer İsrail ile, Kudüs dahil 1967 Savaşında işgal ettiği tüm Arap topraklarından çekileceğine dair bir anlaşmaya varılırsa, çekilme zamanı ve diğer uygulamalar ABD tarafından garanti edilirse, petrol üretimi kısıtlamasına son verileceği gibi ABD’ye uygulanan ambargoya da son verilecektir” denildi.⁴⁵⁹ 8 Aralık’ta alınan bu karar ile 26-28 Kasım 1973’te Cezayir’de alınan 1967 Savaşı sırasında işgal edilen Arap topraklarından tüm İsrail askerleri çekilinceye ve Filistinlilerin meşru hakları tesis edilinceye kadar sürmesi kararından geri dönüldü. Arap tezlerinde yaşanan revizyon 24-25 Aralıkta Kuveyt’te toplanan Arap Petrol Bakanları toplantısında daha da gözle görülür bir boyuta taşındı. Bu toplantıda 1 Ocak 1974 tarihinden geçerli olmak üzere petrol kesintisine son verilip üretimin %10 artırılmasına karar verildi. Zira, toplantıda Eylül 1973 üretimi baz alınarak, üretim kısıtlamasının en fazla %15 olması kararı alınmıştı. Arap üreticilerin tezlerinde geri adım atmalarında ABD’nin Arap-İsrail sorununda aktif rol oynamaya başladığı günlerde gerçekleşmişti.⁴⁶⁰ ABD’nin bu yöndeki çabalarını artırdığı günlerde Arap petrol üreticisi ülkeler ambargoya son verme yönündeki girişimlerini artırmışlardı. 1974 Şubatı ortalarında Cezayir’de Hafız Esad’ın yanı sıra, Enver Sedat ve Cezayir Devlet Başkanı ile bir araya gelen Kral Faysal, ambargonun yararlı olmaktan çıktığını onlara ifade ettikten sonra İsrail-Suriye ayırma anlaşması konusunda Amerikalıların yapıcı bir çaba harcamaya devam ettiği sürece ambargonun kaldırılabilceğini açıkça beyan etmişti.⁴⁶¹

13 Mart 1974’te OAPEC üyesi dokuz ülkenin katıldığı (Irak katılmamıştı) toplantıda Hollanda ve Danimarka’ya karşı uygulanan petrol ambargosunun devamına karar verilmişti. Aynı toplantıda Amerika Birleşik Devletlerine karşı uygulanan ambargonun kaldırılması önerisi ise Suriye ve Libya’nın muhalefetine rağmen kabul edildi. “Böylece Temmuz ayına gelindiğinde OAPEC’in ambargo uygulamasının genel görünümü şöyle idi: Tüm üye devletler Portekiz, Güney Afrika ve Rodezya’ya ambargo uygulamaya devam ediyor; Libya ve Suriye ABD’ye ambargo uygulamaya devam ediyor; Haziran başından itibaren Hollanda ve Danimarka üzerindeki petrol ambargosunu kaldıran Cezayir dışındaki tüm üye devletler de, bu iki ülkeye ambargo uygulamayı sürdürüyorlardı”. 10 Temmuz 1974’te Kahire’de yapılan bir başka toplantıda ise Hollanda’ya uygulanan ambargonun kaldırılması ile Arap petrol ambargosu da son bulmaktaydı. Aralık ayında Libya hükümeti hiçbir resmi açıklamada bulunmadan ABD’ye petrol ihracı önündeki yasağı kaldırmıştı.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Alnosrawi, op. cit., s. 93

⁴⁵⁹ Ibid.; Itayim, op. cit., s. 93

⁴⁶⁰ Amerikan Dışişleri Bakanı Dr. Kissinger’in çabaları sonucu başlayan mekik diplomasi sonucu İsrail-Mısır görüşmelerine kapı aralanmıştı. Bkz.: Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu...**, op. cit., ss. 383-384.

⁴⁶¹ Licklider, op. cit., s. 216; Yergin, op. cit., s. 592

⁴⁶² Gürel, op. cit., s. 152.

3. Petrol Silahnın Hedef Ülkelerin Dış Politikası Üzerindeki Etkileri

Arap petrol üreticileri ambargo ve petrol üretimini azaltarak ekonomik gelir elde etme amacının yanında en az üç politik hedefe ulaşmayı arzu ettikleri öne sürülmektedir. Bunlardan birincisi, Arap petrolüne bağımlı olan Japonya ve B. Avrupa ülkelerini Arap-İsrail sorununda Arap tezlerini kabul etmeye ve uluslararası alanda bu tezleri desteklemelerini sağlamaktır. İkincisi, bu ülkelerin stratejik müttefikleri ABD'ye baskı yapmasını sağlamak ve üçüncüsü de doğrudan hedefteki ülkelerin dış politikaları üzerinde bir baskı oluşturmaktır.⁴⁶³ Bu hedefleri gerçekleştirmek için petrol diplomasisine başvurmaları, petrol gibi stratejik bir hammaddenin tüm ithalatçı ülkeler üzerinde ne kadar hassas olduğunu bir kez daha göstermişti.

Dünya Bankası ve IMF'nin 1974 yılındaki yıllık toplantısında yüksek petrol fiyatlarının dünya ekonomisinde yarattığı tahribata dikkat çeken İngiltere, Fransa ve Batı Almanya "1930'lardaki gibi bir ekonomik kriz yaşanabileceği" uyarısında bulunmuştu.⁴⁶⁴ Ancak, petrol krizini takip eden dönemde ortaya çıkan ekonomik kriz, gelişmiş ülkelerden ziyade **gelişmekte olan ülkeleri** etkilemiş, özellikle gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmı önemli bir dış ödemeler krizi içerisine sürüklenmişti. Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan dış ödemeler dengesindeki açık 1973 yılında yaklaşık 11 milyar dolar iken, 1975'te 40 milyar doların civarına çıkmıştı. 1973-1976 arası dönemde bu ülkelerin dış borçları katlanarak 80 milyar dolardan 140 milyar dolara çıkmıştı.⁴⁶⁵ Petrol yoksunu gelişmekte olan ülkelerin içerisine sürüklendiği mali kriz, bu ülkelerin IMF ve Dünya Bankası'nın yanı sıra gelişmiş ülkelerin finans kurumlarından aldıkları borçların daha da yükselmesine yol açmıştı. Bu durum doğal olarak teorik kısmında değindiğimiz üzere IMF ve Dünya Bankası üzerinde önemli bir etkisi olan ve finans kurumlarının bulunduğu merkez ülkeler olan başta ABD ve bazı Avrupa ülkelerinin uluslararası alandaki etkisini güçlendirmişti.

Petrol krizinin büyük devletlerin ekonomisi üzerindeki etkisine baktığımızda ise, gerek petrol ambargosu gerekse petrol fiyatlarındaki ani artış **ABD'yi** Avrupalı müttefiklerine göre daha az etkilemişti. Bununla beraber 1973 sonu ve 1974 başından itibaren ABD'nin petrol üreten ülkelere uyguladığı baskılar ile birlikte Arap-İsrail sorununda Arap taleplerini de dikkate alan bir yaklaşım içerisnde olması bu ülkelerin üretimi kısma politikalarından vazgeçmelerinde ve özellikle 13-17 Mart 1974'deki OAPEC toplantısında ambargodan vazgeçilmesi yönünde karar almalarında etkili olduğunu yukarıda belirtmiştik. Arap petrol kısıtlaması ve ambargosunun uygulandığı 1973 yılında ABD, petrol ithalatının küçük bir kısmını Orta Doğu'dan yaparken, Japonya gibi Pasifik ülkeleri ile B. Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmı petrol ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Orta Doğu bölgesinden karşılamaktaydı. 1973 yılı itibariyle ülkelerin tüm enerji tüketiminde petrolün önemi de farklılaşmaktadır. Örneğin ABD'de petrolün tüm enerji tüketimindeki yeri %47'iken, bu oran B. Avrupa ülkeleri için %60 ve Japonya için %76 civarındaydı. 1973'te B. Avrupa ülkelerinde ithal petrole bağımlılık %98.7 ve petrol yoksunu Japonya'da %100'e yakınken, Amerika Birleşik Devletleri'nde %35 dolayındaydı. Japonya petrol

⁴⁶³ Alhajji, op. cit., s. 23.

⁴⁶⁴ Theodore H. Moran, "Modeling OPEC Behavior: Economic and Political Alternatives", **International Organization**, Vol: 35, No:2 (Spring, 1981), s. 254

⁴⁶⁵ Bruce K. MacLaury, "OPEC Surpluses and World Financial Stability", **The Journal of Financial and Quantitative Analysis**, Vol:13, No:4 (Nov., 1978), s. 740.

ithalatının %75'den fazlasını Orta Doğu'dan gerçekleştirirken, B. Avrupa ülkeleri %69'unu, Amerika Birleşik Devletleri ise toplam ithalatının %8'ini Orta Doğu'dan gerçekleştirmekteydi.⁴⁶⁶

Başkan Nixon yaptığı bir açıklamada petrol kesintisi ve ambargodan Amerikan müttefiki ülkeler üzerindeki etkilerini şu şekilde ifade etmişti: “Avrupa petrol ihtiyacının %80'ini Orta Doğu'dan sağlıyor, bir anlaşma sağlanmazsa bu kış soğuktan ölümler gerçekleşecektir ve tabii Japonya'da aynı durumdadır”.⁴⁶⁷ Bu çerçevede Amerikan hükümeti, kriz ile birlikte OECD ülkelerini enerji politikaları arasında bir eşgüdüm sağlamak için Washington'da toplantıya davet etmişti. Washington toplantısının ardından yürütülen görüşmeler sonucunda OECD'ye bağlı bir örgüt haline dönüşecek olan bir enerji ajansının kurulmasına karar verilmişti. Daha sonraları Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) adını alan girişim ile amaçlanan, olası bir enerji krizinde OECD ülkelerinin enerji politikaları arasında bir eşgüdüm sağlamaktı.⁴⁶⁸

Petrol ambargosunu bir şantaj olarak dile getiren Amerikan hükümetine göre ise, asıl sorun Amerikan öncülüğündeki Batının Arapların petrol şantajına boyun eğip eğmeyecekleriydi. Daha sonraları açıklanan İngiliz istihbarat raporlarına göre, Amerikan hükümeti kriz sırasında Körfeze bir askeri hareket düzenlemeyi gündemine almıştı. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, 21 Kasım 1973'te bir basın toplantısı sırasında, “tanımlanamaz ve kabul edilemez şekilde baskılar devam ederse, ABD'nin karşı önlemleri almak zorunda kalacağından kuşku duyulmasın” demişti. İngiliz istihbarat bilgilerinde bu sözlere göndermeyle ABD'nin bölgedeki petrol yataklarını ele geçirmeyi planladığı ileri sürülmüştü. Nitekim, daha sonraki yıllarda Kissinger, “Devrim Yılları” adlı otobiyografisinde bu olaylar için, “boş tehditler değildi. Arapların ambargoda ısrar etmeleri durumunda kilit bakanlık dairelerine önlemler konusunda çok sayıda çalışma emri verdim” diyordu. 2005 yılında kamuoyuna açıklanan İngiliz istihbarat raporlarına göre, Amerikan yönetimi, ABD'ye karşı petrol ambargosunun sıkı bir şekilde uygulanması durumunda, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Abu Dabi'yi yaklaşık 10 yıl boyunca işgal etmeyi planlamıştı. İngiliz istihbarat bilgilerine göre, Amerikan yönetimi işgal girişimini aynı zamanda Batı Bloğu ülkelerinin enerji güvenliğini sağlamaya yönelik bir operasyon olarak değerlendirmişti. İşgal operasyonu sırasında Amerikan güçlerinin karşılaşılabileceği en önemli riskler ise, Kuveyt'i

---

⁴⁶⁶ Timothy W. Luke, “Dependent Development and the Arab OPEC States”, *The Journal of Politics*, Vol: 45, Iss: 4 (Nov., 1983), ss. 984-985; Smart, op. cit., s. 26.

⁴⁶⁷ Smart, op. cit., s. 26

⁴⁶⁸ Üye ülkelere petrol piyasasında yaşanan gelişmeler hakkında detaylı bilgiler hazırlayan IEA'nın önemi, gelecek yıllara yönelik enerji kullanımının planlanmasının yanı sıra, bir petrol krizi esnasında üye ülkelerin petrol kaynaklarını optimal şekilde kullanmalarına dönük stratejik politikalar belirlemelerine yardımcı olmaktadır. Diğer yandan IEA her ülkenin en az doksan günlük tüketimine yetecek bir stratejik petrol rezervi oluşturma görevini de yüklenmektedir. Bu bağlamda eğer bir ülkenin petrol rezervi, genel tüketiminin %7'sinin altına düşmesi durumunda, o ülke IEA'ya başvurarak stratejik petrol rezervinden oluşan petrol açığını temin edecektir. Kısacası, Amerika Birleşik Devletleri'nin öncülüğünde oluşturulan IEA, 1973-74 krizi örneğinden hareketle bir petrol krizi sırasında üye ülkelerin ellerindeki petrolü birlikte kullanmalarını sağlamaya çalışması açısından önemli bir oluşumdur. Özellikle 90 günlük stratejik rezerv oluşturulmasının temel nedenlerini, tüketici ülkelerin petrol piyasasında yaşanabilecek ani fiyat veya üretim dalgalanmalarından en az şekilde etkilenme isteği olmuştur. Bkz.: G. John Ikenberry, “The Irony of State Strength: Comparative Responses to the Oil Shocks in the 1970's”, *International Organization*, Vol:40, No: 1 (Winter, 1986), s. 107; Mary Ann Tétreault, *The Political Economy of Middle Eastern Oil*, <http://ic.ucsc.edu/~rripsch/pol70/Mary%20Anns%20OILCHAP.rtf>, (e.t.05.03.2005)

işgali sırasında Sovyet desteğini arkasına alan Bağdat'ın olaylara müdahale etme ihtimali ve işgal girişimi karşısında petrol kuyularının havaya uçurulmasıydı.⁴⁶⁹

Ancak gerçekte Orta Doğu'daki İngiliz askeri varlığının çekildiği bir dönemde ABD'nin de Vietnam Savaşı içine sürüklenmiş olması askeri müdahale olasılığını zayıflatmıştı.⁴⁷⁰ Nitekim, 1974 yazında Arap ülkelerine bir ziyaret düzenleyen Başkan Nixon, bu ülkelerde ABD'nin Arap-İsrail sorununa farklı yaklaşacağına mesajlarını vermişti. Şam'da Hafız Esad'la yaptığı görüşmede Nixon, "*İsrail'in geri çekilmesi gerektiğini söylemişti.*"⁴⁷¹ Başkan Nixon buna benzer bir takım açıklamaları Kahire'de de yaptı. Sonuç olarak Arap petrol üreticilerinin petrolü siyasal bir baskı unsuru olarak kullanmaları sonucu ABD'nin Başkan Nixon'la başlayan ve Başkan Carter ile devam eden bir süreçte Arap-İsrail sorununu öncelikli dış politika sorunları arasında görmeye başlamış ve soruna çözüm bulma girişimlerini hızlandırmıştı. Oysa, 1967 Savaşından sonra ABD'nin bu denli yoğun bir çözüm çabası içerisine girmediği görülmüştü. Ayrıca 1967-1973 arası dönemde İsrail'e karşı da herhangi bir baskıda bulunmamıştı.

Petrol diplomasisinin başarılı olup olmadığı tartışmasına, özellikle Suudi Arabistan yönetiminin beklentileri çerçevesinde bakmakta yarar var. Yukarıda belirttiğimiz üzere, ABD'nin 1971'den itibaren Şah rejimine sofistike silahları satmasına karşılık, Suudi Arabistan'a istediği silahları vermeyişi Suudi yönetimini petrolü ABD yönetimi üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanma yönünde bir politikaya itmişti. Riyad'ın ABD'den gelen petrol üretimini artırma taleplerine sürekli kendisine verilen teknolojik ve askeri desteğin artırılması şartına bağladığını belirtmiştik. Ambargo sonrasında Amerikan yönetimi ile Suudi Arabistan arasında ekonomik, askeri ve teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi yönünde bir dizi ön görüşme yapılmıştı. Bu görüşmeler 8 Haziran 1974 tarihinde bir Suudi Arabistan-ABD İşbirliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. İşbirliği Anlaşması çerçevesinde Amerikan yönetimi a) Suudi Arabistan'a teknoloji transferi, b) Suudi askeri gücünü modernize etme, c) tarım, sanayileşme, ticaret, insan gücü eğitimi konularında destek verme ve d) bankacılık sistemini geliştirme gibi bir çok konuda danışmanlık desteği vermeyi kabul etmişti. Suudi Arabistan ile eğitim sisteminden sağlık sistemine, bilim ve askeri alanlardan sulama sisteminin kurulmasına kadar oldukça geniş bir alanda işbirliği yapılmasını öngören anlaşma Suudi Arabistan'ın 1973 ambargosu öncesi talep ettiği ancak elde edemediği bir işbirliği süreciydi.⁴⁷² Suudi Arabistan'ı modern bir ülke haline getirecek bu işbirliği süreci, Suudi petrol gelirlerinin de ABD'ye transfer edilmesine yol açacaktı. **Bu çerçevede petrol ambargosu süreci karşılıklı bağımlılık teorisine uymaktadır. Özellikle**

⁴⁶⁹ Lizette Alvarez, "Britain Says U.S. Planned to Seize Oil in 73 Crisis", **New York Times**, 2 January 2004; **Radikal Gazetesi**, "ABD'nin ilk işgal planı 30 yıl önce", <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=100937>, ((e.t.09.08.2005).

⁴⁷⁰ Bu durum Orta Doğu petrolüne bağımlı olan gelişmiş ülkeler açısından ciddi bir güvenlik zaafiyeti ortaya çıkarmıştı. İngiltere'nin askeri varlığını çektiği bir dönemde Vietnam Savaşı'nda istemediği bir sonuçla karşılaşan ABD'nin, dünyanın bir başka yerinde ikinci bir cephe açması beklenmemekteydi. Ayrıca, Vietnam Savaşı'nın ve Batılı ülkelerin (ayrıca Japonya) uluslararası rekabet gücünü arttırması sonucu 1971'de dış ticaret dengesinde açıklar veren Amerikan yönetiminin dünya petrol üretimindeki belirleyiciliği de ortadan kalkmıştı. 1972'ye geldiğinde Amerikan yönetimi dünya petrol üretiminin %21'ini üretirken bu oran Orta Doğu ülkeleri arasında %41'di. Petrolün öneminin tüketime bağlı olarak arttığı bir dönemde Batı çıkarlarının askeri anlamda korunmasız kalmış olması (daha önceki yıllarla karşılaştırıldığında), şüphesiz petrol krizinin küresel etkilere yol açmasında önemli bir faktör olmuştu. Bkz.: Lairson-Skidmore, op. cit., s. 90.

⁴⁷¹ Yergin, op. cit., s. 593.

⁴⁷² Alnasrawi, op. cit., ss. 112-114

Suudi Arabistan'ın ABD ve Japonya ile ilişkileri karşılıklı bağımlılık çerçevesinde ele alınabilir.

Arap petrol üreticilerinin petrolü bir siyasal baskı unsuru olarak kullanmaya çalışması ekonomileri petrole bağımlı olan Japonya ve B. Avrupa gibi ülkeler açısından daha ciddi sonuçlara yol açmıştı. 1973 petrol krizi öncesi **Japonya'nın** hızlı ekonomik gelişmesinde dışarıdan ithal edilen petrolün önemi oldukça büyük olmuştu. Buna karşın Japonya'nın Orta Doğu ülkeleriyle çok yakın politik, kültürel veya ticari (petrol hariç) bir ilişkisi bulunmaktaydı. Arap üreticiler petrol kesintisi kararı aldıklarında Japonya'yı düşman ülke listesine koymamalarına karşın "tarafsız ülke" kategorisine koymaları ekonomisi petrole bağımlı bulunan Japonya'da büyük bir tedirginliğe yol açtı. Hemen harekete geçen Japonya hükümeti, Orta Doğu ülkelerine üst düzey ziyaretlerde bulunarak Arap üreticilerle bir yakınlaşma süreci başlatmıştı. 26-28 Kasım 1973'te Cezayir'deki Arap Zirvesi Konferansından 4 gün önce Japonya hükümet sözcüsü Japonya'nın Orta Doğu sorununa yönelik yeni politikasını kamuoyuna açıklamıştı. Buna göre⁴⁷³

- a) *İsrail, 1967 Savaşı'nda işgal ettiği bütün Arap topraklarından çekilmelidir.*
- b) *Japonya, BM'nin bölgede adil ve kalıcı bir barış dönemine girilmesi yolunda, Filistin'in yasal haklarını gözetmekte ve saygıyla karşılamaktadır.*
- c) *Japon hükümeti, gelecekteki gelişmeleri göz önünde bulundurarak İsrail ile ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kalabilir.*

Japon hükümetinin bu açıklamasından sonra toplanan Arap zirvesinde ise Araplara politik desteğini gösteren Japonya'nın 1 Aralıktan itibaren %5'lik petrol kesintisinden etkilenmemesi için gerekli önlemlerin alınacağı kararı alınmıştı. Zira yukarıda da belirtildiği gibi Japonya petrol tüketiminin %75'den fazlasını (%78'ini) Orta Doğu'dan karşılamaktaydı. Ancak, buna karşın 242 sayılı karar ve 1970'de BM Genel Kurulunda "Filistinlilerin haklarına saygı" gösterilmesini talep eden 2628⁴⁷⁴ sayılı kararın dışında Arap-İsrail sorununa müdahil olmamıştı. Petrol kesintisinin uygulanmasından hemen sonra Orta Doğu ülkeleri üzerinde lobi faaliyetleri başlatan Japon hükümeti, 22 Kasım'da 242 sayılı kararın da ötesine geçerek İsrail'in 1967 Savaşında işgal ettiği tüm Arap topraklarından çekilmesini talep etmenin yanında, İsrail ile ilişkilerini gözden geçireceğini de duyurmuştu. Bu dış politika değişikliğini Orta Doğu ülkelerine üst düzeyde yapılan ziyaretler izledi. Aralık 1973'te Başbakan Yardımcısı Miki, Ocak 1974'te ise eski Dışişleri Bakanı Kozaka, toplam 16 ülkeye düzenledikleri resmi ziyaretlerde, Japonya'nın Arap-İsrail sorunu karşısındaki tutumunu anlatmış ve uzun vadeli işbirliği üzerinde de fikir alışverişinde bulunmuştu. Bu ziyaretler sırasında Japonya, bölgeye yaklaşık 3.3 milyar dolarlık bir yardım yapma sözü de vermişti.⁴⁷⁵ 1976'da FKÖ'nün Tokyo'da büro açmasına izin veren Japon yetkililer, 1981'de FKÖ ile hükümet düzeyindeki görüşmeleri başlatmışlardı. **Tüm bunlardan hareketle Arapların petrolü siyasal bir baskı unsuru olarak kullanma politikasının Japon dış politikası üzerinde önemli sonuçları olduğu görülmüştü. Japon ekonomisinin petrole olan bağımlılığını dikkate alan Japon hükümetlerinin 1973 Kasımından itibaren Orta Doğu politikasında önemli bir**

⁴⁷³ Matsutani, op. cit., s. 97.

⁴⁷⁴ Endüstri ülkeleri arasında Japonya'nın dışında B. Avrupa ülkelerinden İspanya, Fransa ve İngiltere karar lehinde oy kullanmış devletlerdir.

⁴⁷⁵ Licklider, op. cit., s. 214; Matsutani, loc. cit.

değişiklik yapmalarına ve Arap-İsrail sorununa artan ölçülerde angajmanı ABD tarafından Japonya'nın Savaş sonrası dış politikasını büyük ölçüde terk etmesi olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁶

Diğer yandan Japonya kadar olmasa da petrol ihtiyacının önemli bir kısmını Orta Doğu ülkelerinden sağlayan B. Avrupa ülkelerinden **İngiltere'de**, petrol krizi sırasında Arap yanlısı bir dış politika değişikliği olmuştu. Ancak, 1973-74 krizinin İngiltere üzerinde 1967 petrol krizinden daha büyük bir etkiye yol açmadığını belirtmek gerekir. 1967 Arap petrol ambargosunu takip eden dönemde dış politikasında değişikliğe giden İngiliz hükümeti, petrol ambargosu sırasında Arap ülkeleri tarafından dost ülkeler listesine alınmış. Savaş öncesi dönemde 242 sayılı kararın yanında Filistin sorununu sürekli gündeme taşıyan ülkelerin başında gelen İngiltere, Ekim savaşının başında iki tarafa da silah ambargosu uygulamıştı. İngiliz silah ambargosu Mısır-İsrail Ayrışmasına kadar sürdürülmüştü. Silah ambargosunun en önemli muhatabı şüphesiz, tanklarının yaklaşık 550'si İngiliz malı olan İsrail'di. Bunun yanında İngiliz hükümeti İsrail'e askeri malzemeye taşıyan Amerikan uçaklarının hem İngiltere hem de Kıbrıs'taki üsleri kullanmasına karşı çıkmıştı. İngiltere hükümeti Amerikan baskısına rağmen Arap petrol ambargosuna tabi olan Hollanda'ya petrol vermeyi reddetmişti.⁴⁷⁷

Savaşın başından itibaren İsrail yanlısı bir politika izleyen **Hollanda** hükümeti, Savaşın ilk günlerinde Arap güçlerinin Savaş öncesi sınırlarına dönmesini ve taraflar arasında kalıcı barışın 242 sayılı kararın uygulanmasıyla sağlanması gerektiğini açıklamıştı. Hollanda'da Kabine üyelerinin de içerisinde yer aldığı İsrail yanlısı halk gösteriler düzenlenmişti. Ancak, petrol krizinin ciddileştiği Kasım ayında diğer Avrupa ülkelerinin ellerindeki petrolü paylaşmaya yanaşmamasının da etkisiyle bir açıklama yaban Kissenger, ABD'nin gerekirse Hollanda'ya petrol vereceğini ancak Avrupalı ortaklarının Hollanda'ya petrol vermek zorunda olduğunu yoksa Hollanda hükümetinin de elindeki doğalgazı Avrupalı ortaklarına vermeyeceğini açıklamıştı. Bununla birlikte Hollanda hükümeti 1974'ten itibaren İsrail yanlısı tutumunu Avrupa Siyasi İşbirliği süreci katılımı çerçevesinde değiştirme eğilimi içerisinde olmuştu. Zira 1973 petrol krizi öncesi Avrupa Siyasi İşbirliği sürecine katılım konusunda isteksiz davranan Hollanda hükümeti, krizin ardından dış politikasını, Topluluk üyelerinin dış politikası ile uyumlaştırma sürecine katılmayı kabul etmişti. 1974 yılından itibaren Topluluk siyasi sürecine katılan Hollanda, bu çerçevede Arap-İsrail sorunu ile ilgili BM'de ya da resmi düzeyde yapılan hükümet açıklamalarında Topluluk politikasının dışına çıkmamaya özen göstermişti. Hollanda hükümeti, 1974 yılında Filistinlilerin ulusal kimliğini tanıdığını açıklamıştı. Arap Birliği ile Topluluk arasında başlatılan siyasi işbirliği sürecine katılan Hollanda hükümeti, 1976 ve 1977'de Filistinlilerin Filistin toprakları üzerindeki yasal haklarını tanıdığını açıklamıştır. 1979'da ise Arap-İsrail barış görüşmelerinde Filistinlilerin barış görüşmelerinin tarafı olması yönünde hükümet düzeyinde bir açıklamada bulunmuştu. Hollanda hükümeti aynı zamanda Kudüs'teki Büyükelçiliğini de Arap devletlerinin baskısı karşısında Tel Aviv'e geri taşımak zorunda kalmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Matsutani, op. cit., s. 98

⁴⁷⁷ Licklider, op. cit., s. 212.

⁴⁷⁸ Ibid., ss. 210-211.

4. Krizin Petrol Fiyatlarına Etkisi

Ekim savaşı sonrası tüm dünyada etkisini gösteren petrol fiyatlarının artması, Arap petrol ambargosunun en önemli sonuçlarından biriydi. Bu nedenle 1956 ya da 1967'deki petrol krizlerinden farklı olarak 1973 petrol krizi geniş kapsamlı ve tüm pazarı etkilemesi açısından diğer ikisinden daha farklı olmuştur. Esasında petrol fiyatı ilk önce OPEC tarafından 16 Ekimdeki Kuveytcity'deki toplantıda 3 dolardan 5.11 dolara çıkarılmıştı. Bu kararı daha sonra Arap petrol üreticilerinin üretimi kısma ve ambargo kararı izlemiştir.⁴⁷⁹ Arap petrol üreticilerinin üretimi kısma ve ambargo kararı petrol tüketicisi ülkelerin OPEC'in petrol fiyatına yaptığı %70'lik zamma tepki vermesini zorlaştırmıştı. Bu gelişmeleri Ekim ve Kasım ayında Arap petrolünün uluslararası piyasadan ciddi oranlarda çekilmesi sonucu, arz üzerinde büyük bir baskının oluşması izledi. Piyasada üretimden kaynaklanan nedenlerle tüketici ülkelerin petrol bulmada sorunlar yaşaması, aynı zamanda fiyatların yukarı doğru tırmanışını daha da körükledi. **23-24 Aralık 1973'te Tahran'da toplanan Basra Körfezi'ndeki altı OPEC üyesi ülke, fiyatların Irak'ta 14 dolara, İran'da 17 ve Nijerya'da 22 dolara varacak ölçüde artırılmasına karar vermişlerdi.**⁴⁸⁰ **Böylelikle, 1970'de 1.80 dolar, 1971'de 2.18 dolar, 1973 ortalarında 2.90 dolar, 16 Ekim 1973'te 5.11 dolar**⁴⁸¹ **olan petrol fiyatları 1974 Ocağında 15 doların üstüne çıkmış oluyordu.** Fiyatların artmasında piyasaya yeni petrolün girmeyişi tetikleyici olmuştu. Zira, Arap petrol üreticileri tarafından 1967 Savaşı sırasında uygulanan petrol ambargosunun istenilen etkiye yol açmamasında, ABD'nin yanında Venezüella ve İran gibi petrol üreticisi ülkelerin petrol üretimlerini artırması ve petrol şirketlerinin üretilen petrolü ülkelerin ihtiyaçlarına göre dağıtmasının önemli bir rolü olmuştu. Ancak, 1973 krizinde ambargo ile birlikte uygulanan petrol üretimini kısma politikası piyasadaki petrol arzını doğrudan etkilemişti. Zira, Savaş öncesinden başlayan OPEC'in petrol arzını düşürme politikası sonucu zaten günde 700 bin varil petrol piyasadan çekilmişti.⁴⁸² Savaşın başında dünyada günlük petrol üretimi ise 20.8 milyon varil civarındaydı. Ambargo ve kesintinin uygulandığı Aralık ayında üretilen petrol miktarı 15.8 milyon varil civarında olmuştu. Bu da günde yaklaşık beş milyon varil petrolün piyasadan çekilmesi anlamına gelmekteydi. Orta Doğu'dan kaynaklanan kesinti başka bölgelerdeki petrol üretiminin artırılmasını tekrar gündeme getirmişti. Ancak, Süveyş Kanalı'nın kapanması, İran üzerindeki Sovyet baskısı, Nijerya'daki iç savaş ve Amerikan petrol üretiminin 1970'de zirveye ulaşmış olması bu amacın gerçekleşmesini engelleyen faktörler olmuştu.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Alnosrawi, op. cit., s. 80

⁴⁸⁰ Petrol fiyatlarının ciddi oranlarda artışı yalnızca tüketici ülkeler üzerinde değil, üretici ülkeler arasında da tartışmalara yol açmıştır. Suudi Arabistan petrol fiyatlarının tüm piyasayı etkileyecek oranlarda artırılmasına karşı çıkarken, İran'ın petrole ödenen fiyatın, onun gerçek bedelini oluşturmadığını ileri sürerek artırılmasını talep etmesi sonucu, OPEC üyeleri arasında yeni bir görüşme süreci başlamıştı. sonuç olarak İran ve Suudi Arabistan ile birlikte Kuveyt, Abu Dabi, ve Katar 23 Aralık 1973 tarihinde yayınladıkları ortak bir bildiriyle, Suudi Arabistan standartlı ham petrol afişe fiyatını 1 Ocak 1974'ten itibaren 5.12 dolardan 11. 65 dolara yükselttiklerini ilan etmişlerdi, bkz., Altuğ, op. cit., s. 162. Ancak, gerçek piyasada oluşan fiyatları bunların çok üstünde olmuştur. 1973 Kasımında Tunus'ta fiyat 12.64 dolar olurken, 11 Aralık İran petrolü 17 dolardan satılmıştı. Bkz.: Gürel, op. cit., s. 154

⁴⁸¹ Yergin, op. cit., s. 587

⁴⁸² Alhajji, op. cit., s. 17

⁴⁸³ 1970'lerin başından itibaren, diğer ülkelerde olduğu gibi Amerikan petrol tüketimi de artma eğilimini sürdürmüştü. 1968-1973 arası tüketim yaklaşık %30 artarken, 1970'lerin başında ABD de dünyanın en büyük petrol üreten bölgesi haline gelen Orta Doğu'dan petrol ithal eden ülkeler arasına girmişti. ABD'nin Arap ve İran'dan aldığı petrolün Amerikan bütçesine maliyeti ise 1973 yılında 1.4 milyar dolarken, artan fiyatların etkisiyle bu rakamlar 1974 yılında 6.1 milyar dolara ve 1975 yılında da 8.1 milyar dolara çıkmıştır, bkz., Han, op. cit., ss. 36-37; Smart, op. cit., s. 27

5. Petrol Gelirlerinin Kullanımı: Petro Dolar Ticareti

Petrol fiyatlarının artması büyük ölçekte ithal yolla petrol elde eden ülkelerden petrol ihraç eden ülkelere nakit döviz akışını arttırmıştı. Orta Doğulu üreticilerin petrol gelirleri 1972 yılında 15 milyar dolar civarında gerçekleşirken, bu miktar 1973'te 26 milyar dolara çıkmıştı. 1974 yılında ise, Orta Doğulu üreticiler 80 milyar doların (2004 değeriyle yaklaşık 350 milyar dolar) üstünde bir petrol geliri elde etmişlerdi. OPEC üyeleri bir bütün olarak 1974 yılında yaklaşık 55 milyar dolarlık petrol satışından kaynaklanan bir dış ticaret fazlası vermişlerdi.⁴⁸⁴ Arap petrol üreticilerinin kısa sürede önemli birer ekonomik güç olmaları sözkonusu olmakla birlikte, asıl sorun bu ülkelerin ellerinde biriken döviz nereden kullanacaklarıydı. Konuyu incelemeye başlamadan önce petrol satışlarında kullanılan döviz cinsi üzerinde durmakta yarar var. Bilindiği üzere petrol satışlarında uzun süre Amerikan doları ve İngiliz poundu birlikte kullanılmıştı. Özellikle İngiltere'nin Orta Doğu'da tek güç olduğu dönemlerde İngiliz parası asıl kullanılan dolaşım aracı olmuştu. Bu durum 1960'lardan sonra Amerikan doları lehine değişti. 1971'den sonra İngiltere'nin Orta Doğu'dan çekilmesini takiben iyice etkisizleşen pound üzerinden petrol satışları, 1975 yılında önemsiz bir rakama geldi. 1976 yılında 109 milyar Amerikan dolarına karşılık 4 milyar pound kullanıldı.⁴⁸⁵ Bu çerçevede 1973 sonrası dönemde petrol fiyatlarında yaşanan artışa bağlı olarak oluşan dövize petro dolar denmekteydi. Çünkü, petrol üreticisi ülkelerin ellerinde biriken döviz dolar cinsindedi.

1973 yılında gelişmiş ülkeler -başta ABD, Almanya, İngiltere ve Japonya- peş peşe sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaları kaldırmışlardı. Bu gelişmeleri, petrol üreticisi ülkelerin petrol fiyat şokları sonrasında ellerinde biriken petro dolarları tekrar Avrupa ve Amerikan piyasalarına aktarması izledi. 1970'lerde özellikle Amerikan ekonomisinde kendisini gösteren durgunluk ve dış ödemeler dengesindeki bozulma ABD'nin uluslararası konumunu etkileyecek ölçekteydi. Ancak, Amerikan ekonomisi 1974 sonrası dönemde Arap ülkelerinden gelen petro-dolarların etkisiyle yeniden toparlanma süreci içerisine girmişti. En önemli geliri elde eden ülke olan Suudi Arabistan'ın ABD'ye aktığı petro dolar üzerinde durmakta yarar var. Suudi Arabistan 1974 yılında 8.5, 1975'te 7.1, 1976'da 10.6, 1977'de 11, 1978'de 10 milyar dolar civarında ABD'den ithalat gerçekleştirdi. Bunun yanında Suudi Arabistan'ın askeri malzeme alımlarının da yıllık faturasının 5.3 milyar dolar civarında olduğu ifade edilmekteydi.⁴⁸⁶ Nitekim, petrol fiyatındaki artışlar sonucunda kısa süre içerisinde büyük bir gelir elde eden OPEC ülkeleri, ilk başlarda bu paraların büyük bir kısmını özellikle ABD'deki bankalara ve finans sektörlerine transfer ederken Suudi Arabistan'ın yanında İran gibi ülkeler de yine ağırlıklı olarak ABD'den sanayi projelerinin yanında yoğun miktarda silah alımına gitti. Örneğin İran'ın 1972 yılındaki silah alımlarının faturası 2.5 milyar dolarken, 1974 yılında bu rakam 7.7 milyar dolara ve 1976 yılında ise 10.7 milyar dolara çıktı. Kuveyt ise 1972 yılında 371 milyon dolar silah alırken bu 1976 yılında 1 milyar dolara

⁴⁸⁴ Muhammed Loutfi, "Prospect For Development and Investment For Oil-Producing Countries", Ed: John Duke Anthony, **The Middle East: Oil, Politics, and Development**, Washington: American Enterprise Institute For Public Policy Research, 1975, s. 67.

⁴⁸⁵ Stephen S. Golub, "Oil Prices and Exchange Rates", **The Economic Journal**, Vol: 93, No:371, (Sep., 1983) s. 568.

⁴⁸⁶Stork, "Saudi Arabia...", op. cit., s. 26.

ulaştı.⁴⁸⁷ Dolayısıyla petrol krizi başta ABD olmak üzere bazı sanayileşmiş ülkelerin bütçesine nakit para ve firmaları için yeni iş olanakları yaratmada oldukça elverişli bir ortam oluşturdu. Ancak bunlardan da önemlisi petrol krizi bu ülkelerin siyasal etki alanlarını genişletmelerinde oldukça önemli bir rol oynamıştı. Yukarıda da değindiğimiz üzere petrol krizi sonrası gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmı ciddi bir dış ödemeler dengesi krizi içerisine sürüklenmiş ve bu krizi aşmak için dış borç bulmaya yönelmişlerdir. Bilinen özel Amerikan bankalarının 1975 yılı kredi dağıtımını yaklaşık 15 milyar dolardı. 1976 yılının ilk dokuz ayında ise Amerikan bankaları 12 milyar dolar borç vermişlerdi.⁴⁸⁸ Bu durum nasıl ki, 1967 Savaşı sonrası Nasır'ın Suudi Arabistan'ın yörüngesine kaymasına yol açıyorsa, kaçınılmaz olarak borç alan ülkelerin de Amerikan yörüngesine kaymasına yol açmıştır.

Aşağıda 1973-1975 arası ABD ile OPEC üyesi Orta Doğu ülkeleri arasındaki dış ticaret dengesini gösteren tabloya bakıldığında, yüksek petrol fiyatlarına rağmen Washington'un ikili ticarete dış ticaret fazlalığı verdiği görülmektedir. Silah satışları da eklendiğinde ABD'nin krizden kazançlı çıktığı görülmektedir. Diğer bir deyişle Orta Doğulu petrol üreticileri kriz sırasında elde ettikleri dövizleri ya ithalat ya fonlar ve bankalar aracılığıyla ya da silah satışları ile Amerikan piyasasına akıtmışlardı.⁴⁸⁹

Petrol krizinin Amerikan enerji şirketleri üzerindeki etkisine ayrıca bakmakta yarar var. ABD'nin en önemli yurtdışı gelir getiren şirketleri olan petrol şirketlerinin ağırlıklı olarak Orta Doğu ülkelerinde yatırımları bulunmaktaydı. Irak ve Libya'nın dışındaki diğer üreticilerdeki imtiyazların ya tümünü ya da önemli bir kısmını elinde tutan Amerikan şirketleri aynı zamanda Orta Doğu, Avrupa ve ABD'de önemli rafinerilere sahiptiler. Ulaşım ve dağıtım sektörünü de elinde tutan şirketlerin kazançları ham ve rafine petrol satışı ve dağıtımından oluşmaktaydı. Dolayısıyla petrol fiyatlarındaki artış şirket gelirlerinde beklenenin üstünde bir kazançta yol açmıştı. Aşağıda tabloda OPEC ülkeleri ile 24 Amerikan petrol şirketinin kriz öncesi ve kriz sonrası net kazançlarına (vergi ödemeleri dahil tüm kesintiler düşürülmüştür) bakıldığında, petrol fiyatlarının yükselmesinde üretici ülkeler kadar bu şirketlerin de kazançlı çıktığı görülmektedir.⁴⁹⁰

Yıl	1971	1972	1973	1974
Şirketler Net Gelir (1972 Milyar Dolar Değeri)	6.4	6.2	9	11.4
OPEC (1972 Milyar Dolar Değeri)	-	14	21.7	79.0

Kriz, aynı zamanda Amerikan hükümetinin petrol şirketlerinden aldığı vergi gelirlerinin yükselmesiyle sonuçlanmıştı. Vergi gelirlerinde yaşanan artış ve ardından petrol üreticisi ülkelerle girişilen ticari ilişkiler, bir kriz içerisinde olan Amerikan ekonomisinin kısa sürede toparlanmasına yol açmıştır.

⁴⁸⁷ Diğer ülkelerin bilgileri için bkz., Joe Stork-Jim Paul, "Arms Sales and the Militarization of the Middle East", **MERIP Reports: The Arms Race in the Middle East**, No: 112 (Feb., 1983), s. 6.

⁴⁸⁸ MacLaury, op. cit., s. 742.

⁴⁸⁹ Kaynak: Smart, op. cit., s. 28

⁴⁹⁰ Rodney T. Smith, "An Economic Analysis of Income Growth by U.S. Oil Firms: The Roles of U.S. Oil Regulation and OPEC", **The Journal of Business**, Vol:55, No:4 (Oct., 1982), ss. 428, 433. Şirketlerin 1978, 1979 ve 1980 yılı kazançları ise sırasıyla 9.1, 13.8 ve 16.3 milyar dolar olarak verilmiştir. ABD'deki rafine fiyatları ise varil başına 1978'de 1.60 dolar iken bu rakamlar 1979'da 3.05 ve 1980'de de 4.40 dolar olarak verilmiştir.

Özellikle petrol ambargosu sonrası petrol üreticisi ülkelerin eline geçen petro dolarların miktarı, Batılı ülkeleri bu ülkelerle silah ticaretine yöneltmişti. Zira, silah ticareti sayesinde petrol ithalatçısı ülkeler bölgeden aldıkları petrolü daha ucuza temin etmekteydi.⁴⁹¹ Silah ticaretinin gelişmesinde rol oynayan en önemli gelişme, kuşkusuz 1973 petrol ambargosu sonrası bölge ülkelerinin eline beklenenin üzerinde bir gelir geçmesi olmuştur. Örneğin 1970’de 1.2 milyar dolar petrol geliri elde eden S. Arabistan’ın geliri 1974’te 20 ve 1980’de de 76 milyar dolara ulaşmıştı. Irak’ın geliri ise 0.5 milyar dolardan sırasıyla 6.8 ve 9.5 milyar dolara ulaşırken, İran’ın da içerisinde yer aldığı Orta Doğu ülkelerinin petrol geliri sırasıyla 1970’de 5.6 milyar dolardan 1974’te 68.2 milyar dolara ve 82’de de 157 milyar dolara ulaşmıştı.⁴⁹² Petrol fiyat artışı sonucu İran hükümetinin petrol gelirleri de 1972’de 2.3 milyar dolardan 1974’te 18.5 milyar dolara ve 1977’de 20 milyar dolara ulaşmıştır.⁴⁹³ İran, Irak ve Suudi Arabistan artan petrol gelirinin önemli bir kısmını silahlanmaya harcamıştı. 1972’de Başkan Nixon, nükleer silahların dışında Şah’a her türlü konvansiyonel silahın verilebileceğini açıklamasını takiben genişleyen Orta Doğu silah pazarı, bu ülkelerin petrol gelirlerinin önemli bir kısmının tekrar ABD’ye geri gitmesine yol açmıştır. Yalnızca, İran devrimi öncesi Şah tarafından Amerikan şirketlerine verilen silah siparişlerinin toplam tutarı yaklaşık 12.5 milyar dolar civarındaydı.⁴⁹⁴ İran’ın yanında bölgede silahlandırılan S. Arabistan ve Irak’ta aynı zamanda önemli bir petrol ihracatçı olmalarıyla da dikkat çekmekteydi.

Bu bağlamda 1973-74 petrol krizi, en çok ABD’nin kötüleşen ekonomik yapısına yardımcı olmuştur. Böylelikle krizin etkileri, ABD’nin Avrupa ve Asya’daki ticari rakipleri birlikte düşünüldüğünde, Washington’un lehine yeni ticari dengeler ortaya çıkarmıştı.⁴⁹⁵ Kriz aynı zamanda Avrupa ve Asya’daki ekonomilerin zayıf yanlarını da ortaya koymuştu. Bu çerçevede eğer ambargo katı bir şekilde uygulanmış olsaydı, Japonya ve B. Avrupa ülkelerinin çok ciddi bir krize sürüklenmeleri içten bile değildi. Örneğin, Amerikan hükümeti, ulaşım sektöründeki petrol tüketimini azaltarak krizi ciddi bir problem yaşamadan atlatabilecek durumda iken, diğer ülkelerin böyle bir alternatifi bulunmamaktaydı. Öte yandan petrol fiyatlarındaki ani artış az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin maliyesini ciddi şekilde etkilemişti. Eylül 1975’te düzenlenen Afrika Konferansında OPEC ülkelerinin petrol fiyat politikasını eleştiren Tanzanya’nın Ticaret Bakanı, bu ülkeleri gelişmekte olan ülkeleri arkadan vurmamakla suçlamıştı. Arap petrol üreticilerine bir mesaj vermek isteyen Zaire Devlet Başkanı ise, İsrail ile ilişkilerini yeniden düzenlemeye hazır olduklarını açıklamıştı.⁴⁹⁶

---

⁴⁹¹ Lewis W. Snider, “Arms Exports for Oil Imports? The Test of a Nonlinear Model”, **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 28, No: 4 (Dec., 1984), s. 666.

⁴⁹² Tanzer-Zorn, op. cit., s. 10

⁴⁹³ John W. Limbert, **Iran at War with History**, Boulder, Colo.: Westview Pres, 1987, s. 103.

⁴⁹⁴ Khosrow Fatemi, “The Iranian Revolution: Its Impact on Economic Relations with United States”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 12, Issue:3 (Nov., 1980), s. 307.

⁴⁹⁵ Bkz.: Alhajji, op. cit., ss. 22-23.

⁴⁹⁶ Paul Hallwood-Stuart Sinclair, “OPEC’S Developing Relations with the Third World”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol:58, No:2 (Spr., 1982), s. 273

C. PETROL KRİZİ SONRASI ÜRETİCİ ÜLKE-İMTİYAZLI ŞİRKET İLİŞKİLERİNDE YENİ PARAMETRELER

Petrol krizinin uluslararası petrol endüstrisi açısından önemli etkilerinden biri, kuşkusuz üretici ülke ile imtiyazlı şirket ilişkisini değiştirmesi olmuştur. Krizden hemen sonra petrol üreticisi ülkelerin katılım ve millileştirme yolu ile imtiyazlı şirketlerin sahipliğini üstlenmeleri, bu ülkeleri petrol endüstrisinde önemli bir güç haline getirmişti. Şimdi bu sürecin Orta Doğu'daki gelişim seyrine bakalım.

1. Petrol Endüstrisinde İmtiyaz Döneminin Sona Ermesi

Petrol fiyatlarının artmasında petrol üreticisi Arap ülkelerinin millileştirme ve katılım anlaşmaları sonucu kendi petrol endüstrileri üzerinde önemli bir denetim kurmalarının önemli bir etkisi olmuştur. 1970-74 arası dönemde Suudi Arabistan kendi petrol endüstrisindeki denetimini %0.9'dan %58'e çıkartırken, Kuveyt %1.2'den %55'e, Cezayir %14.6'dan %76.9'a, Irak ve Libya ise tüm petrol endüstrisini millileştirmişti. Kuveyt 1976 yılına girerken şirketin tüm hisselerini millileştirmesinin ardından Suudi Arabistan'da Aramco'nun hisselerini millileştirmişti.⁴⁹⁷ Dolayısıyla arz ve talep dengesinin Arap petrol üreticileri lehine değiştiği bir dönemde Arap ülkelerinin petrol üretimi ve dağıtımını üzerindeki kontrollerini artırmaları sözkonusuydu. Örneğin 1960'larda Suudi Arabistan'ın dünya petrol üretimindeki payı %13 iken, bu oran 1974'de %21'e çıkmıştı. Suudi Arabistan'ın 1973 Ekiminden sonra uyguladığı ambargo ve petrol üretimini kısma politikası bu açıdan oldukça önemli olmuştur.⁴⁹⁸

1975'e gelindiğinde Irak hükümeti kuzey ve güney bölgesinde imtiyaz anlaşmalarına dayanarak petrol arayan ve işleten IPC ve tüm yan kuruluşlarını millileştirdi. Irak gibi Libya hükümeti de 1974 Şubatında üç büyük Amerikan petrol şirketini tamamen millileştirmişti. 1974 Şubatında Trablus Radyosunda, Texaco, Socal ve Atlantic Richfield'in alt kuruluşları olan şirketlerin, Washington Enerji Konferansına bir yanıt olarak ve Arap dünyasındaki Amerikan çıkarlarına vurulan kesin bir darbe olarak ulusallaştırıldıkları açıklanmıştı. Abu Dabi, Kuveyt, Katar ve Suudi Arabistan ise Savaşın hemen sonra petrol şirketlerindeki hisselerini %25'ten %60'a çıkarmışlardı. Ancak Kuveyt hükümeti, 1975 yılı içerisinde aldığı bir kararla şirketin geri kalan %40'lık kısmının da millileştirildiğini açıklaması üzerine imtiyazlı şirketler hükümet ile şirketin devri konusunda bir pazarlık süreci başlatmak zorunda kalmışlardı. Taraflar arasında varılan anlaşma gereğince Kuveyt hükümeti millileştirme karşılığında BP ve Gulf'e 50 bin dolar ve beş yıl süreyle günde ortalama 950 bin varil ham petrol vermeyi kabul etti. Kuveyt'in bu şirketlerle ilişkisi 1980 yılı başında sona ermiştir.⁴⁹⁹

1974 Ocağında Aramco'nun %25 hissesini alan Suudi hükümeti ile şirket arasında yürütülen müzakereler sonucunda Suudi hükümetinin şirkete katılımı 1975 yılında %60'a ve 1976 yılında da %100'e çıkartılarak, şirketin hükümete devri sağlanmıştı.⁵⁰⁰ Ancak uygulamada Aramco şirketi ile Suudi hükümeti arasındaki ilişki 1980'lerin sonuna kadar sürmüştür. Bu tarihe kadar ki dönemde Aramco şirketi Suudi hükümeti adına petrol çıkartan ve çıkardığı petrolü satın alan bir şirket

⁴⁹⁷ Alhajji, op. cit., ss. 17-18

⁴⁹⁸ Yergin, op. cit., s. 559.

⁴⁹⁹ Gürel, op. cit., s. 207; Altuğ, op. cit., 168-171, 187.

⁵⁰⁰ Hân, op. cit., s. 37

konumunda olmuştur. 1988 yılında ise Aramco tüm faaliyet kolları ile birlikte bütünüyle Suudi hükümetinin yönetimine geçmiş ve Suudi Aramco adı altında faaliyetlerine devam etmiştir. Bu tarihler arasında Aramco şirketi anlaşmalı şirket olarak Suudi petrolünü satın almaya ve pazarlamaya devam etmiştir. Bununla birlikte Suudi Arabistan kraliyet ailesi 1979'dan itibaren Aramco'nun yanında Petromin şirketi ile de Suudi petrolünün bir kısmını dış pazarlara satmaya başlamıştır.⁵⁰¹ Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında önemli bir rezerve sahip olmadığı anlaşılan Bahreyn ise BAPCO'yu ulusal bir şirkete dönüştürme girişimini kademeli bir şekilde 1980 yılında tamamlamıştır. İran ile Konsorsiyum arasındaki ilişkiler ise 1973 Ocağında Şah'ın Konsorsiyuma 1979 yılında bitecek imtiyazın yerini alacak yeni bir imtiyaz anlaşması önermesiyle kısmi olarak çözülmüştü ve 21 Mart 1973 yılında İran Meclisi 20 yıl süreli sözkonusu anlaşmayı onaylamıştı.⁵⁰² Ancak, 1976 yılına gelindiğinde İran hükümeti petrol piyasasında meydana gelen gelişmeleri gerekçe göstererek yeni bir anlaşma yapılması için Konsorsiyumda bulunan şirketlere çağrıda bulunmuştu. Taraflar 1976-1978 yılları arasında aralıklı olarak bir araya geldiler. Ancak, görüşmelerin sürdüğü bir dönemde gelen İran devrimi, petrol şirketlerinin İran'daki faaliyetlerini sona erdirdi. 1978'in son aylarına denk gelen devrimi takiben 1979 yılı başında İran'ın yeni yönetimi Konsorsiyumun tüm faaliyetini National Iranian Oil Company'ye devrettiğini açıklamış ve ardından da İran'ın petrol üretimini ve ihracatını büyük ölçüde azaltan yeni bir petrol politikasını uygulamaya koymuştu.⁵⁰³

2. Katılım ve Millileştirme Sonrası Petrol Üreticisi Ülke-Çok Uluslu Şirket İlişkisi

Yukarıda da belirtildiği gibi çok uluslu petrol şirketleri uzunca bir dönem ham petrol üretiminden taşımacılığa, rafine işlemlerinden piyasadaki satış noktalarına kadar tüm endüstriyi entegre bir şekilde kontrol etmişlerdi. Nitekim, OPEC'in kuruluşunu takip eden yıllarda, çok uluslu petrol şirketlerinin uluslararası petrol piyasasındaki kârlarında önemli bir değişiklik olmamıştı. 1970'lere doğru büyük şirketler, Amerikan petrol üretiminin 1/3'ünü kontrol etmelerine karşın, düşük maliyetli Orta Doğu ve Latin Amerika'daki petrol üretiminin yaklaşık %88'ini kontrol etmekteydi. Yedi büyükler birlikte düşünüldüğünde, 1970'lerin başlarında petrol endüstrisinde oluşan kazancın 3/4'ünü kendi aralarında paylaşmıştı. Ancak, petrol şirketlerinin imtiyazlı konumlarından kaynaklanan kârları 1974 sonrası dönemde değişmişti. Yedi büyüklerin ham petrol üretimi üzerindeki tek taraflı kartel denebilecek güçlerinde ise devlet şirketlerine doğru bir güç kaybı yaşanmıştı. 1982 yılında yedi büyükler bir günde üretilen yaklaşık 39 milyon varil petrolün ancak 16 milyonunu üretmişlerdi. Bu üretime geri satın alma ve ortaklık payından elde edilen petrol miktarı da dahildi. Aşağıdaki tabloda yedi büyüklerin millileştirme ve katılım öncesi petrol üretimi ile millileştirme ve katılım sonrası petrol üretimleri gösterilmektedir. Şirketlerin devletlerden geri satın alma ya da ortaklık sonucu elde ettikleri petrol miktarı da toplam üretimlerine dahil edilmiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Stork, "Saudi Arabia...", op. cit., s. 28

⁵⁰² Petrol üretiminin artırılması dahil olmak üzere İran'ın lehine bir dizi değişikliğin yapıldığı 1973 anlaşması için bkz., Carey, op. cit., ss. 157-158

⁵⁰³ Altuğ, op. cit., s. 186.

⁵⁰⁴ Tanzer-Zorn, op. cit., ss. 8-9

Tablo-9: Millileştirme Sonrası Yedi Büyüklerin Ham Petrol Üretimi Üzerindeki Güçleri (milyon varil/gün)

	1972 yılında	1982
Exxon	5.0	3.1
Texaco	3.2	2.0
Socal	3.2	1.9
Mobil	1.9	1.7
Gulf	3.2	1.0
BP	4.8	2.4
R. Dutch	4.0	3.8
Toplam	25.8	15.9
D. Toplamı	41.3	38.5

Kaynak: Tanzer-Zorn, "OPEC's Decade..", op. cit., s. 9

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi millileştirme sonrası dönemde de yedi büyükler kendi pazarlarını koruyacak oranda ham petrol üretimlerine sahip olmaya devam etmişlerdi. Özellikle millileştirme sonrası dönemde de Amerikalı şirketlerin ham petrol üretiminde önemli bir oranı kontrol ettikleri görülmüştür. Ancak, bu oranların önemli bir kısmı geri satın alma anlaşmalarına dayalı ham petrolden oluşmaktaydı. Dolayısıyla ham petrol fiyatlarının belirlenmesinde üretici ülkeler, şirketlerin ellerindeki gücü ele geçirmişlerdi. Toparlayacak olursak, petrol krizi sonrası üretici ülkeler ham petrol satışında önemli güçler olarak ortaya çıkarken, ulaştırma, rafine ve pazarlama konusunda çok uluslu şirketler eski konumlarını daha da güçlendirmişlerdi. Orta Doğu'lu petrol üreticilerinin petrol gelirleri 1972 yılında 15 milyar dolar civarında iken, yalnızca beş büyük Amerikan petrol şirketinin (Socal, Gulf, Texaco, Exxon, Mobil) kazancı 3.8 milyar dolar olmuştu. Bu şirketler o yıllarda Fortuna Dergisi'nde tarafından hazırlanan en iyi beş yüz şirket arasında ilk yedisi arasında yer almayı başarmışlardı. Fortuna Dergisi tarafından hazırlanan 1974 yılının en fazla kazanan 15 şirketi arasında ise 7 petrol şirketi bulunmaktaydı. Bu şirketlerin mal varlığının 100 milyar doları aştığı hesaplanmıştı.⁵⁰⁵ Bu çerçevede millileştirme sonrası yedi büyüklerin petrol üretimi üzerindeki güçlerinde bir aşınma olduğu kesin olmakla birlikte, rafine ve pazarlama alanında önemli birer güç olarak kalmaya devam etmişlerdi. Rafine, dağıtım ve pazarlama alanlarına yönelen şirketler, üretici ülkeleri ham petrol satan ülkeler olarak kalmaya zorlamışlardı. Aşağıdaki tabloda katılım ve millileştirme öncesi ile sonrası döneme ait verilerden bu daha iyi anlaşılmaktadır.

Tablo-10: Katılım ve Millileştirme Öncesi ve Sonrası Rafine Petrol Üretiminde Üretici Ülke ve Çok Uluslu Şirket Karşılaştırması

Rafine Petrol Üretimi/Satışı	1970	1981
Yedi Büyükler	%50	%40
Diğer Şirketler	%41	%42
Devlet Ortaklığı	%9	%18

Kaynak: Tanzer-Zorn, "OPEC's Decade..", op. cit., s. 9

⁵⁰⁵ "OPEC Oil Crisis", http://college.hmco.com/history/readerscomp/rcah/html/ah_066400_opecoilcrisi.htm (e.t.18.06.2005)

Görüldüğü gibi katılım ya da millileştirme sonrası dönemde üretici ülkelerin ham petrol üretimi üzerindeki kontrolleri artmış olmakla birlikte rafine, dağıtım ve pazarlama alanında çok uluslu petrol şirketleri sektörde en önemli aktörler olarak kalmayı sürdürmüşlerdi. Millileştirmeden sonra çok uluslu petrol şirketleri, devletler adına ürettikleri petrolü “geri satın alma-buy-back” anlaşmaları yolu ile satın alan sözleşmeli şirketler konumuna gelmişlerdi. Ancak, buna rağmen 1982’ye gelindiğinde şirketler, komünist blok dışındaki petrol satışının %37’sini gerçekleştirirken, %24’lük kısmının satışını da büyüklerin dışındaki diğer küçük petrol şirketleri yapmıştı. 1981 yılına gelindiğinde devletten devlete petrol satışının piyasadaki oranı ise %19’u bulmaktaydı.⁵⁰⁶ Bu da ulusal petrol şirketlerinin pazarlama konusunda imtiyazlı şirketlerle aralarındaki bağı kopartmadığını göstermektedir.

Üretici ülkeler millileştirme sonrası dönemde dört alanda radikal bir değişikliğe yönelmişti. Bu alanlar a) üretim ve fiyat üzerinde kontrol kurma; b) ulusal petrol şirketlerini büyüme; c) rafine işlemlerini gerçekleştirme ve d) petrol ihraç gelirlerini artırmadır. Millileştirme sonrası dönemde üretici ülkeler ham petrol üretim ve fiyatı üzerinde önemli bir güç olmuşlardı. 1970’lerde OPEC üyeleri, komünist blok dışındaki üretimin %65’ine yakınına gerçekleştirmişlerdi. Bu oran OPEC üyesi olmayan Meksika ve kuzey denizindeki petrol üretiminden kaynaklanan nedenlerle 1980’lerin ortasına doğru %50’lere kadar gerilemişse de, artan petrol talebine bağlı olarak gene yükselmişti. Dolayısıyla OPEC ülkelerinin ve özellikle de petrol zengini Arap üreticilerinin ham petrol üretimi üzerindeki gücü 1980’lerde de devam etmişti. Rafine kapasitesi itibariyle millileştirme sonrası Arap üreticiler çok ciddi bir atılım gerçekleştirememişlerdir. Ekler bölümünde sunulan Tablo-11’de bu gözlemlenebilir.⁵⁰⁷

Tüm bunların yanında petrol üreticisi ülkelerin millileştirme sonrası dönemde petrol gelirlerinde önemli bir artış olmuştu. 1973 öncesi dönemde çok uluslu petrol şirketleri ham petrol üretiminden pazarda satışa kadar, tüm endüstriyi kontrol ederken, özellikle millileştirme sonrası üretici ülkeler, ham petrolün üretimi ve üretimden kaynaklanan kazancı ele geçirme konusunda önemli bir başarı elde etmişlerdi. Aşağıdaki tabloda devletlerin millileştirme öncesi ve sonrası dönemde petrol gelirlerinde yaşanan değişim verilmiştir.

---

⁵⁰⁶ Tanzer-Zorn, op. cit., s. 9

⁵⁰⁷ Ibid., s. 10.

Tablo-12: Millileştirme Sonrası OPEC Ülkelerinin Petrol Gelirleri (milyar dolar)

	1970	1974	1982
Kuveyt	0.9	7.0	10.0
İran	1.1	17.4	19.0
İrak	0.5	6.8	9.5
BAE	0.2	4.1	16.0
Katar	0.1	1.6	4.2
Libya	1.3	7.6	14.0
Cezayir	0.3	3.7	8.5
S. Arabistan	1.2	20.0	76.0
<i>Toplam</i>	<i>5.6</i>	<i>68.2</i>	<i>157.2</i>
Nijerya	0.4	7.0	14.0
Venezüella	1.4	10.6	16.5
Endonezya	0.2	3.0	11.5
Gabon	-	-	1.5
Ekvator	-	-	1.2
<i>Toplam</i>	<i>7.7</i>	<i>88.8</i>	<i>201.9</i>

Kaynak: Tanzer-Zorn, "OPEC's Decade..", op. cit., s. 10

Sonuç olarak millileştirme sonrası dönemde üretici ülkeler kendi petrollerini uluslararası pazarlara satma ve daha fazla gelir elde etme hakkı kazanmış olmalarına rağmen, çok uluslu petrol şirketleri rafine ve pazarlamada en önemli aktörler olarak kalmaya devam etmişlerdir. Nitekim ulusal petrol şirketlerinin hemen hemen tamamı özel piyasaya petrol satmak yerine diğer devletlere petrol satma işini üstlenmişlerdi. Dolayısıyla üretici ülkelerin ulusal şirketleri, gerçekte dağıtım ve satış pazarlarında önemli bir güç konumuna gelememişlerdi. Buna karşın üretici ülkeler piyasada etkin bir konuma gelebilmek için bazı başarısız girişimlerde bulunmuşlardı. Örneğin, Kuveyt hükümeti, 1982'de ekonomik açıdan zor duruma düşen Gulf şirketinin Avrupa'daki rafinerilerini almak için harekete geçmiş; ancak anlaşma son anda gerçekleşmemişti. Suudi hükümeti de Avrupa piyasalarında doğrudan petrol satmak için Aramco'dan ayrı Norbec adlı özel şirketi kurmuştu. Bu şirkette kayda değer bir başarı elde edememişti.⁵⁰⁸

IV. ŞAH SONRASI İRAN DIŞ POLİTİKASININ ŞEKİLLENDİRDİĞİ BASRA/ARAP KÖRFEZİ ENERJİ POLİTİKALARI

A. İRAN'DA ŞAH REJİMİNİN DEVRİLMESİ: İKİNCİ PETROL KRİZİ

İran'da Şah karşıtı gösterilerin şiddetlendiği 1978 sonbaharında İran petrol ihracının ilk önce 1 milyon varile sonra da tamamen durma noktasına gelmesi, bir bütün olarak uluslararası sistemi etkilemişti. İran'da, rejim tartışmasına bağlı olarak petrol ihracatının durma noktasına gelmesi bir yandan Şah rejimini petrol gelirinden yoksun bırakırken diğer yandan da uluslararası petrol piyasasında yeni bir arz ve buna bağlı olarak petrol fiyatı krizinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Şubat 1979 ortasında Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanan gösterilerin ardında, Humeyni

⁵⁰⁸ Lenore G. Martin, **The Unstable Gulf: Threats from Within**, Lexington, Mass: Lexington Books, 1984, s. 143.

önderliğinde kurulan yeni hükümetin 1 Martta petrol üretim hakkını Konsorsiyumdan alması ve Konsorsiyumun varlığını sona erdirmesi ise, dünya petrol piyasasında şok etkisi yaratmıştı.⁵⁰⁹ Tüm bunlara bir de yeni rejimin ABD ile ilişkilerini koparması ve bölgede devrim ihracı politikasına yönelmesi eklenince, dünyanın enerji merkezi olan Körfez'deki istikrarsızlık bir kat daha artmıştı. Bir dönemler Amerikan müttefiki olan ve Sovyet tehdidine karşı Körfez güvenliğinin sağlanmasında birincil derecede rol oynayan Tahran, Humeyni ile birlikte tüm Körfezi Batı çıkarları açısından tehdit eden bir ülke konumuna gelmişti. Konsorsiyumun millileştirilmesi süreci ile birlikte Tahran'da yaşanan siyasal istikrarsızlığın, başta ABD olmak üzere Batı müttefiki petrol zengini Körfez ülkelerini de içine alacak bir potansiyele sahip olması petrol fiyatlarının spot piyasalarda 40 dolar civarının üstüne çıkmasına yol açmıştı.⁵¹⁰

İran Devrimi'nin oluşumu sürecinde, 1973 petrol krizi ve arkasından ortaya çıkan gelişmeler oldukça önemli rol oynamıştı. 1970'lerin başında petrol fiyatlarındaki artışla birlikte İran'da hükümetin artan gelirine paralel olarak halkın yaşam standardında da bir iyileşmenin olması bekleniyordu. Gerçekten bu iyileşme ilk başlarda kendisini hissettirmişti. Bu çerçevede 1973 öncesi 180 dolar olan kişi başına düşen milli gelir, petrol fiyatlarındaki artışa bağlı olarak kısa sürede yaklaşık 1500 dolara çıkmıştı.⁵¹¹ 1971'de varili 2 dolar civarında olan ham petrolün fiyatı 1973 krizi ile birlikte 11.65 dolara çıkartılmıştı. Bu fiyat artışı sonucu İran hükümetinin petrol gelirleri de 1972'de 2.3 milyar dolardan 1974'te yaklaşık 18.5 milyar dolara ve 1977'de 20 milyar dolara ulaşmıştır.⁵¹² Bu arada 1974-76 arası dönemde ortalama yıllık büyüme oranı sırasıyla %34, %42 ve %17'i olarak gerçekleşmiştir.⁵¹³

Ancak 1975'ten sonra İran hükümetinin petrol gelirlerini iyi kullanmadığı ve büyük şehirlerde halkın yaşam şartlarının beklenenin aksine kötüye gitmeye başladığı ortaya çıkmıştı. Petrol gelirlerinin denetimsiz harcanması, hızlı modernleşme çabaları, kontrolsüz gelişme ve sektörler arasında düzensiz harcama ekonomide büyük bir dengesizliğe yol açmış ve toplumdaki büyüme eğilimli istikrarı olumsuz şekilde etkilemişti. İlk başlarda halkın geneli yaşanan refah artışından olumlu etkilenmiş, fakat sonrasında yıllık %30-35 arası gerçekleşen enflasyon sonucu bu refah yerini yoksullaşmaya bırakmıştı. Yoksullaşmanın temel nedeni Şah'ın petrol gelirlerini aşan bir modernleşme projesi ve silahlanma projesini hayata geçirmiş olmasıydı. Şah'ın ülkesini kısa sürede önemli bir ağır sanayi ülkesine dönüştürme projesi ve Körfez'de Amerikan jandarmalığını üstlenme uğruna boşa harcanan milyarlarca dolar halkın rejime olan tepkisini arttırmıştı. Şah rejimi modernizasyonun yanında petrol gelirlerinin önemli bir kısmını da silahlanmaya harcamıştır. 1979 Ocağında Şah ülkeyi terk ettiğinde İran'ın askeri kapasitesi 1970'de 161 bin olan asker sayısı, daha nitelikli ve donanımlı 415 bine, 1970'de 160 olan tank sayısı 1735'e ve 140 savaş uçağı da

⁵⁰⁹ Zira, 1970'ler boyunca petrol tüketiminde yaşanan artışın önemli bir kısmı Körfez'deki üretimle karşılanmıştı. 1970'lerin sonlarına doğru Suudi Arabistan günlük petrol üretimini 8.5 milyon varile çıkartırken, İran petrol sahalarını INOC adına işleten uluslararası Konsorsiyumda günlük petrol üretimini yaklaşık 5.5 milyon varile çıkartmıştı. Bu iki ülke tek başlarına dünya petrol üretiminin yaklaşık %20'sini gerçekleştirmişlerdi. İran, Suudi Arabistan'dan sonra uluslararası petrol endüstrisinin istikrarında rol oynayan en önemli ülkelerin başında geliyordu.

⁵¹⁰ Yergin, op. cit., s. 660

⁵¹¹ Norris S. Hetherington, "Industrialization and Revolution in Iran: Forced Progress or Unmet Expectation?" **The Middle East Journal**, Vol. 36. No. 3. (Summer 1982), ss. 362-363.

⁵¹² Limbert, op. cit., s. 103.

⁵¹³ Lawrence P. Frank, "Two Responses to the Oil Boom: Iranian and Nigerian Politics after 1973", **Comparative Politics**, Vol: 16, No: 3 (Apr., 1984), s. 297.

447'e çıkmış bulunmaktaydı.⁵¹⁴ Bu silahların önemli bir kısmı Amerikan şirketlerinden alınmıştı. İran devrimi öncesi Şah tarafından Amerikan şirketlerine verilen silah siparişlerinin toplam tutarı yaklaşık 12.5 milyar dolar civarındaydı. Yeni yönetim tüm bu anlaşmaları feshetmiştir.⁵¹⁵ Tüm bunların yanında yaklaşık 50 bin Amerikalı çeşitli nedenlerle İran'da bulunmaktaydı. İran'daki doğrudan Amerikan yatırımlarının miktarı da 700 milyon dolara yaklaşmaktaydı. Bunun yaklaşık 450 milyon doları petrol sektörüne yapılan yatırımlardı.⁵¹⁶ İran ayrıca daha öncede belirtildiği gibi İsrail'in petrol ihtiyacını karşılayan en önemli ülkeydi.

Şah karşıtı gösterilerin merkezinde iki grup bulunmaktaydı. Bunlardan birinci grubu yukarıda da değinildiği gibi muhafazakarlar oluştururken, diğer grubu da Tudeh destekli petrol işçileri oluşturmaktaydı. Özellikle, İran petrol ihracının azalmasına yol açan petrol işçilerinin iş bırakma eylemleri sonucunda Şah, en kritik zamanda önemli bir gelirden de yoksun kalmıştı. İran 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Suudi Arabistan'dan sonra en önemli petrol ihracatçısı ülke konumuna gelmişti. Normal şartlarda ülkenin petrol üretimi günde yaklaşık 5.5 milyon varile ulaşmıştı. Bunun yaklaşık 5 milyon varili Asya, Avrupa ve Amerikan pazarlarına doğrudan ihraç edilmekteydi. Şah rejimi Arap ülkelerinden farklı olarak İsrail'in Sina'dan Akdeniz'e petrol taşıyan boru hatlarına petrol akıtan bir ülkeydi. 1978 yılı içerisinde meydana gelen grevler sonucu İran'ın petrol ihracı ilk önce 2 milyon varile ve daha sonra krizin en kritik anı olan 1978 Kasımından sonra ise tamamen durma noktasına gelmişti. İktidara karşı duyulan ekonomik ve toplumsal rahatsızlıklar en sonunda Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanan Şii Devrimi'ni getirdi.

1. Rejim Değişikliğinin Petrol Fiyatlarına Etkisi

Devrimi takip eden 1979 yılında İran'ın ortalama günlük petrol ihracı 3.17 milyon varile çıkmışsa da 1981 yılında tekrar 1.38 milyona varile geriledi.⁵¹⁷ İran petrolünün uluslararası piyasalardan çekildiği 1978 Aralık ayında, petrol fiyatlarına bir istikrar kazandırmak amacıyla Abu Dabi'de toplanan OPEC ülkeleri, 1979 yılı içerisinde petrol fiyatlarının dört aşamada gerçekleştirilmek üzere 1978 yılına göre %14.5 oranında artırılmasını kararlaştırdılar. Oysa, aynı günlerde İran'daki karışıklıklar nedeniyle piyasada petrol fiyatları bu rakamın zaten oldukça üstüne çıkmış bulunuyordu. Dolayısıyla Libya, Cezayir ve Nijerya belirlenen fiyatların üstünde spot piyasalara petrol satabildiklerinden, Abu Dabi'de kararlaştırılan fiyat artışlarına karşı çıktılar. 1979 Ocak ayında spot piyasalarda petrolün varil başına fiyatı 22-25 dolar bandı arasında değişmekteydi. Bu bağlamda OPEC ülkeleri Abu Dabi'de belirlenen fiyatlardan ayrı olarak, tek başlarına satış fiyatlarını yükselttiler.⁵¹⁸

Yeni rejimin kurulmasının ardından tekrar petrol ihraç etmeye başlayan Tahran hükümeti, 1979 Martında yaptığı bir açıklamada İran petrol üretiminin devrim öncesi seviyeye çıkartılmayacağını açıklamıştı. Böylece 1979 Mart'ının ayı sonuna gelindiğinde, İran hükümeti günde yaklaşık 2 milyon varil petrol üretmekteydi ve bu oran daha sonraki aylarda da en fazla 3 milyon varile çıkartılmıştı. İran'ın üretimi yükseltmeme kararının ardından OPEC ülkeleri resmi

⁵¹⁴ Efraim Karsh, "Military Power and Foreign Policy goals: The Iran-Iraq War Revisited", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 64, No: 1 (Winter, 1987-1988), s. 84

⁵¹⁵ Silahların cinsi ve miktarı için bkz., Fatemi, op. cit., s. 307

⁵¹⁶ Ibid., ss. 303, 308

⁵¹⁷ Hân, op. cit., s. 26

⁵¹⁸ Gürel, op. cit., ss. 228-229; Altuğ, op. cit., ss. 198-199.

satış fiyatlarına tekrar zam yaptılar. Böylelikle bazı ülkelerin resmi fiyatları 30 dolara yaklaşmış oldu. Bir grup üretici ülkenin petrol fiyatlarını tek başına belirleme girişimleri, OPEC'in büyük üreticilerinin tepkisine yol açtı. OPEC içinde bir fiyat birliği sağlanması gerektiğini vurgulayan Suudi hükümeti de, 1 Haziran 1979'dan geçerli olmak üzere standart kalite hafif ham petrol fiyatını 18 dolara yükseltti.⁵¹⁹ Diğer üyeler ise 28 dolar civarında bir fiyattan petrol satma kararı aldılar. Ancak, buna rağmen gene de bazı üretici ülkeler spot piyasada kendi petrollerine 30 doların üstünde bir fiyattan alıcı bulabiliyordu.⁵²⁰ 1979 yılında İran'daki yeni rejimin dış politika söylemleri petrol piyasasındaki krizi derinleştirdiği gibi, 1979 Kasımında bir grup öğrencinin Amerikan Büyükelçiliği'ni basarak buradaki personeli rehin alması ise, piyasadaki tedirginliği büsbütün arttırdı. Rehin olma olayına tepki olarak Amerikan yönetimi, ABD'ye ithal edilen İran petrolüne ambargo koyduğu gibi ülkedeki İran malvarlığını dondurdu. Bu gelişme üzerine İran hükümeti de hem ABD petrol şirketlerine petrol ihracını yasakladı hem de Konsorsiyumdaki şirketlerle yürüttüğü görüşmeleri kesti. Bilindiği gibi devrim sonrasında İran Konsorsiyumdaki şirketlerle yeni bir anlaşma sağlayabilmek amacıyla görüşmeler yürütmekteydi.⁵²¹ Petrol arz ve talebinden bağımsız olan bu iki gelişme spot piyasada petrol fiyatlarının 40 doların üstüne çıkmasına yol açtı. Spot piyasasında fiyatların 40 doların üstünde seyretmesi üzerine Suudi hükümeti, 1979 Aralık ayında Venezüella'nın başkenti Karakaş'ta düzenlenen elli beşinci OPEC toplantısında, daha önce belirlediği resmi fiyatları bir kez daha yükselterek 24 dolara çıkardı. Ancak diğer ülkeler halen 30 doların üstünde piyasalara petrol satmaya devam etmekteydi. Suudi Arabistan hükümeti Ocak 1980'de kendi resmi fiyatlarını bir kez daha revize ederek, satış fiyatını 26 dolara çıkardı. Bu tarihlerde OPEC dışı üretimin etkisiyle düşen talep diğer OPEC ülkelerinin de fiyatlarını düşürmesine yol açtı. Ancak, 1980 Nisanında Carter yönetiminin rehinelere kurtarmak için bir askeri operasyona izin vermesine rağmen, operasyonun başarısız olması, piyasadaki olumlu havanın tekrar tersine dönmesine yol açtı. Başarısız operasyondan sonra bazı OPEC ülkeleri birbiri ardına resmi petrol fiyatlarını yükselttiler. 1980 Haziranında Cezayir'de toplanan OPEC ülkeleri, Suudi Arabistan ve Kuveyt'in muhalefetine rağmen 32 dolara çıkardıkları fiyatlardan geri adım atmadı.⁵²² Petrol fiyatlarında yukarı doğru olan eğilim, 1980 Eylül'ünde Irak birliklerinin İran topraklarını işgal etmesinin ardından tekrar 40 dolara çivarına çıkacaktı.

Sonuç olarak İran devrimi ile birlikte kriz ile petrol fiyatları arasındaki ilişki bir kez daha ortaya çıkmıştı. Petrol fiyatları normal koşullarda arz ve talep düzleminde oluşması öngörülürken, İran krizi bunun gerçekte böyle olmadığını bir kez daha göstermişti. 1974-1978 arası dönemde Suudi petrol fiyatları varili 11.4 dolardan 13.6 dolara yükselmişti. 1980 başına geldiği hafif Suudi

⁵¹⁹ Moran ve Adelman'a göre İran Devrimi sürecinde petrol fiyatlarının yükselmesinde birincil derecede rol oynayan ülke Suudi Arabistan olmuştu. Öne sürülen iddiaya göre İran'da Şah'ın ülkeyi terk ettiği gün petrolünü uluslararası piyasalardaki fiyatı (12 dolardan) 20 dolara kadar çıkarmıştı. 20 Ocağı takip eden gün Suudi hükümeti günlük petrol üretimini 10.4 milyon varilden 8 milyon varile düşürme kararı almasından sonra (Şubat ayında) spot piyasalarda petrolün varili 31 dolara kadar çıkmıştı. Dolayısıyla 1978'den 20 Ocak 1979'a kadar petrol fiyatlarındaki artış yaklaşık 8 dolar civarında olmuştu. Suudi Arabistan'ın petrol üretimini kısmasından sonra yaşanan artış ise 11-12 dolar civarında olmuştu. Moran'a göre, Arap ülkelerinin Suudi Arabistan'ı Camp David sürecinden uzak tutmak için yoğun bir baskı yaptığı bir dönemde, Filistinli grupların sabotajlarından çekinen Suudi hükümeti petrol üretimini kısırarak, yüksek petrol fiyatı politikasına destek vermişti. Bkz.: Dermot Gately, "A Ten-Year Retrospective: OPEC and the World Oil Market", *Journal of Economic Literature*, Vol:22, No: 3(Sep., 1984), ss. 1103-1104; Moran, op. cit., s. 261.

⁵²⁰ Yergin, op. cit., ss. 658-659

⁵²¹ Monroe Leigh, "Mobil Oil Iran Inc. V. Islamic Republic of Iran. AWD 311-74/76/81/150-3.", *The American Journal of International Law*, Vol: 82, No: 1 (Jan.,1988), ss. 137-138.

⁵²² Yergin, op. cit., 660.

petrolünün varili resmi fiyatı 28 dolara çıkmıştı. Oysa iki yıl içerisinde talepteki artış fiyatları iki katına çıkartacak düzeyde olmamıştı. Ayrıca, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Irak gibi üreticilerde petrol üretimlerini artırarak, piyasadaki arz açığını kapatmışlardı. Dolayısıyla politik kriz ile petrol fiyatları arasında doğrudan bir korelasyon bulunmaktaydı. 1979 krizi petrolün sıradan ticari bir meta olmadığını bir kez daha kanıtlamıştı. 1979 krizi sırasında OPEC ülkeleri bir bütün olarak 67 milyar dolar dış ödemeler fazlası vermişlerdi. 1980 yılında ise bu rakam 120 milyar dolara çıkmıştı.⁵²³ 2004 yılı değeriyle yaklaşık 500 milyar doların üstünde bir gelir. Dolayısıyla kriz ile birlikte petrol tüketicisi ülkelerden petrol üreticisi ülkelere bir gelir transferi sözkonusu olurken, 1973-1974 krizinde olduğu gibi bu transferden en fazla etkilenen ülkelerin başında gene petrol yoksunu Üçüncü Dünya ülkeleri gelmekteydi. Çünkü, petrol üreticilerinin önemli bir kısmı ya doğrudan transferle, ya mal ve materyal alımları yolu ile ya da silah alımları yolu ile gelirlerinin bir kısmını gene gelişmiş piyasalara transfer etmekteydiler. Ayrıca, üretici ülkeler ellerindeki nakitleri geliştirmekte olan ülkelerin banka ve kredi kurumlarına transfer ederek, bu ülkelerdeki sermaye fazlalığına da bir katkı sağlamıştı. Dönemin bir Amerikalı finans dergisine göre Kuveyt ve diğer yatırımcılar krizden sonra ABD'nin en önemli yüzlerce şirketinin yaklaşık %5 hissesini satın almışlardı. Hisse alımlarının yanında üretici ülkeler ellerindeki dış ticaret fazlasını gene geliştirmekte olan ülkelerin banka ve kredi kurumlarına aktarmışlardı.⁵²⁴ Bunun yanında yüksek petrol fiyatlarından kaynaklanan kayıplarını karşılamak için gelişmiş endüstri ülkelerinin üretim mallarının fiyatını yükseltmeleri geliştirmekte olan piyasaları olumsuz etkilemişti. Enerji fiyatlardan kaynaklanan enflasyonun sorumlusu olarak gösterilen OPEC ülkelerine göre ise, global ekonomik krizin sorumluları gelişmiş endüstriyel ülkelerdi. OPEC Halkla İlişkiler birimi tarafından yayınlanan yazılarda “*Batı ülkelerindeki enflasyon yüksek petrol fiyatlarının bir sonucu değildir; enflasyon gelişmiş endüstriyel ülkelerdeki kötü ekonomi yönetimi ve adaletsiz uluslararası ekonomik düzenin bir sonucudur*” açıklaması yapılmaktaydı.⁵²⁵

Diğer yandan ikinci petrol krizi sonrası petrol piyasasında geriye dönülmez bir değişim başlamıştı. Değişim, petrol piyasasına uzun vadeli kontratlar döneminin kapatılması olarak yansımış, petrol şirketleri de bu yeni düzene uyarak bulabildikleri piyasalardan bulabildikleri fiyata petrol almaya başlamışlardı. Petrol endüstrisinde yaşanan yapısal değişim, üretici ülkeler ile sözleşmeli şirketler arasındaki bağda koparmıştı. Bilindiği üzere millileştirme girişimlerinin ardından imtiyazlı şirketler, ürettikleri petrolü satın alan sözleşmeciler şirketlere dönmüştü. İran devrimi ile birlikte üretici ülkeler sözleşmeciler şirketlere daha önce belirlenen fiyatlardan petrol satmak yerine, daha fazla gelir elde etmek amacıyla doğrudan spot piyasalarına yönelmişti. Uzun dönemli alım kontratları geçersiz hale gelen çok uluslu şirketler de varlıklarını devam ettirebilmek ve gelirlerini yükseltmek amacıyla piyasada bulabildikleri en düşük fiyata petrol almaya çalışmışlardı. Böylelikle petrol endüstrisinde sözleşmeli şirket-üretici ülke ilişkisi de sona ermekteydi. Bu tarihten sonra üretici ülkeler doğrudan ham petrol satma işini kendi şirketleri aracılığıyla gerçekleştirmeye başlamışlardır.

⁵²³ Zuhayr Mikdashi, “Oil Prices and OPEC Surpluses: Some Reflections”, **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol:57, No:3 (Summer, 1981), ss. 409- 416.

⁵²⁴ Ibid., ss. 417-427.

⁵²⁵ Davar Venouss-C.K. Walter-A. Frank Thompson, “OPEC’s Goal and Strategies”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 16, No:2 (May., 1984), s. 199.

2. İran Devrimi ve İki Ayaklı Amerikan Güvenlik Politikasının Çökmesi

Basra Körfez’ini Amerikan ekonomik ve güvenlik çıkarları açısından en önemli bölge olarak tanımlayan Başkan Nixon döneminde Amerikan politikası Körfez’deki petrol üretiminin güvenli bir şekilde Batı Bloğu’na ulaştırılmasını sağlamak olmuştur. Özellikle 1971 yılında İngiltere’nin askeri olarak Körfez’den çekilmesinden sonra daha önce İngiltere’ye tahsis edilen üs ve limanların doğrudan Amerikan askerleri tarafından kullanılmaya başlaması, ABD’nin bölgedeki etkinliğini artırmasına yol açmıştı. Körfez’deki çıkarlarını korumak adına bölgeye askeri güç yerleştiren Amerikan hükümetinin İran ve Suudi Arabistan’a da bölgenin jandarmalığı görevini verdiği görülmüştü. Bununla birlikte 1970’lerin ortalarında bu politika İran’ın daha da güçlendirilerek bölgenin jandarması haline getirilmesine giden bir savunma anlayışına kaymıştı. Dolayısıyla 1970’li yıllarda Körfez’in güvenliği Şah’ın kontrolündeki İran tarafından sağlanmaktaydı.⁵²⁶ 1977 Aralık ayında Tahran’ı ziyaret eden Başkan Carter Amerikan desteğini tekrar dile getirmişti.⁵²⁷ Başkan Carter Şah’a verdiği desteği şu cümlelerle ifade etmekteydi: “İran, başındaki büyük lider Şah sayesinde bugün, dünyanın en sorunlu bölgesinde bir istikrar adasıdır. Bu, majesteleri, size, sizin liderliğinize karşı halkınızın duyduğu engin saygı ve hayranlıktan, sevgiden kaynaklanmaktadır”. Oysa Başkan Carter, 1978 Ocağının ilk saatlerinde bir istikrar adası olarak gördüğü Şah rejiminin, bir yıl gibi kısa bir sürede devrildiğine tanık oldu.⁵²⁸ İran Devriminden sonra yeni rejimin nasıl bir dış politika izleyeceğine dönük tartışmalar, hükümetin, İran’ın bölgenin jandarmalığı görevini üstlenmeyeceğini ilan etmesi,⁵²⁹ Amerikan şirketlerinin de %40 hisse ortağı olduğu uluslararası petrol konsorsiyumunun faaliyetlerine son vermesi ve 12 Mart 1979’da İran’ın CENTO’dan ayrıldığını açıklaması ile anlaşılmıştı.

Şah’ın ülkeyi terk etmesinden sonra İran’daki petrol çıkarlarını korumak adına Amerikan Ulusal Güvenlik Danışmanı Brezinski “Şah’ı gözden çıkardık ve İran’ı nasıl kurtarıyoruz diye kafa yormaya başladık” demişti. Ülkede askeri darbe söylentileri yayılınca yeni lider Humeyni bir açıklama yapma gereği hissetmiş ve İran halkına “askeri darbe, halkımızın da, ABD’nin de çıkarlarına aykırıdır. İran’da huzur istiyorsanız, bunun tek yolu monarşinin kaldırılmasıdır” sözleriyle tutumlarına açıklık getirmişti. Aynı günlerde ABD Dışişleri Bakanı Vance ise “yeni rejim ister monarşi, ister İslam Cumhuriyeti olsun, bizim için ikisi de bir” açıklamasını yapmıştı.⁵³⁰ Amerikan hükümetinin esas amacı petrol düzeninin korunmasıydı. Bu çerçevede Cezayir’de Bazargan ve onun Dışişleri Bakanı İbrahim Yazdi ile bir görüşme gerçekleştiren Brezinski, İran ile

⁵²⁶ Fred Halliday, “The Iranian Revolution in the International Affairs: Programme and Practice”, Ed.: Arap Research Centre, **Oil and Security in the Arabian Gulf**, Great Britain: St. Martin’s Press, 1981, s. 29; Maxwell Orme Johnson, “The role of U.S. Military Force in the Gulf”, Ed. Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York- Westport- London: Greenwood Press, 1990, s. 129.

⁵²⁷ Başkan Carter döneminde iki ülke arasında siyasi liberalizasyon yönünde bazı tartışmalar yaşanmıştı. Bkz.: Alexander Moens, “President Carter’s Advisers and the Fall of Shah”, **Political Science Quarterly**, Vol: 106, No: 2 (Sum., 1991), s. 213.

⁵²⁸ Yergin, op. cit., s. 630; Moens, loc. cit.

⁵²⁹ Edmund Ghareeb, “The Roots of Crisis: Iraq and Iran”, Ed. Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York- Westport- London: Greenwood Press, 1990, s. 30

⁵³⁰ Gülveda Özgür, “İran’daki İslam Devrimi 26 Yaşında” http://www.cnnurk.com.tr/OZEL_DOSYALAR/haber_detay.asp?PID=500&HID=1&haberID=72006, (e.t.11.02.2005)

diyalog kapısını açık tutmaya çalışmıştı.⁵³¹ ABD'nin tüm girişimlerine rağmen, yeni rejimin petrol kaynakları üzerinde ulusal bir denetim kurmaya yönelmesi ve bölgede Amerikan çıkarlarının jandarmalığını üstlenme gibi bir politika izlememekte kararlı oluşu ve petrol zengini Körfez ülkelerindeki istikrarı devrim ihraç politikası çerçevesinde tehdit etmesi, Amerikan karar vericilerini zaman kaybetmeksizin harekete geçirmeye yetmişti.

İran Devrimi ABD'nin Orta Doğu petrolüne olan bağımlılığının arttığı bir tarihte olmuştu. Amerikan yönetimi yıllara göre değişmekle birlikte 1970'lerin sonunda ham petrol ithalatının yaklaşık %40'ını Orta Doğu'dan yapmaktaydı.⁵³² İran Amerikan petrol ithalatında önemli bir ülke konumundaydı. Dolayısıyla İran devriminden kaynaklanan istikrarsızlık ABD'nin enerji güvenliğini ciddi ölçüde etkileyecek gelişmelere sahne olabilirdi. Bu çerçevede Amerikan yönetimi İran devrimini sınırlandırmak için zaman kaybetmeden harekete geçmişti.

Şubat 1979'da Körfez ülkelerine bir ziyaret gerçekleştiren ABD Savunma Bakanı Harold Brown, Amerika'nın Körfez'deki petrole yönelik yaşamsal çıkarlarını gerekirse askeri güç kullanarak savunacağını açıklamıştı. Brown ayrıca, ABD'nin Umman, Somali ve Kenya ile askeri kolaylıkları içeren birtakım anlaşmalar yaptığını, bir kruvazörle çok sayıda savaş gemisinin Hint Okyanusu ve Arap Denizi'ne doğru hareket ettiğini ve Körfez'deki petrol sevkiyatının güvenliğini sağlamak için bölgedeki Amerikan gücünün artırılacağını ifade etmişti.⁵³³ Başkan Carter'in 23 Ocak 1980'de Kongre'deki konuşmasında, *“durumumuzu açık seçik belirtmeliyiz. Şurası iyi bilinmelidir ki Basra Körfezi'nde denetimi ele geçirmek amacıyla herhangi bir yabancı güç tarafından yapılacak müdahale Amerika Birleşik Devletleri'nin yaşamsal çıkarlarına yönelmiş bir saldırı olarak dikkate alınacak ve böyle bir saldırıya askeri güç de dahil olmak üzere gerekli her türlü araçla karşı koyulacak”*⁵³⁴ demişti. Daha sonraları Carter doktrini olarak anılan bu açıklamada Başkan Carter, Henry Truman'ın 1947'de Suudi rejimine sunduğu desteği bir kez daha teyit etmenin ötesinde, Körfez'deki enerji çıkarlarını korumak adına gerekirse askeri müdahalede bulunacağını ilan etmekteydi. Körfezdeki Amerikan çıkarlarını belirleyen en önemli faktör petrol ve petrole güvenli erişim hakkıydı.

Nitekim Amerikan Savunma Bakanı Harold Brown, Carter Doktrini'nden sonra Amerikan ekonomisinin dış yatırımlardan gelen gelirlere oldukça duyarlı olduğunu ve Amerika'nın yaşamsal çıkarlarının Orta Doğu'dan ihraç edilen petrolün korunmasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmişti. Brown, ABD'nin bölgedeki petrol sahalarını koruması konusunda oldukça hassas olduğunu belirtmişti.⁵³⁵ Harold Brown, petrole ilgili Amerika'nın hassasiyetini *“eğer Batılı sanayileşmiş ülkeler ve müttefiklerimiz Körfez'deki enerji kaynaklarından mahrum bırakılırsa bu hem onların hem de dünya ekonomisinin felaketine sebep olur”* diyerek ifade etmişti.⁵³⁶

⁵³¹Rehine krizinin olduğu bir dönemde gerçekleşen görüşme Bazargan hükümetinin sonunu getirmişti. Bkz., R. K. Ramazani, “Iran's Revolution: Patterns”, Problems and Prospects, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 56, No:3 (Sum., 1980), ss. 454-455

⁵³² Hân, op. cit., s. 2

⁵³³ Arı, **İran, Irak ve ABD..**, op. cit. s. 352.

⁵³⁴ Johnson, .op. cit., s. 129.

⁵³⁵ Stephen R. Shalom, “The United States And The Iran-Iraq War”, <http://www.zmag.org/zmag/articles/ShalomIranIraq.html>, (e.t.22.09.2004)

⁵³⁶ Arı, **İran, Irak ve ABD..**, op cit., s. 238

Körfez petrol düzeninin İran'ın devrim ihracı politikası ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ile istikrarsızlaşmasına Carter Doktriniyle sert bir tepki veren Amerikan yönetimi, derhal harekete geçerek Acil Müdahale Gücü adı altında Körfez'deki asker sayısını artırmıştı. Acil Müdahale Gücü'nün oluşturulmasına dönük çalışmalar ise Humeyni'nin Tahran'da denetimi ele geçirmesinden sonra aynı ay toplanan (Şubat 1979) Ulusal Güvenlik Konseyi'nin toplantısında gündeme gelmişti. Körfez'de İran'dan ya da Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan ve Amerikan çıkarlarını tehdit edebilecek gelişmelere doğrudan askeri güç kullanarak müdahale etmek isteyen Amerikan hükümeti, bu çerçevede sürdürdüğü çalışmalarını 1980 Şubat'ında Acil Müdahale Ortak Görev Gücü (Rapid Deployment Joint Task Force: RDJTF)'nün oluşturulmasıyla önemli bir aşamaya getirmiş olmaktadır.⁵³⁷ İlk etapta 200 bin hazır kuvvetten ve 100 bin yedekten oluşan ve daha sonraki krizler dolayısıyla sayısı hızla artan ve merkezi Florida'da bulunan bu gücün özelliği, her türlü soruna hızlı müdahale edebilecek yetenekte olmasıydı. Acil Müdahale Gücü ile birlikte ABD, Körfez'de önemli bir askeri güç bulundurma ve olaylara doğrudan ve kısa sürede müdahale etme imkanı elde etmişti. Bu çerçevede Pakistan, Suudi Arabistan, Umman, Mısır ve Kenya'daki Amerikan üstleri güçlendirmişti.⁵³⁸ Mısır, Ras Banas'daki iki hava üssünü ve Kızıl Denizdeki bir deniz üssünü Amerikan güçlerine tahsis ederken, Suudi Arabistan ve BAE de ABD'ye yeni üsler tahsis etmişti.⁵³⁹ Eylül 1980'de Irak birliklerinin İran'a saldırısından kısa bir süre sonra Amerikan başkanlık seçimlerinden başarı ile çıkan Reagan yönetimi ise Acil Müdahale Ortak Görev Gücünün etkinlik alanını ve kapasitesini önemli ölçüde artırma yoluna gidecekti.

B. BAĞDAT VE TAHRAN'IN BÖLGESEL GÜÇ OLMA HEDEFLERİNİN ÇATIŞMASI: İRAN-IRAK SAVAŞI

Temmuz 1979'da sessiz bir darbe* ile perde arkasından yönettiği Irak iktidarının birinci adamı haline gelen Saddam Hüseyin, Camp David Anlaşması ile Arap dünyasından uzaklaşan Mısır'ın bıraktığı liderlik rolünü oynayabilmek, Şah'ın düşmesi ile ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak, rejimi karşında en büyük engel olarak gördüğü Şii muhalefetten tamamen kurtulmak ve İran petrol sahalarını ele geçirebilmek için zaman kaybetmeksizin harekete geçmişti. 1966 yılında da ABD'nin Basra konsolosluğu ile ilişkiye geçen Baas Partisi lider kadrosundan Saddam Hüseyin, dönemin Irak hükümetini devirme planları hakkında Amerikan konsolosluğuna bilgi verdikten sonra bu konuda kendilerine Amerikan hükümetinin yardımcı olmasını talep etmişti.⁵⁴⁰ Saddam General Arif hükümetinin bir yandan Fransız ERAP şirketi ile petrol arama ve işletme konusunda önemli imtiyaz anlaşmaları imzalaması ve Rusların Kuveyt sınırında bulunan Rumeyla petrol sahasına yatırım yapma girişimlerinin Amerikan hükümetinde rahatsızlık yarattığının farkındaydı. Saddam, 1979 yılında da Humeyni'nin Tahran'daki petrol düzenini bozması ve ardından da Körfezi istikrarsızlaştırmasının Amerikan hükümeti tarafından tepkiyle karşılandığını hesaplamaktaydı. Esasında Saddam yönetimi, ilk başlarda Amerikan destekli Şah yönetiminin devrilmesini olumlu bir gelişme olarak değerlendirmişti. Ancak, Humeyni'nin devrim ihracı

⁵³⁷ Çevik Kuvvet ile ilgili bkz., Ibid., ss. 239-247

⁵³⁸ Halliday, "The Iranian..", op. cit., ss. 27-28

⁵³⁹ Alam, loc. cit.

* Saddam'ın 1979 yılında DKK'nin yapısı ve içerisinde yer alan kişileri değiştirerek kendisine başkanlık yolu açtığına dair iddialar için bkz., Matar, op. cit., s.51-65; Karsh-Rautsi, op. cit., 54-56

⁵⁴⁰ Aburish, op. cit., s. 73-74.

politikaları ve Saddam'ın bölgede etkin bir güç olma politikası, kısa sürede iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açtı. Her iki ülke arasında yaşanan bölgesel güç olma hedefi, liderlik ve ideolojik farklılık ve rekabet Tahran ve Bağdat'ı kısa sürede karşı karşıya getirmişti.⁵⁴¹ İki ülke ilişkilerinde yaşanan gerginlik, 1980 yılının başında iyice bozulmuş ve Eylül ayına gelindiğinde Irak birliklerinin saldırısı ile bir savaşa dönüşmüştü.

Savaş, Saddam Hüseyin'in 17 Eylülde, 1975 yılında iki ülke arasında imzalanan ve Şatül Arap bölgesinin paylaşımını içeren Cezayir anlaşmasını fesh ettiğini açıklamasını takip eden 22 Eylülde başlamıştı. Şatül Arap su yolu ise hem İran hem de Irak için petrol kaynaklarının taşınmasında önemli bir güzergahtı. Özellikle zengin petrol kaynaklarına sahip olan ve 1980 başında üretimini günlük 3.5 milyar varilin üstüne çıkararak Irak'ın en önemli sorunu güvenli petrol güzergahlarına sahip olamayıydı. Saddam, ABD'nin desteğini yitirmiş ve bir krizin içine sürüklenmiş Tahran'a yönelik hem güzergah sorununu hem de mümkün olursa onun zengin petrol yataklarını ele geçirme hedefi taşımaktaydı. Irak, saldırının ilk haftasında öncelikli olarak İran'ın zengin petrol sahalarını ele geçirmeye yönelmişti.

Petrol fiyatlarının hızla 36 dolar bandını aştığı günlerde Irak birlikleri, önemli bir direnişle karşılaşmadan Arap Şiilerin yoğunlukla yaşadığı ve İran'ın zengin petrol bölgesi olan Kuzistan eyaletinin merkezi durumundaki Hürremşehri ele geçirmişti. 1981 Ocağına gelindiğinde güney doğuda zengin Kuzistan bölgesinin önemli bir kısmı Irak işgali altındaydı. Irak, İran'ın önemli petrol ihraç merkezlerinden biri olan Harg adasının çevresinde kurduğu askeri denetim ile Şatül Arap'ın tümü üzerindeki kontrolü, İran'ı ekonomik açıdan zor durumda bırakırken, Bağdat bölgenin en önemli rezervlerini elinde tutan bir ülke konumuna gelmişti. Savaşın başında kazanılan başarıyı bir anlaşmayla İran'a kabul ettirmek isteyen Saddam, ateşkes koşullarını Tahran'a bildirmekte gecikmemişti. Irak hükümetine göre ateşkes, Şattül Arap üzerindeki Irak işgalinin tanınması; zengin petrol bölgesi Kuzistan'ın Irak'a verilmesi; Irak'ın işgali altındaki su ve toprak alanları üzerindeki haklarının yasal olarak tanınması; Irak'a ve diğer Körfez ülkelerine devrim ihraç etme politikasına son verilmesi; BAE'ne ait olan üç adanın geri iade edilmesinin kabulü ile mümkün olacaktı.⁵⁴² Irak'ın özellikle Kuzistan istemesinde bölgedeki petrol rezervlerinin varlığı önemli olmuştu. Çünkü, Baas iktidarı Kuzistan'da yaşayan Arap Şiileri için bir merkez olmaktan oldukça uzaktı. İran, Irak'ın önerisini doğrudan reddettiği gibi Savaşı, mutlak bir galibiyete kadar sürdürme kararlığında olduğunu açıklamıştı.⁵⁴³

1982 Mayısının ortalarına gelindiğinde ise beklenenin aksine İran birlikleri Irak kuvvetlerinin kendi topraklarından çıkarmak ve savaşı Irak topraklarında sürdürmek için son

⁵⁴¹ Bkz.: Anoushiravan Ehteshami, "Iran-Iraq Relations After Saddam", *The Washington Quarterly*, Vol: 26, No: 4, (Autumn, 2003), s. 117; Hanna Batatu, "Iraq's Underground Shi's Movements", *MERIP Reports: Islam and Politics*, No:102, (Jan., 1982), 3-9.

⁵⁴² Karsh, "Military Power..", op. cit., s. 92

⁵⁴³ Savaşın başlangıcından beri İran'ın Irak birliklerine karşı ilk tearuzu 1981 Ocağına olmuş, ancak bu saldırı Irak birlikleri tarafından etkisiz hale getirilmişti. Savunma pozisyonuna geçen Irak birlikleri, işgal ettikleri yaklaşık 14 bin km²'lik İran topraklarını 1982 Martına kadar elde tutmayı başarmış ancak, bu tarihten sonra artan karşı saldırılar üzerine geri çekilmeye başlamıştı. Savaşın sürdüğü 1981 yılı boyunca Irak yönetimi İran ile bir ateşkese varmak için çaba harcarken, İran yönetimi, Irak işgali sürdükçe hiçbir ateşkes anlaşmasının kabul edilemeyeceğini açıklamıştı. Bunun da ötesinde Humeyni önderliğindeki İran yönetimi Saddam'ın Baas rejimi ile hiçbir görüşmede bulunmaya yanaşmamıştı. İşgal edilen İran toprakları hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Will D. Swearingen, "Geopolitical Origins of the Iran-Iraq War", *Geographical Review*, Col: 78, No: 4 (Oct., 1988), s. 407.

saldırıları başlatmış bulunmaktaydı. Irak birliklerini kendi topraklarından atan İran, bu defa Irak'ın zengin petrol rezervlerinin bulunduğu Güney Irak'a doğru ilerlemeye başlamıştı. İran'ın ilerleyişi sürerken, Suriye de İran'ın yanında yer almaya devam etmiş ve Irak ekonomisine bir darbe vurmak adına kendi topraklarından geçen petrol boru hattını kapatmıştı. Irak'ın savaşı diplomatik yollarla çözüme politikasına destek veren ülkelerin girişimleri, İran'ın savaşı durdurmaya yönelik öne sürdüğü şartlar dolayısıyla başarısızlığa uğramıştı.⁵⁴⁴

Bu gelişmeler karşısında savaşın başlarında bölgedeki enerji sahalarının el değiştirmesine karşı olduğunu açıklayan Amerikan yönetimi, Bağdat'ı desteklemeye başlamıştı.⁵⁴⁵ Esasında ABD ve Irak hükümeti arasındaki ilişkilerin düzelmesinde İran'ın Körfez'deki petrol rezervlerini tehdit etmesiyle başlamıştı. 1982 yılında Irak'ın zengin petrol rezervlerinin de bulunduğu güney ve kuzey Irak topraklarını ele geçirmek ve Bağdat'taki Baas rejimini değiştirmek için büyük bir hareket başlatan İran yönetimi karşısında Saddam'ın tek başına daha fazla direnmesi sözkonusu değildi. Bir İran başarısı Kuveyt ve Suudi Arabistan'daki petrol kaynaklarının güvenliğini de tehdit edebilecek gelişmeleri beraberinde getirebilirdi. Bu olasılığın ortaya çıkması Amerikan hükümetini Saddam'a yakınlaştırmıştı.⁵⁴⁶ 1984 Haziranında Suudi F-15 savaş uçaklarının bir İran F-4 savaş uçağını düşürmesinden altı ay sonra da, ABD'nin desteğiyle Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri, bölgedeki enerji sahalarını korumak için Çevik Kuvvet'in kurulmasına karar vermişlerdi.⁵⁴⁷

İran'ın Körfez petrol düzenini tehdit etmeye başladığı 1983 yılından itibaren Irak, Batılı devletlerin teknik ve hammadde yardımlarıyla Savaşı cephenin ötesine yaymıştı.⁵⁴⁸ Nitekim İran'ın Körfezdeki petrol akışına yönelttiği tehdidin artması üzerine Amerikan hükümetini Kuveyt petrol tankerlerine Amerikan bayrağı çekmiş ve bu tankerleri kendi savaş gemileri tarafından koruma altına almıştı. 1988 yılında Körfezdeki savaşın bir tarafı haline gelen Amerikan güçleri genellikle İran'ın petrol sahaları ve platformlarına saldırılar düzenlemekten çekinmemiş bu saldırılar sırasında İran güçleri ile Amerikan birlikleri karşı karşıya gelmişlerdi. Gene Amerikan birliklerinin İran ile BAE arasında tartışmalı olan Mübarek petrol sahasında 4 İran savaş gemisine düzenlediği saldırı sırasında Amerikan donanmasına ait Vincennes Kruvazörü'nün İran'a ait bir yolcu uçağını düşürerek 290 sivilin ölümüne neden olması Tahran'ı Irak ile ateşkese yöneltmişti. Bu saldırıyı Washington'un güçlü bir uyarısı olarak algılayan İran yönetimi Saddam'la bir anlaşma yapma

---

⁵⁴⁴ İran, a) Irak'ın İran topraklarından tamamen ve koşulsuz olarak çekilmesini, b) Savaş tazminatı (50 ile 150 milyar dolar arasında) ödenmesini, c) Irak'ın savaş suçlusu ilan edilmesi veya bir uluslararası hakem komitesinin saldırganı belirlemesini, s) Saddam tarafından sınır dışı edilen 100 bin dolayındaki Şii Müslüman'ın Irak'a geri dönmesine izin verilmesi ve e) Saddam Hüseyin ve Baas rejiminin yönetimden çekilmesini talep etmekteydi, bkz., Arı, **Irak, İran ve ABD...**, op. cit., s. 385

⁵⁴⁵ Shalom, "The United...", loc. cit.

⁵⁴⁶ Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak adına Carter ve Reagan yönetimi Irak'ın desteklenmesinin yanında ayrıca, Afganistan'daki mucahiddin gruplarının desteklenmesi ve Lübnan'a tekrar asker çıkartılması politikalarını uygulamaya koymuştu, bkz., Hinchcliffe, op. cit., s. 39

⁵⁴⁷ Alvin Z. Rubinstein, "Perspectives on the Iran-Iraq War," **ORBIS**, Vol. 29, No. 3, (Fall, 1985), s. 604.

⁵⁴⁸ Bkz.: Thomas L. McNaugher, "Balistik Missiles and Chemical Weapons: The Legacy of Iran-Iraq War," **International Security**, Vol:15, No:2, (Autumn, 1990), s. 9; 1984 yılında ise BM gözlemcileri Irak'ın savaşta Hardal gazı ve sinir gazı kullandığını tespit etmişti, bkz., McNaugher, op., cit., s.17; Kerem Balcı, "Ölümcül Silahlar Ambarı Ortadoğu", **Aksiyon Dergisi**, Sayı: 431, <http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=2474>(e.t.10.03.2004).1987'den itibaren ise Saddam, kendi adını verdiği ve patlayıcı etkisi oldukça geniş bir sahaya yayılan el-Hüseyin füzeleri ile Tahran karşısındaki stratejik zayıflığını gidermeye ve İran'ı antlaşmaya zorlamıştı

yoluna gitmek zorunda kalmıştı.⁵⁴⁹ 1988 yılının ortalarına doğru İran, artık bir taraftan silah ve teçhizat eksikliği, diğer taraftan petrol ihracının durmasının getirdiği ekonomik yetersizliğin ötesinde büyük güçlerin İran'ın savaşı kazanmasına izin vermeyeceğinin farkına varmıştı. Bu şartlar altında 18 Temmuz 1988'de İran hükümeti 20 Temmuz 1987'de BM Güvenlik Konseyi'nde oybirliğiyle kabul edilen 598 sayılı ateşkes kararını kabul etti.⁵⁵⁰ Karar daha önce Irak tarafından benimsenirken İran tarafından reddedilmişti.

C. TEHDİT EDİLEN AMERİKAN PETROL ÇIKARLARINA ASKERİ KORUMA STRATEJİSİ: BASRA/ARAP KÖRFEZİ'NDEN AMERİKAN KÖRFEZİ'NE

Yukarıda belirtildiği gibi İran devriminin ardından bu ülkedeki petrol ve askeri üs gibi ayrıcalıkları kaybeden Amerikan yönetimi 1979 Aralık ayında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi üzerine yaşamsal önemdeki enerji kaynaklarına erişimi güvence altına almak için Körfez'deki askeri varlığını artırma yoluna gitmişti. Carter yönetiminin 1980 yılında oluşturduğu Acil Müdahale Gücü ile birlikte ABD, Körfez'de önemli bir askeri güç bulundurma ve enerji rezervlerine bir tehdit oluştuğunda doğrudan ve kısa sürede soruna müdahale etme imkanı elde etmişti. Acil Müdahale Gücü'nün oluşturulmasına dönük çalışmalar 1970'lerin başında başlamış olmakla birlikte, 1979'a kadar bu yönde önemli bir adım atılmamıştı. Bu çerçevede oluşturulan Acil Müdahale Gücü'nün esas sorumluluk alanı Orta Doğu ve Asya'daki Amerikan enerji çıkarlarını korumaktı. Başkan Carter'in Ulusal Güvenlik Danışmanı olan Brzezinski'de bu gücün asıl hedefinin Basra Körfezi olduğunu açıklamıştı. Kanıtlanmış dünya petrol rezervinin yarısından fazlasının bulunduğu Basra Körfezi o dönem için Amerikan petrol ithalatının %34'ünü, Batı Avrupa ülkelerinin %61'ini ve Japonya'nın da %72'sini karşılamaktaydı.⁵⁵¹

Amerikan hükümeti Körfez enerji kaynaklarının korunması konusunda her türlü askeri çatışmaya hazırlıklı olmak istemekteydi. Nitekim, İran-İrak Savaşı'nın başlamasını takiben Amerikan müttefiki altı Körfez ülkesinin (Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, BAE, Umman ve Katar) 25 Mayıs 1981'de Abu Dabi'de bir araya gelerek Basra Körfezi'ndeki ilk kolektif güvenlik sistemi olan Körfez İşbirliği Konseyi'ni (GCC: Gulf Cooperation Council) kurması da bu bağlamda değerlendirilmeliydi. Körfez ülkeleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel işbirliğini artırma amacıyla kurulduğu ilan edilen Körfez İşbirliği Konseyi'nin aslında temel amacı, altı Körfez ülkesini etkileyen enerji güvenliği ile (rezerv sahalarının korunması ve petrol ihracının güvenliğinin sağlanması) ilgili konularda Amerikan öncülüğünde ortak bir güvenlik sistemi oluşturmaktı.⁵⁵²

Öte yandan 1981 Ekiminde sürekli bir komutanlığa dönüşen Acil Müdahale Birleşik Görev Gücü ile ilgili asıl gelişmeler İran güçlerinin Irak karşısında askeri üstünlüğü ele geçirip Irak petrol sahalarını işgal etme olasılığının ortaya çıkması ile yaşanmaya başlamıştı. Körfez'deki petrol düzenini bozabilecek bu gelişme karşısında Ocak 1983'te Reagan yönetimi yeni bir askeri

⁵⁴⁹ Jay E. Hines, "From Desert One to Southern Watch: The Evolution of U.S. Central Command", **Joint Force Quarterly**, No:24, (Spr., 2000), s. 45

⁵⁵⁰ Karar metni için bkz., Ehteshami, op. cit., ss. 128-120

⁵⁵¹ Jeo Stork, "US Targets Persian Gulf for Intervention", **MERIP Report**, No: 85 (Feb., 1980), s. 3.

⁵⁵² KİK ile ilgili daha detaylı bir çalışma için bkz., Joseph A. Kechichian, "The Gulf Cooperation Council and the Gulf War", Ed. Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York-Westport- London: Greenwood Press, 1990, ss. 9-110.

örgütlenmeye gitti. Acil Müdahale Birleşik Görev Gücü doğrudan CENTCOM olarak bilinen ABD Merkez Komutanlığı'na bağlanmıştı. Pentagon bunların yanı sıra, Orta Doğu'da ve Basra Körfezi'nde kullanılmak üzere doğrudan CENTCOM'a bağlı hareketlilik ve vuruş gücü bakımından iyi donanımlı beş adet hafif piyade saldırı tümeni kurmuştu.⁵⁵³ Ayrıca bu doğrultuda bölge ülkeleri ile üs ve liman kolaylığı sağlayan anlaşmalar yapılmıştı.

Reagan yönetimi tarafından Başkan Carter döneminde kurulan Çevik Kuvvet'in askeri kapasitesi artırıldı. CENTCOM böylelikle Körfez ülkelerinin petrol sahaları ve üretimlerine yönelik dışarıdan veya içeriden gelebilecek tehditleri caydırmak ve saldırıları önlemek görevini de üstlenmişti. Bu çerçevede Amerikan güvenlik politikasının özü, petrol zengini müttefik rejimlerin politik ve ekonomik bütünlüğünün korunması, bölgedeki petrol rezervlerinin el değiştirmesinin engellenmesi, böyle bir olasılık belirdiğinde ise doğrudan Amerikan askeri gücünü kullanarak sorunun bertaraf edilmesiydi. Dönemin ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Francis J. West, Amerika'nın Körfez politikasını, radikal devletlerin saldırılarına karşı Suudi Arabistan gibi ılımlı Arap ülkelerini desteklemek, bu ülkeleri iç ayaklanma veya yıkıcı faaliyetlere karşı korumak ve Körfez'de söz konusu olabilecek bir Sovyet işgalini caydırmak olarak açıklamıştı.⁵⁵⁴ Basitleştirecek olursak Amerikan hükümeti petrol rezervlerini elinde tutan ülkeler ile bu ülkelerin savunulmasında hayati rol oynayan ülke ve topraklardaki rejimlerin iç ve dış saldırılar karşısında korunacağını açıklamıştı.

Başkan Reagan, Başkanlık seçimlerinin hemen ardından Carter Doktrini çerçevesinde stratejik bir enerji ülkesi olan Suudi rejiminin dış veya iç tehditlere karşı korunmasının Amerika'nın öncelikli politikaları arasında olduğunu belirtmişti.⁵⁵⁵ İran-İrak Savaşı'nın Basra Körfezini istikrarsızlaştırdığı 1983 Ekiminde bir açıklama yapan Pentagon yetkilileri, Körfez petrolünün kesintiye uğramasına ABD deniz gücünün izin vermeyeceğini açıklamıştı. Basra Körfezi petrol güzergahının tanker savaşları dolayısıyla güvensizleştiği bir dönemde Washington, MIDEASTFOR komutanlığına bağlı ABD gücünün, Körfez'de seyir özgürlüğünü engelleyecek her türlü davranışa karşı kesin ve etkili bir şekilde karşı koyacağını açıklanmıştı.⁵⁵⁶

İran-İrak Savaşı sırasında petrol tankerlerinin karşılıklı hedef alınması küresel bir sorun haline gelmişti. Japonya petrol ihtiyacının %70'ini, Batı Avrupa ülkeleri %50'sini ve ABD %7'sini Körfez'deki petrol üretiminden karşılamaktaydı. Körfez petrolünün uluslararası pazarlara aktarılmasında yaşanan güvenlik sorunu yalnızca tüketici ülkelerin değil, zira bir o kadar da petrol gelirlerine bağımlı olan Amerikan müttefikleri üretici ülkelerin istikrarını da tehdit etmekteydi. Savaşın başından 1984 yılı başına kadar toplam 48 ticari gemi ve petrol tankeri İran veya Irak güçlerinin saldırısına uğrarken, 1984 yılı sonunda bu sayı 119'a çıkmıştı.⁵⁵⁷ 1986 yılında Kuveyt hem Amerikan hükümetine hem de Sovyetler Birliğine ayrı ayrı başvurarak petrol ihracının güvenceye alınmasını istemişti. 1987 başında Sovyetler Birliği'nin Kuveyt petrol tankerlerini dolayısıyla Kuveyt petrol ihracını koruma isteği açığa çıkınca Amerikan hükümeti doğrudan

⁵⁵³ Genrikh Trofimenko, **Amerikan Savaş Stratejileri**, Çvr: Levent Oğuz, İstanbul: Pencere Yay., 1991, s. 205; Hines, "From Desert...", op. cit., s. 44

⁵⁵⁴ Bkz.: Arı, **ABD, İran ve Irak...**, op. cit., ss.245-247

⁵⁵⁵ Martin, op. cit., s. 127

⁵⁵⁶ Arı, **İrak, İran ve ABD...**, op. cit., s. 399

⁵⁵⁷ Metz, **İraq**, loc. cit.

harekete geçti. 29 Ocakta bir açıklama yapan Amerikan yönetimi, Amerikan donanmasının Kuveyt petrol tankerlerinin serbest sefer düzenlemesine yardımcı olacağını ve aynı zamanda Kuveyt tankerlerine Amerikan bayrağı çekileceğini belirtti. Mayıs 1987'de Amerikan bayrağı çekmiş 11 Kuveyt tankeri Amerikan savaş gemilerinin korumalığında Körfez'den petrol ihraç etmişti. Böylelikle CENTCOM petrol güzergahını Amerikan güvencesi altına almış oluyordu.⁵⁵⁸

Bunun ardından Körfez'e devriye botları, mayın tarama gemileri, saldırı helikopterleri, ticaret filosu ve özel operasyon timleri gönderildi. Hürmüz Boğazı'ndan Kuveyt karasularına kadar olan bölgede Amerikan deniz ve hava gücünün devriye görevini üstlenmesi bölgedeki gerginliği artırmışsa da, İran'ın veya bir diğer devletin bu konuda fazla yapabileceği bir şey yoktu. Eylül 1987'den Haziran 1988'e kadar geçen sürede JTFME'ye bağlı güçler Körfez'de ve Körfez civarında yaklaşık 28 operasyon gerçekleştirirken, Deniz Kuvvetlerine bağlı 33 savaş gemisi de petrol tankerlerine koruma görevini üstlenmişti.⁵⁵⁹ İran-İrak savaşı bittiğinde Basra Körfezi bir Amerikan iç denizi haline dönüşmüş bulunmaktaydı.

---

⁵⁵⁸ Johnson, "The role of U.S...", op. cit., s. 130

⁵⁵⁹ Ibid., ss. 130-132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DEĞİŞEN GLOBAL VE BÖLGESEL PARAMETRELER: PETROL ODAKLI GÜVENLİK VE TEHDİT ALGILAMALARI

I. PETROL KAYNAKLARI ÜZERİNDE DENETİM KURMA MÜCADELESİ: IRAK'IN KUVEYT'İ İŞGALI

2 Ağustos 1990'da Irak'ın petrol zengini Kuveyt'i işgali tüm dünyada büyük bir şaşkınlığa ve bir o kadar da endişeye yol açmıştır. Ancak, Irak işgali ile ilgili New York'ta bir konuşma yapan Japon Başkonsolosu Masamichi Hanabusa, “*bu dönemde petrolü kimin kontrol ettiği ABD açısından ciddi bir sorundur. Fakat Japonya için bu o kadar ciddi bir sorun değildir. Elbette güvenli ellerde olması iyidir. Fakat tecrübemiz bize göstermiştir ki, petrolü kim kontrol ederse etsin eninde sonunda onun satımını da gerçekleştirmektedir*”.⁵⁶⁰ Nitekim, Hanabusa'nın ifade ettiği gibi Irak işgaline en sert tepki Amerikan hükümetinden geldi. Amerikan hükümetinin işgale karşı tavrı tüm dünyanın bir kez daha küresel enerji merkezi olan Körfez'e kilitlenmesine yol açtı. Kuveyt Orta Doğu enerji havzasının ortasında, diğer bir deyişle kalbinde konumlanmış bir ülkedir. Kuveyt petrol rezervlerinin yanı başında verimli el- Rumeyla (Irak), el-Hassa (S. Arabistan) ve Kuzistan (İran) petrol rezervleri bulunmaktadır. Dünyada toplam ham petrol rezervi yaklaşık 1.2 trilyon varil iken salt Orta Doğu'daki ham petrol rezervi miktarı 700 milyar varilin üzerinde olup Kuveyt bu rezervlerin merkezinde bulunmaktadır. Kuveyt bilindiği üzere karadan S. Arabistan'ın (262 milyar varil), İran'ın (133 milyar varil) ve Irak'ın (115 milyar varil) denizden de BAE (98 milyar varil) ve Katar'ın (15 milyar varil) petrol kaynaklarının yanıbaşında kurulmuş bir ülkedir. Ayrıca hem OPEC hem de Körfez İşbirliği Konseyi üyesi olan **Kuveyt**, dünya petrol rezervinin yaklaşık %8.6'sına denk gelen 101 milyar varillik (tarafsız bölgedeki rezervlerle birlikte) bir rezerve sahiptir.⁵⁶¹

Irak işgalinden hemen sonra uluslararası toplum, işgalin ekonomik ve politik sonuçlarını ve olası maliyetleri çıkarmaya başlamıştı. Tüm dünyada telaffuz edilen felaket senaryosu ise, Körfez'deki krizin Suudi Arabistan ve Katar'ı da içine alması ve bu süreçte İran'ın da çatışmanın içine sürüklenmesiydi. Bu durum küresel ekonominin ve işbirliğinin yerini çatışmalara ve ardı sıra gelen ekonomik ve siyasal krizlere bırakması anlamına gelmekteydi. Diğer yandan eğer Kuveyt işgaline sessiz kalınırsa, bölgenin en önemli askeri gücü olan Irak'ın küresel bir güç olmasına giden süreç başlamış olacaktı. Çünkü, Kuveyt sahip olduğu petrol rezervlerinin yanında dünyanın her yerine yayılmış bir sermayeye sahipti. Kuveyt'teki petrol üretimi ile birlikte, Irak'ın birkaç yıl içerisinde petrol üretimini Suudi Arabistan seviyesine çıkararak, askeri kapasitesini geliştirmek için gerekli olan nakite kavuşması söz konusu olacaktı. Irak ve Kuveyt'in birlikte sahip olduğu kanıtlanmış petrol rezervi yaklaşık 215 (1991 verileri ile) milyar varildi. Diğer taraftan Irak'ın kanıtlanmış rezervlerinin dışında, kanıtlanmamış petrol rezervlerinin miktarının ise 80-100 milyar arası olduğu sanılmaktadır. Olası rezervlerle birlikte ele alındığında, 3 Ağustos 1990'da Saddam

⁵⁶⁰ Edward N. Krapels, “The Commanding Heights: International Oil in a Change World”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol:69, No:1 (Jan., 1993), s. 71.

⁵⁶¹ OPEC üyelerinin ve diğer ülkelerin petrol rezervi ve üretimi için bkz., <http://www.opec.org>.

dünyanın en büyük petrol rezervine sahip bir ülkenin lideri konumuna gelmişti. Saddam'ın işgal girişiminin zaman kaybetmeksizin cezalandırılmasını talep eden ülkelerin başında gelen Washington, Irak'ın ön koşulsuz ve derhal Kuveyt'ten çıkartılmasını istemişti.⁵⁶²

Savaşa giden süreç ise Saddam'ın 2 Ağustosta Kuveyt'i işgal etmesinin arkasından bu ülkede kontrolünü sağlamlaştırmaya çalışması ve bu doğrultuda 8 Ağustos'ta ilhak ettiğini, 28 Ağustos'ta on dokuzuncu ili olduğunu açıklaması ile zaten başlamıştı. İlerleyen aylarda tarafların taviz vermez tutumları, sorunun barışçıl çözüm yollarını tıkamıştı. Krizin barışçıl yöntemlerle çözümlene yönündeki tüm çaba ve umutlar, Ekim ayında alınan ve 15 Ocak 1991'e kadar Saddam güçlerinin Kuveyt'ten çekilmesini öngören ve bu gerçekleşmediği takdirde güç kullanmaya onay veren 678 sayılı karardan sonra daha da artmıştı. 15 Şubat'a gelindiğinde de bir uzlaşma ortaya çıkartılamamıştı. Bu yöndeki son beklentiler 16 Şubat'ta ABD önderliğindeki koalisyon güçlerinin Irak'ı Kuveyt'ten çıkartacak saldırının birinci aşamasını başlatması ile sona ererken, Körfez'de askeri hareketlilik bir kez daha artmıştı. Dünyanın enerji merkez üssü olarak kabul edilen Basra/Arap Körfezi sekiz yıllık İran-Irak Savaşı'nın bitimini izleyen üçüncü yılda tekrar bir savaşa sahne olmaktan kurtulamamıştı. Şimdi bu noktaya nasıl gelindiğine bakalım.

A. EKONOMİK SAVAŞTAN ASKERİ SAVAŞA: SADDAM'IN KUVEYT'İ İŞGALI

1990 Mayısında Bağdat'ta toplanan Arap Birliği Zirve toplantısının kapanış konuşmasında söz alan **Saddam Hüseyin, OPEC tarafından belirlenen kotaların üstünde bir üretim gerçekleştirerek petrol fiyatlarının düşmesine yol açan BAE ve Kuveyt'in Irak'a karşı bir ekonomik savaş açtığını ve Irak'ın buna cevap verebilecek güçte olduğunu ifade etmişti.** Saddam, İran ile ateşkes anlaşması imzaladıktan hemen sonra, 9 Ağustos 1988'de Kuveyt'i OPEC bünyesinde imzalanmış olan kota anlaşmalarını çiğneyerek, petrol üretimini artırmakla eleştirerek Irak-Kuveyt gerginliğinin startını vermişti. **Irak, merkantilizmin güçlü ekonomi güçlü devlet ilkesi doğrultusunda OPEC içinde yüksek petrol fiyatı politikasını desteklemişti.** Ancak Kuveyt ve BAE'nin OPEC çerçevesinde benimsenen ülke kotalarının üstünde bir üretim gerçekleştirmelerinden dolayı petrol fiyatları yükselmemiş; aksine düşme eğilimi göstermişti. OPEC 1990'ın ilk yarısı için günde 22 milyon varil petrol üretimini hedeflemesine karşın, OPEC üyeleri piyasaya yaklaşık 24 milyon varil petrol vererek 20 doların üstünde olması gereken fiyatların 20 doların altına düşmesine yol açmıştı. Saddam, fazla petrol üretiminin BAE ile Kuveyt tarafından gerçekleştirildiğini öne sürmekteydi. Saddam, OPEC tarafından belirlenen kotaların üstünde bir üretim gerçekleştiren BAE ve Kuveyt'in Irak'a karşı bir ekonomik savaş açtığını ifade etmişti.⁵⁶³

İki ülke arasındaki petrol krizinin çözümüne yardımcı olmak amacıyla Kral Fahd, tarafları Cidde'de bir araya getirmiş (11-12 Haziran) ancak, taraflar arasında bu sefer başka sorunların varlığı ortaya çıkmıştı. Irak, bu sorunları ilk önce 15 Haziranda Arap Birliği Genel Sekreterliği'ne gönderdiği mektupta dile getirmişti. İki gün sonra da bizzat Saddam, Arap Birliği'nin toplantısında Irak'ın şikayetlerini yaptığı konuşmada tekrar dile getirmişti. Saddam konuşmasında **"Kuveyt ve BAE'ni ABD'nin üretimi artırarak petrol fiyatını düşürme planına ortak olmak ve bu çerçevede**

⁵⁶² Parra, op. cit., ss. 298-299.

⁵⁶³ Ibid., s. 295

Irak'a karşı bir ekonomik savaşın parçası olmakla" suçlamıştı. Saddam Kuveyt'i ayrıca *"Irak topraklarını petrol istasyonları, askeri garnizonlar, çiftlikler ve sınır birlikleri oluşturarak işgal etmekle"* de suçlamıştı. Saddam Hüseyin, eğer ilk etapta söz yeterli gelmezse, daha sonra alınacak tedbirlerle sorunu çözeceğini ileri sürmüştü. Böylelikle Irak yönetimi diplomatik yoldan Kuveyt'in petrol politikasını değiştirmek için güç opsiyonunu gündeme getirmiş oluyordu. Öte yandan Saddam, Kuveyt'e dönük suçlamalarını sürdürürken 25 Temmuz'da kendisiyle bir görüşme gerçekleştiren ABD'nin Bağdat Büyükelçisi April Glaspie ise, Saddam'a Başkan Bush'un Irak'la ilişkilerin geliştirilmesi konusundaki özel mesajını iletmişti. Görüşmede ayrıca bayan Glaspie *"Bizim Araplar arası çatışmalar hakkında hiçbir görüşümüz bulunmamaktadır. Biz, sizin sorunu uygun yöntemler kullanarak çözeceğinizi umut ediyoruz"* demişti.⁵⁶⁴ Washington'un, sorunun Araplar arası bir mesele olduğunu ve ABD'nin Kuveyt'in savunulması konusunda özel bir çaba gösterme niyetinde olmadığını açık bir şekilde ortaya koyması Irak'ı krizi tırmandırma konusunda cesaretlendirmişti.⁵⁶⁵ Oysa Kuveyt yaklaşık 101 milyar varil petrol rezervine sahip olmanın yanında petrol gelirlerinin önemli bir kısmını ABD'de değerlendirerek bu ülkenin ekonomik istikrarına önemli bir katkı sağlamaktaydı. Irak'ın Kuveyt ve Suudi Arabistan'a, İran-Irak Savaşı'ndan kalma yaklaşık 80 milyar dolar borcun önemli bir kısmı Amerikan silah şirketlerinin kasalarına gitmişti. Ayrıca Kuveyt, Amerikan silah pazarının önemli bir müşterisiydi. Kuveyt aynı zamanda petrol endüstrisinde ABD'nin öngördüğü istikrarın sağlanmasında önemli bir ülkediydi. Ancak, tüm bunlara rağmen Amerikan yönetimi Kuveyt'in savunulması konusunda kayda değer bir tepki vermediği gibi, soruna çok uzak olduğu izlenimi vermişti.⁵⁶⁶ Bazı yazarlara göre Soğuk Savaş sonrası enerji rezervleri üzerinde askeri bir denetim kurmak isteyen Amerikan yönetimi Saddam'ı Kuveyt'i işgal etmesi yönünde teşvik etmişti. Böyle bir işgal durumunda ABD, hem bölgenin en önemli askeri gücü haline gelen Irak tehdidini ortadan kaldıracak hem de petrol rezervleri üzerinde açık bir denetim kuracaktı ki bu amaca en sonunda ulaşıldı.

Öte yandan Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ile sahip olduğu askeri kapasitesi arasında oldukça güçlü bir ilişki bulunmaktaydı. Bu askeri kapasitenin oluşmasında ise rol oynayan başlıca faktör Bağdat'ın sahip olduğu petroldü. Gelişmiş ülkeler Kuveyt işgaline kadar Irak'ın silahlanma projesine destek vermişlerdi. Dolayısıyla Kuveyt krizinin ortaya çıkmasında, petrol gelirlerine dayalı bir silahlanma projesi, projeyi destekleyen gelişmiş ülkeler ve küresel güç olmak isteyen Saddam'ın kısa yoldan bunu elde etme isteği büyük bir rol oynamıştı.

1. Saddam'ın Bölgesel Güç Olma İsteğinde Batılı Devletlerin Sorumluluğu

Kuveyt işgaline kadar kitle imha silahları teknolojisini geliştirmeye çalışan Saddam, bunun için yıllık 5 ile 10 milyar dolar arası bir kaynak harcamaktan çekinmemişti. Bununla birlikte

⁵⁶⁴Larry Everest, **Oil, Power and Empire: Iraq and the U.S. Global Agenda**, Monroe, ME.:Common Courage Pres, 2004, s. 126.

⁵⁶⁵ Parra, op. cit., s. 297

⁵⁶⁶ Bkz., H. W. Brands, "George Bush and the Gulf War of 1991", **Presidential Studies Quarterly**, Vol: 34, Iss: 1 (Mar., 2004) s. 115; Everest, op. cit., s. 126.

yalnızca 1985 yılında silahlanmaya yaklaşık 17 milyar doların⁵⁶⁷ üzerinde bir kaynak ayıran Saddam rejimi, 1984-1986 arası başta SSCB (15.5 milyar dolar) olmak üzere Fransa, Çin Polonya ve F. Almanya gibi ülkelerden yaklaşık 30 milyar dolar silah almıştı. 1988-1991 arası ise silahlanmaya yaklaşık yıllık 11 milyar dolar ayırdığı ileri sürülmekteydi.⁵⁶⁸ Ancak bu rakamların dışında, bir de gizli yürütülen ve hükümetlerce açıklanmayan ve ileri teknoloji gerektiren kitle imha silahlarını geliştirme programlarına ayrıca milyarlarca dolar para harcadığı hesaplanmaktaydı. Bu projelerin önemli bir kısmı ise doğrudan Batılı şirketlerin teknoloji ve hammadde transferi ile yürütülmüştü. Diğer bir deyişle bu programlar Avrupalı ve Amerikalı şirketlerin gözetiminde yürütülmüştü. Diğer yandan Saddam, özel ve devlet şirketleri ile yaptığı bazı anlaşmalar çerçevesinde bu şirketlerden doğrudan bilgi ve teknoloji transferi yaparak füze geliştirme projelerini Irak'ta yürütmeye çalışmıştı. 1985-1990 arası ise özellikle Amerikan ve İngiliz şirketleri aktif bir şekilde Irak'ın füze geliştirme programına teknoloji ve parça transferi yapmışlardı.⁵⁶⁹

Saddam, Irak'ın kimyasal silah teknolojisinin geliştirilmesine dönük uluslararası piyasalardan gerekli olan malzemelerin ithalatında kompleks bir şirketler ağı oluşturmada oldukça başarılı olmuştu. Bu çabaya Avrupalı şirketlerin sunduğu hammadde ve ileri teknoloji gerektiren malzemelerin transferi eklendiğinde, Irak'ın petrol gelirlerinin üzerinde bir silahlanma projesi içerisinde yer aldığı sanılmaktadır. Dönemin Federal Almanya Ekonomi Bakanı Helmut Hossman, Kuveyt işgalinden birkaç hafta sonra yazdığı bir raporda Alman firmalarının Irak'ın kimyasal ve biyolojik silah geliştirme programlarından aslan payını kaptıklarını itiraf etmekteydi.⁵⁷⁰ Alman firmalarının yanında, İtalyan, İngiliz ve Amerikalı şirketler de silah ve teknoloji ticaretinden önemli kazançlar elde etmişti.⁵⁷¹ Sonuç olarak 1990'lara gelindiğinde Irak'ın askeri kapasitesi ve askeri donanımı oldukça gelişmişti. Genel kanı Kuveyt işgali öncesi Irak'ın dünyanın dördüncü büyük ordusuna sahip olduğu şeklindeydi. Kuveyt işgali öncesi Saddam Hüseyin, Irak'ı İsrail'den sonra bölgenin en büyük askeri gücü konumuna getirmeyi başarmıştı.⁵⁷²

⁵⁶⁷ Gregory F. Gause III, "Arms Supplies and Military Spending in The Gulf", **Middle East Report: The Arabian Peninsula**, Volume:0, Issue:204 (Jul.-Sep., 1997), ss. 12-14.

⁵⁶⁸ Anthony H. Cordesman, **The Military Balance in the Gulf in 2001**, Washinton: CSIS, January 2001, s. 78; Henderson, **Instant Empire...**, op. cit., s.174

⁵⁶⁹ Bunlar Cardoen (Arjantin); Consultco (Avusturya); HOP (Brezilya); Dassault ve Thomson-CSF (Fransa); BAS Tools ve Deltacam Systems (İngiltere); SNIA-BPD (İtalya); Conchem ve the Consen Group (İsviçre); Electronics Associates ve Hewlett Packard (ABD); ve Gildemeister Projecta ve MBB (Batı Almanya). Ayrıca Zug-based Consen Group firması Irak'ın Batı Avrupa'daki şirketlerle bağlantılarını kurmada en önemli rolü oynamıştı. Bkz.: Mark Hagan, "The International Missile Trade and Proliferation: The Case of Iraq", **JINSA Online**, (31Aug.,1993) [http://www.jinsa.org/articles/articles.html/function/view/categoryid/168/documentid/513/history/3,652,168,513\(12.03.2004\)](http://www.jinsa.org/articles/articles.html/function/view/categoryid/168/documentid/513/history/3,652,168,513(12.03.2004))

⁵⁷⁰ **Al Zaman** (London), "Iraqi Scientist Reports on German, Other Help for Iraq Chemical Weapons Program", December 1, 2003, <http://www.fas.org/nuke/guide/iraq/cw/az120103.html>. (e.t.03.04.2005).

⁵⁷¹ Elson E. Boles, "Helping Iraq Kill with Chemical Weapons:The Relevance of Yesterday's US Hypocrisy Today" **CounterPunch**, <http://www.counterpunch.org/boles1010.htm> (e.t.08.06.2004)

⁵⁷² Irak Ordusu, Saddam'a bağlı özel bir güç olarak kurulan Cumhuriyet Muhafızlarının seçkin 8 tümeni de dahil olmak üzere, 63 tünde toplanmış yaklaşık 400 bin askerden (İran-İrak savaşı sırasında bu sayı 1 milyona ulaşmıştı) oluşuyordu. Yaklaşık 4000 bin son teknoloji ile (Kuveyt Savaşından sonra 2700 civarına inmişti) donatılmış tanklara sahipti. Bunlar, M-38, M-60, AMX-30, M-77, Çin yapımı T-59, T-69, T62, Alman yapımı BTR-50, BTR 60, BTR152., ağır toplar, karadan karaya, ve havadan karaya fırlatılabilen füzeler, 120'si savaş helikopteri, 11 T22 tipi ağır bombardıman uçakları, Su7, Su20, Su24 uzun menzilli bombardıman uçakları, 15 Hawker avcı uçağı, 100 Sovyet MIG21, MIG23, MIG29 ile Fransız Mirage tipi savaş uçakları ve Körfezdeki İbnu-Haldun deniz kuvvetleri ve 8 yıllık savaş deneyimine sahip olan ordusuyla Irak Basra Körfezinde en büyük güçlerden biri konumundaydı. Irak'ın askeri donanım ile ilgili bkz., Cordesman, **The Military...**, op. cit., ss.78-82; Ersal Yavi, **Hedefteki Adam Saddam**, İzmir:

Tüm bunların Irak ekonomisine etkisine gelince Saddam'ın petrol üretimini artırmaya dönük girişimleri 1970'lerin sonunda Irak'ın günlük petrol üretiminin 3.5 milyon varile ulaşmasıyla sonuçlanmıştı.⁵⁷³ 1979 yılında Saddam kendisini Irak ekonomisini iyileştirmeye adanmış ilan ettiğinde, Irak'ın günlük petrol üretimi günlük 3.5 milyon varile geçmişti. Yaklaşık 300-350 bin varile iç tüketime ayrılan bu üretimden geriye kalan doğrudan ihraç edilmekteydi. 1980'de 43.6 milyar dolarlık petrol satan Irak'ın İran'a Savaş açmadan önce elinde 35 milyar dolarlık bir döviz mevduatı bulunmaktaydı. 8 yıl süren savaş sırasında birikmiş 35 milyar doların yanında tüm petrol gelirini silahlanmaya harcayan Irak, başta Kuveyt ve Suudi Arabistan olmak üzere Rusya ve Fransa'ya silah alımı yüzünden borcu bulunan bir ülke konumuna gelmişti. Yalnızca Savaşın ilk yıllarında Saddam'ın Batılı ülkeler ve SSCB'den yaklaşık 100 milyar dolarlık silah alımına gittiği ileri sürülmüştü.⁵⁷⁴ 1990'lara gelindiğinde Irak tüm petrol gelirlerini kaybetmenin ötesinde önemli kısmı silah transferi için harcanmış Suudi Arabistan ve Kuveyt'ten aldığı borçların miktarı 80 milyar dolar civarındaydı. Diğer bir deyişle Suudi Arabistan ve Kuveyt kendi petrol gelirlerinden yaklaşık 80 milyar doları Irak'ın adına Batılı ülkelere aktarmışlardı. Sonuç olarak 1980'lerin başından itibaren Irak'ı silahlandırma programlarına destek veren Batılı ülkeler, bu ülkenin petrol gelirlerinin önemli bir kısmını aldıkları gibi ülkeyi yaklaşık 100 milyar dolar borçlu hale getirmeyi de başarmışlardı. Ancak tüm bunlarla birlikte Irak aynı zamanda bölgenin en önemli askeri gücü konumuna da gelmiş bulunmaktaydı. Bu olgu Körfezi yaşamsal çıkarları arasında değerlendiren Batılı devletlerin güvenliğini ciddi anlamda tehdit etmekteydi.

2. Irak-Kuweyt Krizinde Merkantilist Politikalar

İki ülke arasında krizin su yüzüne çıktığı 1990 yılında Irak, Kuveyt hükümetini kendisine ait olan el Rumeyla petrol sahalarından yaklaşık 2.4 milyar dolarlık petrol çıkartmakla suçlamıştı. El-Rumeyla bölgesinin petrol bölgesinin yaklaşık %90'ı Irak topraklarında ve %10'u Kuveyt topraklarında bulunmaktaydı (iki ülke arasında bir anlaşma olmadığından bu oranın %80-%20 olduğu da ileri sürülmektedir).⁵⁷⁵ Rumeyla petrol bölgesinin paylaşımından kaynaklanan sorun, esasında iki ülke arasında var olan ve halen çözülemeyen bir sınır sorunuydu. **Sorunun önemi Rumeyla bölgesinin zengin petrol rezervlerine sahip olmasıydı.**⁵⁷⁶

Ancak iki taraf arasında var olan sorunun kaynağında aslında 1990'da Irak hükümetinin ekonomik sorunlar içine sürüklenmiş olması yatmaktaydı. İran ile yapılan savaşın getirdiği ekonomik yıkımın ağırlaştığı bir dönemde piyasalarda petrolün fiyatı düşmeye başlamıştı. Buna karşın Kuveyt, bir yandan İran-İrak Savaşı sırasında verdiği borçların

---

Yazıcı Yay., 2002; Yahya Sadowski, "Scuds versus Butter: The Political Economy of Arms Control in the Arap World", **Middler East Report**, Issue 177, Jul.-Aug., 1992, s. 3.

⁵⁷³ Robert J. Lieber, "Oil and Power After Gulf War", **International Security**, Vol: 17, Issue:1 (Summer, 1992), s. 160.

⁵⁷⁴ Ibid., s. 168; Coalition for International Justice Report, **Sources of Revenue For Saddam and Sons: A Primer on the Financial Underpinnings of the Regime in Baghdad**, Washington, D.C., 2002, s. 8,

[http://www.cij.org/pdf/CIJ_Saddam.pdf_\(e.t.19.07.2004\)](http://www.cij.org/pdf/CIJ_Saddam.pdf_(e.t.19.07.2004))

⁵⁷⁵ Irak hükümeti, bu ülke ile uluslararası sınırların belirlenmesine dönük bir anlaşma imzalamaya yanaşmamıştır. Bkz.: Walid Khalidi, "The Gulf Crisis: Origins and Consequences", **Journal of Palestine Studies**, Vol:20, No:2, (Win., 1991), s. 8.

⁵⁷⁶ Pierre Terzian, "The Gulf Crisis: The Oil Factor: An Interview with Pierre Terzian", **Journal of Palestine Studies**, Vol: 20, No: 2 (Win., 1991), ss. 100-101.

ödenmesinde ısrar ederken diğer yandan çaprazlama petrol kuyusu aarak* hem Irak'ın petrolünü almakta hem de OPEC'in belirlediği kotaları aşarak petrol fiyatlarının düşmesine yol açmaktaydı. Bunun sonucunda Irak'ta ciddi ekonomik krizler birbiri ardına yaşanmaya başlandı. 1990'lara doğru İran Savaşı sonucu büyük bir mali borç altına girilmesine rağmen Batılı petrol şirketlerinin ortak arama ve üretim taleplerine olumlu cevap vermeyen **Irak hükümeti, düşük seyreden ham petrol fiyatlarını yükseltmeyi öncelikli hedefi haline getirmişti. Ancak, BAE ile Kuveyt'in üretimlerini artırma politikaları Irak'ın petrol fiyatlarını yükseltme çabasını boşa çıkarılmıştı. Bunun üzerine Saddam, bu iki ülkeyi ABD'yi de yanına alarak Irak rejimi üzerinde ekonomik ve siyasi bir baskı oluşturmakla suçladı.** Irak, ABD'yi yanına alan Kuveyt hükümetinin bir taraftan 1980'den bu yana kendisine ait el-Rumeyla petrol bölgesinde yeni petrol kuyuları aarak, diğer taraftan da OPEC tarafından Kuveyt'e tahsis edilen günlük 1 varilden daha fazla petrol üreterek Irak'a karşı ekonomik bir savaş açtığını ileri sürmüştü. Saddam hükümeti, doğrudan Kuveytli yetkilileri petrol piyasasında Amerikan hükümetinin fiyatları düşük tutma politikasına destek vermekle suçlamaktaydı. Saddam, İran-Irak Savaşı sonrası dönemde petrol yolu ile kendisine açılan savaşa, silahla karşılık verebilecek güçte olduğunu sıklıkla ifade etmesine karşın, Sabah ailesi üzerinde istediği etkiye yol aamamıştı.⁵⁷⁷ Diğer bir deyişle **Saddam Irak'ı ekonomik olarak çökertmeye yönelik uygulamaya konulan petrol diplomasisine silahla cevap vereceğini ifade etmiş olmasına rağmen, güçlü dostları olduğunu ileri süren Kuveyt hükümeti üzerinde caydırıcı olamamıştı.**

Petrol üreten diğer Orta Doğu ülkeleri gibi Irak'ın da en önemli gelir kaynağını ham petrol satışı oluşturmaktaydı. Ancak, Irak diğer ülkelerden farklı olarak hem İran-Irak Savaşı'nın getirmiş olduğu dış borçları, hem ülke içerisinde tahrip olan petrol sahalarını ve ekonomisini hem de İran ile aralarında kalıcı bir barış anlaşmasının yokluğundan kaynaklanan ve yıllık 10 milyar doları aşan silahlanma planlarını yürütmek önemli ölçüde petrol gelirlerine bağlıydı. Kuveyt ise 1980'lerin ikinci yarısından sonra başlattığı dış yatırımların getirdiği gelir sayesinde petrol fiyatlarındaki değişimlerden en az etkilenen petrol üreticisi ülke konumundaydı. Ayrıca Kuveyt vatandaşlarının sayısı 600 bin ıvarındayken, Irak'ın nüfusu 17 milyonun üstündeydi. Tüm bu faktörler birlikte düşünöldüğünde Irak hükümetinin petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmalardan ciddi şekilde etkilendiği ancak, Kuveyt'te böyle bir etkilenmenin gerçekleşmediği görölmektedir.⁵⁷⁸ Petrol fiyatlarının yükselmesinin Arap ülkelerinin petrol gelirlerinin artmasına yol açacağını ifade eden Irak hükümeti, OPEC'in Kasım (1989) toplantısında Kuveyt'i fazla petrol üretmemesi ve petrol fiyatlarında düşüşe yol amaması konusunda uyarılmıştı. 1990 Mayısında petrol fiyatlarında yaşanan düşüşten sonra Irak hükümeti, düşüşün sorumlusu olarak gördüğu Kuveyt'ten on milyar dolar zarar ziyan talebinde bulunmuştu. Daha sonra 16 Temmuz 1990'da Saddam, Arap Birliği Genel Sekreteri'ne gönderdiği mektupta petrol fiyatlarındaki düşüşten dolayı Irak'ın ciddi ekonomik kayıplar yaşadığı ve bunun sorumlusunun da Kuveyt (ve ABD) olduğunu yazmaktaydı. **Ocak ayı içerisinde varili 21 dolar civarında seyreden ham petrol fiyatları Mayıs ayına**

* Çaprazlama petrol kuyusu açma, kuyu açma sırasında sondajın vurulduğu yerden yatay bir şekilde, sondaj yerinden daha faklı bir yerden aşağıya inme yöntemidir.

⁵⁷⁷ Yavi, op. cit., ss. 163-165.

⁵⁷⁸ Terzian, loc. cit.

gelindiğinde 13-14 dolar bandına kadar gerilemişti. Bu da Irak'ın petrol gelirlerinin en az %45 düşmesi anlamına gelmekteydi.⁵⁷⁹

Irak'ın petrol fiyatlarını yükseltme yönündeki tüm çabalarına rağmen petrol fiyatlarında bir yükselme olmadığı gibi düşüş trendinin devam etmesi nedeniyle Saddam, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 12'sine sahip olan ve kanıtlanmış 115 milyar varil rezervi bulunan Irak'ın ekonomik olarak bir krizin içine sürüklenmesini engelleyememişti. Temmuz'un son haftasına girildiğinde Irak, Kuveyt sınırına askeri birliklerini yığarak bölgede yeni bir askeri harekatlılığın startını vermişti.⁵⁸⁰ Öte yandan Körfez'de bu sıcak gelişmelere ABD'nin tepkisiz kalması ise Saddam yönetiminin gözünden kaçmamıştı. 2 Ağustos'ta Saddam Irak güçlerine Kuveyt'i işgal etme emri verdiğiğinde artık hem Kuveytli hem de Arap Birliği üyeleri için soruna bir çözüm bulma fırsatı ortadan kalkmış olmaktadır.

3. Petrol Güvenliği ve Amerikan Politikaları: Stratejik Enerji Kaynakları Üzerinde Askeri Denetim Kurma Politikası

"*Oil, Power and Empire*" kitabının yazarı Larry Everest'e göre Irak ile Kuveyt arasındaki ilişkilerin gerginleştiği ve Saddam'ın Kuveyt sınırına asker yığıdığı günlerde Büyükelçi Glaspie ile görüşen Saddam, Irak'ın büyük bir savaşa hazırlandığının altını çizmesine rağmen Washington, Saddam'a bu girişimlerden caydırma yönünde sert bir tepki vermemişti. Saddam görüşme sırasında kendi rejiminin Amerikan medyası tarafından eleştirilmesine tepki gösterdiği gibi Kuveyt ve BAE'nin Irak'a karşı yürüttüğü petrol savaşına da daha fazla göz yummayacağını ifade etmişti. Büyükelçi ise, Amerikan medyasında yazılanlardan dolayı Saddam'dan özür dilemiş ve Başkan'ın Irak ile ilişkileri geliştirmek istediğini söylemişti.⁵⁸¹ Büyükelçi Glaspie, ülkesini yeniden inşa eden Saddam'ı kutlarken, ABD'nin Irak ile Kuveyt arasında süregelen diplomatik tartışmada tarafsız bir konumda olduğunu ifade etmişti.⁵⁸² Görüşme sırasında Bush yönetimi Irak'a Kuveyt'i işgal etmemesi yönünde sert bir mesaj vermemenin ötesinde, ABD'nin kriz sırasında Kuveyt'i savunmak için veya olası bir işgal girişimini engellemek için herhangi bir hazırlık içinde olmadığını da Saddam yönetimine göstermişti.

Bu konuda Amerikalılarca öne sürülen bir teze göre, Amerikan bürokrasisi Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmeyeceğine inandığından kriz sırasında Kuveyt'i savunmak için hiç bir hazırlık yapma gereği görmemişti. İşgal sonrası New York Times'a bir demeç veren Büyükelçi, kendisinin de dahil olmak üzere Washington'da kimsenin Irak'ın Kuveyt'i işgal edeceğini düşünmediğini ifade etmişti. Oysa 28 Temmuz'da CIA tarafından Başkan Bush'a sunulmak üzere hazırlanan raporda Kuveyt'in işgalinin yakın olduğu ancak Irak'ın büyük bir olasılıkla tartışmalı Rumeyla petrol bölgesi, Warba ve Bubiyan adalarını almakla yetineceği ifade edilmişti. 19 Temmuz'da ise Dick Cheney ABD'nin Kuveyt'e bir saldırı olursa onu savunmak zorunda olduğunun altını

⁵⁷⁹ Ibid.

⁵⁸⁰ Irak'ın Kuveyt'e yönelttiği tehdit iki ülke arasındaki tarihsel hak iddialarının tekrar gündeme gelmesine yol açmıştı. Ancak sorunun odağında petrol vardı. Tarihi haklar meselesi için bkz., Nelson, op. cit., s. 33; J. B. Kelly, **Arabia, the Gulf and the West**, New York: Basic Books Press, 1980, ss. 276-277.

⁵⁸¹ Everest, op. cit., s. 126.

⁵⁸² Immanuel Wallerstein, "Saddam Hüseyin Kaybetti Mi?", **Binghamton Üniversitesi Fernand Braudel Merkezi**, (1 Ağustos 2003), <http://fbc.binghamton.edu/118-tr.htm> (05.02.2005).

çizmişti.⁵⁸³ Dolayısıyla Amerikan yönetiminin en azından Temmuz ayında Irak'ın Kuveyt'e saldıracağı konusunda yeterince bilgiye sahip olduğu anlaşılıyor.

Bazı yazarlara göre ise, stratejik petrol kaynakları üzerinde askeri olarak kontrol kurmak isteyen Amerikan yönetimi Saddam'ı Kuveyt'i işgal etmesi yönünde cesaretlendirmişti. Körfez'de Amerikan Savaş Suçu adlı kitabın yazarı olan ve 2003 Savaşı sonrası kurulan mahkemede Saddam'ın avukatlığını üstlenen Ramsey Clark Körfez'de hegemonik bir güç olmak isteyen Bush yönetiminin, Kuveyt Kraliyet ailesini Irak'ı bir işgale yönlendirmek için kullandığını ileri sürmektedir. Irak rejimine muhalif Sami Yusuf da ABD'yi Körfez'deki çıkarlarını korumak adına Kuveyt'i Irak'ı bir işgale yönlendirmek için kullandığını ileri sürmüştü.⁵⁸⁴ George Bush kabinesinde yer alan kişilerce kurulan **Yeni Amerikan Yüzyıl Projesi** adlı araştırma kuruluşu tarafından 2000 Eylül'ünde hazırlanan *Amerikan Güvenliğini Yeniden İnşa Etme: Yeni Yüzyıl İçin Stratejiler, Güçler ve Kaynaklar* adlı raporda, petrol kaynaklarının varlığı dolayısıyla Basra Körfezi'nde ABD askeri gücünün gerekliliği konusunun Saddam rejimini aşan bir önemde olduğu ve bu gücün başta Kuveyt olmak üzere Körfez'de sürekli bir hale getirilmesi gerektiği önerilmişti.⁵⁸⁵

ABD'nin krize bakışı ise kısa süre içerisinde Amerikan yönetiminde yer alan kişilerin açıklamaları ile işgalin ilk birkaç gününde anlaşılmıştı. İşgalin birinci gününde Irak'ın ABD'deki tüm mal varlığı donduruldu.⁵⁸⁶ Dönemin ABD Dışişleri Bakanı olan James Baker, "Bu savaş, petrolün galonundaki artışla ilgili değildir... Küresel ekonomik düzeni boğabilecek, verdiği emirlerle hepimizin ekonomik bir resesyona, hatta bir buhranın karanlığına girmesine yol açabilecek... bir diktatöre karşı yürütülen bir savaştır" diyerek Amerikan yönetiminin krize bakışını kısaca özetlemişti.⁵⁸⁷ Birleşmiş Milletler nezdinde soruna bir çözüm bulmak için diplomatik çabanın devam ettiği günlerde basına bir demeç veren Dick Cheney, sorunun merkezinde petrol olduğunu ve Saddam'ın askeri güç kullanılarak Kuveyt'ten çıkartılması gerektiğini ifade etmişti. Cheney "Dünyanın tümü kötü bir şekilde petrole bağımlıdır. Bu çok az küçük (toprak anlamında) Kuveyt'i ilgilendiren bir sorundur." İşgalden saatler sonra Başkan Bush ile Colorado'da özel bir görüşme gerçekleştiren İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher da Başkan Bush'a "eğer Irak kazanırsa hiçbir küçük ülke güvende olmayacaktır. Onlar (Irak) orada durmayacaklar. Onlar petrolden daha büyük bir pay kapmaya çalışıyorlar. Onları durdurmak için mümkün olan herşeyi yapmalıyız" demektedir.⁵⁸⁸ Aynı saatlerde Bush'un Güvenlik Danışmanı Brent Scowcroft "Irak'ın Kuveyt'i işgaline göz yummak Orta Doğu petrollerini risk altına sokacaktır. Onlar daha sonra OPEC politikaları üzerinde hakim olacaklar. FKÖ ve Filistin meselesinde hakim konuma gelecekler. Arap dünyasını Amerikan çıkarlarına zarar vermek için yönlendirecekler" ifadesini kullanmıştı. Lawrence Eagleburgew'e göre şayet Saddam Kuveyt'i ele

⁵⁸³ Ibid.

⁵⁸⁴ Everest, op. cit., s. 126-127

⁵⁸⁵ **The Project for the New American Century**, Rebuilding America's Defenses: Strategy, Forces and Resources For a New Century, Washington, DC., September 2000, ss. 4, 14, 15, 17-18. <http://www.newamericancentury.org/RebuildingAmericasDefenses.pdf>

⁵⁸⁶ James R. Canary, "United States Coercive Policy During the Gulf Crisis", [http://www-personal.umich.edu/~rtanter/F96PS472PAPERS/James.Canary.Iraq.save_\(15.03.2005\)](http://www-personal.umich.edu/~rtanter/F96PS472PAPERS/James.Canary.Iraq.save_(15.03.2005))

⁵⁸⁷ Nasır Aruri, "Amerika'nın Irak'a Karşı Savaşı: 1990-1999", **Kuşatma Altında Irak**, Der.Anthony Aryone, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Everest Yay, 2001, s. 23.

⁵⁸⁸ Brands, op. cit., s. 116.

geçirirse, “Suudi Arabistan bir sonraki hedef ülke gibi gözüküyor. Zaman geçtikçe OPEC ve petrol fiyatları üzerinde bir kontrol kuracaklar. Eğer bunda da başarılı olurlarsa İsrail’e yönelecekler” demişti.⁵⁸⁹ Kuveyt işgalinden dört gün sonra Saddam Bağdat’taki Amerikan Büyükelçiliğinden Joseph Wilson’a “ABD’nin işgali tanınması karşılığında Suudi Arabistan’a saldırmama ve ABD’ye uygun fiyatlarda petrol vermeyi” teklif etmişti.⁵⁹⁰

Kuveyt işgalini takip eden günlerde Amerikan yönetimi askeri bir hareket için hazırlıkları başlatırken, diğer müttefik ülkeleri de savaşa destek vermeleri için kendi önderliğinde bir araya getirmeye çalışmıştı. Petrol kartını öne çıkartan Başkan George Bush yaptığı bir konuşmada, **“bizim görevimiz, yaşamamızın güvencesi, özgürlüğümüz ve dünyanın bir çok bölgesinde bulunan müttefiklerimizin özgürlüğü eğer dünyanın en zengin petrol rezervleri Saddam Hüseyin’in eline geçerse tehlikeye düşer”** demişti.⁵⁹¹ Öte yandan Amerikan yönetiminin işgalden bir gün sonra Irak’ta yeni bir iktidar arayışını hızlandırdığı, ancak bu arayışı müttefiklerinden gizli yürüttüğü ileri sürülmüştü. Buna göre Başkan Bush 3 Ağustos’ta CIA’ye verdiği talimatta Saddam muhaliflerinin listesinin hazırlanmasını ve Irak toplumunda Saddam sonrası iktidarı devralabilecek askeri bürokrasi veya herhangi bir pozisyondaki kişilerin araştırılmasını talep etmişti.⁵⁹² Irak işgalinin üzerinden henüz birkaç gün geçmesine ve diplomatik müzakerelerin devam etmesine rağmen Bush yönetiminde Irak’ın askeri yöntemlerle cezalandırılması yönünde güçlü bir eğilim mevcuttu. Bu eğilimin en önemli savunucularından biri olan Savunma Bakanı Dick Cheney’e göre Saddam’ı işgale iten temel öge Kuveyt’in sahip olduğu petrol rezervleriydi. Cheney:

“ O (Saddam) açıkça OPEC politikaları üzerinde hakim bir güç olmak için ne gerekiyorsa onu yapıyor. Suudi Arabistan’a kırk ve petrol üretim merkezlerine birkaç yüz kilometre uzaklıkta. Eğer fiziksel olarak bu kaynakları ele geçiremezse de, yeni zenginliğiyle nükleer silahlar dahil yeni silah yapacaktır. Sorun daha da kötü olacaktır”

ifadesini kullanmıştı. Cheney’e göre sorun daha büyümeden askeri bir müdahale yapılmalı; ancak bu aynı zamanda oldukça sert bir müdahale olmalıydı. **Savunma Bakanı Amerikan birliklerinin yalnızca Kuveyt’i savunmak için değil, Amerikan enerji güvenliğini sağlamak için uzun dönemli büyük bir çatışma için hazırlanması gerektiğinin altını çizmişti.**⁵⁹³ Cheney ve Eagleburgew’nin görüşlerini paylaşan Beyaz Saray Sözcüsü John Sununu’ya göre *“Eğer O (Saddam) Suudi Arabistan’a ilerlerse Körfez’deki petrol rezervlerinin %70’ini denetimi altına almış olur. Daha sonra BAE’ni de işgal ederse Körfez’deki rezervlerin %90-95 veya OPEC rezervlerinin %70’ini kontrol eden bir güç haline gelir. Bundan sonra dünya petrolünü kontrol etmesi çok zor olmayacaktır.”* Maliye Bakanlığında Richard Darman’a göre Saddam, Suudi Arabistan veya bir başka yeri işgal etmeden de Kuveyt’teki rezervlerle bile, dünya petrol fiyatlarını belirleyen bir güç konumuna gelebilirdi.⁵⁹⁴ Bu çerçevede Kuveyt işgalinden hemen sonra Amerikan yönetimi Suudi petrol kaynaklarını korumak adına Körfez’e Amerikan askerinin gönderildiğini

⁵⁸⁹ Ibid., ss. 117-118.

⁵⁹⁰ Everest, op. cit., s. 128.

⁵⁹¹ Paul, loc. cit.

⁵⁹² Everest, op. cit., s. 130.

⁵⁹³ Brands, loc. cit.

⁵⁹⁴ Ibid.

açıklamıştı.⁵⁹⁵ Diplomatik çözüm çabalarına karşı çıkan ve sorunu Amerikan hegemonyasının Körfez'deki enerji kaynaklarına güvenli erişim hakkına bir tehdit olarak değerlendiren Amerikan yönetimi diplomatik bir çözümün petrol zengini Körfez ülkeleri üzerindeki Amerikan etkisini uzun vadede sona erdireceğini varsaymaktaydı. Emirlikler ve Suudi Arabistan, ABD'nin petrol üzerindeki global gücünün birer parçalarıydı.⁵⁹⁶ Bush, krizin diplomatik yollarla çözülmesi yönündeki çabaları 1930'larda Almanya'ya karşı verilen ödünlere benzeterek, ekonomik veya diğer yaptırımların işe yaramayacağını ifade etmişti. 8 Ağustos'taki açıklamasında Irak'ın Kuveyt'ten zaman kaybetmeksizin çıkartılması için girişimlerin başlatılması gerektiğinin bir kez daha altını çizmişti. Başkan Bush yaptığı bir açıklamada:⁵⁹⁷

“Kuveyt'ten çıkartılsa bile Irak hâlâ çok güçlü ve zengin bir ülke. Dünyanın ikinci büyük petrol rezervine sahip ve yaklaşık bir milyon askeri var. Dünyanın dördüncü büyük ordusu. Bizim ülkemiz tükettiği petrolün yarısını dışarıdan alıyor ve ekonomik bağımsızlığımız ilk kez bu kadar büyük bir tehdit altındadır. Dünyanın bir çok ülkesi bizden daha fazla petrole bağımlı ve şimdi Irak tehdidinde karşı savunmasızlar.”

Amerikan yönetimi enerji güvenliği sorununu öne çıkararak diğer ülkeleri Amerikan politikalarına destek vermek zorunda bırakmıştı. Nitekim, 1991 yılına girildiğinde petrol yoksunu gelişmiş ülkeler ve Körfez ülkeleri olası bir savaşta maliyetleri üstlenme konusunda Amerikan tarafına güvence verdi. Bu bağlamda Suudi Arabistan 16.8 milyar dolar, Kuveyt 16 milyar dolar, Japonya 10.7 milyar dolar, BAE 4 milyar dolar ve Almanya'da 6.6 milyar dolar yardım verdi.⁵⁹⁸ Bunların yanında Kanada 77.2 milyon dolar, Danimarka 5.2 milyon dolar, İzlanda 2.5 milyon dolar, Lüksembourg 5.3 milyon dolar, Hollanda 72 milyon dolar, Norveç 22 milyon dolar, Avusturya 1 milyon dolar, Finlandiya 11.2 milyon dolarla İsveç 43 milyon dolar savaşın maliyetlerini üstlenen diğer ülkeler oldu.⁵⁹⁹

B. BM ÇATISI ALTINDA GELEN AMERİKAN MÜDAHALESİ: ABD'NİN IRAK PLANI

16 Ocak 1991'de ABD önderliğinde başlayan Savaş, kısa sürede çok uluslu gücün Bağdat dahil olmak üzere tüm Irak'ı ağır bir hava bombardımanına tabi tutmasıyla başlamıştı. Şubat ayında Saddam'ın Kuveyt'ten çekilmeye yönelik önerilerini bir kez daha tekrarlamasına karşın Amerikan yönetimi bu önerileri görüşmeyi doğrudan reddetti. 15, 18, 21 ve 22 Şubat'ta Sovyetler Birliği Irak'ın Kuveyt'ten çekilmeye razı olduğunu bildirmesine rağmen Başkan Bush, Irak hiçbir koşul

⁵⁹⁵ Kuveyt işgali öncesi Suudi Arabistan'daki Amerikan askeri gücü 4.000 hava kuvvetlerine bağlı asker ile 1.000 deniz ve kara birimlerine bağlı askerlerden oluşmaktaydı. İşgal ile birlikte Amerikan hükümeti Suudi Arabistan, BAE, Umman, Bahreyn ve Katar'daki üslerini güçlendirmenin yanında yeni üsler elde etme imkanı elde etmişti. Bkz.: Alam, loc. cit.

⁵⁹⁶ Irak'ın derhal ve önkoşulsuz Kuveyt'ten çekilmesi konusunda ısrarcı bir yaklaşım içerisinde olan Amerikan yönetimi, sorunu savaşa varmadan çözme yönündeki tüm çabaları da görmezlikten gelmişti. Krizi sona erdirmeye yönelik bir yandan bir dönemler Irak müttefiki olan Moskova ve Pekin hattından Saddam ikna edilmeye çalışılırken, diğer yandan Arap devletleri de Saddam'la görüşerek sorunu savaşa varmadan çözmeye çalışmışlardı. Bu çerçevede Ağustos'tan Şubat 1991'e kadar Amerikan yönetimi, Sovyetler Birliği, Fas, Ürdün, Libya, Fransa ve Savaş sırasında da Irak'tan gelen çözüm önerilerini görüşmeyi reddetmişti. Özellikle bunlar arasında Saddam Hüseyin ile Kral Fahd, Hüsnü Mübarek ve Kral Hüseyin arasında 5 Ağustos günü Cidde'de yapılması planlanan ve Irak'ın Kuveyt'i boşaltmasının görüşüleceği toplantı Washington'un engellemeleri ile karşılaşmıştı. 12 ve 23 Ağustos'ta Saddam yaptırımların kaldırılması, Körfez'e serbest giriş güvencesi ve Rumeyla petrol bölgesi üzerinde söz hakkı elde etme karşılığında Kuveyt'ten çekilme isteğini açıklamış; ancak bu öneride diğerleri gibi doğrudan Washington tarafından reddedilmişti. Bkz.: Everest, op. cit., s. 131.

⁵⁹⁷ Brands, op. cit., ss. 124-125

⁵⁹⁸ Everest, op. cit., s. 140

⁵⁹⁹ Kadir Sağlam, *Orta Doğu'da ve Dünyada Körfez Savaşı ile Değişen Güç Dengeleri*, İstanbul: Elit Yay, 1999, s. 171.

öne sürmeden geri çekilmeyi kabul edene kadar savaşı sürdürmeye kararlı olduğunu açıkladı. Bu gelişmeler üzerine Saddam, 27 Şubat'ta Irak'ın Kuveyt üzerindeki tüm iddialarından vazgeçtiğini ve hiçbir önkoşul sunmadan çekilmeye razı olduğunu açıkladı. Bağdat'ın, Amerikan yönetiminin önerdiği tüm koşulları şartsız kabul etmesinin ardından Savaş 28 Şubat'ta Başkan Bush'un açıklaması ile son buldu.⁶⁰⁰

1. Körfezi İstikrarsızlaştırma Politikası: Kontrollü Gerilim Politikası

Güvenlik Konseyi tarafından alınan ve Irak ile nihai ateşkes anlaşmasının koşullarını belirleyen 687 sayılı kararın ardından başlayan denetimlerin yürütülmesinde Amerikan güçleri birincil derecede rol oynadılar. Özellikle 688 sayılı kararın ardından kurulan Çekiç Güç sayesinde Amerikan askerlerinin özelde Irak genelde tüm Körfez bölgesindeki askeri hareketliliği arttı.⁶⁰¹ Çekiç Güç'ün kuruluşunun ardından Irak'ın kuzeyini uçuşa yasak bölge ilan eden Amerikan yönetimi, 1992 Ağustosunda da Şii'lerin yaşadığı 32. paralelin güneyini Irak hava kuvvetlerine bağlı uçaklar için uçuşa yasak bölge ilan ederek, bu sahada da hava denetimini ele geçirdi. Dolayısıyla Kuveyt ve Suudi Arabistan üzerindeki Amerikan askeri gücünün varlığı da doğrudan arttı. Böylelikle ABD'nin Körfez enerji bölgesinde 2003 yılına kadar sürecek kontrollü gerilim politikası da başlamış olmaktadır. Bu çerçevede Amerikan yönetimi, yaklaşık 20 bin askeri, 200 uçak, 150 tankı ateşkes anlaşmasının yürütülmesini sağlamak amacıyla bölgede bıraktığını ileri sürmesine karşın, bu güçler ateşkes anlaşmasının yürütülmesini sağlamaktan ziyade sürekli bir şekilde Türkiye, Kuveyt ve Suudi Arabistan üzerinden Irak'a silahlı saldırılarda bulunmak için kullanıldı.⁶⁰² Diğer kontrollü gerilim politikası Körfez'deki Amerikan askeri varlığına meşruiyet kazandırmıştı. ABD böylelikle diğer ülkelerin başta Irak olmak üzere Körfez ülkelerinin petrol kaynaklarına yatırım yapmasını riskli hale getirmişti. Ancak buna rağmen 1995'lerden sonra Saddam, Irak petrol kaynaklarının önemli bir kısmını Amerikalı olmayan şirketlerle paylaşmayı başarmıştı. Körfezde istikrarsızlığın arttığı ve Başkan Clinton'un "*yaptırımlar sonsuza kadar ya da Saddam başta kalana kadar devam edecek*" dediği 1998 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu eski müsteşarı Robert Pelletreau el Hayat gazetesine verdiği bir mülakatta Rus, Fransız ve İtalyan şirketlerini Saddam ile yeni petrol kontratları imzalamamaları konusunda uyarılmıştı.⁶⁰³

Irak petrol kaynakları üzerinde çok uluslu şirketlerin ağırlığının arttığı bir dönemde aralarında Donald Rumsfeld, Paul Wolfowitz, Richard Perle, Elliot Abrams gibi kişilerin üyesi olduğu "*Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi*" adlı kuruluş (1997'de kurulmuştu) 26 Ocak 1998'de Başkan Clinton'a gönderdiği bir mektupta, kendilerinin açıkça Irak petrol sahalarının Saddam'ın elinde kalmasından ziyade ABD'nin elinde olması gerektiğine inandıklarını belirttiler.⁶⁰⁴ 29 Mayıs'ta 1998'de Kongreye gönderdikleri açık bir mektupta ise Clinton yönetimini Irak'a yönelik Amerikan çıkarlarını koruyacak politikalar uygulamamakla suçlamışlardı.⁶⁰⁵ Clinton yönetimi üzerinde oluşturulan baskıların temelinde ABD'nin tek taraflı askeri güç kullanmasına rağmen,

⁶⁰⁰ Everest, op. cit., ss. 150-152.

⁶⁰¹ Bu konuda bkz., Baskın Oran, **Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Bilgi Yay., 1998.

⁶⁰² 1991-2001 arası İngiliz ve Amerikan savaş uçakları Iraklı askeri ve sivil yerleşim birimlerine karşı yaklaşık 280 bin sorti gerçekleştirmiş ve bu saldırılar sonucu binlerce Iraklı hayatını kaybederken, elektrik, su ve sağlık hizmetleri gibi temel hizmetler ve altyapı tesisleri kullanılamaz hale gelmişti. Bkz.: Everest, op. cit., s. 170; Aruri, op. cit., ss. 26-29.

⁶⁰³ Aruri, op. cit., ss. 28-29.

⁶⁰⁴ Nayna J. Jhaveri, "Petroimperialism: US Oil Interest and the Iraq War, **Antipode**, Vol: 36, Iss: 1 (Jan., 2004), ss. 2-3.

⁶⁰⁵ Paul, loc. cit.

Saddam yönetiminin Rus, Çin ve Fransız petrol şirketlerine önemli imtiyazlar vermesinin engellenemeyişi önemli bir unsurdur. Bu gelişmeler üzerine Amerikan yönetimi, 16-19 Aralık 1998 tarihleri arasında Irak'a karşı geniş çaplı bir askeri saldırıda bulundu. Clinton yönetimi saldırıları Irak'ın denetimleri engellemesine bağlamıştı.⁶⁰⁶ ABD'nin Irak'a karşı uyguladığı kontrollü gerilim politikası bu son saldırılar ile birlikte UNSCOM'un çalışmalarını sona erdirmiş ve Bağdat'ı ateşkes kurallarına uymayan ve her an ABD saldırılarına hedef olan bir ülke konumuna getirmişti. Nitekim Çöl Tilkisi operasyonundan sonra Irak'ın denetimleri durdurmasını bahane eden Amerikan ve İngiliz güçlerinin saldırıları aralıksız her gün sürmeye devam etti. Aralık 1998'den 2000 Haziranına kadar geçen sürede İngiliz-Amerikan savaş uçakları Irak'a yaklaşık 1100 saldırı gerçekleştirmişti.⁶⁰⁷ Ancak bu saldırılara rağmen Amerikan olmayan çok uluslu petrol şirketlerinin Irak'a yatırım yapması engellenememişti. Amerikan yönetimi bir yandan dışarıdan sürekli Irak'ı bombalayarak veya füze saldırılarında bulunarak bölgedeki gerilimin sürmesini sağlarken, diğer yandan Iraklı muhaliflerle işbirliğini artırarak Saddam'la petrol kontratları imzalayan ülkelere bir gözdağı verme yoluna gitti. Clinton yönetimi Iraq Liberation Act yasasını imzalayarak Saddam'ın liderliğini yaptığı rejimin devrilmesinin Amerikan politikalarının önceliği olduğunu ilan etti.⁶⁰⁸ Aynı dönemde sürgündeki muhalifler de olası bir savaştan sonra Irak yönetimine gelirlere, Saddam iktidarı tarafından yapılan tüm petrol imtiyaz anlaşmalarını gözden geçireceklerini açıkladı. Muhalifler ayrıca Amerikalı şirketlerin Saddam sonrası dönemde Irak petrolü üzerinde önemli ayrıcalıklar alacaklarını da ileri sürdü.⁶⁰⁹ Sonuç olarak Amerikan yönetimi Kuveyt Savaşı sonrası Körfez enerji kaynakları üzerinde açık askeri bir denetim kurmasına ve Saddam rejimini askeri saldırılarla istikrarsızlaştırmasına rağmen, çok uluslu petrol şirketlerinin Irak petrol rezervleri üzerinde önemli ayrıcalıklar elde etmesini engelleyememişti.

Bununla birlikte bölgedeki gerginlik tırmandıkça Amerikan silah şirketlerinin önemli müşterilerinin bulunduğu Orta Doğu'da petrol gelirlerinin silah yolu ile transferi de aynı ölçüde kolaylaşmıştı. Bu çerçevede kontrollü gerilim ve saldırı politikası Amerikan silah pazarının genişlemesine yol açmıştı. Körfez'de gerilim artıkça petrol fiyatları yükselmiş, daha fazla gelir elde eden Körfez ülkeleri artan güvenlik sorunları dolayısıyla, bu sefer de biriken nakitlerinin önemli bir kısmı ile Amerikan silah pazarına yönelmişlerdi. Diğer bir deyişle yüksek petrol fiyatlarından dolayı gelirleri artan Körfez üreticileri bu gelirlerin bir kısmını ülke içerisinde kullandıktan sonra geri kalan kısmını farklı şekillerde Amerikan mali sistemine tekrar aktarmışlardı. Böylelikle Amerikan ekonomisi sürekli dış açık vermesine rağmen, önemli bir problem yaşamadan büyümeye devam etmiştir.

2. Petrol ve Güvenlik Denklemine Kesişim Noktası: Silah Ticareti

Petrol gelirlerinin arttığı 1970'lerin başından itibaren Orta Doğu silah tüccarlarının önemli bir pazarı haline gelmişti. 1981 yılında dünya silah satışlarının %35.9'u Orta Doğu bölgesine gerçekleştirilmişti. Körfez krizi sırasında Orta Doğu ülkelerinin pazardaki payı %41.4'e çıkmıştı.

⁶⁰⁶ Amin Tarzi, "Contradictions in U.S. Policy on Iraq and Its Consequences", *Middle East Review of International Affairs*, Vol:4, No:1 (March 2000), ss. 28, 32-33.

⁶⁰⁷ Everest, op. cit., s. 212.

⁶⁰⁸ Leaman, op. cit., ss. 235, 238.

⁶⁰⁹ James A. Paul, "Oil in Iraq: The Heart of the Crisis", *Global Policy Forum*, (2 Dec. 2002), <http://www.globalpolicy.org/security/oil/2002/12heart.htm>

Silahlanmaya büyük bütçelerin ayrıldığı bölgelerin başında gelen Orta Doğu'nun en önemli özelliği, sürekli sorunlara ve çatışmalara sahne olmasının yanında, bir kaç hariç bölgede bulunan ülkelerin önemli birer petrol üreticisi ülke olmasıydı. Diğer yandan, petrol fiyatlarına bağlı olarak değişen gelirlerinin bazen %10, bazen %40'ını silahlanmaya ayıran bu ülkelerin önemli bir kısmı (BAE, Katar, Umman, Bahreyn, Suudi Arabistan) kurulduğu günden bu güne kadar her hangi bir uluslararası ya da bölgesel çatışmaya veya savaşa bile katılmamıştı.⁶¹⁰

Irak'ın Kuveyt işgali ile bir kez daha Orta Doğu'da kendisini hissettiren güvenlik sorunu ve aynı dönemde petrolden elde edilen önemli gelirler, 1974 sonrası dönemde olduğu gibi bu ülkeleri daha fazla silah alımına yöneltti. 1990 Ocağında petrol fiyatları 22 dolar civarında seyrederken Mayıs ayına gelindiğinde fiyatlar 12-13 dolar civarına düştü. Temmuz'da petrol fiyatları 13 doların altına düşmesinden kısa bir süre sonra Irak'ın Kuveyt'i işgali ile birlikte petrol fiyatları da bir anda 40 dolar civarına yükseldi. 1991 Ocağına kadar bu seviyelerde seyreden petrol fiyatları, ABD önderliğinde çok uluslu gücün Irak'a saldırmasıyla birlikte tekrar düşmeye başladı. Mayıs'tan Aralığa kadar petrol fiyatları 18-23 bandında seyretti. 1991'i takip eden 1992 ve 1993 yılında fiyatlar 20 doların üstünde seyretmeye devam etti.⁶¹¹ Bu fiyatlara bağlı olarak petrol üreticisi Körfez ülkelerinin petrol gelirleri de 1980'li yıllarla karşılaştırıldığında önemli ölçüde arttı. Örneğin İran'ın 11 milyar dolar olan 1989'daki petrol geliri, 1990'da 17, 1991'de 15 ve 1992'de de 15 milyar dolara çıkarken, 1989'da yaklaşık 24 milyar dolar petrol geliri elde eden Suudi Arabistan'ın geliri de katlanarak 1990'da 40, 1991'de 43 ve 1992'de de 46 milyar dolara çıktı. İran'ın da içerisinde yer aldığı Orta Doğu ülkelerin 1990 yılı toplam petrol geliri ise yaklaşık 93-95 milyar dolar civarında oldu. Bu miktar 1991'de yaklaşık 76-78 milyar dolar civarında olmuştu.⁶¹²

Bilindiği üzere II. Körfez Savaşı CNN International'da canlı olarak yayınlanmış ve savaş sürerken Amerikan silahlarının tüm özellikleri anında ekrana getirilmişti. Diğer bir deyişle, denizden fırlatılan füzeler, uçaklardan atılan güdümlü füzeler, savaş uçakları, SCUD'ları havada imha eden Patriotlar, sığınakları imha eden füzelerin vs., tüm özellikleri dikkatli bir şekilde verilerek bu silahların sahip olduğu ileri teknoloji üzerinde durulmuştu. Bu yayınlarda dikkati çeken bir olgu da tanıtımı yapılan silahların büyük bir kısmının Amerikan üretimi olmasıydı. Nitekim, savaştan hemen sonra Amerikan silah pazarının genişlemesi ve bu silahlara olan talebin artması şaşırtıcı olmadı. Güvenlik unsuru ile pazarlanan silahlar silah şirketlerinin yurtdışı satışlarını artırmakla kalmamış aynı zamanda Orta Doğu'daki pazarlarını genişletmelerine yol açmıştı. Bilindiği gibi petrol zengini Orta Doğu ülkeleri İran-İrak savaşının sona ermesi ile bölgesel güvenliğin sağlanacağına dönük bir beklenti içerisinde girmişlerdi. Ancak, Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan süreç bir kez daha Orta Doğu'da kendisini hissettiren güvenlik sorunu, bu ülkeleri daha fazla silah alımına yöneltti. Kuveyt ve Suudi Arabistan bu ülkeler arasında en fazla silahlanan ülkeler olurken, onları İran ve Türkiye gibi kriz bölgesine yakın ülkeler takip etti.⁶¹³ Silah ticaretini

⁶¹⁰ Jeo Stork, "The Middle East Arms Bazaar After the Gulf War", **Middle East Report: Vulnerabilities in the Gulf**, No: 197 (Nov.-Dec., 1995), s. 15.

⁶¹¹ Klaus Matthies, " Steep Increase in Oil Prices as Gulf Crisis Lingers On", **Intereconomics**, (September/October 2002), s. 277.

⁶¹² **OPEC Annual Statistical Bulletin 2003**, Vienna: OPEC Pres., 2004, s. 5.

⁶¹³ Amerikan Kongre raporlarına göre 1950-1997 arası dönemde Suudi Arabistan toplam 93.8 milyar dolar ABD silah satın almıştır. Suudi silah alımı özellikle Körfez savaşından sonra artmış ve 1991-1998 arası 22.8 milyar dolar silah

araştıran ve bu konuda düzenli raporlar hazırlayan İsveç Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) verilerine göre 1990 ve 1991 yılında yalnızca Kuveyt ve Suudi Arabistan silahlanmaya 67 milyar dolar para harcadı. 1990-1995 yılları arası Suudi Arabistan'ın silah siparişinin 60 milyar dolar olduğu ileri sürüldü.⁶¹⁴ Gene SIRPI'nin verilerine göre 1989-1996 arası dönemde Amerikan silah tacirlerinin uluslararası silah ticaretinden aldığı pay ise yıllara göre değişmekle birlikte Soğuk Savaş sonrası dönemde artmıştı. Orta Doğu ülkelerinin silah alımı ve ABD'nin yurtdışı silah satımı için Ekte yer alan Tablo-13 ve Tablo 14'e bakılabilir.⁶¹⁵ Öte yandan **US Arms Control and Disarmament Agency** verilerine göre ise ABD, aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi yalnızca 1994-1996 yılları arasında silah satışından yaklaşık 67 milyar dolar net kazanç sağlamıştı.⁶¹⁶

Tablo-15: 1994-1996 Dünya'da Silah Satışları

	Milyar Dolar	Dünya genelinde
ABD	67.3	%56
İngiltere	16.4	%14
Rusya	8.5	%7
Fransa	6.7	%6
Almanya	4	%3
Çin	2	%2

Körfez Savaşı'ndan sonra Amerikan şirketlerinin silah satışlarında önemli değişiklikler meydana geldi. Bu değişiklik silah satışının artması şeklinde olmuştu. 1988 yılında gelişmiş ülkelerle yapılan silah satış anlaşmalarında ABD'nin payı %16.5 iken, Körfez krizi sonrası Orta Doğu ülkelerinden gelen siparişlerin etkisiyle bu oran 1990'lı yıllarda aşamalı bir şekilde %55'e yükseldi.⁶¹⁷ **Kongre Araştırma Servisi** (Congressional Research Service-2002) tarafından hazırlanan raporda, Amerikan yönetiminin desteğini alan silah şirketlerinin, Amerikan kıtası dışındaki bölgelere en fazla silah transferi gerçekleştiren şirketler olduğu belirtiliyordu. Rapora göre, 1994-2001 yılları arasında Gelişmekte Olan Ükelere Silah Transferi (Conventional Arms Transfers to Developing Nations 1994-2001) kapsamında 1994-2001 yılları arasında dünyada yapılan silah transferlerinin %50'si hem yeni anlaşmalar bazında hem de eski anlaşmalar

alınmıştır, bkz., Alfred B. Prados, "Saudi Arabia: Current Issues and U. S. Relations", **Issue Brief for Congress**, Order Code IB93113 (Aug., 4, 2003), s. 9, <http://fpc.state.gov/documents/organization/23196.pdf>

⁶¹⁴ Vitalis, op. cit., s. 18.

⁶¹⁵ [ ] işareti içindekiler tahmini rakamları, .. işaretin olanlar bilinmeyen harcamaları içermektedir. SIRPI'nin silah satışları ve alışları ile ilgili veriler için bkz., <http://www.sipri.org/>

⁶¹⁶ **US Arms Control and Disarmament Agency**, World Military Expenditures and Arms Transfers 1997, December 1998, s. 4

⁶¹⁷ Stork, "The Middle East Arms ..", op. cit., s. 16; **US Arms Control and Disarmament Agency**, World Military Expenditures and Arms Transfers 1997, December 1998, ss. 2-4 ; SIRPI tarafından 2005 yılında hazırlanan rapora göre 2003 yılında silah şirketleri toplam 236 milyar dolarlık bir çıra yaparken, bunun %63.2'sini 38 Amerikan ve 1 Kanada şirketi yaparken, 6 Rus ve 42 Avrupalı şirketin dünya silah pazarındaki oranı %30.5'tir, bkz., http://www.sipri.org/contents/milap/milex/aprod/top100/SIPRI_TOP100.pdf; İstatistiksel veriler geçmeden önce silah ticaretinin son derece gizli bir ticaret olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla ülkelerin silah satış ve alışları hakkında kesin bilgilere ulaşmak oldukça zor. Nitekim, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda karşılaşılan önemli sorunların başında ülkelerin yıllık silah alımları konusunda farklı rakamların ortaya konmasıdır. Bu farklılığın nedenlerinden biri hesaplamalarda doğrudan silah satışlarının baz alınması ve yedek parça, lisans ve servis giderlerinin hesaba katılmaması olabileceği gibi, silah fiyatları ve alınan malzemeler konusunda kesin bilgilere ulaşamamasından da kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca silahların ve silah sistemlerinin fiyatları, döviz kurlarındaki dalgalanmalara, takas anlaşmalarına ve kâr marjlarına göre de farklılık göstermektedir. Servet Güler, "Dünya da Savunma Sanayinin Yapılanmaları", **Savunma ve Güvenlik Bülteni**, Sayı:19, 2002, [http://www.msb.gov.tr/prgs/bulten_19/dergiislem.php?derno=19&makno=8\(e.t.01.03.2005\)](http://www.msb.gov.tr/prgs/bulten_19/dergiislem.php?derno=19&makno=8(e.t.01.03.2005)).

çerçevesinde Amerikalı şirketler tarafından yapılmıştı.⁶¹⁸ Amerikan şirketlerinin silah sektöründeki başarısı ile diğer Avrupalı şirketlerin başarısı arasında ciddi anlamda farklar bulunmaktadır. Özellikle yeni anlaşmalar yapma konusunda Amerikan şirketlerinin diğer ülkelerin şirketlerinden daha başarılı olduğu gözlenmektedir. Amerikan şirketlerinin silah sektöründeki başarısında Amerikan yönetiminin şirketlere verdiği desteğin önemi büyüktür. Bu bağlamda ABD'nin Orta Doğu'daki varlığı, bu ülkelerin Amerikan silah pazarı içinde kalmasında çok önemli rol oynamaktadır.⁶¹⁹

Irak'ın Kuveyt'i işgali ile birlikte Körfez ülkelerinin askeri harcamalara bütçeden ayırdığı miktar da artmıştı. Özellikle Suudi Arabistan başta olmak üzere Orta Doğu'nun petrol zengini ülkeleri Amerikan üretimi silah pazarının önemli müşterileri olmaya devam etmişlerdi. Bu alımların başında Boeing şirketi üretimi olan F-15 savaş uçağı alımının Suudiler tarafından gerçekleştirilmesi, Kuveyt'in Patriot füzelerini, Mısır, Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın General Dynamics şirketi tarafından üretilen M1 tanklarını, Bahreyn, Mısır, İsrail ve Ürdün'ün F-16 savaş uçaklarını satın alması gelmektedir.⁶²⁰ Dünyada en fazla silahlanan bölgelerin başında gelen Orta Doğu'da petrol zengini olmayan Arap ülkeleri de silah alımını ABD'den sağlanan krediler ile gerçekleştirmektedir.⁶²¹

Sonuç olarak Orta Doğu ülkeleri 1970'lerden itibaren başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerden yoğun şekilde silah almaya başlamışlardı. Yalnızca 1986 yılında yaklaşık 70 milyar dolar silah ticaretinden dolayı dış ödemeler dengesinde açık veren bu ülkelerin 1972-1988 yılları arasında GSMH'nin yaklaşık %12-15'ini silah alımına harcamışlardı. Petrol zengini Arap devletleri ise yıllara göre değişmekle birlikte ortalama GSMH'nin %20'sini silaha yatırmaktadırlar.⁶²² Öte yandan SIRPI'nin verilerine göre 1989'da GSMH'nin %8.5'ini silahlanmaya ayıran Kuveyt, 1990'da %48.5, 1991'de %117 ve 1992'de de GSMH'nin %31.8'ini silahlanmaya ayırmıştı. Suudi Arabistan ise 1989'de GSMH'nin %15.7'sini silahlandırmaya ayırırken bu oran 1991'de %22.6 olmuştu.⁶²³ Orta Doğu'daki krizlerin bu bağlamda Amerikan silah pazarı için önemli bir etkisi de bölgeye daha fazla silah satmak şeklinde olduğu ileri sürülebilir. Petrol, silah ticareti, zenginlik ve güç arasındaki ilişki yaklaşık 50 yıldır bölgenin istikrarsızlığa sürüklenmesinde birbirini etkileyen faktörler olarak dikkate alınmaktadır. Çünkü krizlerin olmadığı bir bölgede güvenlik sorunu en azı iner ve böyle bir durumda devletler bütçelerinin önemli bir oranını silahlanmaya değil, eğitim, sağlık vs gibi., insani ihtiyaçları karşılamak için harcarlar.

⁶¹⁸ Yalnızca Lockheed Martin şirketi 2000 yılında yaklaşık 15 milyar dolarlık savunma anlaşması imzalamıştır. Aynı yıl içerisinde Northrop ranks'da 3 milyar dolarlık anlaşma imzalamıştır. http://archive.salon.com/politics/bushed/2001/05/04/bushed/index_np.html

⁶¹⁹ Tamar Gabelnick, **The United States is Still #1 in Arms Sales, Featured Views**, August 10, 2002, http://www.fas.org/asmp/library/articles/tamar_commondreams_02.html

⁶²⁰ Renae Merle, **Battlefield Is A Showcase for Defense Firms** **The Washington Post**, April 01, 2003, [http://www.globalsecurity.org/org/news/2003/030401-battlefield-showcase01.htm\(e.t.06.08.2004\)](http://www.globalsecurity.org/org/news/2003/030401-battlefield-showcase01.htm(e.t.06.08.2004)).

⁶²¹ Ancak, bölgeyi silahlandıran ABD'nin aynı zamanda Körfez'deki Amerikan askeri varlığını tehdit edecek silah teknolojilerinin bölgede üretilmesine karşı çıkmaktadır. Bu çerçevede özellikle Körfez ülkelerinin nükleer güç elde etme amaçlarını sürekli bir şekilde engelleme girişimleri bulunurken, bölgedeki amerikan askeri varlığından rahatsız olan ülkelerinde bu teknolojiye Körfez'e transfer ettiği ileri sürülmektedir, bkz., Duane Chapman-Neha Khanna, **The Fourth Gulf War: Persian Gulf Oil and Global Security**, Binghamton University Department of Economics Working Paper WP0501 (17 Dec., 2004), s. 12, [http://econ.binghamton.edu/wp05/WP0501.pdf,\(e.t.16.02.2005\)](http://econ.binghamton.edu/wp05/WP0501.pdf,(e.t.16.02.2005)).

⁶²² Sadowsk, op. cit., ss. 3-5.

⁶²³ **The SIPRI Military Expenditure Database**, [http://first.sipri.org/non_first/result_milex.php?send\(e.t.11.10.2005\)](http://first.sipri.org/non_first/result_milex.php?send(e.t.11.10.2005)).

C. GIDA KARŞILIĞI PETROL PROGRAMI ÇERÇEVESİNDE SADDAM'IN AMERİKAN KUŞATMASINDAN KURTULMA POLİTİKASI

Kuveyt Savaşı'nın hemen ardından Irak petrollerinin tekrar hangi koşullarda uluslararası piyasaları çıkacağı tartışması gündeme gelmişti. Bilindiği gibi 6 Ağustos 1990'da alınan 661 sayılı karar Irak'a genel ticaret yasağı koymaktaydı. Bu çerçevede başlayan görüşmeler ise ancak 20 Mayıs 1996'da 986 sayılı karar üzerinde bir anlaşma memorandumunun ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Taraflar, gıda alımında (Oil for Food) kullanılmak koşuluyla Irak'ın Aralık ayından itibaren geçerli olmak üzere altı aylık periyotta 2 milyar dolarlık petrol satması konusunda anlaşmışlardı. 1998 Şubatında BM Güvenlik Konseyi S/RES/1153 (1998) sayılı kararlar Irak'ın gıda alımı başta olmak üzere diğer harcamaların karşılanması için altı ayda 2 milyar dolar olarak belirlenmiş olan gıda karşılığı petrol satımını 5.2 milyar dolara çıkardı. 1999 Aralık ayında 1284 sayılı karar ile petrol ihracı önündeki limitler kaldırıldı. 1996-2001 arası Irak günlük yaklaşık 1.47 milyon varil petrol ihraç ederken, 2001-2002 arası bu oran günlük 1.6 milyon varile çıkmıştı.⁶²⁴

Irak'ın tekrar petrol satması konusunda 1991-1995 yılı içerisinde yürütülen müzakereler sırasında Suudi Arabistan, Irak'a uygulanan petrol ambargosunun devamından yana bir politika izlemişti. Fransa ve Rusya ise Irak'a uygulan ambargonun kaldırılması taraftarı olmuştu. Irak hükümeti bu iki ülkeye ambargonun kaldırılması koşuluyla bazı ekonomik ödüller önermişti. Diğer bir deyişle Irak hükümeti ekonomik ödüllerle bu ülkelerin dış politikasını etkilemeye çalışmıştı. Bu dönemde Rus Lukoil'e Batı Kurna konusunda söz verilirken, Total ve Elf'e Mecnun ve Nahr Umar sahaları konusunda söz verilmişti. Suudi Arabistan ise Irak petrolünden doğan boşluğu kendi üretimini artırarak doldurduğundan, Irak petrolünün tekrar uluslararası pazarlara çıkmasını geciktirmek istemekteydi.⁶²⁵

Irak, Gıda Karşılığı Yardım Programı'nın başladığı Aralık 1996'dan sone erdiği 14 Şubat 2003'e kadar yaklaşık 3.3 milyar varillik petrol ihraç etti. Bu ihraç sonucunda oluşan gelirin miktarı ise yaklaşık 62 milyar dolardı. Ancak Yaptırımlar Komitesi bu miktarın nasıl dağıtıldığını denetlediğinden, bu gelir doğrudan Irak hükümetinin eline geçmedi. Petrol satışından elde edilen gelir aşağıda belirtilen hesaplar arasında bölüştürülmüştü: Buna göre⁶²⁶..

%59'u Merkez ve Güney Irak'a yönelik insani yardım ve malzeme hesabına aktarılmakta;

%13'ü Kuzey Irak'taki Kürt bölgesinin insani yardım ve malzeme hesabına aktarılmakta;

%25'i Savaş tazminatı hesabına aktarılmakta;

⁶²⁴ Lawrence Kumins, "Iraq Oil: Reserve, Production, and Potential Revenues" **CRS Report for Congress**, Order Code: RS21626, (13 April 2005), ss. 1-2; Frederick D. Barton- Bathsheba N. Crocker, **A Wiser Peace: An Action Strategy For A Post Conflict Iraq, Supplement II: An Overview of the Oil for Food Program**, Center For Strategic And International Studies, (14 Feb., 2003), ss. 1-2, http://csis.org/isp/wiserpeace_II.pdf. Ancak, bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki Kuveyt işgali sırasında ve sonrasında Irak hükümeti, Ürdün, İran ve Türkiye üzerinden dış piyasalara petrol ihracatını 1996 yılından öncede sürdürmüştü. Her ne kadar ambargo kararına rağmen böyle bir ihraç sözkonusu olmuşsa da, koalisyon güçleri farklı nedenlerle bunu engellemek için harekete geçmemişlerdi, bkz., Coalition for International Justice, op. cit., ss. 27-36

⁶²⁵ Fared Mohamedi-Roger Diwan, "Political Economy: The Saudi, the French and the Embargo", **Middle East Report**, Volume: 0, Issue: 193, (Mar.-Apr., 1995), ss. 24-25. Çalışmada Rusya'nın tavrının açık olmadığı çünkü, yüksek petrol fiyatları ve Amerikan yardımlarından dolayı Rusların Fransızlar gibi istekli olmadığı ayrıca belirtilmiştir.

⁶²⁶ Bu oranların dağıtım yapılırken bazen farklılaştığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz., Coalition for International Justice, op. cit., ss. 18-19. Ayrıca ithalatın önemli bir kısmı Kerkük-Yumurtalık boru hattından yapılması ve Türkiye'nin de BM Yaptırımlar Komitesinin öngördüğü oranlarda Irak'tan boru hattının kullanılmasının karşılığı olarak petrol almasına izin verilmesi kabul edilmiştir.

*%2.2'si BM idari ve genel harcamaları hesabına aktarılmakta ve
% 0.8'i BM gözlemcilerinin giderleri hesabına aktarılmaktaydı.*

Programın yürürlüğe girmesinden hemen sonra Irak hükümeti hem petrol satımı hem de insani gıda ve malzeme alımlarında yabancı şirketlerle sözleşme yapma yetkisinin kendi elinde olduğunu öne sürmüştü ve bunu kabul ettirmişti. Esasında Irak tarafının bu prensipte dayatmasının en önemli gerekçesi, petrolü siyasi beklentileri çerçevesinde kullanma isteğiydi. Saddam rejimi, hem gıda alımında hem de petrol satımı konusunda Bağdat'ın şirketlerle sözleşme yapma yetkisinden taviz vermemişti. Nitekim, programın başlamasını takip eden ilk beş yılda Rus şirketleri Irak ile petrol alımı konusunda sözleşme imzalayan şirketlerin başında geldiler. En az 25 Rus firması Irak petrolünü satmaya yetkili organ olan SOMO (Iraq's State Oil Marketing Organization) ile Irak petrolünü satın almak için sözleşme imzalamıştı. Bu sözleşmelerin yapılmasında bir devlet ortaklık şirketi olan Zarubeshneft (Rus) petrol şirketi koordinasyon görevini üstlenmişti. Özellikle Rusya Enerji Bakanlığı'nın desteğini arkasına alan Zarubeshneft ile Lukoil şirketi Irak'tan en fazla petrol alan şirketlerin başında gelmişlerdir. 2002 yılının başında Rus şirketlerinin hem petrol alımı hem de insani gıda ve diğer malzemelerin satışından en az 15 milyar dolar kazandığı Rus yetkililerce ifade edilmişti.⁶²⁷

Öte yandan Irak'taki petrol üretiminin 1/3'i Rus şirketleri tarafından gerçekleştirilmişti. Özellikle Tatneft Irak'taki bir çok bölgede petrol üretimini gerçekleştiren Rus şirketi olmuştu.⁶²⁸ Bir petrol ihracatçısı olan Rusya, Irak'tan aldığı petrolü doğrudan ithalatçı ülkelere pazarlamaktaydı. Diğer bir deyişle petrol ticareti yapmaktaydı. Bu ticaret sorunlu olan Rus ekonomisi için oldukça önemli bir gelir kaynağı olmuştu. Ruslar, Irak'tan aldıkları petrolü doğrudan Avrupa ve Amerikan pazarına satmışlardı. OECD ülkeleri programın başladığı 1996 Aralık'tan 2001 Aralık'ına kadar Irak petrolünün yaklaşık %90'ını alan ülkeler olmuşlardı. Bunlar arasında ABD, en fazla Irak petrolü alan ülke olurken onu sırasıyla Fransa, İspanya, İtalya, Hollanda, Türkiye ve Japonya izlemişti. 1997 yılında Irak petrol ihracatının %13'ünü alan ABD'li şirketler, 1999 yılına gelindiğinde bu oranı %35'e çıkarmışlardı. 2001 yılında Irak petrol üretiminin yaklaşık %70'i Amerikan pazarında tüketilmişti. Diğer bir deyişle Bush'un iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Amerikalı şirketler toplam Amerikan petrol ithalatının yaklaşık %10'unu Irak'tan karşılamışlardı. Bu durum ABD'yi Irak petrolünün en iyi müşterisi konumuna getirmişti. Amerikalı şirketlerin (özellikle Chevron ve Exxon) piyasa şartlarına göre daha ucuz olan Irak petrolünü doğrudan Rus, Fransız ve diğer ülkelerin şirketlerinden satın aldıklarını tekrar belirtmek gerekir.⁶²⁹

1996 yılında Yaptırımlar Komitesi şirketlerin SOMO ile yaptığı petrol alım sözleşmelerinin uygunluğunu incelemek ve satışa onay vermek için Rusya, Fransa, ABD ve Norveç'ten birer temsilci olmak üzere dört kişiden oluşan bir müfettiş grubu kurdu. Ancak, ilerleyen süreçte Fransız, Amerikan ve Norveçli müfettişlerin istifa etmeleri sonucu Rus müfettiş Aleksandar Kramar sözleşmeleri inceleyen tek kişi olarak kaldı. Özellikle Çin hükümetinin bir Çinliyi müfettişler grubuna atama isteği ve bu yöndeki baskısı, yeni müfettiş atanmasının kilitlenmesine ve Rusların

⁶²⁷ Coalition for International Justice, op. cit., ss. 11-12

⁶²⁸ Alexander Koliandre, "Russian Firms Eye Iraqi Oil, BBC", (19 Sep., 2002), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/2266683.stm> (e.t.8.6.2004).

⁶²⁹ Coalition for International Justice, op. cit., s. 16

alım ve satım sözleşmeleri onaylayan tek ülke olarak kalmasına yol açtı. Bu durum hem Irak hem de Rusya açısından olumlu bir gelişme olarak görüldü. Ayrıca Irak yönetimi politik nedenlerle Rus şirketlerine öncelik tanıma taraftarıydı. Öte yandan Irak hükümeti ile yapılan gıda ve petrol satım anlaşmalarının hiç bir itiraza uğramadan onaylanması Amerikan yönetiminin tepkisine yol açtı. Bununla birlikte Rus şirketlerinin Irak'la yapılan ticaretten aslan payını kapmaları da eleştirilmekteydi. Bu konuda süren pazarlıklar en sonunda 2000 Ağustosunda bağımsız iki gözlemcinin müfettiş olarak atanmasıyla çözümlenmişse de,⁶³⁰ 11 Eylül sonrasında yaşanan gelişmeler konunun Amerikan yönetimi tarafından kapanmadığını ortaya koymaktaydı.

Gıda Karşılığı Petrol Programının yürütülmesinde bazen sorunlar çıksa da, bunlar bir krize varmadan çözümlenmişti. Bu konudaki ilk ciddi kriz, Eylül 2000'de Irak hükümetinin petrol satışında dolar kurundan euro kuruna geçtiğini açıklaması ve daha sonra Fon'da biriken paraların da Irak Merkez Bankası'na aktarılmasını talep etmesiyle çıkmıştı. Eylül ayında başlayan kriz Kasım ayında Saddam'ın, kendisinden petrol alan şirketlerin Fon'daki hesaba dolar değil euro yatırımları konusunda direktmesi ve bu konuda geri adım atmaması sonucu ciddi bir soruna dönüşmüştü. Diğer ülkelerin de destek vermesi sonucu dolardan euroya geçiş konusunda Amerikan yönetimi taviz verdi. Euro üzerinden petrol satma kararının politik bir karar olduğunu ifade eden Irak hükümeti *“düşmanın parasını daha fazla desteklememek”* için böyle bir karar aldığını açıklamıştı. Amerikan hükümeti, bu durumu uzun vadede petrol ticaretinde doların euro karşısında gerilemesine yol açacak bir gelişme olarak görmesine karşın bu uygulamayı engelleyememişti.⁶³¹

Öte yandan Irak hükümetinin petrol satışında dolardan euroya geçme kararı uzun vadede petrol satışlarında doların kullanım alanını tehdit eden bir gelişmeydi. Oysa Bush yönetiminde yer alan isimlerin önemli bir kısmı Amerikan dolarının güçlendirilmesi taraftarıydı. Bir de bunlara Irak hükümetinin başta Fransa olmak üzere Rusya ve Çin'e Irak petrol sahalarının araştırılması- işletilmesi yönünde bazı imtiyazlar vermesi sözkonusu olunca Irak üzerindeki denetim sorunu Washington'da ciddi tartışmalara yol açtı. 11 Eylül sonrasında Irak'ı uluslararası terörizme destek veren ülkeler arasına koyan Washington'a göre, denetimli petrol satışı içerisinde yaşanan rüşvet ve diğer yolsuzluklardan dolayı Saddam rejimine denetim dışı para transferi yapılmıştı. Washington dolaylı bir şekilde Irak'tan petrol alan ülkeleri, Saddam aracılığıyla uluslararası terörizme finans desteği sağlamakla suçlamaktaydı. Bu suçlamaların ardından başta Exxon ve ABD'de önemli yatırımları olan İngiliz BP şirketi olmak üzere Amerikalı şirketlerin büyük bir kısmı Irak petrolü satın almamaya veya aldıkları miktarı önemli oranda düşürmeye başladı. Bu şirketler de, olası bir Irak müdahalesinden sonra Amerikan yönetiminin kendilerine Irak petroleri üzerinde önemli ayrıcalıklar sağlayacağı beklentisi hakimdi. Gıda Karşılığı Petrol programını eleştiren Amerikan yönetimine göre, program çerçevesinde bir çok ülke Saddam rejimine illegal olarak milyarlarca dolar kazandırmıştı.⁶³² 2003 yılına doğru Irak petrolüne olan uluslararası talep de önemli ölçüde düşmüştü. Bush yönetimi Amerikan ulusal enerji çıkarları açısından denetimli petrol satımı programının geleceğini tartışmaya açmıştı.

⁶³⁰ Bunlardan biri Hollandalı diğerde Danimarkalıydı, Ibid., s. 13.

⁶³¹ William R. Clark, **Petrodollar Warfare : Oil, Iraq and the Future of the Dolar**, Canada: New Society Publishers, 2005, ss. 31-33. Washington, Rusya, İran ve Venezuela'nın da dolardan euroya geçmesinden çekinmekteydi

⁶³² Irak hükümetinin program dışında elde ettiği gelirler için bkz., Coalition for International Justice, loc. cit.

II. ORTA DOĞU PETROLLERİNE OLAN BAĞIMLILIĞI AZALTMA GİRİŞİMLERİ: ORTA ASYA VE KAFKASYA'DA AMERİKAN PETROL ŞİRKETLERİ

A. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI ve YENİ BÜYÜK OYUN

Kuveyt Savaşı'nı takiben 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması Orta Asya ve Kafkasya'da önemli jeopolitik ve jeoekonomik değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklerin temelinde jeopolitik anlamda bölgede yeni sınırlar ve etki alanları oluşurken, jeoekonomik anlamda da bölgenin sahip olduğu enerji ve hammadde kaynaklarının yeniden keşfi ve bunun üzerinde yeni bir rekabetin başlaması yatmaktadır. Nitekim, Hazar Havzası'nda ortaya çıkan güç boşluğu, ilk başlarda bölge içi devletler hemen ardından da bölge dışı devletleri yeni bir rekabetin içine sürükledi.⁶³³ Bu çerçevede Brzezinski, Amerikan hegemonyasının Avrasya'da varoluşu için bu alanın Amerikan öncülüğündeki Batı yörüngesine çekilmesi gerektiğini vurgulamıştı.⁶³⁴ Özellikle ekonomik faktörlerden hareketle, Transkafkasya jeopolitiğinde bulunan ülkelerin, petrol ve doğalgaz rezervlerinin bölgeyi yeni "Basra Körfezi" haline getireceği üzerinde duran bazı yazarlar, bu kaynakların işletilmesine dönük bir mücadelenin altını çizmektedir. Clinton dönemi ABD Enerji Bakanı olan Bill Richardson 1996'da yaptığı bir konuşmada "*Hazar havzası enerji kaynaklarının Orta Doğu petrollerine olan bağımlılığımızı ortadan kaldıracığını umut etmekteyim*" demektedir. Nitekim buna benzer görüşler Japon ve Çinli analizciler tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir.⁶³⁵ Bu ilgi şüphesiz, W. Bush'un Başkan Yardımcısı Cheney'in petrol şirketleri yöneticilerine "*Amerikan tarihinde, Hazar bölgesinde olduğu gibi, kısa bir süre içerisinde Amerikan etkisi altına girmiş bir başka bölge hatırlamıyorum*" demesini daha iyi açıklıyordu.⁶³⁶

Hazar Havzasını stratejik olarak değerli kılan en önemli özellik petrol ve doğalgaz kaynaklarıdır. Bu çerçevede ülkeler ve şirketler arasında başlayan rekabet bazı yazarlarca II. Büyük Oyun veya Büyük Orta Doğu Projesi olarak adlandırılmaktadır. Yeni Büyük Oyunun ya da projesinin ödülü olarak da petrol ve doğalgaz kontratları, boru hatları, enerji güzergahları ve enerji konsorsiyumları görülmektedir.⁶³⁷ Hazar üzerindeki mücadelenin tehlikesine dikkat çekmek isteyen Hugh Pope'e The Wall Street Journal'da "*bugünün büyük petrol oyunu, daha öncekiler gibi tehlikelidir*" demektedir. Hazar enerji kaynaklarının geliştirilmesinde açık kapı politikasını kullanmaya çalışan Amerikan hükümeti ise uzunca bir dönem bölgedeki enerji rekabetini gündeme taşımamıştı. Oysa 1997'de Boris Yeltsin, "*ABD neredeyse Hazar'ın kendi çıkar bölgesi olduğunu ilan etmiştir*" diyerek Amerikan yayılmacılığında duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştu. Mayıs 2000'de Rus Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Hazar Denizi çalışma grubunun başkanı Andrei Y. Urnov "*belirli bazı dış güçlerin, Hazar devletleriyle aramızdaki ilişkiye çomak sokarak Hazar*

⁶³³ Bölgenin enerji potansiyelinden kaynaklanan uluslararası mücadeleyi bazı yazarlar "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırmaktadırlar, bkz., Manning, op. cit., s. 15.

⁶³⁴ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, İstanbul: Sabah Yay., 1998, ss. 42-44

⁶³⁵ Manning, op. cit., s. 16.

⁶³⁶ Marjorie Cohn, "The Deadly Pipeline War: US Afghan Policy Driven By Oil Interests", **Jurist** (December 8, 2001), <http://jurist.law.pitt.edu/forum/new41.php>, (e.t.03.03.2005).

⁶³⁷ Edwards, op. cit., s. 85.

Havzasındaki pozisyonumuzu zayıflatmaya çalışması Rusya’da gözlerden kaçmamaktadır” diyerek Amerikan politikalarının Moskova’da yarattığı rahatsızlığı ortaya koymuştu.⁶³⁸

Orta Asya ve Kafkasya jeopolitiğinde yer alan ülkelerin bağımsızlığını kazanmasının ardından ABD’nin petrol politikası çerçevesinde bölgeye yönelik izlediği stratejinin temelinde bölgedeki ekonomik kaynakların geliştirilmesini sağlamak ve böylelikle bölgeyi diğer güçlerin (ilk başta Rusya Federasyonu) etki alanından çıkarmak vardı.⁶³⁹ Bu politikaların teorik geçmişi 1940’lara kadar geri götürülebilir. **Büyük Avrasya ve Orta Doğu’daki hammadde kaynaklarının önemine dikkat çeken Amerikalı jeopolitikçi Spykman, 1940’larda herhangi bir gücün bu bölgeleri egemenliği altına almasının yalnız Amerikan çıkarlarını tehdit etmekle kalmayacağını bütün dünya açısından bir tehdit haline gelebileceğine dikkat çekmekteydi.** Aynı kaygı Hitler’in danışmanlarından Alman jeopolitikçi Haushofer’de de görülmekteydi.⁶⁴⁰ Günümüzde de Orta Asya ve Kafkasya’ya Soğuk Savaş sonrası dönemin bir ödülü olarak bakılmakta ve bu bölgedeki enerji kaynaklarının ülkeler arasındaki güç dengesini bozabilecek nitelikte olduğu üzerinde durulmaktadır.

Hazar havzası itibariyle düşünüldüğünde bölgede kanıtlanmış petrol rezervi miktarı 30 milyar varil civarındadır. Buna karşın potansiyel rezervlerin 200 milyar varil dolayında olduğu sanılmaktadır. 1997 yılında John Hopkins Üniversitesi’ndeki konuşmasında Dışişleri Bakan Yardımcısı Stroke Talboot bu rezervlerin önemini şu sözlerle ifade etmişti: “Eğer Amerikan petrol şirketlerinin 200 milyar varil petrolün bulunduğu bir bölgeden faydalanma hakları reddedilseydi, bu ABD için büyük bir sorun olurdu.”⁶⁴¹ Hazar Havzası taşıdığı potansiyel rezervlerin yanında bir çok bölgede üretim düşerken, petrol üretiminin artarak büyümesi açısından da önemsenmektedir. Örneğin 2004 yılında Hazar bölgesindeki petrol üretimi günde 1.8 milyon varil civarında iken, bu miktarın 2010 yılında günde 5 milyon varili geçeceğine kesin gözüyle bakılmaktadır.⁶⁴² Petrolün yanında bölgedeki doğalgaz kaynakları da uluslararası rekabetin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Ekler bölümünde sunulan ve Hazar havzasında kanıtlanmış ve olası petrol ve doğalgaz rezervlerini miktarını gösteren Tablo-16’ya bakılabilir.

B. ORTA ASYA VE KAFKASYA’DA AMERİKAN ETKİ ALANI OLUŞTURMA GİRİŞİMİ

Eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde Rusya Federasyonu’ndan sonra ikinci en büyük petrol üreticisi konumuna sahip olan Kazakistan, bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra potansiyel enerji kaynaklarıyla Amerikalı petrol şirketlerinin dikkatini üzerine çekmişti. Artık günümüzde büyük petrol şirketleri Kazakistan’daki sahalarla çok büyük yatırımlar yapmakta; mevcut petrol sahalarını geliştirmekte ve petrolün dünya pazarlarına taşınması için projeler hayata geçirmektedir. Azerbaycan’ın aksine Kazakistan’da petrol hem deniz hem de karadaki rezervlerden oluşmaktadır. Özellikle 6-7 milyar varillik rezerv miktarı ile dünyanın en büyük petrol sahaları arasında sayılan

⁶³⁸ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., s. 122-123

⁶³⁹ Brzezinski, op. cit., ss. ss. 40-41; Hasane Karasac, “Actors of the New ‘Great Game’, Caspian Oil Politics”, **Journal of Southern Europe and the Balkans**, Vol: 4, No: 1 (2002), ss. 15-27.

⁶⁴⁰ Edwards, op. cit., ss. 95-96.

⁶⁴¹ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., s. 16

⁶⁴² Bkz.: **US Energy Information Administration** “Azerbaijan Country Analysis Brief”, June 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/azerbjan.pdf>; **US Energy Information Administration** “Kazakhstan Country Analysis Brief”, July 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.pdf>

Tengiz bölgesinin yanında, son yıllarda Karacahanak bölgesinde yapılan araştırmalar sonucu bulunan yaklaşık 10 milyar varillik rezerv, bu sahayı dünyanın en büyük petrol rezervine sahip birkaç sahası haline getirmiştir. Günde 1.2 milyon varil petrol üretimi bulunan Kazakistan'ın üretilebilir petrol rezervlerinin 25 milyar varilin üzerinde olduğu ifade edilmektedir. 2015 yılında Kazakistan'ın petrol üretiminin 3.5 milyon varil olması beklenmektedir.⁶⁴³

1991'den bu yana doğalgaz ve petrol alanlarında yoğunlaşan Amerikan yatırımları, 2003 itibariyle 25 milyar doların üstünde bir dış yatırım haline gelmiştir. Kazakistan'a yapılan yabancı yatırımlarda ABD, yaklaşık % 35'lik bir pay ile ilk sırada bulunmaktadır. George Bush yönetimi sırasında Savunma Bakanı olan ve ardından da tekrar Halliburton'un Genel Yatırım Danışmanı görevini üstlenen Dick Cheney, Amerikan şirketleri ile Kazak hükümeti arasında Kazak petrol kaynaklarının ortak işletilmesini sağlama konusunda çok yoğun bir çaba harcamıştı. Halliburton'un yanı sıra aynı dönemde Kazakistan'ın Petrol Yatırım Danışmanlığı görevini de üstlenmiş olan D. Cheney, kısa sürede Amerikan petrol şirketleri ile Kazak liderleri ortaklık kurma konusunda uzlaştırmayı başarmıştı. Amerikan petrol şirketlerinin Hazar havzası petrol politikasını belirleyen bir diğer isim ise Condoliza Rice'dı. Rice, özellikle Chevron şirketinin Hazar havzasında önemli petrol anlaşmaları imzalamasını sağlamıştı.⁶⁴⁴ Bu çerçevede ChevronTexaco ve ExxonMobil şirketleri Kazakistan enerji sektöründe önemli yatırımlarda bulunan Amerikan şirketleridir. En önemli Amerikan girişimleri ise, Tengiz petrollerinin işletilmesini üstlenen konsorsiyum ile Karacahanak rezervlerinin araştırılması ve işletilmesini üstlenen konsorsiyumdur. Karacahanak rezervlerinin araştırılması ve işletilmesi projesini Amerikalı Exxon Mobil ve Philips Petrolleum ile Amerikan-İngiliz ortaklığı BPAmoco ve Dutch Shell üstlenirken, Tengiz petrol kaynaklarının araştırılması ve işletilmesini kontratında ChevronTexaco ile ExxonMobil belirleyici bir hisseye sahip olmuştur. Yaklaşık 20 milyar dolarlık yatırım maliyeti bulunan Tengiz ve Korolev yataklarının geliştirilmesi projesi çerçevesinde kurulan Tengizchevroil'de ilk hisse dağılımı %50 Chevron, %50 Kazak şirketi şeklindeydi. Daha sonraları Amerikan tarafının Tengizchevroil'deki hisselerini artırması sonucu Kazak hükümetinin Konsorsiyumdaki hissesi %20'ye inmiştir. şirketteki son hisse dağılımı Chevron Texaco %50, Kaz Munai Gaz %20, Exxon Mobil %25 ve LUKArco %5'dir. 1993 yılında imzalanan anlaşmaya göre Tengizchevroil 40 yıl boyunca tahmini 6-9 milyar varil olduğu düşünölen Tengiz ve Korolev rezervlerinin yanında 4,000 km²lik bir sahada petrol arayacaktır. 2005 yılı itibariyle Kazakistan petrol üretiminin yaklaşık %50'sini tek başına yapan Tengizchevroil, günlük 0.5 milyon varile yaklaşan bir üretim kapasitesine sahiptir.⁶⁴⁵

Amerikan hükümeti Hazar Havzası petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda söz konusu olan Rusya'nın kontrolünü kırmak istemektedir. Amerikan Ulusal Güvenlik Konseyinden Sheila Heslin, bir Senato Araştırma Komitesine ABD'nin Hazar politikasının "*Rusya'nın petrol taşımacılığı üzerindeki tekelci hakimiyetini kırmak esasına dayandığım*" ifade etmişti.⁶⁴⁶ Bu konuda Amerikalı Unocal şirketi 1998 yılına kadar Talibanlı Afganistan rejimi ile

⁶⁴³ US Energy Information Administration, "Kazakhstan Country Analysis Brief", July 2005, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.html> (e.t.02.09.2005).

⁶⁴⁴ Think & Ask's Publisher, Afghanistan, Iraq: Bush, Cheney Target Terror" (3 Sep., 2002), <http://www.thinkandask.com/news/eyes.html> (e.t.22.06.2004).

⁶⁴⁵ Bkz.: "Tengizchevroil (Tco) Sour Gas Injection And Second Generation Project, Tengiz Oil Field, Kazakhstan", [http://www.hydrocarbons-technology.com/project_printable.asp?ProjectID=3070,\(e.t.12.05.2005\)](http://www.hydrocarbons-technology.com/project_printable.asp?ProjectID=3070,(e.t.12.05.2005)).

⁶⁴⁶ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., s. 123

anlaşmaya çalışılmıştı. Taliban ve El-Kaide ile bir uzlaşma sağlanmayınca Amerikan şirketleri uzunca bir dönem proje aşamasında kalan CPC (Caspian Pipeline Consortium) hattını inşa etmeye yönelmişlerdi.⁶⁴⁷ Tengiz petrollerinin Novorasisk'e taşınmasını öngören CPC projesi Tengizchevroil ile Lukoil'e aittir. 2001 yılında tamamlanan CPC hattı, Halliburton, Enron ve General Electric Capital Service firmaları tarafından yapılmıştı. Kazak petrolünün önemli bir kısmını taşıyacak CPC hattı projesinin 2.5 milyar dolar tutarındaki yatırım maliyetini ABD'li ChevronTexaco ile ExxonMobil şirketleri karşılamışlardı.⁶⁴⁸ CPC hattı ile ilk etapta günlük yaklaşık 560 bin varil Kazak petrolü taşınmaktadır.⁶⁴⁹ Proje bedeli 2.5 milyar dolar civarında tutan CPC hattı ilk aşamada yıllık yaklaşık 222 (30 milyon ton) milyon varil kapasitede iken, ek yatırımla bu kapasite 555 milyon varile (75 milyon tona) ulaşabilecektir.⁶⁵⁰

Amerikan politikalarından rahatsız olan ve Sovyet sonrası dönemde Orta Asya politikasında etkin olmak isteyen Pekin yönetimi ise, Kazakistan'a gelişen enerji ihtiyaçları çerçevesinde özel bir önem vermektedir. Bu çerçevede sürdürülen görüşmeler sonucunda Pekin, 1997'de Kazakistan'ın üçüncü büyük petrol sahası olan Uzen'i ve üç ayrı sahayı ortaklaşa işletme hakkı elde etmişti. Bunlardan en büyüğü olan 1.5 milyar varillik rezerv ile Uzen petrol sahasına 9 milyar dolarlık bir yatırım yapılması kararlaştırılmıştı.⁶⁵¹ İki ülke arasındaki ilişkiler 11 Eylül sonrası dönemde artarak devam etmişti. 2003 yılında Kazak KazMunaiGaz şirketi ile Çin Ulusal Petrol Şirketi CNPC arasında Kazakistan'dan Çin'e petrol boru hattı döşenmesi konusunda bir anlaşma imzalanmıştır.⁶⁵² Ancak, tüm bunlara rağmen Amerikan şirketleri Kazakistan'daki en büyük yatırımcı grubu oluşturmaya devam etmektedir. Amerikan enerji güvenliği, Amerikan hükümetinin Kazakistan'la olan askeri ilişkilerini de yönlendirmektedirler. 1997 yılında ilk kez CENTAZBAT⁶⁵³ askeri tatbikatıyla Amerikan askerleri Kazak topraklarına ayak basmıştı. İki yıl sonra ABD bu ülke ile bir güvenlik anlaşması imzalanmıştır. Amerikan yayılcılığında rahatsızlık duyan Rusya ise bu ülke ile 2000 yılında "21. Yüzyıla Yönelik Dostluk ve İttifak Deklarasyonu" imzaladı. Deklarasyon, iki ülke arasında dış politika alanında sıkı işbirliği yapılması, herhangi bir tehlike veya saldırı eyleminin ortadan kaldırılması için ortak tedbirler alınması, gerektiğinde bir diğer tarafa askeri yardımda bulunulması gibi hükümler yer almaktadır.⁶⁵⁴ Kazakistan üzerindeki rekabetin, Kazak petrol rezervlerinin uluslararası piyasalara açılacağı 2010'dan sonra daha da şiddetlenerek süreceği öngörülmektedir.

Hazar Havzasında Kazakistan'dan sonra bölgede enerji konusunda öne çıkan bir diğer devlet ise Azerbaycan'dır. Zira, Azerbaycan yalnızca enerji kaynakları ile dikkat çekmiyor; jeopolitik konumu itibarıyla de Hazar enerji kaynakları üzerinde rekabet eden güçlerin dikkatlerini üzerin

---

⁶⁴⁷ Think & Ask's Publisher, loc. cit.

⁶⁴⁸ Bkz.: Veysel Ayhan, "Petro-Politik Dinamikler Çerçevesinde ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası ve Türkiye'nin Rolü", **I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu: Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi**, Bursa: Uludağ Üniversitesi, 6-7 Mayıs 2004, ss. 837-846 (Tebliğ 2. Cilt'tedir).

⁶⁴⁹ Bkz.; Mehmet Dikkaya, "Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl:1, Sayı:3, (Kasım-Aralık-Ocak 1999/2000), ss. 46-48; **Alexander's Gas&Oil Connections: Company News Central Asia**, "Russia Wants to Wrest Control of the CPC Pipeline", Volume:9, Issue:1 (01. 15. 2004), <http://www.gasandoil.com/goc/company/cnc40225.htm>

⁶⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz., <http://www.chevrontexaco.com/operations/eurasia/>, (e.t.12.08.2005).

⁶⁵¹ Erica Strecker Downs, **China's Quest for Energy Security**, Santa Monica:RAND Corporation, 2000, ss. 15-16.

⁶⁵² **Alexander's Gas&Oil Connections: Company News Central Asia**, "China and Kazakhstan Consider Joint Oil and Natural Gas Projects", (17-02-04), <http://www.gasandoil.com/goc/news/ntc41064.htm>

⁶⁵³ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., s. 135

⁶⁵⁴ **Devlet Planlama Teşkilatı**, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, DPT:2522-ÖİK:528, Ankara-2000, s. 31

çekmeyi başarmıştır. Amerikalı analizci Brzezinski'nin ifadesiyle Azerbaycan, "...Hazar'a açılan şişenin mantarı, sahip olduğu enerji kaynaklarının yanında Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığının garantisini bir ülke olarak ABD'nin güvenlik stratejilerinde önemli bir yer tutmaktadır."⁶⁵⁵ Azerbaycan petrolünün işletilmesine dönük olarak Azeri hükümeti ile Batılı şirketler arasında 1993 yılında başlayan ilişkiler ve yürütülen pazarlıklar sonucunda ilki 1994 yılında olmak üzere 30'un üzerinde büyük petrol şirketi ile 21 adet anlaşma imzalanmıştır.⁶⁵⁶ Bu çerçevede yapılacak toplam yatırım tutarı yaklaşık 50 milyar doları bulurken, toplam rezerv ise 6-7- milyar varil petrol ve 1.3 trilyon m³ doğalgazı içermektedir. 2010 yılına kadar gerçekleştirilmesi hesaplanan bu projelerin sonunda Azerbaycan'ın günlük petrol üretiminin 1 milyon varile yaklaşması (2005 üretimi yaklaşık 340.000 varil/gün) beklenmektedir. Bu anlaşmalardan en büyüğü olan ve Asrın Kontratı olarak adlandırılan anlaşma çerçevesinde 4.2 milyar varil petrol üretilmesi (Azerbaycan'ın toplam rezervlerinin yaklaşık %55-60'ı), 70 milyar m³ doğalgaz üretilmesi ve proje yatırım maliyeti olarak da Azerbaycan'a 11.5 milyar dolarlık bir yatırım yapılması öngörülmüştür. 12 Aralık 1994 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi tarafından onaylanan Mega Proje çerçevesinde kurulan konsorsiyumda (AIOC) pay dağılımında sırasıyla ABD %27, Rusya %23, İngiltere %13, Türkiye %6.75 ve Fransa %5'tir.⁶⁵⁷ AIOC'nin günlük petrol üretimi ise yaklaşık 300.000 varil dolayındadır. Böylelikle Washington, Azerbaycan enerji kaynaklarından en büyük payı alan ülke olmuştur.

Amerikan yönetimi Azeri petrolünün yanında Kazak petrolünü de Rus kontrolünde olmayan bir güzergahtan Batıya ulaştırmak için yoğun bir çaba harcamaktadır. Bu çerçevede Amerikan desteğini arkasına alan Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının 25 milyon ton Azerbaycan petrolünü ve 20 milyon ton Kazak (toplamda yılda yaklaşık 333 milyon varil) petrolünü taşıyacak kapasitede inşa edilmesi projelendirilmiştir. 2002 Eylülünde Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhurbaşkanlarının katılımıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının temelleri atılmış, 2005 Mayısında ise Azerbaycan'dan ilk deneme petrol borulara bırakılmıştır.⁶⁵⁸ Özellikle Bakü-Ceyhan projesi Rusya'nın enerji koridorları üzerindeki tekeli ciddi şekilde etkilemenin yanında Rusların petrol güzergahlarından sağladığı gelirden de önemli bir kayıp yaratacaktır. İhraç mallarının %70'i petrol ve doğalgaz olan Rusya'da, ham petrol fiyatındaki bir dolarlık değişim 1.2 milyar dolarlık bir ihracat kaybı anlamına gelmektedir. Taşıma güzergahları üzerindeki tekeli güvenlik ve ekonomik gerekçelerle devam ettirmek isteyen Rusya, yalnızca CPC hattından varil başına 4 doların üstünde

⁶⁵⁵ Brezezinsky, op. cit., s. 45.

⁶⁵⁶ Tüm anlaşmalar için Azerbaycan ulusal şirketi SOCAR'ın web sayfasına başvurulabilir, bkz., <http://www.azer.com/>

⁶⁵⁷ Mega proje kapsamında Azeri, Güneşli, Çırağ-1, Karabağ, Şahdeniz Dan Ulduzu ve Eşrefi, Lenkeran ve Taliş-Deniz, İmam, Zeynelabidin Tağıyev, Oğuz D-39 ve D38 sahalarında arama ve üretim yapılacaktır. Bu konuda bkz., Yaşar Kalafat, "Hazar Enerji Kaynakları'nın Jeopolitik ve Jeoekonomik Dinamikleri", **Avrasya Etüdleri**, (Yaz-Sonbahar-2002), s. 39.

⁶⁵⁸ Maliyeti 3.5 milyar doları bulacak olan bu proje için Türkiye 2.5 milyar doların üstündeki maliyeti karşılayacağına garanti verdi. Hattın 1,767 km'sinin 443 km'si Azerbaycan, 248 km'si Gürcistan ve 1,076 km'si Türkiye'den geçmektedir. Hat yıllık 50 milyon ton petrol taşıma kapasitesine sahip. Bu da günde yaklaşık 0,9 ile 1 milyon varil arasında petrol anlamına gelmektedir. Projedeki ortaklık yapısı ise: İngiliz British Petroleum (30.1 %), SOCAR (25 %), Unocal (ABD) (8.9 %), Statoil (Norveç) yüzde (8.71 %), TPAO (6.53 %), ENİ Agip (İtalya) (5 %), Itochu(Japonya) (3.4 %), ConocoPhillips (2.5 %), Inpex (Japonya) (2.5 %), TotalFinaElf (5 %) ve Amerada Hess (Amerika/Suudi Arabistan) (2.36 %) bkz., **Alexander's Gas&Oil Connections: Company News Central Asia**, "Baku-Tbilisi-Ceyhan Credit Agreement to be Signed", Volume 9, Issue:2, (01, 29, 2004) <http://www.gasandoil.com/goc/company/cnc40442.htm>

bir kaynak sağlamaktadır. Amerikan politikaları sonucu, Rusya güzergahlar üzerindeki denetimini kaybetme riski ile karşı karşıyadır.⁶⁵⁹

ABD yönetimi bölgenin en önemli doğalgaz kaynaklarını elinde tutan Türkmenistan üzerinde de diğer ülkeler gibi bir Amerikan etkisi oluşturmaya çalışmış ancak, bunda istediği sonuca ulaşamamıştı. ABD'nin Türkmenistan'da, Azerbaycan ve Kazakistan'da olduğu kadar yoğun yatırımdan ya da etkisinden söz etmek zor. Amerikan Unocal ve Suudi Arabistan DELTA firmaları 1990'lı yıllarda Türkmenistan-Afganistan-Pakistan doğal gaz hattı için Türkmen hükümetiyle bir ön anlaşma imzalamış, ancak sonradan Taliban yönetimi ile yaşanan sorunlar sebebiyle proje hayata geçirilememişti. Afganistan hattının ardından Bechtel ve General Electric şirketleri Türkmen doğalgazını Bakü-Ceyhan güzergahında taşımayı gündeme almışlardı. Ancak, bu proje de farklı nedenlerle hayata geçirilememişti. Nitekim, güzergah sorununun çözümlenemeyişi ve Amerikan yönetiminin İran opsiyonuna soğuk bakması ABD-Türkmenistan ilişkilerinin gelişmesini etkilemişti. Türkmenistan doğalgaz kaynaklarını ihraç etmek için İran ile 1997'de bir boru hattı inşa edilmesi yönünde anlaşma imzalamış ve aynı yıl başlayan kazı çalışmaları 2001 yılında tamamlanmıştı.⁶⁶⁰ Ancak, İran'ın ihraç güzergahı olma yolunda yoğun bir çaba harcadığı 2001 yılında gündeme gelen Afganistan Savaşı, bölgedeki güzergah arayışına yeni bir yön kazandırmıştı.⁶⁶¹ Dolayısıyla ABD-Türkmenistan ilişkilerinde asıl değişiklik Clinton sonrası başa geçen Cumhuriyetçi aday Başkan Bush döneminde sözkonusu olmuştur. Bu konuya 11 Eylül sonrası ABD'nin Afganistan politikası ele alınırken tekrar değinilecektir.

Sonuç olarak ABD'nin enerji ve güvenlik temelli Orta Asya ve Kafkasya politikasını özetlemek gerekirse, esas olarak şu parametrelerden oluşmaktadır: Orta Asya ve Kafkasya'daki petrol üreticisi ülkelerin Rusya'nın etki alanından uzaklaştırılması ve ABD'ye bölgede güçlü bir konum sağlanması; İran'ın bölgeye yönelik potansiyel etkisinin Türkmenistan-İran doğalgaz bağlantılarını sınırlayarak önlenmesi ve Basra Körfezi'ne ulaşmayı hedefleyen Türkmenistan-İran petrol boru hattı planının Afganistan-Pakistan alternatifi ile engellenmesi; ABD'nin denetimindeki petrol ve doğal gaz kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve üretim olanaklarının artırılarak fiyatların ucuz tutulmasının sağlanması; Amerikan menşeli petrol ve bağlantılı şirketlerin bölgede ortaya çıkan kazançtan etkin şekilde yararlanması; bölgede siyasal istikrarın temelini oluşturan ekonomik zenginliğin geliştirilmesi ve tüm bunları yaparken Rusya ile doğrudan nükleer silahların kullanılacağı bir savaşa varacak çatışmadan kaçınılmasıdır. Tüm bu enerji odaklı politikalar bize bölgenin ABD açısından artık hayati çıkar alanları arasına girdiğini ya da girmekte olduğunu göstermektedir.

⁶⁵⁹ Wallander, s. 95; **Alexander's Gas&Oil Connections: Company News Central Asia**, "Russia Wants to Wrest Control of the CPC Pipeline", Volume:9, Issue:1 (01. 15. 2004), <http://www.gasandoil.com/goc/company/cnc40225.htm>. Türkiye, Bakü-Ceyhan'ı Kazak petroleri için de bir alternatif durumuna getirmek ve Karadeniz üzerinden taşınacak petrolün miktarını sınırlamak için 1994 yılında Boğazlardan zararsız geçişi sağlamaya dönük IMO kararları olarak bilinen bazı kararları almışsa da, bu konuda Rusya Montreux Konvansiyonu'na dayanarak ticari gemilerin bazı özel durumlar dışında durdurulamayacağını öne sürmüştü. IMO kararları ve tarafların buna dönük politikaları için bkz., Atakan Gül-Ayfer Y. Gül, **Avrasya Boru Hatları ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yay, 1995.

⁶⁶⁰ Emmanuel Karagiannis, "The US-Iranian Relationship After 11 September 2001 and the Transportation of Caspian Energy", **Central Asian Survey**, Vol:22, No:2-3, (June/Sep., 2003), s. 156

⁶⁶¹ 11 Eylül sonrası Afganistan savaşı ABD-Türkmenistan ilişkilerinin gelişmesinde bir milat olmuştu. Bkz., Philippe Le Billon- Fouad El Khatip, "From Free Oil to 'Freedom Oil?': Terrorism, War and US Geopolitics in the Persian Gulf", **Geopolitics**, Vol: 9, No: 1 (Spr., 2004), ss. 120-137.

III. 11 EYLÜL SONRASI DÖNEMDE PETROL VE PETROL GÜZERGAHLARI ÜZERİNDE ARTAN KÜRESEL REKABET

A. PARÇALARI BİRLEŞTİRME STRATEJİSİ: 11 EYLÜL SALDIRISI, ENERJİ MERKEZLİ GÜVENLİK ARAYIŞI VE AFGANİSTAN SAVAŞI

1. 11 Eylül Sonrası Değişen Amerikan Güvenlik Doktrini

11 Eylül sabahı ABD'nin ekonomik ve mali gücünü simgeleyen New York'taki İkiz Kulelere ve askeri gücünü simgeleyen Pentagon'a düzenlenen saldırıların ABD hükümeti ve kamuoyu üzerinde yarattığı etki, Washington'un ülkesel ve küresel güvenlik ve savunma stratejisini ciddi şekilde etkilemiştir. Saldırlardan sonra Başkan Bush yaptığı açıklamalarda, terörizme ve terörizmi destekleyenlere karşı kapsamlı bir savaş açtığını ilan etmişti. Başkan Bush 20 Eylül günü Afganistan merkezli El-Kaide örgütünün saldırılardan sorumlu örgüt olduğunu açıkladı.⁶⁶² 20 Eylülde El Kaide'ye ev sahipliği yaptığı ileri sürülen Afganistan yönetimi öncelikli hedef olarak gösterildikten sonra Başkan Bush, 29 Ocak 2002'de Ulusa Seslenişte "Şer Eksenini" tanımlamasıyla İran, Irak ve K. Kore'yi de Amerikan güvenliğini tehdit eden ülkeler olduğunu ileri sürdü.⁶⁶³ Terörizmle mücadele konusunda Başkan Bush ABD'nin yeni stratejisini şöyle çizmişti: "Bugün Afganistan'a odaklanıyoruz. Ama savaş daha da kapsamlıdır. Her ülkenin bir tercih yapması gerek. Bu çatışmada tarafsız bir zemin yoktur. Hangi hükümet kanun kaçaklarını ve masumların katillerini desteklerse kendisi de kanun kaçağı ve katil sayılacaktır."⁶⁶⁴ 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin tüm dünyaya meydan okurcasına eğer bizimle değilseniz bizim karşımızdasınız (*If you are not with us, you are against us*)⁶⁶⁵ sözleri yeni Amerikan stratejisinin dost ve düşman tanımını ifade etmekteydi. Başkan George W. Bush'un imzası ile yayınlanan Amerikan Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde (Eylül 2002)⁶⁶⁶, önleyici savaş ve önceden saldırı (preemptive strike ve preventive war) kavramları üzerinde durularak 11 Eylül sonrası Amerikan dış politikasının esasları açıklanmıştı. Soğuk Savaş sonrası tehdit ve güvenlik kavramlarını yeniden tanımlayan Amerikan yönetimi, kendi güvenliğine ya da ulusal çıkarlarına bir saldırı ya da tehdit oluştuğuna dair şüpheler edinirse, bu hedeflere yönelik önleyici saldırılarda bulunacaktı.

Görüldüğü gibi Bush Doktrini'nin önemli bir özelliği Amerikan çıkarlarını tehdit eden veya tehdit etme potansiyeline sahip olan ülkeleri açık bir saldırı tehdidi altında tutmasıdır. Bu noktada dikkat çekmesi gereken asıl olgu ise Amerikan çıkarlarının ne olduğu veya Amerikan çıkarlarının nasıl tanımlandığıydı. Çünkü, yukarıda görüldüğü gibi Bush Doktrini çerçevesinde öne çıkan strateji, Amerikan ulusal çıkarlarının ve güvenliğinin tek taraflı saldırılarla korunmasıdır. Bu bağlamda Bush yönetiminin Amerikan ulusal çıkarları tanımlaması ile Clinton dönemi Amerikan ulusal çıkar tanımlaması arasında bazı benzerlikler bulunduğunu belirtmek gerekir. Zira, her iki

⁶⁶² George Leaman, "Iraq, American Empire, And The War On Terrorism" **Metaphilosophy**, Vol: 35, Iss: 3 (Apr., 2004), ss. 239-240.

⁶⁶³ Leaman, op. cit., ss. 239-240; Richard K. Betts, "Striking First: A History of Thankfully Lost Opportunities," **Annual Journal of the Carnegie Council on Ethics and International Affairs**, Vol: 17, No: 1, 2003, http://www.ciaonet.org/olj/cceia/cceia_2003_1e.html.

⁶⁶⁴ "George W. Bush", "We Start War", Ulusa Sesleniş, 7 Ekim 2001, Der. Noam Chomsky-Edward Said..., **Düşmanımı ...**, op. cit., ss.-287-290.

⁶⁶⁵ Weng Ming, "Bushism Is Emerging", July 10, 2002, http://www.uscc.gov/researchpapers/2000_2003/pdfs/bush.pdf.

⁶⁶⁶ **The National Security Strategy of the United States of America**, White House, Washington DC., (Sep., 2002), <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf>.

Başkan da Soğuk Savaş sonrası dönemde Amerikan gücünün küresel düzeyde genişlemesi politikası ile enerji kaynakları arasında doğrudan bir ilişki kurmuştu. Enerji güvenliğini yüksek politikanın öncelikleri arasına sokan Clinton yönetimi, Soğuk Savaş sonrası dönemde ekonomik rekabetin ideolojik rekabeti öncelediğini öne sürmüştü. Klare’ın ifadeleriyle:

*“Başkan Clinton ekonomimiz ve güvenlik çıkarlarımız ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır inancını ifade etmekten hiç usanmadı. Ekonomi ile güvenlik çıkarlarını ‘ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olarak gören’ genel bakış, yaşamsal kaynakları korumayı her şeyin üstünde tutma eğiliminde olacaktır. Temel maddelerin istikrarlı ve güvenilir bir akışı olmadan, Amerikan ekonomisi, küresel pazarlardaki süre giden ABD rekabetini garantilemek için gerekli ürünleri üretmez ve geliştiremez. Enerji kaynaklarının kesintisiz akışı özellikle kritik bir öneme sahiptir. Petrol ve gazda dünyanın en önemli tüketicisi olarak, ABD deniz aşırı kaynaklardan faydalanma hakkını elinde tutmak zorundadır; aksi takdirde ekonomi çöküşle karşılaşacaktır. 1999’da Clinton’un dediği gibi “Evdeki refah, birlikte ticaret yaptığımız ya da petrol ve gaz gibi kritik maddeleri ithal ettiğimiz başlıca bölgelerdeki istikrara bağlıdır”.*⁶⁶⁷

Nitekim, 11 Eylül saldırılarından sonra terörle mücadeleyi öncelikli gündem maddesi haline getiren Başkan Bush da hedef olarak petrol sahibi ülkelere yöneldi. Bush yönetimi Arap devletlerini terörle mücadele kapsamında Washington ile koordinasyon içinde olmaya zorlarken, özellikle Suudi Arabistan ve diğer petrol zengini Körfez ülkeleri üzerindeki baskılarını artırmıştı.⁶⁶⁸ 2002 yazında Pentagon tarafından yapılan bir çalışmada Suudi Arabistan “terörist gruplara verdiği destek” dolayısıyla Amerikan düşmanı bir ülke olarak değerlendirilmişti. Eğer Suudi Arabistan teröristlerle bağlarını kopartmasa Yönetime, bu ülkenin petrol sahalarını işgal etmesi önerilmekteydi.⁶⁶⁹ Nitekim eski Dışişleri Bakan Yardımcısı Talbott’e göre küresel Amerikan çıkarlarının güvenliği ile ülkelerin rejimleri arasında doğrudan bir bağ vardı.⁶⁷⁰ Tersinden bir yorumla Suudi Arabistan’ı hedef tahtasına koyan Amerikan yönetimi, böylelikle Suudi Kraliyet ailesi üzerinde doğrudan bir baskı oluşturmuş olmaktadır. Terörle mücadele çerçevesinde ileride üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağımız üzere Bush yönetiminde, petrol zengini Irak rejimini uluslararası kamuoyunun baskısına rağmen güç kullanarak değiştirme yönünde güçlü bir eğilim vardı. Irak’tan önce ise Hazar enerji kaynaklarının Arap Denizine açılan kapısı durumundaki Kabil, NATO çerçevesinde bir Amerikan işgali ile karşı karşıya kalacaktı.

Sonuç olarak SSCB’nin çökmesi ile Amerikan yönetimi dünya üzerinde ekonomik ve siyasi bir hegemonya oluşturma politikası içerisine girmiştir. Clinton döneminde izlenen güvenlik doktrininin temel hedefi, ABD’nin uluslararası rekabet gücünü artırmak; kritik enerji kaynakları ve güzergahları üzerinde bir denetim oluşturmak; Amerikan sermayesine kapılarını kapatan ülkeleri uluslararası toplumdan soyutlamaktır. Clinton yönetimi bu hedefleri ekonomik ve diplomatik

⁶⁶⁷ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., s. 22

⁶⁶⁸ Bin Ladin’in Suudi Arabistanlı iken yardımcısı Ayman al-Zawahiri’ de Mısırlıydı. Oysaki her iki ülkede ABD ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmaktaydı. Suudi Arabistan aynı zamanda Taliban’lada iyi ilişkiler içerisindeydi. Martin Indyk, “Back to the Bazaar”, **Foreign Affairs**, Vol: 81, Issue: 1, Ocak-Şubat 2002, ss., 80-82.

⁶⁶⁹ Everest, op. cit., s. 245.

⁶⁷⁰ Henry Kissenger, **Amerika’nın Dış Politikaya İhtiyacı Var mı?**, Çev. Tayfun Evyapan, Ankara: Metu Press, Ekim 2002, s. 230.

araçlarla gerçekleştirmeye çalışırken, Başkan Bush ise, 11 Eylül saldırılarının ardından bu hedeflere askeri güç opsiyonunu kullanarak ulaşmaya çalışmıştır.⁶⁷¹ Bu çerçevede Bush yönetiminin öncelikli politikası Eski Amerikan Hazine Bakanı Pul O'Neill'in işaret ettiği gibi “ekonomik gelişmemizi ve zenginliğimizi sürdürebilmemiz için enerji ihtiyacımızı karşılayacak güvenli petrol rezervleri bulmak ve bunlar üzerinde bir kontrol kurmak” olmuştur.⁶⁷² Bu konuya aşağıda detaylı olarak değinilecektir.

2. Washington'da Şahinler İktidarının Petrol ve Silah Şirketleri ile İlişkileri

1991 Savaşından bir yıl sonra Dick Cheney'in başkanlığında Wolfowitz, Lewis Libby ve Halilzad tarafından kaleme alınan “Savunma Planının Yolu” adlı çalışmada Amerikan yönetimine Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin gücünü korumak ve etkisini artırmak için Asya, Batı Avrupa veya eski Sovyet topraklarında kendisine rakip olabilecek bir gücün ortaya çıkmasını engellemesi tavsiye ediliyordu. Raporu ayrıca ABD'nin Orta Doğu'daki önceliğinin bir rakip gücün bölgeye girişini engellemek olduğu ifade edilmişti. 2000 Eylülünde Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi⁶⁷³ üyeleri 1992 yılında kaleme alınan “Savunma Planının Yolu” adlı çalışmayı modifiye ederek Soğuk Savaş sonrası rakipsiz kalan ABD'nin global bir güç olmak için yayılcı ve dayatmacı bir dış politika uygulaması gerektiğini ileri sürdüler. Rakipsiz kalan ABD'nin bu avantajını kullanarak dünyanın tüm bölgelerine yayılması gerektiğinin altı çiziliyordu.⁶⁷⁴ Bu raporu hazırlayan ve aynı zamanda 1998 yılında Clinton'a Saddam'ı devirme çağrısı yapan kişilerin önemli bir kısmının Cumhuriyetçi aday Bush ile birlikte yeni Amerikan yönetiminde önemli görevlere getirilmesi ve ardından da Bush doktrininin ilanı ABD'nin yeni dış politikası ile neokonzervatistler arasındaki ilişki hakkında bazı ipuçları vermişti. Bu kişilerden bazılarının petrol ve silah şirketleri ile ilişkilerine kısaca değinmek belki ilginç olabilir.⁶⁷⁵

Bunlardan Başkan George W. Bush, 1977-1983 yılları arasında Arbusto Energy şirketinin başkanlığını yaptı. 1982 yılında Bush Araştırma şirketi adına alan Arbusto Energy, 1984 yılında bir başka enerji şirketi olan Spectrum 7 şirketi ile ortaklık kurdu. 1984-1986 yılları arasında düşük seyreden petrol fiyatlarından dolayı ciddi bir mali krizin eşğine gelen Spectrum 7 şirketi, 1986 yılında enerji devi Harken Energy Corporation tarafından yaklaşık 5 milyon dolara satın alındı. Bu satıştan sonra Harken Energy Corporation'ın yönetim kurulu üyesi olan Bush, aynı zamanda şirketin önemli bir hissesine sahip oldu. W. Bush 1990 yılında şirketteki hisselerini satarak petrol endüstrisinden ayrılmasına karşı 12 yıl gibi kısa bir sürede 17 bin dolarlık şirketini milyonlarca dolarlık bir şirket haline getirmeyi başarmıştı.⁶⁷⁶ **Başkan Yardımcısı Dick Cheney** ise, 11 Eylül saldırılarının ardından Afganistan'dan sonra Irak'ı hedef gösteren isim olarak öne çıktı. George Bush döneminde Savunma Bakanlığı, George W. Bush döneminde ise Başkan Yardımcılığı

⁶⁷¹ Alain Joxe, **Kaos İmparatorluğu**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yay., 2003, s. 167. Nitekim, W. Bush yönetimi 1980'lerdeki Reagan yönetimi gibi öncelikli olarak yüksek askeri harcamalar ve Amerikan hareketlerini kısıtlayıcı uluslararası girişimleri reddetmek stratejilerini benimsemesi iddiaları desteklemektedir. Bkz.: Leaman, , op. cit., s. 238.

⁶⁷² Ibid., s. 246.

⁶⁷³ Bkz. <http://www.newamericancentury.org>, (e.t. 09.07.2005).

⁶⁷⁴ Ibid., s. 214-217.

⁶⁷⁵ Amerikan yönetiminde yer alan kişilerin şirketler ile olan ilişkileri için bkz., Mehmet Atay, “Amerikan Yönetimindeki Şahinler İktidarının Otobiyografisi”, **Jeopolitik**, Sayı:6, Yıl:2, Bahar 2003, ss. 28-34.

⁶⁷⁶ George Lardner Jr.- Lois Romano, “Bush Name Helps Fuel Oil Dealings”, **Washington Post**, (30 July 1999), s. A1; “George Walker Bush”, <http://www.famoustexans.com/georgewbush.htm>, (e.t. 10.08.2005)

görevini üstlenen D. Cheney, uzunca yıllar enerji ve inşaat şirketi Halliburton'un yöneticiliğini üstlenmişti. SSCB'nin çökmesini takiben Amerikan enerji şirketlerinin Hazar enerji kaynaklarından önemli ayrıcalıklar almasında büyük bir rol oynayan Dick Cheney, 1995-2000 arası Halliburton şirketinin Yatırım Danışmanlığı pozisyonunu üstlenmişti. CPC hattının inşasının yanında Afganistan-Pakistan boru hattının inşa projesinde de adı geçen Halliburton şirketi, 1991 Savaşından sonra Kuveyt'te yanan petrol kuyularının yeniden inşası ile Amerikan askerleri için tesisler inşa etmişti. Dick Cheney döneminde şirket Amerikan hükümetinden Kosova, Bosna, Kuveyt gibi kriz bölgelerinden önemli ihaleleri almıştı.⁶⁷⁷ D. Cheney eşi Lynn Cheney ise, ABD'nin en büyük silah şirketlerinden biri olan TRW'nin yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiş bir isimdir. Bu ekipten eski **Ulusal Güvenlik Danışmanı ve yeni Dışişleri Bakanı olan Condolezza Rice** 1991'den 2001 yılına kadar ChevronTexaco şirketinin yöneticiliğini yaptı. Rice, bu dönemde şirketin Hazar Havzası enerji kaynaklarında önemli imtiyazlar almasında başarılı bir rol oynadı. Rice, ChevronTexaco'nun özellikle Kazakistan'da ayrıcalıklar elde almasında önemli bir rol oynadı. ChevronTexaco petrol şirketi Rice'ın başarılarından dolayı, adını 130 bin tonluk bir petrol tankerine verdi. Sertlik yanlısı olarak bilinen Rice, ikinci Bush döneminde Powell'ın yerine Dışişleri Bakanlığı'na getirilen isim oldu.⁶⁷⁸ Bush yönetiminde iki dönemdir **Savunma Bakanı olan Donald Rumsfeld**, kabineye girmeden önce Kellogg's, Sears, Allstate, Gulfstream Aerospace, Sears, Roebuck & Co. ve Asea Brown Boveri gibi askeri ve enerji sektöründe faaliyet gösteren pek çok büyük şirketin yönetim kurulunda yer aldı. Afganistan ve Irak konusunda sertlik yanlısı bir isim olarak öne çıkmasından dolayı Amerikan medyası kendisini "kurt" ve ekibini de "kurtlar sürüsü" diye tanımladı. Diğer isimlerden **Ticaret Bakanı Donald Evans** 1975 yılında Tom Brown petrol şirketinde kariyerine başlamıştı. 1985 yılında şirketin başına geçen Evans 2000 yılına kadar bu görevi sürdürmüştü.⁶⁷⁹ Son olarak ABD'nin yeni **Irak Büyükelçisi Zalmay Halilzad'a** gelince bu isim Afganistan Savaşı'nın mimarlarından idi. Amerikan doğumlu bir Afgan olan Halilzad geçmişinde Unocal'da danışmanlık yapmıştı. Unocal şirketi ise Afganistan-Pakistan petrol ve doğalgaz hattını hayata geçirebilmek için 1998'e kadar Taliban rejimi ile görüşmeler yürütmüştü. 1995 yılında Amerikan gücünün tekrar canlanan Rusya ve genişlemeye çalışan Çin gücü karşısında önemli bir tehditle karşı karşıya olduğunu ifade eden grubun içerisinde yer almıştı. Halilzad, ABD'nin daha yayılcı ve agresif bir politika izlemesi gerektiğini savunmuştur. Irak Savaşı sonrası Bağdat'a Büyükelçi olarak atanmıştır.⁶⁸⁰

3. Bush Yönetimi ve Enerji Güvenliğinin Bir Dış Politika Önceliği Olması

Başkan Bush, Başkanlık görevini devraldıktan hemen sonra Amerikan dış politikası ve ticaret politikasının önceliğinin enerji güvenliğini sağlamak olduğunu açıkladı. Ulusal enerji güvenliğinin sağlanmasına yönelik politikaların belirlenmesi için de Başkan Yardımcısı Cheney'in başkanlığında "*Ulusal Enerji Politikasını Geliştirme Grubu'nun*" (NEPD) kurulmasını sağladı.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ Halliburton şirketi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Don Briody, **The Halliburton Agenda: The Politics of Oil and Money**, New Jersey: John Wiley&Sons Pub., 2004.

⁶⁷⁸ [http://www.rottent.com/library/bio/usa/condoleeza-ricel/\(e.t.09.08.2005\)](http://www.rottent.com/library/bio/usa/condoleeza-ricel/(e.t.09.08.2005))

⁶⁷⁹ <http://www.whitehouse.gov/government/evans-bio.html>, (e.t.13.09.2005)

⁶⁸⁰ Everest, **Oil, Power and Empire...**, op. cit., s. 215

⁶⁸¹ Ulusal Enerji Politikasını Geliştirme Grubu Mayıs 2001'de Amerikan enerji politikasına dair bilgi ve önerilerin bulunduğu bir rapor hazırlamıştır. Bu raporla ilgili bkz., National Energy Policy Development Group, **National Energy**

Başkan Yardımcısı Cheney'in öncülüğünde çalışan NEPD, ulusal enerji güvenliğini sağlama konusunda alınması gereken önerilerin bulunduğu bir raporu Mayıs 2001'de hazırlayarak Başkan Bush'a sundu. Raporda artan Amerikan enerji tüketimi, yüksek petrol fiyatlarının ABD ekonomisi üzerindeki etkileri, petrol taşımacılığının güvenliği ve tüm bunlara bağlı olarak Amerikan enerji güvenliğini sağlamak için uygulanması önerilen politikalar üzerinde duruldu. Raporda Amerikan petrol tüketiminin 2020 yılında %33, doğalgaz tüketiminin ise %50 artacağı ileri sürülmüş ve bu durumda ABD'nin ciddi bir krizle karşı karşıya kalacağı uyarısında bulunulmuştu. Raporda düşen Amerikan petrol üretimine dikkat çekilmiş ve yakın gelecekte Amerikan petrol ithalatının kaçınılmaz olarak artacağı ifade edilmişti. Raporda 1980'lerin ortasında günlük 4.5 milyon varil olan ithalatın 2000 yılında 10 milyon varile ulaştığı ve 2000 yılında ülke içerisinde tüketilen petrolün %52'sinin dışarıdan ithal edildiği ve bu oranın 2020 yılında %64'e çıkacağı ileri sürülmüştür. Yaklaşık günde 19.5 milyon varil olan Amerikan petrol tüketiminin 2020 yılında %33 artacağına dikkat çekilen raporda, 20 yıl sonra Amerikan pazarında tüketilen her 3 varil petrolün 2 varilinin dış pazarlardan geleceği belirtiliyordu.⁶⁸² Önlem alınmadığı takdirde bu durumun ABD'yi daha fazla dışa bağımlı bir ülke haline getireceği uyarısında bulunan raporda, Amerikan yönetiminin gelecekte doğabilecek olası riskleri azaltmak için enerji güvenliğini sağlamaya yönelik bazı girişimlere öncelik vermek zorunda olduğunun altı çiziliyordu.

Bunların yanında raporda öne çıkan bir diğer konu da yüksek petrol fiyatları ve bunun Amerikan ekonomisi üzerindeki etkileriydi. Rapora göre ABD'nin bir yıllık petrol ithalatı yaklaşık 4 milyar varil civarına olup petrol fiyatlarındaki 1 dolarlık artışın Amerikan bütçesine ek maliyetinin yıllık 4 milyar dolar olduğu ifade edilmişti. Eğer petrol fiyatları 50 dolar seviyelerinde seyrederse, bu Amerikan bütçesinin yıllık 200 milyar dolar dışarıya ödeme yapması anlamına gelmekteydi. Raporda ithal petrolün ulusal bütçe açığının önemli bir kalemini oluşturduğu üzerinde durulmuştu.⁶⁸³ Ayrıca yüksek petrol fiyatlarının en az iki yönden Amerikan ekonomisi üzerinde ciddi etkileri olduğu ifade edilmişti. Bunlardan birincisi doğrudan piyasadaki şirketlere üretim aşamasında ek maliyetler getirmesi, ikincisi de doğrudan enflasyon ve faiz oranlarını olumsuz etkilemesiydi. **Güçlü ekonomi güçlü devlet bakış açısıyla kaleme alınan raporda uluslararası alanda rekabet gücü azalan şirketlerin az kazanıp az vergi ödeyeceğine dikkat çekilmişti.** Bunun yanında yüksek petrol fiyatlarına bağlı olarak yükselen petrol faturalarının ülkenin dış ödemeler dengesinin açık yönünde sürekli büyümesine yol açacağı uyarısında bulunulmuştu. Parasal dengenin ithalat yönünde büyümesinin, ülke içindeki projelerin ve ekonomik desteklerin (sübvansiyonların) zayıflamasına yol açacağı ve bunun da ABD'deki büyüme oranlarının düşmesine ya da eksi yönde olmasına yol açacağı ifade edilmişti..⁶⁸⁴ Raporda bu tespitlerden hareketle Amerikan Başkanına "bugünden" harekete geçmesi tavsiye edilmekteydi.

Dünya petrol ihtiyacının %54'ünü üreten Körfez üreticilerinin 2020 yılında dünya petrol tüketiminin %67'sini tek başlarına karşılayacaklarını ileri süren Bush yönetimi, 2020 yılında

---

Policy: Reliable, Affordable and Environmentally Sound Energy for America's Future, Washington: The White House Printing Office, (May., 2001).

⁶⁸² Ibid., ss. XV, 1: 1-3

⁶⁸³ Yüksek petrol fiyatları Amerikan bütçesini etkilemektedir. 1979'dan 2002 yılına dek OPEC'in petrol fiyat politikasının Amerikan ekonomisine etkisinin yaklaşık 7 trilyon dolar olduğu ileri sürülmektedir, bkz., <http://www.eia.doe.gov/emeu/aer/pdf/perspectives.pdf>

⁶⁸⁴ Bununla ilgili olarak özellikle Raporun ikinci bölümüne bakılması tavsiye edilir.

Körfez petrolünün ABD'nin ulusal enerji güvenliği politikasında merkezi konumunu sürdüreceğini varsaymaktaydı. NEPD'de bu çerçevede Yönetime, ABD enerji şirketlerini dış yatırımlar konusunda desteklemesi tavsiye etmekteydi. Özellikle S. Arabistan, Kuveyt, Cezayir, Katar ve diğer üreticilerin enerji sektörlerini dış yatırımcılara (Amerikan şirketlerine) açmalarının önemi üzerinde durulmuş ve Yönetime Amerikan şirketlerinin bu ülkelerin enerji sektörlerine girmesi sağlaması tavsiye edilmişti.⁶⁸⁵ Amerikan Petrol Enstitüsü tarafından 2001 yılında hazırlanan bir raporda ise, ABD'nin petrol endüstrisinde etkili bir güç olabilmesi için uluslararası alanda liberal ticaret politikalarının uygulanmasını sağlaması tavsiye edilmekteydi. Enstitü tarafından hazırlanan raporda, Washington'un Amerikan şirketlerinin dış yatırımlarını desteklemesinin önemi üzerinde durulmuştu.⁶⁸⁶

Ancak, Soğuk Savaş sonrası Amerikan enerji güvenliği yalnızca Amerikan ithalatının güvenli bir şekilde sağlanması anlamına gelmemekteydi. Washington'un enerji güvenliği, küresel bir güç olma iddiasında olan ABD'nin dünyanın en önemli enerji kaynakları üzerinde denetim kurması anlamına gelmekteydi. Simon Bromley'a göre *ithal petrole olan bağımlılığının sürekli artarak devam etmesi, bir küresel güç olma yolunda ilerleyen ABD'nin aksayan ayağını oluşturduğundan, Bush yönetiminin önceliği ulusal enerji güvenliğini sağlamak olmuştur. Bromley aynı zamanda ABD'nin stratejik kaynaklar üzerinde denetim kurarak, küresel çıkarları tehdit edildiği dönemlerde, rakiplerini bu kaynaklardan yoksun bırakma gücüne kavuşmayı arzuladığını ileri sürmüştür. ABD'nin stratejik enerji kaynakları üzerinde kuracağı kontrol Çin, Hindistan ve diğer ülkeleri Amerikan etkisi ve denetimi altında tutmaya yarayacaktır. Bromley'e göre 11 Eylül sonrası daha saldırgan bir döneme giren Amerikan dış politikasının "terör savaşı", Afganistan veya Irak kuşatması gerçekte, uluslararası sistemde başat güç konumuna gelmek isteyen Amerikan yönetiminin küresel rekabetin kızıştığı bölgeler üzerinde denetim kurma amacına yönelik krizlerdir. Bromley'e göre "eğer ABD'nin uluslararası üstünlüğü, diğer devletlerin rekabeti sonucu azalursa, o zaman petrol kaynakları rakibin boğazını sıkma için oldukça önemli bir unsur olacaktır"*⁶⁸⁷ Nitekim Bromley'in düşüncesini doğrularcasına konuşan Rusya Parlamentosu Güvenlik Komitesi Başkanı Aleksei Arbatov "şayet Irak piyasalara denetimsiz petrol satarsa, bu durum bütçemizin çökmesine yol açacaktır" diyerek Irak petrolü üzerinde kurulacak bir denetimin Rusya açısından ne kadar hayati önemde olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁸ Daha önce değindiğimiz Yeni Amerikan Yüzyılı adlı kuruluş tarafından hazırlanan raporda ise Çin'in gelecekte ABD'nin Amerikan rakibi olacağı ve ABD'nin buna yönelik askeri ve ekonomik önlemler alması gerektiği önerilmekteydi. Raporun değişik sayfalarında Çin'in küresel bir güç olma yolunda ilerlediği ve şayet bu gerçekleşirse, Pekin'in bir çok bölgede Amerikan çıkarlarını tehdit eden düşman bir ülke olacağı öne sürülmüştü.⁶⁸⁹ **Bu çerçevede enerji kaynakları ve güzergahları üzerinde kurulacak bir denetim Çin gibi ülkeleri Amerikan çıkarlarıyla uyumlu bir çizgiye getirmek için kullanılabilir yegane unsur olacaktır.**

⁶⁸⁵ National Energy Policy..., op. cit., s. 8: 4-5

⁶⁸⁶ Simon Bromley, "The United States and the Control of World Oil", **Government and Opposition** Vol: 40, Iss: 2 (Mar., 2005), s. 226.

⁶⁸⁷ Bromley, "The United States...", op. cit., ss. 226-227

⁶⁸⁸ Michael Renner, "Post-Saddam Iraq: Linchpin of a New Oil Order", **Foreign Policy In Focus: Policy Report**, (Jan., 2003), s. 2, <http://www.fpij.org/pdf/reports/PROil.pdf>.

⁶⁸⁹ **The Project for the New American Century**, Rebuilding America's..., op. cit., ss.19, 45, 65, 73.

Nitekim 1990'lı yıllardan başlayarak Asya Pasifik ülkelerinin petrol tüketime hızlı bir şekilde artmıştır. Dış petrol ithalatına karşı artan bağımlılık, Asya Pasifik ülkelerini Orta Doğu ve Hazar petrol kaynaklarına yöneltmiştir. Petrol tüketiminde yaklaşık %90 dışa bağımlı olan Asya-Pasifik ülkeleri, ithalatının önemli bir kısmını Orta Doğu'dan karşılamaktadır.⁶⁹⁰ Dolayısıyla Asya Pasifik ülkelerinin gelişmişlik düzeylerini sürdürmelerinde Orta Doğu petrol kaynaklarına güvenli erişim yaşamsal bir öneme sahiptir. Yukarıda vurguladığımız gibi enerji kaynakları ve güzergahları üzerinde kurulacak bir denetim büyüyen bir ekonomiye sahip Asya Pasifik bölgesi ülkelerini Amerikan çıkarlarıyla uyumlu bir çizgiye getirmek için kullanılabilir.

Amerikalı yazar Michael Klare'a göre petrol çıkarları Bush yönetiminin askeri politikaları üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Klare, petrol politikasının dış politika üzerindeki belirleyiciliği yalnızca artan Amerikan tüketiminin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ulusal enerji güvenliğinin sağlanmasına yönelik değil; 21 yüzyılda ABD'ye bir dünya gücü olmanın kapısını aralayacak en önemli saç ayağını oluşturduğundan Bush yönetimi tarafından öncelikli hedef olarak görüldüğünü ileri sürmüştü.⁶⁹¹ Klare, 21 yüzyılda ABD'yi dünyada başat güç konumuna getirmeye yönelik politikaları hayata geçirmeye çalışan Bush yönetiminin öncelikle olarak enerji güvenliğini sağlamaya yöneldiğini ifade etmiştir. Klare'a göre güvenlik ve enerji çıkarlarının yönlendirdiği Amerikan dış politikası Başkan Bush yönetimi ile birlikte ABD'yi küresel bir güç konumuna getirmeye yönelik olarak bir amaç altında toplanmıştır.⁶⁹² Bu çerçevede Klare'in ifadelerinden 11 Eylül sonrası dönemde gündeme gelen askeri tehditlerin belirlenmesinde ve bu ülke veya gruplara karşı girişilen tek taraflı askeri müdahalelerde asıl rol oynayan unsur bu ülkelerin Amerikan enerji güvenliğine oluşturdukları tehdit olmuştur. Bu çerçevede Afganistan hem İran ve Çin'e komşu oluşu hem de Hazar Havzası enerji kaynaklarının Batı'ya açılmasında önemli bir güzergah ülkesi olmasıyla öne çıkarken, Irak ise hem ellinde tuttuğu rezervler, hem de bu rezervleri ABD'nin rakibi olan ülkelere pazarlaması ile dikkatleri üzerine çeken bir ülke olmuştur.

Toparlamak gerekirse Bush yönetimi hem artan Amerikan petrol tüketimine güvenli bir kaynak bulmak hem de uluslararası alanda sürekli güçlenen devletlerin Amerikan etki alanının dışına çıkmalarını engellemek için petrol kaynakları ve petrol güzergahları üzerinde fiziki ve siyasi bir denetim kurmaya yönelmiştir. Aynı zamanda OPEC'in uluslararası petrol piyasasındaki gücünü de sınırlandırmayı amaçlamıştır. Washington'un Orta Doğu'da Irak'ın yanında Washington-Riyad eksenini güçlendirmeye, İran'a uygulanan kuşatma politikasını daha sıkılaştırmaya ve petrol tüketimleri artan büyük güçlerin Orta Doğu'ya girişini engellemeye çalışmıştır. Ayrıca, ABD'nin küresel çıkarlarını gelecekte tehdit edebilecek potansiyele sahip olan Çin, Hindistan ve Rusya gibi güçlerin de gene petrol kartını kullanarak sınırlandırılması amaçlanmaktadır.⁶⁹³

4. Enerji Güvenliği Bağlamında Hedefteki İlk Rejim: Talibanlı Afganistan

Amerikan Unocal şirketi ile Suudi Arabistan'ın Delta firmaları ile bu gruba rakip olarak Arjantinli Bidas şirketi Türkmenistan doğalgazını ve Kazak petrolünü Afganistan-Pakistan

⁶⁹⁰ Kang Wu-Fereidun Fesharaki, "Dependence on the Middle East: Is There a Role for Central Asia?", *Asia Pacific Issues*, No: 60 (June 2002), ss. 2-3

⁶⁹¹ Bromley, "The United States...", op. cit., ss. 225-226

⁶⁹² Ibid., s. 225.

⁶⁹³ Bromley, "The United States...", op. cit., s. 245

güzergahından uluslararası pazarlara ulaştırılması yönünde bölge liderleri ile bir dizi görüşmelerde bulunmuşlardı. 1992 yılında Pakistan ile Türkmenistan arasında Afganistan topraklarından geçecek bir doğalgaz hattının inşa edilmesine dönük bir anlayış birliği ortaya çıkmasının ardından başlayan görüşmeler 1997’de bir anlaşmayla sonuçlanmıştı. 27 Ekim 1993’te 6 çok uluslu petrol şirketi tarafından oluşturulan Konsorsiyum ile Türkmenistan hükümeti arasında imzalanan Central Asia Gas Pipeline anlaşmasına göre, Konsorsiyum Türkmenistan’dan başlayarak Afganistan üzerinden Pakistan’a toplam 790 millik (1.271 kilometre) bir boru hattı inşa etmeyi taahhüd etmişti. Konsorsiyum aynı zamanda Hindistan’a da Türkmen doğalgazını ulaştırmayı hedeflemekteydi. Konsorsiyum içerisindeki hisse dağılımı ise şu şekilde olmuştu: Unocal Corporation %46.5, Delta Oil Company Limited (Suudi Arabistan) %15, Türkmenistan hükümeti %7, INPEX (Japon) %6.5, ITOCHU Oil Exploration Co., Ltd. (Japon) %6.5, Hyundai Engineering & Construction Co., Ltd. (G. Kore) %5 ve Crescent Group (Pakistan kolu) %3.5. Geriye kalan %10’luk hisse ise Gazprom’un (Rusya) gelecekte Konsorsiyuma katılması durumunda kendisine verilecekti. Türkmenistan-Afganistan- Pakistan (TAP) doğalgaz hattı olarak da bilinen projeye yıllık 15 milyar metreküp doğalgazın⁶⁹⁴ yaklaşık 30 yıllığına Afganistan üzerinden Pakistan’a taşınması planlanmıştı. 2 milyar dolara mal olması öngörülen TAP projesinin işletilmesinde konsorsiyum liderliğini Amerikalı Unocal şirketi üstlenirken, hattın inşasını Halliburton liderliğindeki konsorsiyum üstlenmişti. Bu hattın yanında bir de Amerikalı şirketlerin Kazakistan’daki petrol rezervlerini Arap Denizine indirmek için bir boru hattı daha inşa edilmesi de planlanmıştı. Boru hatlarının döşenmesi projesini de Halliburton ile Enron şirketlerinin liderliğinde oluşan konsorsiyum üstlenmişti.⁶⁹⁵

Ancak, Sovyet askerlerinin Kabil’den çekilmesini takiben başlayan ve 1990’ların ortasında şiddetlenen iç savaş, kazı çalışmalarının başlamasının sürekli gecikmesine yol açmıştı. Güvenlik sorunları nedeniyle hattın inşası riskli görülmekteydi. Afganistan’daki iktidar mücadelesi hem bölge ülkelerinin istikrarını hem de Orta Asya ülkelerinin ekonomik anlamda Arap Denizi’ne ve oradan da uluslararası pazarlara açılmasını engellemekteydi. Afgan iç savaşından ekonomik anlamda en çok etkilenen ülkelerin başında ise kuşkusuz Asya’nın Arap Denizine açılan kapısı olmak isteyen Pakistan, Hazar havzasında önemli yatırımları bulunan Amerikan petrol şirketleri, doğalgazını Rus güzergahlarını kullanmadan dünyaya satmak isteyen Türkmenistan ve Rusya’nın petrol ve doğalgaz güzergahları üzerindeki tekeli kırarak isteyen ABD gelmekteydi.⁶⁹⁶ Nitekim, Afganistan’daki çatışmaların 1990’ların ortalarına doğru tırmanması üzerine Refahyol döneminde Türkmen doğalgazının İran üzerinden Avrupa’ya ulaştırılması projesi 1996 yılında Türkiye, İran ve Türkmenistan arasında imzalanan üçlü bir mutabakat anlaşması ile gündeme gelmişti. Ancak, 1997 yılında Shell şirketi tarafından fizibilite çalışması tamamlanan proje, Amerikan hükümetinin sert muhalefeti sonucu rafa kaldırılmıştı. ABD, İran’ın Orta Asya ve Kafkasya’daki doğalgaz ve petrol

⁶⁹⁴ <http://www.unocal.com/uclnews/97news/102797a.htm>, (10.09.2005)

⁶⁹⁵ Kadir Dikbaş, “Türkmen Gazının Bağımsızlığı Mücadelesi, **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel**, Cilt:7, Sayı:2 (Yaz 2001), s. 95; Elnur Soltani, “Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerine Kurulan İlişkiler, **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel**, Cilt:7, Sayı:2 (Yaz 2001), ss. 192-195; **Think & Ask’s Publisher**, Afghanistan”, loc. cit; <http://www.unocal.com/uclnews/97news/102797a.htm>

⁶⁹⁶ Nitekim Türkmenistan hükümetinin doğalgazını uluslararası pazarlara ulaştırmak için İran güzergahı üzerine yoğunlaşması, ABD bu ülkedeki çıkarlarını tehlike sokmuştur. Bkz.: Ertan Efegil, “Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan’ın Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Politikalarının Genel Değerlendirmesi”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt III, Sayı 1, (Bahar 2001), ss. 245-264.

kaynaklarının Batı'ya taşınmasında önemli bir güzergah ülkesi olmasına açıkça karşı çıktığından şirketler bu projede yer almaktan vazgeçmişlerdi.⁶⁹⁷ Öbür taraftan Rusya'nın veya Çin'in de bölgedeki kaynakların uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli bir transit ülke konumuna gelmeleri de ABD'nin Orta Asya'daki uzun dönemli çıkarları açısından bir tehdit olarak görülmekteydi. Dolayısıyla Washington açısından en uygun strateji Afganistan'daki iç çatışmalara son verip bu ülkenin jeopolitik pozisyonundan yararlanmaktı.

Bu bağlamda Kabil'deki iktidar kavgasına son vermek için Pakistan hükümeti ABD'nin desteğini arkasına alarak 1994'ten itibaren Taliban hareketini kollamaya başlamıştı. Taliban'a lojistik ve askeri destek Pakistan tarafından sağlanırken, harekete Suudi Arabistan da finansman desteği sağlamıştı. Bu hükümetler Taliban grubunu Afganistan'daki iç çatışmalara son verebilecek ve TAP projesinin gerçekleşmesinde birlikte çalışabilecek önemli bir müttefik güç olarak görmekteydiler. Nitekim, Taliban'ın 1996 Eylülünde Kabil'i de ele geçirmesinden ve Afganistan'daki diğer grupları önemli ölçüde tasfiye etmesinin ardından 1997 Temmuzunda Amerikan Unocal liderliğindeki Konsorsiyum ile yapılan görüşmelerde hattın 1998'e kadar finansmanının sağlanarak inşaat çalışmalarının başlaması ve 2001 yılında da hattın faaliyete geçmesi konusunda bir anlaşma imzalandı.⁶⁹⁸

Anlaşmanın ardından Unocal şirketi, insan hakları örgütlerinin muhalefetine rağmen Taliban yönetimi ile görüşmelerini 1998 yılına kadar sürdürdü.⁶⁹⁹ Aynı tarihte Orta Asya ve Avrasya'daki İslami muhalif hareketlerin güçlenmesinden rahatsızlık duymaya başlayan Washington yönetimi de Pakistan ve Suudi Arabistan ile birlikte Taliban'ın kontrol dışına çıkmasını engellemeye çalıştı.⁷⁰⁰ Çünkü, beklendiğinin aksine Taliban hareketi Kabil'de yönetimi ele geçirdikten sonra Amerikan karşıtı gruplarla ilişkisine son vermemişti. Bunun yanında Taliban hareketinin tüm ülkede denetim kuramaması ve çatışmaların ülkenin Türkmenistan ve Özbekistan sınırlarına yakın bölgelerde devam etmesi de Amerikan hükümeti ve şirketlerinin TAP projesine yönelik beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştı. 1998 sonunda Afganistan'da üstlenen El-Kaide örgütünün ABD'nin Kenya ve Tanzanya'daki Büyükelçiliği'ni bombalamasının ardından Amerikan yönetiminin Taliban iktidarını kontrol altına alma girişimleri, El Kaide lideri Usame bin Ladin'in Afganistan'dan çıkartılması talebi yönünde daha da yoğunlaşmış; Afganistan'daki el Kaide üstlerine füze saldırısında bulunulmasına rağmen bu konuda herhangi bir ilerleme sağlanamamıştı. Bu bombalamaların ardından Unocal şirketi Taliban hükümeti ile yürüttüğü tüm görüşmeleri durdurdu ve projeden çekildiğini açıkladı.⁷⁰¹ 1999 yılında ise Amerikan yönetimi Afganistan'a ambargo uygulama kararı almış, bu kararı takiben BM'de Kasım 1999'da Afganistan'daki Taliban

⁶⁹⁷ Bkz.: Hooman Peimani, "Turkish Gas Import Cutbacks Threaten Turkmen Gas Export" **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, (10 March 2004), ss.7-8, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=2188.

⁶⁹⁸ Soltani, "Türkmenistan ve Rusya.", op. cit., s. 193; Teymur Huseyinov - Hasanali Karasar, "Saving Afghanistan: From Poppy to Pipeline" **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, Vol: 6, No:8 (20 Apr., 2004), s. 3 (ss. 3-4), http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3237

⁶⁹⁹ Billon- Khatip, "From Free...", op. cit., s.120

⁷⁰⁰ Metin Server, "Şiddet ve Demokrasi Arasındaki Dünya", **Düşmanını Arayan Savaş**, Der. Metin Sever-Ebru Kılıç, İstanbul: Everest Yay., Kasım 2001, s. 47

⁷⁰¹ Huseyinov - Karasar, "Saving...", op. cit., s. 3

iktidarını teröre destek verdiği gerekçesiyle yaptırım uygulama kararı almıştı. Bu gelişmeler Türkmenistan-Afganistan-Pakistan doğal gaz hattı projesinin de rafa kaldırılmasına yol açmıştı.⁷⁰²

1999 Ekiminde Pakistan’da yaşanan askeri darbe, tekrar dünyanın ilgisinin bölgeye yönelmesine yol açmıştı. Genelkurmay Başkanı Pervez Müşerref’in liberal Başbakan Nevaz Şerif’i bir askeri darbe ile devirmesinden sonra Avrupa Birliği ülkeleri ve Japonya Müşerref yönetimine karşı diplomatik ve ekonomik önlemlere başvurarak bu ülke ile ilişkilerini asgariye indirme kararları almışlardı. Buna karşın ABD yönetimi Müşerref yönetimine karşı herhangi bir tavır alma yönünde bir politika içerisine girmediği gibi yeni yönetim ile darbeden kısa bir süre sonra önemli görüşmelerde bulundu.⁷⁰³ Pervez Müşerref yönetimi 11 Eylül saldırılarının ardından ABD’nin terör karşı başlattığı savaşa önemli destek sağlayan ülkelerin başında gelecekti.

11 Eylül gününden birkaç gün önce ise Amerikan Enerji Bilgi Yönetimi tarafından Bush yönetiminin bilgisine sunulmak üzere hazırlanan bir raporda Afganistan’ın Orta Asya’daki doğalgaz ve petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli bir transit ülke olduğu tekrar belirtilmekteydi.⁷⁰⁴ Buna karşın Taliban’ın ABD açısından bir tehdit olarak görülmesi, Washington’un Orta Asya’daki petrol ve doğalgaz kaynakları üzerindeki etkisini de tehdit etmekteydi. Zira, Afganistan’ın jeopolitik pozisyonuna rağmen bu ülkenin ABD ile işbirliğine yanaşmaması sonucu, Türkmenistan gibi Orta Asya’nın zengin doğal kaynaklarını elinde tutan ülkelerin Rusya ve İran gibi güzergahlar üzerinde yoğunlaşmalarına yol açmıştı. Raporda bu kaynakların Afganistan üzerinden taşınmasının önemi üzerinde durulmuştu.

11 Eylül saldırılarından kısa bir süre sonra Taliban yönetimi, terörü destekleyen bir ülke olarak tüm uluslararası toplumun dikkatini üzerine çekti. Bush yönetiminin Afganistan’da teröre karşı ortak savaş çağrısına 11 Eylül saldırılarından 26 gün sonra 40 ülkeden destek geldi. Bush yönetiminin Afganistan Savaşının teröre karşı yürütülen bir savaş olduğunu ileri süren tezi uluslararası toplum tarafından destek görmüştü.⁷⁰⁵ **Savaş kısa sürede Taliban’ın Kabil’den çıkartılmasıyla sonuçlandı. Kabil’de ABD patronajında bir yönetim oluşturulduktan sonra uzun bir süre rafa kaldırılan Türkmenistan-Afganistan-Pakistan boru hattı projesi de tekrar gündeme geldi. Müdahaleden sonra başa geçirilen Karzai, güzergah ile ilgilenen Unocal şirketiyle 2002 yılında hattın inşasına dönük bir anlaşma imzaladı. Ancak, bu noktada ilginç olan asıl bilgi Afganistan Devlet Başkanlığına getirilen Hamid Karzai’nin 1996-97 yılları arasında Unocal’da danışmanlık yapmış bir kişi olmasıydı.⁷⁰⁶ Karzai’nin yanı sıra Başkan Bush, Cambridge Üniversitesinde “Taliban Yönetimi Afganistan’da Unocal Boru Hatları” adlı çalışmasıyla öne çıkan Zalman Halilzad’ı da Afganistan ve Irak özel temsilcisi olarak**

⁷⁰² Billon- Khatip, “From Free...”, op. cit., s. 120.

⁷⁰³ Server, “Şiddet ve Demokrasi..”, op. cit., s. 48.

⁷⁰⁴ Cohn, “The Deadly..”, loc. cit.

⁷⁰⁵ Oysa, Irak Savaşı Kuveyt işgalinden 165 gün sonra ve 28 ülkenin desteğiyle yürütülmüştü, bkz., Kenneth W. Stein, “The Bush Doctrine: Selective Engagement in The Middle East”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol:6, No:2 (June, 2002), s. 52.

⁷⁰⁶ Paul Kellogg, “The Geo-Economics of the New Great Game”, **Contemporary Politics: Review Article**, Volume: 9, Number:1 (2003), ss. 77-82

atamıştı.⁷⁰⁷ Hem Karzai hem de Halilzad 1996 yılında Unocal ve Delta şirketleri ile Taliban yönetimi arasında yürütülen pazarlıkların içerisinde yer almış kişilerdi.⁷⁰⁸

Tüm bunlardan sonra Türkmenistan'dan Pakistan'a uzanacak boru hattı projesi de 30 Mayıs 2002 yılında üç ülke arasında imzalanan bir iyi niyet anlaşması ile yeniden hayat buldu. Konsorsiyumun liderliğini Unocal şirketinin yapacağı projenin değeri milyar dolarlarla ölçülmektedir.⁷⁰⁹ Hattın yapımı için gerekli parasal kaynakların bulunması konusunda Asya Kalkınma Bankası'nın hattın fizibilite çalışmalarına başlanması için gerekli finansal desteği sağlayacağını açıklaması önemli olmuştu.⁷¹⁰ Fizibilite çalışması sonrası işletilebilir doğalgaz kaynaklarına erişilirse Asya Kalkınma Bankası hattın inşasına kredi desteği sağlayacağını açıkladı. Diğer yandan 30 Mayıs 2002 Anlaşmasından bir ay önce Pakistan ile Çin arasında Belucistan'ın güneyinde yer alan Gavadır bölgesinde 248 milyon dolara mal olacak bir liman yapma konusunda anlaşma imzalandı. Umman (Arap) Denizi kıyılarında bulunan Gavadır, Hürmüz Boğazı'nın çıkışında bulunmaktadır. Mart 2005'te bitmesi planlanan proje, 2004 yılı içerisinde bitirilmişti. Liman, Orta Asya ülkelerinin Batı'ya açılan kapısı konumunda olmasının yanında Orta Asya'da bulunan doğal kaynakların Avrupa ve Asya Pasifik ülkelerine biraz daha yakınlaşmasına yol açması açısından da oldukça önemlidir. Zira, 2003 yılında Orta Asya'nın limana bağlantısını sağlayan otoban yapımı projesine de başlanmış ve bu konuda 2005 yılı içerisinde önemli gelişmeler sağlanmıştı. Bölgesel otoban yapımı projesine 500 milyon dolar fon sağlanması konusunda gene Asya Kalkınma Bankası devreye girmişti.⁷¹¹

2005 yılının Mayıs ayında Türkmenistan, Pakistan ve Afganistanlı yetkililer TAP'ın inşası için gerekli fizibilite çalışmalarının yoğunlaştırılması konusunda resmi bir görüşmede bulunmuşlardı. İslamabat'taki toplantıda taraflar dünyanın dördüncü gaz rezervlerini bulundurduğu ileri sürülen Dauletabad'taki rezervlerin miktarının kesin fizibilitesinin yapılması konusunda anlaşmışlardı.⁷¹² Bunun yanında yeterli rezerv miktarının sözkonusu olması durumunda TAP projesinin yaklaşık 3-3,5 milyar dolara mal olacağı ve Dauletabad'tan Afganistan'a oradan da Pakistan'ın Gavadır limanına uzanacak hattın Afganistan'a yıllık 300 milyon dolar gelir getireceği hesaplanmaktadır.⁷¹³ Uzun vadede Afganistan'ın biri doğalgaz diğeri de petrol olmak üzere iki boru hattının geçtiği bir ülke olması güçlü bir ihtimaldir. Tabi bu olasılık, Afganistan'da istikrarın sağlanmasına bağlıdır. Zira, bu durumda Hindistan ile Pakistan arasındaki sorunların da uzun vadede çözümlenmesi beklenebilir. Nitekim, bunun işaretleri de yaklaşık elli yıldır ciddi krizlere yol açan Keşmir konusunda Pakistan ve Hindistan arasında bazı olumlu adımların atılmasıyla ortaya çıkmış bulunmaktadır.

⁷⁰⁷ Billon- Khatip, "From Free...", op. cit., s.120

⁷⁰⁸ Huseyinov - Karasar, "Saving..", op. cit., ss.3-4

⁷⁰⁹ Kellogg, "The Geo-Economics..", op. cit., s. 77

⁷¹⁰ Huseyinov - Karasar, loc. cit.

⁷¹¹ Rizwan Zeb, "Gwadar Port Nears Completion, Ahead of Time", **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, "News Digest", (10 March 2004), ss. 3-4, <http://www.cacianalyst.org/issues/20040310Analyst.pdf>.

⁷¹² **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, Vol: 6, No:8 (20 Apr., 2004), s. 19.

⁷¹³ Huseyinov-Karasar, "Saving..", op. cit., s.3

Tüm bu verilerden hareketle şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür. Şayet Orta Asya'daki doğal kaynakların Afganistan üzerinden Pakistan'a ve oradan da uluslararası pazarlara taşınması projesi sorunsuz bir şekilde gerçekleşirse, o zaman Orta Asya'nın doğal kaynakları ABD, Asya Pasifik ve Avrupa ülkelerine Körfez ülkelerinin petrol ve doğalgaz kaynaklarından daha yakın olacaktır. Bununla birlikte Afganistan'da ABD'ye yakın bir iktidar yapısının oluşturulması, Orta Doğu ve Orta Asya doğal kaynakları arasındaki bağın kurulmasında; diğer bir deyişle parçaların birleştirilmesinde oldukça olumlu bir rol oynayacaktır. ABD'nin rezervler ve güzergahlar üzerindeki denetimi, petrol ve doğalgaz üretimi ve fiyatı vs., gibi konularda Washington'u belirleyici bir konuma getirecektir. TAP projesi aynı zamanda İran doğalgazının Hindistan veya doğuya aktarılmasını da doğrudan etkileyecek bir projedir. Bu da İran'ın uzun vadede doğalgazı için yeni pazarlar araması sorununa yol açacaktır ki bu durum Tahran'ın ekonomik, diplomatik ve siyasi olarak etkisinin sınırlandırılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Ayrıca Pakistan ve Afganistan güzergahı sayesinde Hazar Havzası ülkelerinin Rus etki alanından kurtulup uluslararası topluma entegre olmaları çok daha kolay olacaktır. 11 Eylül olaylarının ardından Kabil'deki rejime doğrudan müdahale eden Amerikan yönetimi, Hazar Havzası kaynaklarının Rus etki alanından çıkartılmasının jeopolitik yolunu aralamış olmaktadır.

B. IRAK'A "ÖZGÜRLÜK OPERASYONU": BİR PETROL SAVAŞI MI?

20 Mart sabahı uluslararası kamuoyunun muhalefetine rağmen Irak'a saldıran Amerikan ve İngiliz güçleri, 9 Nisan'da Bağdat'ı işgal ettikten bir gün sonra Firdevs Meydan'ındaki dev Saddam Hüseyin heykelini yıkarak Saddam rejimine son verdi. Savaş kısa sürede Amerikan askerlerinin Bağdat'ta kontrolü ele geçirmesinden sonra Bağdat'ta yeni bir idari ve siyasi yapılandırma sürecinin startını vermesi ile farklı bir aşamaya kaydı. *Ancak, ortada uluslararası tepkiye de neden olan yanıtlanmamış sorular vardı. Gerçekten Rusya, Çin veya Fransa veya diğer ülkeler ABD'nin BM hukukuna dayanmadan askeri güç kullanmasından mı rahatsız olmuşlardı? Yoksa bu savaşa son on yıldır Irak'tan elde ettikleri ekonomik çıkarlarını tehdit etmesinden dolayı mı karşı çıkmışlardı? Tersinden soracak olursak Irak Savaşı ile Amerikan/İngiliz enerji güvenliği politikası arasında bir ilişki bulunmaktaydı?*

Başkan Bush'un seçilmesi ile birlikte eleştirilerinin dozajını yükselten Washington, Saddam yönetimini uluslararası toplumla işbirliği yapmaktan kaçınmak, yasaklı silahları üretmek, BM denetimlerine izin vermemek, uluslararası terörizme destek sağlamak ve bölge ülkelerinin güvenliğini tehdit etmekle suçlamıştı. Saddam rejimi, kendisine yönelik yapılan tüm eleştirileri reddederek, Washington'u Irak petrolünü ele geçirmekle suçlamıştı. Dünya kamuoyunun yanında bir çok yazar da Amerikan saldırısını petrolle bağlantılı görmüştü. Öte yandan Savaşın petrolle bir ilişkisinin olmadığını öne süren yazarlar ise, Irak'taki savaşın maliyetine (yaklaşık 350-400 milyar dolar), Irak'ın yeniden yapılanma sürecinde ihtiyacı olan paranın miktarına, Irak'ın biriken dış borçlarına ve Irak'ın yıllık petrol ihraç gelirlerine dikkat çekerek, maliyetlerin öne sürülen petrol gelirini dört beş kat aştığına dikkat çekmektedir. 10 yıllık Irak'ın petrol gelirlerinin yaklaşık 300 milyar dolar olabileceği ancak buna karşın Irak'ın dış borçlarının miktarının 400 milyar dolar olduğunu ileri süren yazarlara göre, Irak savaşının petrol ile öne sürüldüğü gibi bir ilişkisi

bulunmamaktadır.⁷¹⁴ Ancak bir diğer bakış açısıyla, ABD Enerji Bakanlığı verilerine göre kanıtlanmış 115 milyar varil petrol rezervine sahip olan Irak'ın bunun dışında 100 milyar varil de kanıtlanmamış petrol rezervi bulunmaktadır. Dolayısıyla Irak'ın toplam petrol potansiyelinin 220 milyar varil civarında olduğu ileri sürülmektedir. Bu çerçevede Irak petrol rezervi bakımından Suudi Arabistan ile birlikte tüm petrol piyasasını gelecekte denetleyebilecek bir devlettir. Irak olası petrol rezervleri ile birlikte Suudi Arabistan'ın petrol endüstrisi üzerindeki etkisini azaltabilecek bir ülkedir. İsmi açıklamayan bir ABD'li diplomat Sunday Herald'a yazdığı bir yazıda ABD'nin uzun dönemli stratejik çıkarlarının Irak'a askeri bir müdahale ve rejim değişikliğini zorunlu kıldığını ileri sürmüştü. Diplomata göre Irak, ABD'nin Suudi Arabistan'a olan bağımlılığını ortadan kaldıracaktır. Nitekim, Saddam yönetimi sırasında Petrol Bakanlığında görev alan Fethi Çelebiye göre, Irak'ın petrol üretim kapasitesi on yıl içerisinde 8-10 milyon varile ve belki de yeterli alt yapı yatırımları yapılırsa 12 milyon varile çıkabilecek bir ülkedir.⁷¹⁵

1. Rusya, Çin ve Fransa'nın Irak Petrolü Üzerinde Artan Ağırlığı

Kuveyt Savaşı sonrası Bağdat yönetimi olası bir Amerikan müdahalesini engellemek için yabancı petrol şirketleri ile petrol endüstrisinin yapısını değiştirebilecek ölçekte kontratlar imzaladı. Saddam yönetimi, Irak'a karşı uygulanan yaptırımlara destek vermelerine rağmen Rusya, Fransa, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin enerji şirketleri ile Irak petrol sahalarında ortak arama ve işletme konusunda ön görüşmelerde bulunmuş ve bunların bazılarıyla oldukça önemli sayılabilecek kontratlar imzalamıştı. Bağdat, böylelikle 1972'den beri uyguladığı petrol üzerindeki devlet tekeli de kaldırmaktaydı. Öte yandan Irak petrol sahasından ayrıcalık elde etmek isteyen ülkeler de, BM'de alınan ambargo kararına rağmen uzun dönemli enerji güvenliklerini sağlamak istemekteydiler. İki taraf arasındaki çıkar uyumu kısa sürede Rus, Fransız ve Çinli şirketlerin Irak petrol sahaları üzerindeki ağırlığının artmasına yol açtı. Saddam yönetimi ile imzalanan veya ön görüşmesi tamamlanmış olan kontratların en önemli özelliği, geçerliliklerinin Irak'a uygulanan BM ambargosunun kaldırılmasına bağlanmış olmasıydı. Ekler kısmında verilen Tablo-17'de şirketlerle yapılan kontratlar hakkında bilgi verilmektedir.⁷¹⁶

Tablodan da anlaşıldığı üzere Saddam, tahmini rezervi 10 ile 30 milyar varil arası değişen Mecnun sahasını Fransızlara verirken, tahmini rezervi yaklaşık 15 milyar varil olan Batı Kurna sahasında petrol çıkarma ve işletme hakkını da Rus şirketlerine vermişti. Bunların yanında Çin, Hindistan, Vietnam gibi ülkelere de petrol arama ve üretme konusunda bazı imtiyazlar tanıdığı görülmektedir. Ayrıca Kuzeyde Beni Hassan petrol sahasında Rus Tatneft ve Zarubezneft şirketleri ile kuyu açma anlaşmaları yapılmıştı. Henüz üzerinde detaylı araştırmalar yapılmamış Bağdat yakınlarındaki bölgelerde ise bir çok yabancı şirket Saddam hükümeti ile ön görüşmelerde bulunmuştu. Güneyde Halfaya bölgesi için Avustralyalı BHP şirketinin yanı sıra, Güney Koreli şirketlerin oluşturduğu konsorsiyum, Çin devlet şirketi, Hindistan'ın ONGC şirketi ve İtalyan ENI şirketi Bağdat ile ortaklık kuran veya görüşmelerde bulunan diğer şirketlerdi. Tunuslu ETAP şirketi

⁷¹⁴ Bu konuda bkz., Donald F. Hepburn, "Is It A War For Oil?", *Middle East Policy*, Vol: X, No:1 (Spr., 2003), ss. 29-34.

⁷¹⁵ Renner, "Post-Saddam Iraq..", op. cit., s. 2.

⁷¹⁶ Detaylı bilgi için bkz., Valerie Marcel, "The Future of Oil in Iraq: Scenarios and Implications", *The Royal Institute of International Affairs*, Briefing Paper, No: 5, December 2002, s. 7

de Kifl bölgesi ile ilgilendiğini açıklamıştı. Kuzeyde Kerkük'ün değişik sahalarında Rus Tatneft ve Zarubezhneft ile TPAO ve Romen Petrom şirketlerinin kuyu açma anlaşmaları bulunmaktaydı. Güneydeki Luhais ve Subba petrol sahaları ile Rus TNK ve Machinoimport, İsveçli Lundin ve CNPC ilgilendiklerini açıklamıştı. Güneyde Irak'ın zengin petrol bölgesi kuzey ve güney Rumeyla'da ise Rus firmalar Tatneft, Zarubezhneft ve Lukoil'un onarım çalışmaları için anlaşmalar yapılmıştı.⁷¹⁷

Tüm bunların yanında günlük 2.5 milyon varillik bir ihrac kapasitesi ile Irak enerji sektöründe önemli bir ülkedir. Aşağıda görüldüğü gibi petrol fiyatlarına paralel bir şekilde Irak'ın petrol ihrac kapasitesi arttığında, Bağdat önemli bir ekonomik güce kavuşmuş olmaktadır. Örneğin günlük petrol ihracatı 3.5 milyon ve petrol fiyatı 50 dolar olduğunda, bu Irak'a 64 milyar dolarlık bir gelir sağlayacaktır.⁷¹⁸ Şayet üretim günlük 7 milyon varile çıkartılsa, bunun yıllık getirisi yaklaşık 130 milyar dolar olacaktır.

İhrac Kapasitesi	Gelir (30 dolar)	Gelir (40 dolar)	Gelir (50 dolar)
1.0	11 (Milyar dolar)	15	18
1.5	16	22	27
2.0	22	29	37
2.5	27	37	46
3.0	33	44	55
3.5	38	51	64

Saddam yönetimine uygulanan uluslararası yaptırımlar kaldırıldığında öncelikli olarak Fransız petrol şirketi TotalfinaElf ile Rus Lukoil ve Zarubezhneft şirketleri bundan ne büyük yararı sağlayacak şirketler alacaktı. Diğer bir deyişle Saddam yönetimi ile petrol konusunda en kârlı anlaşmaları imzalayan ülkelerin başında Fransa ve Rusya gelmekteydi. Eğer 2003 yılında Saddam rejimine uygulanan yaptırımlar kalkmış olsaydı, TotalfinaElf şirketi, hem ham petrol rezervi hem de üretimi ile Amerikalı şirketlerden daha büyük bir şirket haline gelecekti. Böylelikle kısa sürede şirketin kanıtlanmış ham petrol rezervleri üç dört katına çıkarken, mevcut günlük petrol üretiminde 400 bin varillik bir artış olacaktı. Bir karşılaştırma yapmak için diğer büyük şirketlerinin 2003 yılı verilerine bakmakta yarar vardır. Örneğin BP'nin ham petrol rezervi 7.7 milyar varil iken, ham petrol üretimi günlük 2.1 milyon varildi. Aynı yıl ExxonMobil 12.8 milyar varil ham petrol rezervine ve 2.5 milyon varil günlük üretime sahipti. ChevronTexaco'nun 8.6 milyar varil ham petrol rezervi ve günlük 1.8 milyon varil petrol üretimi vardı. Öte yandan TotalFinaElf'in 2003 yılı itibarıyla toplam ham petrol rezervi 7.3 milyar varil günlük ham petrol üretimi ise 1.7 milyon varildi.⁷¹⁹ Saddam yönetimi Fransa'nın Güvenlik Konseyindeki konumunu kendi lehine kullanmak için TotalFinaElf şirketine Irak'ın en zengin rezervlerinin bulunduğu Mecnun bölgesindeki önemli ayrıcalıkları tanımıştı. Ekler bölümünde sunulan Tablo 17'de belirtildiği gibi 1998 yılında üretim paylaşımı anlaşması parafe edilen Mecnun bölgesindeki olası rezerv miktarının 10-30 milyar varil olduğu sanılmaktadır. Saddam yönetimi sırasında bölgedeki üretim miktarı günlük 600 bin varildi.

⁷¹⁷ **Hürriyet Gazetesi**, "Irak'ta Sus Payı Petrolden", 09.04.2003 <http://www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~356@nvid~253403,00.asp>, **PolicyWatch**, "Business, and the Future of Iraqi Sanctions" No:283, <http://www.washingtoninstitute.org/templateC05.php?CID=1162>, 09.08.2005.

⁷¹⁸ Kumins, "Iraq Oil...", op. cit., s. 6

⁷¹⁹ Bkz., **OPEC Annual Statistical Bulletin 2003**, op. cit., s. 122

Dolayısıyla yalnızca Mecnun sahasının TotalFinaElf'i enerji sektörünün en önemli şirketi haline getireceği açıktı. TotalFinaElf'in Irak'taki ayrıcalıkları sayesinde petrol yoksunu olan Fransa da petrole erişim sorununu çözümlenmiş olacaktı. Zira, aynı durum Rus şirketleri için de geçerliydi. Rus şirketleri hem Rus petrol pazarındaki konumlarının verdiği güç ile hem de Irak'taki kontratları sayesinde uluslararası petrol endüstrisinin en önemli güçleri olacaktı. Bu durum doğal olarak İngiliz ve Amerikalı şirketlerin petrol sektöründeki etki ve güçlerini kaybetmeleri anlamına gelmekteydi. Irak sayesinde Orta Doğu pazarına giren Rus ve Fransız sermayesinin uzun dönemde bölgede yayılma olasılığı, şüphesiz ABD'nin Körfezdeki konumunu etkileyecekti. Oysa daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi ABD'nin Körfez politikasının temeli, Körfez petrol kaynaklarına diğer büyük güçlerin girişini engellemek üzerine kuruluydu. Irak'ta başlayan bir etki kaybı uzun vadede tüm petrol zengini Körfez ülkelerinde Amerikan etkisinin azalmasıyla sonuçlanabilirdi. Tüm bu olasılıklar göz ardı edilse bile, başlı başına Irak petrol kaynaklarının kaybı bile Amerikan şirketlerinin petrol endüstrisindeki gücünü azaltacak ve Fransa ve Çin gibi ülkelere ucuz ve güvenli petrol kaynaklarına erişim imkanı verecek bir gelişmeydi.

Saddam yönetimi Irak üzerindeki yaptırımların kaldırılmasına yönelik olarak Rusya, Çin ve Fransa gibi Güvenlik Konseyi'nde veto yetkileri bulunan büyük ülkelerle doğalgaz ve petrol sektörüne yönelik önemli ticari anlaşmalar imzalamıştı. Rusya ile Irak arasında parafe edilen 67 anlaşmanın 15'i petrol ve doğalgaz sektörüne yönelikti. Tüm bu anlaşmalarda öngörülen projelerin yatırım maliyeti 40 milyar dolar civarındaydı.⁷²⁰ Fransa gibi Rusya da Bağdat üzerindeki yaptırımların kaldırılmasından sonra hem Irak'ın yeniden yapılandırılmasında hem de petrol rezervleri üzerinde elde ettiği ayrıcalıkları kullanmak istemekteydi. Zira, gelişmekte olan ülkelerin şirketleri de aynı amaçlarla Saddam yönetimi ile bazı görüşmelere veya anlaşmalara imza atmıştı. Saddam yönetimi, bu ülkelerden bazıları ile daha stratejik bir ilişki geliştirmişti. Örneğin 1991 Savaşında Koalisyon güçlerine önemli lojistik kolaylıklar sağlayan Türkiye'ye bazı petrol ayrıcalıklarının verilmesi gibi. Gharaf petrol sahasının araştırılması ve işletilmesi projesinin yanında Bağdat, kendi rezervlerini Türkiye üzerinden Avrupa'ya açma yönünde Ankara'yla bir dizi görüşmelerde bulunmuştu.⁷²¹ Zira, Çin geleneksel bir müttefik olmasının ötesinde Güvenlik Konseyi'nde Irak aleyhine alınabilecek kararları veto etme hakkı dolayısıyla ayrıca Saddam yönetimi tarafından önemsenen bir ülkeydi ve Çin şirketleri ile bir takım petrol anlaşmaları imzalanmıştı.

2000'e doğru Irak, uluslararası yaptırımların kaldırılması yönünde ticari partneri durumundaki ülkeler üzerindeki baskılarını artırmıştı. 1999 yılında yatırımların devamına izin veren 1284 sayılı karar tasarısından önce Saddam yönetimi bir yandan Rusya, Fransa ve Çin'i veto kartını kullanmamaları durumunda diplomatik ve ekonomik ilişkilerini kesmekle tehdit ederken, diğer yandan da Amerikalı petrol şirketleri ile bazı görüşmelerde bulunmuştu. Bağdat, şirketlerden Amerikan yönetimi üzerinde Irak lehine lobi yapmalarını istemiş, yaptırımların kaldırılması durumunda ise kendilerine önemli ayrıcalıklar vermeyi önermişti. Taraflar arasındaki pazarlıklar Amerikalı şirketlerin geri çekilmesiyle başarısızlığa uğramıştı. Daha sonra konuyla ilgili bir

⁷²⁰ Marcel, "The Future..", op. cit., ss. 8-9.

⁷²¹ **Think & Ask's Publisher**, "Afghanistan..", loc. cit.

açıklama yapan Irak Petrol Bakan Yardımcısı Farz al Shobin “*Irak’la iş yapmak isteyen Amerikalı şirketlerin Washington’un engellemeleri ile karşılaştığını*” ileri sürmüştü.⁷²²

Washington’la sorunlarını çözemeyen Saddam rejiminin önceliği Güvenlik Konseyi’nin diğer üyelerine ticari ayrıcalıkları dağıtarak, onları Amerikan politikalarından uzak tutmak olmuştur. Bu çerçevede ABD, Gıda Karşılığı Petrol satımı programı çerçevesinde Irak ticaretinden en az pay alan ülke olurken, Fransa ve Rusya da en fazla pay alan ülkeler olmuştur. Yaptırımların uygulandığı dönemde **Fransa** Irak’ın toplam ithalatı gereksiniminin %22.5’ini gerçekleştiren ülke olmuştur. 2001 yılında Fransa Irak’ın Avrupalı en büyük ticari partneri durumundaydı. Enerji şirketlerinin yanında Fransız Alcatel şirketi Irak’taki en önemli telekomünikasyon şirketi olarak bir çok alt yapı ihalesi almıştı. Yalnızca 2001 yılında Fransız Renault şirketi Irak’a 75 milyon dolarlık araba ve tarım araç ve gereci satmıştı. **Almanya** ile Irak arasında yıllık ortalama 350 milyon dolarlık doğrudan ve 1 milyar dolarlık da dolaylı ticaret bulunmaktaydı. 2002 yılında gerçekleştirilen 35. Uluslararası Bağdat Fuarında Alman şirketleri yaklaşık 80 milyon dolarlık araba satış kontratı imzalamışlardı. Aynı yıl DaimlerChrysler şirketi Saddam yönetimi ile 13 milyon dolarlık parça satım anlaşması imzalamıştı. Öte yandan 1975’ten itibaren Irak ile iş yapan Alman şirketlerinin 2001 yılı itibarıyla de ülkedeki faaliyetlerine sınırlı da olsa devam ettikleri görülmüştü. Saddam döneminde **Rusya Federasyonu** her zaman Irak’ın önemli bir ticaret partneri olmuştur.⁷²³ Gıda Karşılığı Petrol Programının devreye girdiği 1995 Aralığından itibaren Irak’a tekrar mal satmaya başlayan Rus şirketlerinin yıllık kazancı 1,5-2 milyar dolar arasındaydı. Rus şirketleri, Gıda Karşılığı Petrol programının Kasım 2001’de son bulan altı aylık döneminde Irak’a 530 milyon ile 1 milyar dolar arası mal satmıştı. Rus şirketleri Bağdat hükümeti ile 2002 yılının ilk üç ayı için yaklaşık 200 milyon dolarlık bir ticaret anlaşması imzalanmıştı. Ekim 2001’de Rusya ve Beyaz Rusya ortaklığı olan Salvneft şirketi Tuba petrol sahasının iyileştirilmesine dönük 52 milyon dolarlık bir anlaşma imzalamıştı. Nisan 2001’de Rus Zaruezhneft ve Tatneft şirketleri Saddam, Kirkuk, and Bai Hassan sahaslarının rehabilitasyonuna dönük 13 milyon dolarlık bir kontrat imzalamıştı. Rus Gazprom şirketi 1996-2001 yılı arasında 18 milyon dolara Irak’taki gaz istasyonlarının rehabilitasyonu projesini almıştı. Ayrıca BM’de Irak krizinin tırmandığı 2002 sonlarında iki ülke arasında yeni bir petrol arama ve üretim anlaşması imzalanmıştı. 67 yeni bölgede yaklaşık 10 yıl sürecek bir yatırım gerektiren anlaşma Güney Irak’taki sahasları, Batı Irak çöllerini, Suba, Luhais, Batı Kurma ve Rumaila sahaslarını kapsamaktaydı. Anlaşma doğalgaz araştırmasının yanında güneyden kuzeye uzanacak bir boru hattı projesinin de yapımını içermekteydi. **Çin** Irak’ın toplam ithalatından yıllık yaklaşık %5.7-5.8 pay alan bir ülke olmuştur. China National Oil Company ve China North Industries Şirketi Al Ahdab sahasında petrol arama, üretim ve işletme ortaklığı kurmak için görüşmelerde bulunmuştu. Taraflar 22 yıl süreli bir imtiyaz konusunda uzlaşmışlardı. Çin CATIC şirketi Irak’ta 30 milyon dolarlık iş yapmıştı.⁷²⁴

Toparlayacak olursak, Irak ile yaklaşık 250 şirket petrol alım kontratı imzalamıştı. Yaklaşık 3,500 şirket de Irak’a gıda ve insani malzeme satma kontratı imzalamıştı. Fransız ve Rus

⁷²² Robert O. Freedman, “Putin and the Middle East”, **MERIA**, Vol:6, No:2, (Jun., 2002), ss. 5-6.

⁷²³ Carrie Satterlee, **Facts on Who Benefits From Keeping Saddam Hussein In Power**, (28.02.2003), <http://www.heritage.org/Research/MiddleEast/wm217.cfm>

⁷²⁴ Ibid.

şirketlerinin Irak'la her biri yaklaşık 20 milyar doların üstünde bir ticaret gerçekleştirdiği varsayılmaktadır. Bu ülkelerin şirketleri ayrıca en önemli petrol sahalarının kontratlarını elde eden şirketlerdi. Deutsche Bank tarafından 2003 başında yapılan bir araştırmaya göre Saddam'ın çok uluslu petrol şirketleri yaptığı anlaşmaların toplam değeri 50 milyar varil üzerindediydi. Bunlar arasında en önemlisi Mecnun ve Kurna anlaşmalarıydı.⁷²⁵ Dolayısıyla petrol satımı ve imtiyazı konusunda Irak'ın önceliği Bağdat'taki rejimi destekleyen ülkelere verdiği görülmüştü. 1990'ların sonlarından itibaren Güvenlik Konseyi üyelerinin yanı sıra komşu ülkelere ve Arap ülkelerine de petrol ve gıda alımı konusunda öncelik tanınmaya başlanmıştı. Bu çerçevede Türkiye, Suriye, Ürdün ve Mısır Irak'la yaptıkları ticaretten milyarlarca dolar gelir elde eden ülkeler oldular. 2002 yılında Ürdün tüm petrol gereksinimlerini piyasa fiyatının %50 altında Irak'tan sağlarken, Türkiye tanker ticareti yolu ile ve Suriye de tekrar açılan boru hattı yolu ile Irak petrolünü piyasa koşullarının altında alan ülkeler olmuşlardı. Mart 2001 yılında konuyla ilgili olarak New York Times'ta yayınlanan yazıda Irak'ın bir kez daha komşu ülkelerin dış yatırımlarının merkezi olma konusunda önemli bir başarı kazandığı belirtilmişti.⁷²⁶ Dolayısıyla uluslararası yatırımların varlığına rağmen bir çok ülke Irak ile ticari ve siyasi ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde olmuştu.

2. Irak Petrolünden Dışlanma Girişimine Amerikan-İngiliz Tepkisi

Irak'a karşı uygulanan uluslararası yatırımların meşruiyetini yitirmeye başladığı 2000'lerin başında Washington yönetimi de, yatırımların başarısızlığı üzerinde durmaktaydı. BM Güvenlik Konseyi üyelerinden Fransa, Rusya ve Çin'in Irak'a uygulanan yatırımların kaldırılması yönünde bazı açıklamalarda bulunmanın ötesinde, yatırımların varlığına rağmen, Saddam yönetimi ile ekonomik ilişkilerini genişletme çabası içerisinde olmaları Bush Yönetiminin dikkatinden kaçmamıştı. Beyaz Saray'ın yatırımları genişleterek devam ettirme yönündeki çabasına karşı bazı ülkelerin Irak'taki ekonomik ayrıcalıklarını genişletme çabaları Washington'un tepkisine yol açmıştı. 11 Eylül saldırılarından sonra Bush iktidarının Saddam'ı hedef tahtasına yerleştirmesine karşın Saddam yönetimi Irak'ın petrol sahalarının geliştirilmesi ve üretimin artırılmasına dönük olarak Rusya, Çin, Fransa ve diğer ülke şirketlerine önemli imtiyazlar verme yönündeki girişimlerini başarılı bir şekilde sürdürmüştü. Bu dönemde Walt Street Journal'da çıkan bir yazıda Amerikan şirketlerinin petrol endüstrisi üzerindeki gücünü Saddam'ın izlediği politikalardan dolayı koruyamayabileceği üzerinde durulmuştu. Gazeteye göre “*yabancı petrol şirketlerinin Irak petrol kaynakları üzerinde elde ettiği imtiyaz ve işletme hakları onları gelecek yıllarda petrol endüstrisinin en büyüğü yapacak*” nitelikteydi.⁷²⁷ **Uluslararası Enerji Ofisi'nin yayınladığı Dünya Enerji Görünümü 2001'e göre Saddam Hüseyin'in yaptığı yabancı petrol sözleşmelerinin toplam değeri 1.1 trilyon dolar düzeyinde olabilirdi.**⁷²⁸ **Olası rezervler ile birlikte bu miktarın dört beş kat daha fazla olması sözkonusudur. Amerikalı büyük petrol**

⁷²⁵ Holman W. Jenkins, “A War for France's Oil”,

<http://www.opinionjournal.com/columnists/hjenkins/?id=110003238>, (e.t.18.05.2004)

⁷²⁶ Everest, **Oil, Power and Empire**., op. cit., s. 208

⁷²⁷ Ibid., s. 207

⁷²⁸ Nick Beams, “21. yüzyılda Amerikan Militarizminin Ekonomi Politikası”, 1 Kasım 2002, <http://www.wsws.org/tr/2003/mar2003/nb-n01.shtml>(e.t.20.05.2005)

şirketleri ise Bush yönetiminin bu gelişmeler karşısında daha fazla sessiz kalmayacağını hesaplamaktaydı.⁷²⁹

Nitekim, bu yöndeki ilk çaba Başkanlık seçiminden hemen sonra 2001 yılının ilk aylarında gündeme geldi. **İlk Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısında Bush yönetimi Irak petrol rezervlerinin büyük güçler arasında paylaştırılmasını gündeme almış ve bu konuda bazı planlar hazırlamıştı.** CIA tarafından hazırlanan ve Irak petrol sahalarını detaylı bir şekilde gösteren istihbarat bilgileri çerçevesinde oluşturulan planlarda, **Irak petrol sahalarının farklı unsurlar dikkate alınarak büyük güçler arasında paylaştırılması öngörülmüştü. Irak petrol rezervleri, tarihsel ilişki, piyasa konumu, rezervlerin büyüklüğü gibi faktörler çerçevesinde bölüştürülecekti.** Buna göre Irak petrol sahaları “dev petrol rezervi”, “ekonomik olarak işletilir rezervler”, “üzerinde araştırma yapılmamış sahalar” ve “gelecekte araştırılabilecek sahalar olarak” işaretlendikten sonra ülkeler arasında bölüştürülecekti. Eski Amerikan Hazine Bakanı Paul O’Neill’e göre, bu plan Irak’ın dünya müdahatleri arasında paylaştırılmasıydı.⁷³⁰ Ancak, büyük güçler arasında yürütülen müzakerelerden bir uzlaşma çıkmadığı gibi Irak petroleri üzerinde önemli bir avantaj sağlayan diğer devletler de bu avantajlarını ABD ile paylaşmaya yanaşmamışlardı.

ABD’nin Irak politikası Afganistan Savaşı’ndan sonra daha da sertleşirken, Güvenlik Konseyi’nin diğer üyeleri Irak’a karşı uygulanan ambargonun kaldırılması yönünde bir politika içerisinde olmuşlardı. Ülkesel çıkarların yönlendirdiği Irak politikası, Güvenlik Konseyi’nin daimi üyeleri arasındaki görüş ayrılığını da derinleştirmişti. Enerji güvenliğini dış politikanın önceliği haline getiren Bush yönetiminin, Irak’ta oluşan petrol düzenini Amerikan enerji çıkarlarına uygun bir şekilde değiştirmeden yaptırımların kaldırılmasını onaylaması beklenmemekteydi. Irak’taki ayrıcalıkları korumak için Fransız yönetimindeki bazı kişiler ise olası bir savaşta ABD’nin yanında yer almanın daha isabetli olacağını öne sürmüşlerdi. 2002 yılında New York Times’a demeç veren bir **Fransız hükümet yetkilisi “biz orada stratejik ilişkiler geliştirdik. Bizim orada bir pazarımız var. Şayet bir rejim değişikliği gündeme gelecekse biz ABD’nin yanında yer almazsak, nerede yer alacağız”** diye sormaktaydı.⁷³¹ Nitekim 6 Nisan 2002’de Başkan Bush ile Texas’ta bir görüşme gerçekleştiren Tony Blair, Amerikan yönetiminin Irak sorununu Saddam Hüseyin rejimine son vererek çözmeye karar verdiği gerçeğiyle karşılaşmıştı.⁷³² Amerikalı şahinler bir şekilde petrol kaynakları üzerinde doğrudan bir denetim kurulmasını savunmaktaydı. Soğuk Savaş sonrası dönemde tek güç kalan Amerikan gücünün devamı için petrol kaynakları üzerindeki denetim, yaşamsal önemde görülmekteydi. Alan P. Larson bu durumu şu kelimelerle ifade etmişti:⁷³³

“Uluslararası petrol piyasasına dönük olarak kuvvetli bir girişimde bulunmaktayız. Dünya’da kanıtlanmış petrol rezervlerinin 2/3’si Orta Doğu’da. Elbette

⁷²⁹ Renner, “Post-Saddam Iraq..”, op. cit., s. 3.

⁷³⁰ Leaman, “Iraq, American Empire...”, op. cit., ss. 234-235.

⁷³¹ Marcel, “The Future...”, op. cit., ss. 8-9.

⁷³² Christoph Bluth, “The British Road to War: Blair, Bush and the Decision to Invade Iraq”, **International Affairs**, Vol: 80, Iss: 5 (Oct., 2004), s. 875.

⁷³³ Leaman, “Iraq, American Empire...”, op. cit., s. 246.

Avrupa'nın ve Japonya'nın da petrol tüketimi artmaktadır. Ama sonuçta problem Amerika'nın önemli miktarda petrol rezervi üzerinde güçlü bir kontrol kurmasıdır”.

Larson sözlerinin devamında “ABD'nin gelişmişlik seviyesini ve gücünü koruyabilmesi için önemli petrol rezervleri üzerinde kontrol kurmasının zorunlu olduğunu” vurgulamıştı. Irak petrol rezervlerinin büyük devletler arasında paylaşılmasına dönük planlardan bir uzlaşa ortaya çıkmayınca, Bush yönetimi Larson'un işaret ettiği gibi petrol rezervleri üzerinde doğrudan kontrol kurma politikasına öncelik verdi.

11 Eylül saldırılarından kısa bir süre sonra Saddam rejimini kitle imha silahlarını geliştirmek ve uluslararası terörizme destek vermekle suçlayan Washington, Güvenlik Konseyi üyelerini de Irak'a askeri bir saldırıya onay veren yeni bir karar tasarısı kabul etmeye zorlamıştı. Ancak Amerikan önerilerine sıcak bakmayan Çin, Rusya ve Fransa, ABD'yi tek taraflı ve periyodik olarak Irak'ı bombalamakla suçlamışlardı. Aynı günlerde Irak'ın Moskova Büyükelçisi ile bir görüşmede bulunan Rusya Güvenlik Şefi Rushailo ise, Irak'a Rus şirketlerine verdiği destek için teşekkür etmişti. Gerçekten de 2001 yılının ilk on ayında Rus şirketleri Irak ile 1.9 milyar dolarlık bir ticaret gerçekleştirmişti.⁷³⁴ Saddam rejimini devirmeye kararlı olan Bush yönetimi ise stratejisini kitle imha silahları argümanı üzerine kurmuş ve diğer ülkeleri Bağdat'la işbirliği yapmamaya davet etmişti. Ancak, BM Güvenlik Konseyi'nde ABD, Rusya ve Fransa arasında süren pazarlıklar Saddam sonrası Irak'taki petrol sözleşmelerinin paylaşımıyla ilgiliydi. “Saddam Hüseyin'in devrilmesinin önde gelen taraftarlarından eski CIA Başkanı James Woolsey'e göre, ABD'yi bu savaşta desteklemeyenler, elde edilen ganimetin paylaşımı sırasında dışarıda kalacaklardı. 16 Eylül'de Washington Post gazetesinde yer alan sözleri aynen şöyleydi: Durum çok basit. Fransa ve Rusya Irak'ta petrol şirketleri ve çıkarları var. Birisi onlara Irak'ta düzgün bir hükümet kurulmasına yardım ederlerse, yeni hükümetin ve Amerikalı şirketlerin onlarla yakın işbirliği içersinde çalışması için elimizden geleni yapacağımızı söylemeli. Tavırlarını Saddam'dan yana koyarlarsa yeni Irak hükümetini onlarla çalışmaya ikna etmek neredeyse olanaksız hale gelir”.⁷³⁵

2002 yılında Amerikan yönetimi ciddi bir ikileme karşı karşıya kalmıştı. Diğer bir ifade ile Washington, uluslararası meşruiyeti kalmayan yaptırımları sürdürmek istemesine karşın, bir çok ülkenin Irak ile ticaret yapma girişimlerini engelleyemiyordu. Irak petrolünün uluslararası pazarlara aktarılmasını sağlamak isteyen Washington, aynı zamanda Saddam rejimini ve onunla işbirliği yapan diğer ülkeleri ödüllendirmek istememekteydi. Dolayısıyla bu ikilemin çözümü Irak'ta bir rejim değişikliği idi. Bunun ardından petrol arzı da ABD'ye düşman bir rejimin ekonomik gücüne katkı sağlamadan arttırılabildi.⁷³⁶

⁷³⁴ Rusya ile Arap ülkeleri ile yaptığı ticaretin %60'ını Irak hükümeti ile yapmaktadır. bkz., Freedman, “Putin and..”, op. cit., s. 7.

⁷³⁵ Beams, “21. yüzyılda...”, loc. cit.

⁷³⁶ Ibid.

a. Bağdat'ı Kuşatma Planı: Kitle İmha Silahlarının Denetimi Gölgesinde Sürdürülen Petrol Pazarlığı

Eylül 2002'de Başkan Bush'un BM'de Irak'a karşı ortak askeri hareketi de öngören bir karar alınması yönündeki girişimleri üzerine harekete geçen Irak yönetimi, bir yandan BM'de veto hakkı bulunan ülkelerin böyle bir kararı veto etmelerini sağlamaya, diğer yandan da BM denetçilerinin tekrar Bağdat'a geri dönmelerinin koşullarını oluşturmaya çalışmıştı. 2002 yılının başından itibaren ise Amerikan yönetimi, olası bir Irak savaşına Rusların desteğini sağlayabilmek için Irak'ta rejim değişikliği meydana gelse bile Moskova'nın petrol ayrıcalıklarını tanıma yönünde bir eğilim içerisinde oldu. Hatta 2002 Mayıs'ında önce Bush yönetimi, yaklaşık 700 milyon dolar tutarındaki bazı petrol kontratların Rusların elinde kalmasına razı olduğunu gösterdi. İki ülke arasında 2002 yılı içerisinde sürdürülen görüşmeler sırasında Amerikalılar spesifik bir öneride bulunmamış, ancak Güvenlik Konseyi kararlarına destek vermeleri durumunda Rusların petrol ayrıcalıklarının tanıma yönünde bir eğilim içerisinde olmuştu. Her hangi bir resmi açıklama olmamasına rağmen, 2002 yılında iki ülke Bağdat'ta rejim değişikliği ile Rus petrol çıkarlarının korunması konularında, tarafları memnun eden bir uzlaşma üzerinde çalıştıkları anlaşılmıştı.⁷³⁷

Güvenlik Konseyi üyeleri arasında yürütülen müzakerelerde Irak'ın önemli petrol ayrıcalığı tanıdığı Rusya'nın uzlaşmacı tavrı ve Washington'a yakın durması, Bağdat'ın tepkisine yol açmıştı. Bu çerçevede Güvenlik Konseyi üyeleri arasında görüşmelerin yürütüldüğü Kasım ayının başında Bağdat, 1997 yılında Lukoil'e tanınan ve Parlatmentonun onayından geçen Batı Kurna petrol sahasındaki ayrıcalıkları iptal edildiğini bir mektupla şirkete bildirdi. 15 milyar varil rezerve sahip olduğu sanılan ve yaklaşık 3.7 milyar dolar yatırım gerektiren anlaşmanın Irak tarafından iptal edilmesinde Rusya'nın Washington ile yürüttüğü pazarlık belirleyici bir rol oynamıştı. Çünkü, iptalden bir hafta önce Lukoil Başkanı Vagit Alekperov BBC'de yaptığı konuşmada, *"bir Amerikan saldırısı ve Bağdat'ta rejim değişikliği gündeme gelse bile şirketinin Irak'taki kontratlarının süreceği garantisini"* aldığını açıklamıştı. Alekperov böylelikle Rusya'nın Washington'la yürüttüğü müzakereleri dolaylı bir şekilde deşifre etmişti. Alekperov konuşmasından ayrıca, *Moskova ile Washington arasında Irak üzerine yürütülen müzakerelerde en önemli gündem maddesinin Irak petroleri olduğu* anlaşılmıştı.⁷³⁸

Bush yönetimi Saddam Hüseyin'in güç kullanılarak iktidardan uzaklaştırılmasını öngören bir karar metnini BM Güvenlik Konseyi'nden çıkartmak isterken, Rusya böyle bir karar metnini onaylamadan önce Irak'taki ekonomik çıkarlarının korunması yönünde bazı garantiler elde etmeye çalışmıştı. Rusya'nın yanında GK'nin diğer daimi üyeleri Çin ve Fransa da Saddam rejimi ile yaptıkları anlaşmaların geçerli olacağına dair garantiler elde etmek istemişlerdi. Dolayısıyla GK daimi üyeleri arasında yürütülen pazarlıklarda ABD ve İngiltere, Irak'a güç kullanmaya izin veren bir karar almak isterken, diğer üç üye de, öncelikli olarak Saddam yönetimi ile imzaladıkları petrol ayrıcalıklarının anlaşmalarının korunacağına dair garantiler elde etmek istemişlerdi.⁷³⁹ Ancak,

⁷³⁷ Marcel, "The Future..", op. cit., s. 9

⁷³⁸ Nikolai Gorshkov, "Iraq Cancels Russian Oil Deal", **BBC News**, (12 Dec.,2002), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/2570757.stm>

⁷³⁹ Gorshkov, "Iraq..", loc. cit.

Washington yönetiminin şayet bu ülkelerin kontratlarını tanırsa ve onlara bazı garantiler verirse, o zaman Bağdat'a saldırmasının esprisi de ortadan kalkmış olacaktı. Dolayısıyla tarafların ortak bir karar tasarısı üzerinde anlaşması oldukça güçlü.

2002 yılının sonlarına doğru Amerikan yönetimi savaşa doğru sürüklenirken önemli bir petrol ihracatçısı olan Moskova, hem Bush yönetimi ile hem de Saddam ile ilişkilerini bozmadan, Irak krizinin doğurduğu ekonomik kazançtan olabildiğince uzun bir süre yararlanma politikasını hayata geçirdi. Vergi gelirlerinin üçte biri petrol ihracına dayalı olan Rusya, petrol fiyatının kriz ile birlikte 25 dolardan 38 dolara çıkmasından memnun kalmıştı. Ruslar öncelikli olarak Fransa ve Almanya gibi Irak krizinin BM kararları çerçevesinde çözümlenmesi konusunda ısrarcı olmuştu. Öte yandan krizden ekonomik bir rant elde etme politikası güden Ruslar, Almanya ve Fransa'dan farklı olarak krizin uzun bir süre daha devam etmesini sağlayabilmek ve böylelikle ekonomisine gelen fazla petrol gelirlerini uzun süreye yaymak da istemişlerdi.⁷⁴⁰ Ekonomik açıdan toparlanma süreci içerisinde olan Rus ekonomisi, Irak sorunundan en kazançlı çıkan ülkelerin başında gelmekteydi. Bush'un politikalarına destek vermeyen Rusya'yı ekonomik olarak ödüllendiren Saddam rejimi Moskova ile toplam değeri 40 milyar doları bulan yeni bir beş yıllık ekonomik işbirliği anlaşması imzalamıştı.⁷⁴¹ BM'de Irak krizinin görüşüldüğü bir dönemde Moskova ile ilişkilerini bozmak istemeyen Saddam yönetimi Lukoil ayrıcalığının iptalinden bir hafta sonra bu sefer, Rus şirketi GAZ'a 25 milyon değerinde bir sipariş vermişti.⁷⁴²

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Güvenlik Konseyi'nde Irak'ta denetimlerin tekrar başlaması yönünde yürütülen görüşmelerde Amerikan yönetimi, askeri saldırıya açık kapı bırakan bir karar alınması konusunda diretirken, diğer üyeler böyle bir karar alınmasına karşı çıkmışlardı. 19 Eylülde Genel Kurul'da Saddam tarafından gönderilen mektubu okuyan **Iraklı diplomat Washington'u emperyalist bir şekilde petrol kaynaklarını ele geçirmekle suçlamıştı. Mektupta Saddam Bush'a "Orta Doğu petrollerini kontrol altına almak için Irak'ı yok etmek istemektedir ve böylelikle Irak petrolü ve ekonomisi üzerinde bir kontrol kurarak tüm dünya politikasını denetlemek istemektedir"**⁷⁴³ suçlamasında bulunmuş ve BM üyelerini ABD'nin politikalarına karşı çıkmaya davet etmişti. Ancak bu çağrıya rağmen, 8 Kasım 2002'de ABD ve İngiltere tarafından hazırlanan ve Irak'ta denetimlerin tekrar başlamasını öngören karar tasarısı Güvenlik Konseyi'nde kabul edilmişti. BM Güvenlik Konseyi'nde kabul edilen 1441 sayılı karar kısaca Irak'ın işbirliği yapma niyetini 7 gün içinde açıklamasını, denetçilerin 45 gün içerisinde denetimlerine başlamalarını ve 60 gün içerisinde de Güvenlik Konseyi'ne bir rapor hazırlamalarını öngörmekteydi. Kararda ayrıca, Irak'ın yükümlülüklerini ihlal etmesi sonucunda ciddi sonuçlara katlanacağı vurgulanmıştı.⁷⁴⁴

1441 sayılı kararın oylaması sırasında Fransa, Almanya, Rusya ve Çin tasarının askeri güç kullanılmaya onay vermediğini açıkça belirtmişlerdi. ABD'nin askeri güç kullanma isteğine karşı çıkan ülkelerin temel kaygısı, bir Amerikan müdahalesi sonrası Irak petroleri üzerindeki

⁷⁴⁰ Freedman " Putin Döneminde..", op. cit., s. 64

⁷⁴¹ Steve A. Yetiv, **Crude Awakenings: Global Oil Security and Amerikan Foreign Policy**, New York: Cornell University Press, 2004, s. 115.

⁷⁴² Freedman " Putin Döneminde..", op. cit., ss. 64, 81.

⁷⁴³ Robert Collier, **Oil firms wait as Iraq Crisis Unfolds**, (29 Sep., 2002), <http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?file=/chronicle/archive/2002/09/29>

⁷⁴⁴ <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/26/PDF/N0268226.pdf?OpenElement>

ayrıcalıklarını kaybedecekleri olasılığıydı. Irak'taki en önemli Rus şirketlerinden biri olan **Zarubezhneft'in Genel Müdürü Nikolai Tokarev "Irak'da ABD'nin bize ihtiyacı var mı? Elbetteki yok. Eğer Amerikalılar gelirse, Rus şirketleri petrolü sonsuza kadar kaybedecekler" demişti.**⁷⁴⁵ Bu olguya dikkat çeken Irak muhalefetine önemli isimlerinden biri olan Ahmed Çelebi, "gelecekte demokratik bir Irak yönetimi, ABD'ye Saddam'ı devirdiği ve özgürlük getirdiği için minnettar kalacaktır." Çelebi sözlerinin devamında "biz Irak'ın gelecek petrol politikalarında Amerikan şirketlerinin öncü rolü oynayacağını umuyoruz" demişti. Ahmed Çelebi olası bir Irak müdahalesinin gününün tartışıldığı bir dönemde yaptığı bir diğer açıklamada ise "INC, Saddam Hüseyin hükümeti tarafından imzalanmış her hangi bir kontrata bağlı kalmak zorunda olduğuna inanmamaktadır. Amerikan şirketleri yeni rejim altında Irak petrollerinden en büyük payı alacaklardır" diyerek Saddam'ı desteklemeye devam eden ülkeleri dolaylı yoldan tehdit etmişti.⁷⁴⁶

ABD ve İngiltere'nin Irak'a yönelik GK'de çıkarmak istediği ve güç kullanımına meşruiyet sağlayan bir kararın alınmamasının hemen ardından Saddam hükümeti 2003 Ocağında Rus petrol şirketleri ile yeni kontratlar imzalamıştı. Denetimlerin kaldırılmasının ardından yürürlüğe girecek olan kontratlarda Stroytransgaz şirketine Güney Irak'taki Rafidain sahası ve Tatneft şirketine de Western Desert-9 petrol sahaları verilmişti. Ayrıca daha önce iptal edilen Lukoil'in Batı Kurna'daki ayrıcalığına yönelik olarak da Rusya Enerji Bakanı Ivan Matlashov "kapı halen Lukoil'e açıktır; umut ediyorum ki hiçbir şirkete bu sahalar bir ödül olarak verilmez" açıklamasında bulunmuştu. Aynı tarihlerde daha önce gündeme gelen Rusya ile toplam değeri 40 milyar doların üstünde olan uzun vadeli ekonomik işbirliği anlaşması da imzalamıştı. Bir Amerikan müdahalesini engellemek isteyen Irak hükümeti, Rusya'yı Washington'la işbirliğinden uzak tutmaya çalışmıştı. Nitekim, bu anlaşmaların imzalandığı günlerde Rusya, Irak'a karşı bir askeri güç kullanılmasına açıkça karşı olduğunu ve Irak'ın denetçilerle işbirliği içinde çalıştığını açıklamıştı.⁷⁴⁷

Sonuç olarak Irak petrol kaynaklarının geleceği Güvenlik Konseyi üyeleri arasındaki işbirliğini ortadan kaldırmıştı. Körfez Savaşı'ndan sonra Saddam, sistemli bir şekilde Güvenlik Konseyi üyeleri Fransa, Rusya ve Çin'e Irak petrol rezervlerinden yararlanma hakkı tanımalarına karşın, Bush yönetimi ve Irak muhalefeti bu anlaşmaların geçerli olmadığını ve iktidara gelirlere bunları gözden geçireceklerini açıklamışlardı. Ekonomik çıkarlarını korumak isteyen bu devletler de Güvenlik Konseyi'nde Washington'un askeri güç kullanma girişimlerine var gücüyle karşı koymuşlardı.⁷⁴⁸ Amerikan yönetimi ise, Irak'ın ekonomik zenginliklerini Saddam ve Saddam'la işbirliği yapan ülkelere bırakmak niyetinde olmadığını Körfez'e askeri güç yığarak göstermişti. Washington'un Saddam'ı devirmek istemesinin bir diğer nedeni ise, Irak'taki bir etki kaybının domino etkisi yaparak tüm Körfez'e yayılmasını engellemektir.

⁷⁴⁵ Renner "Post- Saddam...", op. cit., s. 4

⁷⁴⁶ Ibid., s. 3, 5

⁷⁴⁷ BBC News, "Russia Strikes Iraq Oil Deal"

(17 Jan., 2003), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/2670083.stm>

⁷⁴⁸ A.F. Alhajji, "US Energy Policy and Invasion of Iraq: Does Oil Matter?" *World Oil Magazine*, Vol:224, No:6, (June., 2003), s. 2.

b. Irak Politikasında Sona Doğru

Irak petrol sahasından dışlanan Amerikan yönetiminin Irak'ta rejim değişikliği için savaş planlarını masaya yatırması ve bunun için giriştiği başta dünya kamuoyu olmak üzere, Güvenlik Konseyi üyelerinden destek bulma çabası, tüm dünyada ciddi bir tartışmanın başlamasına yol açmıştı. 2003 Şubatında BM içerisinde süren tartışmalarda, ABD ve İngiltere dışındaki üyelerin büyük bir kısmı Irak'a karşı düzenlenecek bir askeri müdahaleye kesinlikle karşı olduklarını açıklamışlardı. Güvenlik Konseyi üyelerinin Irak sorununa yaklaşımını eleştiren ABD Dışişleri Bakanı Powell ise yaptığı bir açıklamada “*savaş ve bunu izleyecek bir işgal durumunda Irak'ın petrol rezervlerinin yönetimini, Irak halkı adına güvence altına alacaklarını*” belirtmişti. Powell, ABD'nin Irak petrol sahaları üzerinde kesin bir denetim kurma kararlılığında olduğunu açıklamıştı.⁷⁴⁹ BM'de güç kullanma tartışmasının yapıldığı Şubat ayında ABD'nin bölgeye sevk ettiği asker sayısı hızla artmakta ve tarih 14 Şubat'ı gösterirken sayının 150,000'i geçtiği belirtilmekteydi.⁷⁵⁰

1441 sayılı karar çerçevesinde başlayan UNMOVIC ve IAEA'nın denetimlerinin ardından yapılan açıklamada Irak'ta henüz kitle imha silahlarıyla ilgili bir bulguya ulaşılmadığı ifade edilmişti. Raporun açıklamasından sonra Çin, Rusya, Almanya ve Fransa bir kez daha savaşa karşı olduklarını açıkladı. Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el Şara ise, *Irak'a saldırmak isteyen ülkelerin, kitle imha silahlarının ortadan kaldırılması dışında gizli bir gündemi olduğunu* ifade etmişti.⁷⁵¹ Bu bağlamda Irak'taki kazanımlarını korumak isteyen ülkeler, askeri güç kullanma opsiyonuna açıkça muhalefet etmekteydiler. Gerçekten de Irak'ta denetimlerin kalkması durumunda uzunca bir aradan sonra ilk kez Fransa, Rusya ve Çin petrol şirketleri Orta Doğu'da çok avantajlı petrol ayrıcalıkları elde etmiş olacaktı.

Şubat ayının sonlarına doğru tüm dünya ABD'nin Türkiye'ye asker konuşlandırma ve Türkiye üzerinden Irak'a asker sokma isteğine Ankara'nın nasıl bir cevap vereceğine kilitlenmişti. Irak ile ticari ilişkileri son birkaç yıldır oldukça iyi olan Türkiye'nin olası bir Irak savaşına karşı çıktığı biliniyor olunmasına karşın, artan Amerikan baskıları karşısında nasıl bir tavır takınacağı bilinmiyordu.⁷⁵² Müzakerelerin sürdüğü günlerde *New York Times* gazetesine bir açıklamada bulunan ABD'nin eski Ankara büyükelçisi Morton Abramowitz, Türk halkının %94'ünün savaşa karşı olduğunu bildiği ancak bu savaşta “*Türklerin ödüllü mali yardım ve buna ek olarak uzun süreli olarak indirimli fiyattan Irak petrolü almak olabilir*” demişti.⁷⁵³ Büyükelçi Türkiye ile ABD arasında yürütülen müzakerelerin petrol paylaşımını içerdiğini açıkça ifade etmişti. Öte yandan Abramowitz açıklamasında, olası bir Irak savaş sonrası dönemde Amerikalıların Irak petrol sahaları üzerinde tam bir denetim kuracaklarının da açık işaretlerini vermişti. ABD'nin BM'nin bir müdahale kararı almadan Irak'a saldıracağını beklediği 1 Mart gününde TBMM Amerikan askerine böyle bir izin vermeye yanaşmamıştı. Ancak tüm bunlara rağmen Mart ayının ortalarına

⁷⁴⁹ Levent Gürses, “Bu bir Petrol Savaşı”, 4 Şubat 2003, <http://ntvmsnbc.com/news/200347.asp>

⁷⁵⁰ Arı, **Irak, İran ve ABD...**, s. 504

⁷⁵¹ “Dünya Savaşa Soğuk Bakıyor”, <http://www.ntvmsnbc.com/news/201746.asp>

⁷⁵² Görüşmelerin detayı için bkz., Fikret Bila, “Askeri Mutabakat İmzaya Kaldı”, <http://www.milliyet.com.tr/2003/02/20/yazar/bila.html>

⁷⁵³ **Hürriyet Gazetesi**, “NY Times: Türkiye'nin kaybı felaket olur”, (20.02.2003), <http://www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~1@w~356@nvid~233454,00.asp>

gelindiğinde Washington'un Saddam rejimini devirmeye kararlı olduğu anlaşılmıştı. Bu beklentiler, Başkan Bush'un Saddam'ın Irak'taki yönetimi terk etmemesi durumunda Amerikan yönetiminin bu ülkeye savaş açacağını ilan etmesini takiben 20 Mart sabahı bu ülkeye saldırma emri vermesi ile sona erdi. Tüm dünya bir kez daha yeniden Körfeze kilitlenmişti.

3. Savaş Sonrası Yeni Düzen: Kartlar Yeniden Dağıtılıyor

20 Mart sabahı başlayan Amerikan-İngiliz saldırısı karşısında güçlü bir direniş gösteremeyen Irak ordusunun kısa sürede dağılması sonucu Amerikan askerleri 9 Nisan'da Bağdat'a girmiş ve 1 Mayıs'ta da Başkan Bush Irak'taki savaşın bittiğini tüm dünyaya ilan etmişti. Amerikan güçlerinin Bağdat'ta ilk işgal ettiği yerler arasında Petrol Bakanlığı vardı. Bağdat'ta denetimi ele geçirdikten sonra zaman kaybetmeksizin harekete geçen Washington yönetimi, Irak'a uygulanan denetimlerin sona ermesini ve Irak'ın dış borçlarının bir kısmının silinmesini talep etmişti. Yıllarca Irak'a uygulanan denetimleri sona erdirmek için çalışmış GK'nin diğer üyeleri ise Amerikan teklifine ilk başlarda çekince ile yaklaşmışlardı. Bush yönetimi açıkça bu ülkeleri, ya kurulacak yeni Irak yönetimi ile ilişkilerini iyi tutma ya da Irak'taki petrol ayrıcalıklarını kaybetme ve Saddam döneminden kalma borçlarından vazgeçme⁷⁵⁴ gibi bir ikileme karşı karşıya bırakmıştı. 22 Mayıs günü Amerikan yönetiminin girişimleriyle, Irak'taki Amerikan-İngiliz koalisyon güçlerinin konumu meşrulaştıran bir karar tasarısı Güvenlik Konseyi üyeleri tarafından kabul edilmişti. Güvenlik Konseyi üyelerince kabul edilen (S/RES/1483/2003) kararda koalisyon güçleri Irak'taki en üst otorite olarak (Coalition Provisional Authority) tanımlanırken aynı zamanda BM'nin Irak'ta özel bir temsilcilik açması da kabul edilmişti.⁷⁵⁵ Karar ayrıca işgal güçlerini, petrol gelirlerinin kontrolü dahil olmak üzere Irak'ın siyasi ve ekonomik anlamda yeniden imarı sürecinde en yetkili otorite olarak tanımlamaktaydı. Böylelikle Irak'ın petrol gelirlerinin dağıtımı ABD-İngiliz işgal otoritesinin denetimine geçmiş oldu. Karar, Irak'ın petrol gelirlerinin ülkenin yeniden imarı için kullanılacak olmasını öngörmekle beraber, gerçekte petrol gelirini kullanacak otorite, Saddam rejimini güç kullanarak deviren Washington'du. Saddam yönetimi sırasında Gıda Karşılığı Petrol programı çerçevesinde Irak petrol gelirlerinden önemli pay alan GK'nin diğer üyeleri Rusya, Fransa ve Çin'in yeni dönemde hem Irak petrol gelirlerinden hem de Irak'ın yeniden imarı sürecinden önemli bir pay almayacakları anlaşılmıştı. Nitekim, 2003 yılında Irak'ın yeniden yapılandırılması çerçevesinde yapılan kontratların en az 2/3'sini Amerikan şirketleri hiçbir ihale veya rekabet olmadan elde etmişlerdi. Kontratlarda aslan payını kapan Amerikalı şirketlerin başında ise Irak'taki kazançları sayesinde yıllık geliri 11 milyar dolar civarında olan ve bir dönemler Dick Cheney'in danışmanlığını yürüttüğü Halliburton şirketi gelmekteydi.⁷⁵⁶

Temmuz ayına gelindiğinde Washington Saddam muhaliflerini Irak'taki yeni yönetimin başına geçirme planlarını hayata geçirmişti. Oluşturulan 25 kişilik Geçici Yönetiminde yer alan

⁷⁵⁴ Freedman, " Putin Döneminde..", op. cit., ss. 65-66

⁷⁵⁵ Bazı yazarlara göre BM'nin bu tutumu, örgütün ne kadar güçsüz olduğunu göstermektedir. Bu konudaki tartışma ve eleştiriler için bkz., Seifudein Adem, "Irak'taki Savaş ve Çatışmacılık İdeolojisi", Çev.:Ali M. Yel, Ed.: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, ss. 105-129.

⁷⁵⁶ Philippe Le Billon, "Corruption, Reconstruction and Oil Governance in Iraq", **Third World Quarterly**, Vol: 26, No: 4-5 (2005), s. 269.

kişilerin Amerikan yönetimi ile bağlantıları ise 2003 Savaş öncesi döneme dayanmaktaydı.⁷⁵⁷ Ancak egemenliğin Iraklılara transfer edilmesine karşın, Amerikan askeri ve politik temsilcileri Irak'ın ekonomik, politik ve sosyal sistemini kontrol etmeye devam etmektedir.⁷⁵⁸ Öte yandan iktidara getirilen muhaliflerin önemli bir kısmı savaş öncesi açıklamalarında Irak yönetimine gelirlerse, Saddam iktidarı tarafından yapılan tüm petrol imtiyaz anlaşmalarını gözden geçireceklerini açıklamışlardı.⁷⁵⁹ Bu çerçevede Amerikan yönetimi, Irak'ta yeni idari ve siyasi yapılandırma süreci ile Orta Doğu'daki zengin petrol kaynaklarını denetim altında tutma arasında güçlü bir bağlantı kurmaktadır. Bush yönetimi Irak Savaşı ile birlikte Basra Körfezinde başlayan rejim değişikliğini bir başlangıç olarak gördüğünü; Amerikan enerji çıkarları gerektirirse, sürecin petrol zengini diğer ülkeleri de içine alabileceğini; diğer devletlerin (Rusya, Çin veya Fransa) Basra Körfezi'ndeki etkilerinin önemsiz olduğunu; enerji kaynakları konusunda güvenli erişim hakkının ABD açısından ne kadar önemli bir mesele olduğunu göstermiştir. Ayrıca, zaten Irak Savaşı ile birlikte Basra Körfezi enerji kaynakları açık bir şekilde Amerikan askeri gücünün baskısı altına girmiş bulunmaktaydı.

Özetle Irak Savaşı'nın yalnızca Saddam yönetiminin devrilmesi sorunu olmadığı anlaşılmıştır. Şayet sorun Bağdat'ta lider değişikliğine gitmek olsaydı, Amerikan istihbaratı bunu 2003 Martundan önce de başarabilirdi. Nitekim, Savaşa üç dört hafta kala Ürdün yönetimi Başkan Bush'a aralarında Saddam'ın da bulunduğu 50 kişilik Irak yönetiminin Irak'tan çıkartılmasını teklif etmiş; ancak öneri görüşmeye değer bulunmamıştı. Kral Abdullah'a göre Amerikan yönetimi Irak'a saldırmayı çok öncesinde planlamıştı.⁷⁶⁰ Bu noktada Amerikan yönetimi açısından Irak'ın taşıdığı önem iyi okunmalıdır. Irak, jeoekonomik, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Amerikan güvenlik ve ekonomik çıkarları açısından en önemli ülkelerin başında gelmektedir. Irak, 115 milyar varil petrol rezervine sahip olmanın yanında dünyanın en zengin petrol bölgesi olan Orta Doğu'nun merkezinde olan bir ülkedir. Jeopolitik konum itibarıyla Irak, yaklaşık 262 milyar varil petrol rezervi bulunan Suudi Arabistan, yaklaşık 100 milyar varil petrol rezervi bulunan Kuveyt ve BAE ile yaklaşık 133 milyar varil petrol rezervi bulunan İran'ın sınır komşusudur. Öte yandan bu ülkeler ile Irak'ın petrol sahaları yoğunluklu olarak birbirine yakın bölgelerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Amerikan yönetimi tarihte ilk kez tek başına dünyanın en stratejik enerji kaynakları üzerinde bu kadar önemli bir etki elde etmiş olmaktadır. İkincisi Irak, en önemli petrol rezervlerinin çıkartılması, işletilmesi ve uluslararası pazarlara aktarılması konusunda Amerikalı olmayan şirketlerle anlaşmıştı. Şayet BM yaptırımları savaştan önce kalksaydı Fransız ve Rus şirketleri petrol endüstrisinde Amerikalı şirketlerden daha önemli bir güç haline gelebileceklerdi. Zira, bu durum Amerikalı şirketlerin pazardaki konumunu etkileyeceği gibi dünyanın en büyük ithalatçısı konumunda olan ABD'nin güvenliğini de tehdit edecekti. Diğer yandan bu durum Irak'taki Rus, Çin ve Fransız ekonomik çıkarlarını Bağdat'ın dış baskılara (örneğin ABD) karşı

⁷⁵⁷ James R. Schlesinger-Thomas R. Pickering, **Irak: One Year After**, New York: Council on Foreign Relations, 2004, s. 15.

⁷⁵⁸ Amerikalı araştırmacılara göre işgal ve savaş sonucu yaklaşık 100 bin Iraklı hayatını kaybetmiştir. İngiliz yetkililerce de doğrulanan bilgilere göre ise işgal süresinde 15-17 bin arası sivil askeri şiddet dolayısıyla hayatını kaybetmiştir. Bkz.: Phyllis Bennis-Erik Leaver, "Ending the U.S. War in Iraq: How to Bring the Troops Home and Internationalize the Peace", **Institute for Policy Studies**, (Jan., 12, 2005), s. 1.

⁷⁵⁹ Bkz.: Paul, "Oil in Iraq.", loc. cit.

⁷⁶⁰ Robert J. Bookmiller, "Kral Abdullah Döneminde Ürdün: Amerika'nın Endişeli Müttefik", Ed.: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, ss. 149-150

korunması adına askeri güçlerinin bölgeye yerleşmesine yol açacak gelişmelere de sahne olabilirdi. İdeolojik bir yayılma olmadığından(komünizm gibi) Suudi Arabistan gibi ülkelerin uzun dönemde bu güçler tarafından korunması bile gündeme gelebilirdi. Tüm bu olasılıklar ve gelişmeler “Basra Körfezi’nin kontrolünü ele geçirmek için herhangi bir dış gücün girişimi, ABD’nin yaşamsal çıkarına yönelik bir saldırı olarak kabul edilecektir” ilkesine dayanan Carter Doktrin’inin tekrar uygulanmasını zorunlu kılmaktaydı. 1981’de Başkan Reagan da Basra Körfezi’ndeki Amerikan çıkarlarının korunmasının önemi üzerinde durmuştu.⁷⁶¹ Böylelikle Amerikan yönetimi zaten bölgedeki dış tehditlerden ve ülke içi rejim değişikliklerine kadar en küçük hareketliliğin Amerikan çıkarları bağlamında değerlendirilip, gerekirse olaya müdahale edileceğini tüm Dünya’ya duyurmuş bulunmaktaydı. Bu esasında Truman ile başlayan Eisenhower ile doruğa ulaşan ABD’nin Basra Körfezi’deki Monroe Doktriniydi. 1991 Savaşından sonra Saddam yönetimi Rus, Fransız, Çin, Hindistan, Vietnam vs., gibi ülkelere Basra Körfezi petrol kaynaklarına güvenli erişim hakkı tanıyınca, ABD’nin Monroe Doktrini de tehdit altına girmiş olmaktaydı. Bu bağlamda her geçen gün petrole olan bağımlılığı artan Washington, ya Basra Körfezi’ndeki kırmızı çizgilerinin silikleşmesine göz yumacak ya da askeri bir müdahalede bulunarak buna izin vermeyecekti. Tüm bunların yanında Washington, iktidarını Amerikan askeri gücüne dayandıran yeni bir rejimde, Amerikan petrol çıkarlarının kayrılacağı ve böylelikle ABD’nin ileride OPEC ve Suudi petrol politikası üzerinde önemli bir güç haline geleceğini öngörmekteydi. Son olarak Amerikalı yazar Michael Klare’e göre müdahale Amerikan ve İngiliz ekonomilerinin Suudi Arabistan ve OPEC petrolerine bağımlılığını azaltırken her iki ülkenin de bölgesel ve küresel bazda daha fazla ekonomik ve politik hareket serbestisine sahip olmasını sağlamıştı.⁷⁶² Nitekim işgal sonrası petrolle ilgili yaşanan gelişmeler de bu iddiaları doğrular nitelikte olmuştu.

4. Kaybedenler ve Kazananlar: Irak Petrolünün Yeniden Paylaşımı

Saddam rejimi sırasında dağıtılan (BM denetimlerinin sona ermesi koşuluyla işletmeye açılacaktı) rezervlerin miktarı ABD, Kanada ve Avrupa’nın bir numaralı üreticisi olan Norveç’in kanıtlanmış rezervlerinin toplamının çok üstündedir. Güvenlik unsuru bir yana bırakılırsa, salt ekonomik olarak yapılan kontratların değeri, varili 50 dolardan yaklaşık 2.2 trilyon dolar civarındadır. Saddam rejiminin Fransa, Rusya ve Çin gibi ülkelere Körfez petrol kaynaklarına güvenli erişim hakkı tanınması, dünya petrol endüstrisi üzerindeki Amerikan ve İngiliz liderliğine açıkça bir meydan okumanın ötesinde, Truman ile başlayan Basra Körfezi’ne rakip güçlerin girişini engelleme politikasını tehdit etmişti. Bu koşullar altından gelen Amerikan müdahalesi sonrası, bu kontratların da geleceği sorgulanmaya başlanmıştı. Savaştan birkaç ay sonra Irak’a giden Wolfowitz yaptığı bir açıklamada “Bence tüm yabancı güçler Irak’ın içişleri ile ilgilenmeyi durdurmalıdırlar”. Wolfowitz’e göre bir ülkeyi işgal eden Amerikan yönetimleri, o ülkenin siyasi, idari, ekonomik, askeri, eğitim vs., tüm alanlarını kendince yeniden yapılandırma görevini de üstlenmektedirler.⁷⁶³

⁷⁶¹ Klare, **Kaynak Savaşları...**, op. cit., ss.17, 109

⁷⁶² Ibid., ss. 22-23

⁷⁶³ Everest, **Oil, Power and Empire...**, op. cit., ss. 221-222, 235

Wolfowitz'in işaret ettiği gibi Saddam rejimine ait tüm yapı ve kurumların ortadan kaldırıldığı yeni dönemde 1960 yılında kurulan Iraq National Oil Company de tasfiye edilmiş, petrol işleri ise doğrudan oluşturulan Petrol Bakanlığına bağlanmıştır. Yeni yönetimin Petrol Bakanlığı görevine ise Şii Arap bir kişi atanmıştı. *Petrol Bakanlığına* getirilen İbrahim Muhammed Bahr-ül Ulüm, New Mexico (ABD) Üniversitesinde petrol mühendisliği üzerine lisans ve doktora eğitimini yapmıştı. Bahr-ül Ulüm, 1976-82 arası Kuveyt petrol bakanlığında görev aldıktan sonra New Mexico Petrol Araştırma Merkezinde çalışmıştı. Bahr-ül Ulüm, 1992 yılından itibaren ise Amerikalı şirketlerin yanı sıra Londra'da Duke Engineering Şirketi (Houston) gibi büyük şirketlerde danışman ve uzman olarak çalışmıştı. Kendisi, Londra merkezli el-Khoei merkezi tarafından organize edilen Irak Şii Konseyi'nin bir üyesiydi. Petrol alanlarının özelleştirmesini destekleyen görüşlerinin yanında ABD'li şirketlerin Irak petrol sahalarına yatırım yapmasına destek veren bir kişi olarak öne çıkmıştı.⁷⁶⁴ Bahr-ül Ulüm'ün petrol bakanlığına getirilmesi sonrası Amerikan yönetiminin önceliği Irak'ın yeniden imarı için gerekli olan finansman desteğini sağlamaya yönelik Irak petrol ihracını artırarak sürdürmek olmuştu. Petrol sahalarının ve kuyularının korunması görevini üstlenen Amerikan askerleri ayrıca petrol ihracının da güvenliğini üstlenmişlerdi. Irak petrol ihracının önemli bir kısmı ise doğrudan Amerikan pazarına gitmekteydi.

Bir yandan Irak idari yapısında istenilen değişiklik yapılırken öbür taraftan Amerikan yönetimi Irak'ı ABD'nin Orta Doğu'daki amaçlarının merkez üssü haline getireceğini açıklamaktaydı. Bu konuda *Wall Street Journal*'da yayınlanan ve Amerikan yönetiminin Irak'ın ekonomik yapısına dönük planlarını içerin gizli bir dosyadan alındığı ileri sürülen yazıda, ABD'nin öncelikli hedefinin Irak'ın petrol sektörü dahil olmak üzere tüm sektörlerinde ekonomik liberalizasyona ağırlık vereceğe belirtilmekteydi. Yazıda özellikle Amerikan sermayesinin Irak'ta en önemli ayrıcalığı alacak grubun başında geleceği de ileri sürülmüştü.⁷⁶⁵ Irak petrolünün güvenli bir şekilde uluslararası pazarlara ulaştırılması yönündeki tartışmaların sürdüğü günlerde İsrail'de yayınlanan Ha'aretz gazetesinde çıkan bir yazı, dikkatleri Ürdün-İsrail güzergahına çevirmişti. Gazete, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın İsraili yetkililere Irak petrolünün 1930'larda olduğu gibi Hayfa'ya gönderilmesinin imkan dahilinde olup olmadığını sorduğunu yazmaktaydı.⁷⁶⁶ Dolayısıyla Washington'un yalnızca Irak petrol rezervlerini işletmeyi değil; aynı zamanda Orta Doğu'daki güzergah sorununu da kendi çıkarları doğrultusunda çözmeyi tasarladığı ortaya çıkmıştı.

Öte yandan 20 Mart saldırıları ile kesilen Irak petrol ihracatı 5 Haziran 2003 yılında SOMO'nun Kerkük ve Basra depolarında biriken petrolü ihraç etmesi ile tekrar başlamıştı. Aynı zamanda, Gıda Karşılığı Petrol programı çerçevesinde bir çok şirket SOMO'ya petrol alımı için teklif vermişti. Ancak yeni dönemde ilk satışları kazanan şirketlerin başında ChevronTexaco, Cepsa, ENI (İtalyan), Repsol (İspanyol) olmuştu. Varil başı 2.70 ile 3.30 dolar arası piyasadan daha düşük bir fiyata satılan petrolün satımında, Rus şirketlerinin dışarıda kalması yeni bir dönemin de göstergesi olmuştu. Rusya, 30 yıl aradan sonra ilk kez Irak'ta petrol anlaşması alamamıştı. Diğer yandan uzunca bir aradan sonra Amerikalı şirketler ise ilk kez doğrudan Irak'tan petrol aldı. Temmuz sonunda SOMO Savaşın sonra ilk petrol satım anlaşmasını BP, ChevronTexaco,

⁷⁶⁴ Iraq's Major Political..., loc. cit.

⁷⁶⁵ Everest, *Oil, Power and Empire...*, op. cit., s. 230

⁷⁶⁶ Ibid.

ConocoPhillips, ENI, ExxonMobil, Marathon Oil, Mitsubishi, Petrobras, Repsol, Shell, Sinochem, Total ve Vitol şirketleri ile imzaladı. Şubat 2004'te gerçekleştirilen satışlarda Irak, Basrah Light petrolü varil başı 4.25 dolar daha düşük fiyata ağırlıklı olarak gene Savaşa destek veren ülke şirketlerine sattı.⁷⁶⁷ Irak'ın petrol ticaretinden dışlanan ve ucuz petrol alımı hakkını kaybeden şirket ülkeleri (Lukoil gibi), bu aşamadan sonra ellerindeki kontratlara sahip çıkmanın çabası içerisinde olacaklardı.

Ancak, 20 Eylül'de *Washington Post*'a bir demeç veren P. Bremer'in banka sisteminden tarım sahalarının işletilmesine kadar tüm alanlarda özel sektöre ve yabancı yatırımcıya öncelik verilerek Irak'ta vakit kaybetmeksizin liberal bir ticaret politikasının oluşturulacağını ifade etmesi ile bu kontratların geçerli olup olmayacağı tartışmaya açıldı. Bremer, petrol endüstrisinin henüz özelleştirilecek alanlar içerisinde olmadığını ancak, bu sektörünün özelleştirmeye tabi tutularak yabancı yatırımcıların Irak'ta çalışmasına destek vereceklerini sözlerine eklemişti. P. Bremer ve yönetime yakın kişilerin Irak ile ilgili açıklamalarının ardından Amerikan basını sürekli bir şekilde Irak'taki en üst otoritenin ABD olduğuna dikkat çekerek⁷⁶⁸, Amerikan sermayesinin özelleştirmeler sürecinde en avantajlı grup olacağını ifade etmişti. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi 2003 Savaşı sonrası dönemde Irak'ın yeniden yapılandırılması çerçevesinde yabancı şirketlerle yapılan kontratların 2/3'si Amerikalı şirketlerle imzalanmıştı.

Tüm bunların yanında Savaştan sonra gündeme gelen bir diğer olgu da Irak'taki yeni petrol düzeninin nasıl olacağıydı. Zira, Irak'taki yeni petrol düzeni, bir süre sonra tüm Orta Doğu ülkelerine dayatılabilecek niteliktedir. Bu çerçevede Washington'un Irak petrolünün işletilmesinde yabancı şirketlere ağırlık verilerek, Irak petrol endüstrisinin özelleştirilmesi ve yabancı sermayeye açılmasını desteklediği görülmektedir. Özelleştirmenin, petrol gelirlerinin şeffaf ve tüm taraflara adil dağılımını sağlamak ve aynı zamanda merkezi otoritenin petrol gelirlerini tek başına kullanarak, yine Amerikan karşıtı bir rejime dönüşmesini engellemek için desteklediği ileri sürülmekteydi. Ayrıca Irak petrol endüstrisinin özel şirketlere açılmasıyla birlikte OPEC'in etkinliğinin de büyük bir yara alacağı ve OPEC'in petrol sektörü üzerindeki gücünü kaybedebileceği öne sürülmektedir. Özellikle Suudi Arabistan'ın üretim ve fiyat üzerindeki gücünün Irak'taki üretim ile dengelenebileceği belirtilmektedir. Bu bağlamda Amerikan merkezli çok uluslu petrol şirketlerinin Irak'ı OPEC ve diğer üretici güçlerin petrol üretimi ve fiyatı üzerindeki etkisini sınırlamak için kullanabileceği ileri sürülmektedir.⁷⁶⁹

Irak petrol endüstrisinin özelleştirilmesine dönük girişimler, 2004 Şubatında Ticaret ve Yatırım Bakanı Ali Allawi'nin Irak petrol sahalarının geliştirilmesine dönük olarak olası yatırımcılarla yapılacak görüşmelerin Meclis seçimlerinden sonra başlayacağını açıklaması ile 2006 yılına kalmıştır. Bakana göre seçimlerden sonra oluşacak meşru Irak hükümeti, Irak petrol sahalarının geliştirilmesine dönük kararları alacak tek yetkili organdır. Eylül 2004'te ise Başbakan Allawi, petrol sektörüne dış yatırımcıların ilgisini artırılmak için "üretim paylaşım anlaşmalarını"

⁷⁶⁷ U.S. Department of Energy, Energy Information Administration (EIA), Iraq Country Analysis Brief, (March, 2004) <http://www.eia.doe.gov/cabs/iraq.html>; TC Başbakanlık Basın- Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, "Dış Basında Haber Başlıkları, 18.08.2003, <http://www.byeem.gov.tr/YAYINLARIMIZ/disbasinbaslik/2003/08/18x08x03.HTM>

⁷⁶⁸ Everest, *Oil, Power and Empire...*, op. cit., s. 233

⁷⁶⁹ Jhaveri, "Petroimperialism..." op. cit., ss. 7-9

tercih edeceklerini ifade ederek,⁷⁷⁰ Irak'ın petrol sektörü üzerindeki devlet tekeline kaldıracağını bir kez daha teyit etmişti.

Özelleştirmenin yanında bir diğer önemli konu ise Saddam döneminde imzalanan kontratların geleceğiydi. Yeni Irak yönetiminin Saddam tarafından politik amaçlar için dağıtılan imtiyazları tanıyıp tanımayacağı en çok Moskova ve Paris gibi başkentlerde tartışılmaktaydı. Bu konuda ise yeni Irak yönetimi bir tavır belirlemek yerine 1483 sayılı kararda belirtilen "Irak'ın doğal kaynaklarının Iraklılarca yönetileceği" kararına uygun açıklamalarda bulunmakla yetinmişlerdi. 28 Ağustos 2005'te Meclise sunulan Irak Anayasa'sı taslağında **petrol kaynaklarının gelirlerinin paylaşımının merkezi otoriteye bırakıldığı ancak, yabancı şirketlerle anlaşma yapma ve eski anlaşmaların geçerliliğine dair herhangi belirleyici bir kararın alınmadığı görülmektedir.** Saddam'ın Baas Partisi'nin yasaklandığı Anayasa'da, trilyonlarla ifade edilen petrol imtiyazlarının geçerliliği konusunda ya da Irak'ın Saddam döneminde yapılan ikili anlaşmaları tanıdığına dair bir maddenin konulmamış olması, bu kontratların Iraklılarca kabul edilmeyeceği beklentisini güçlendirmektedir. Nitekim Irak Devlet Başkanı Celal Talabani, Washington'da 11 Eylül 2005 tarihinde Rusya'nın Irak politikasına yönelik yaptığı bir açıklamada, "*Rusya'nın mevcut politikası gerçekçi değil. Alın parlamento seçimlerini. Rusya ülke halkının yüzde 60'ının katıldığı seçimleri tanımak yerine ülkenin batısında seçimlerin boykot edildiğini söyledi. Bu pozisyonunun daha çok dost olmayan bir görüntüsü var. Bu şüpheli yaklaşmamıza neden oluyor. Zaman çok hızlı geçiyor. Sizse (Rusya) zemin kaybediyorsunuz.*" Talabani, "*Rus şirketlerinin hükümetlerinin Irak'a yönelik tutarlı bir politika izlemediği sürece, (Irak piyasasına) dönemeyeceklerini anlamaları gerektiğini*" de sözlerine ekledi. **Rus petrol devi Lukoil'in Irak'taki anlaşmaları konusuna da değinen Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani, "Lukoil Saddam ile anlaşmıştı. Bizimle değil. Halk tüm bunlara iğretiyle bakıyor. Milletvekilleri önceki dönemde yapılmış tüm anlaşmaların geçersiz sayılması konusunu parlamentoda bile gündeme alıp tartıştı"** ifadesi kullanmıştı.⁷⁷¹ Talabani açıkça Saddam yönetimi sırasında yapılan kontratların geçersiz olduğunu dile getirmemiş olmasına rağmen bu kontratların geçerli olmayacağına dair önemli vurgularda bulunmuştu. Talabani'ye göre yeni Meclis'te yer alan milletvekilleri ve Irak halkı kontratları feshetme yönünde bir iradeye sahiptirler.

Buna karşın özellikle Rus, Fransız ve Çinli yetkililer Saddam döneminde yapılan kontratların geçerli olduğunu öne sürmektedirler. May 2003 tarihinde **Irak hükümeti Saddam döneminden kalma Batı Irak çölü bölgesinde bulunan 3 kontratın geçerliliğini kabul etmişti. Bunlar Pertamina (Endonezya) tanınan Blok-3, Stroitrangas'a (Rusya) tanınan Blok-4 ve Indian's Oil and Natural Gas Corp. ile imzalanan Blok-8'deki kontratlardır. Ancak, bu kontratların diğer sahalarla karşılaştırıldığında önemli bir değeri bulunmamaktadır. Öte yandan en önemli rezervleri barındıran Batı Kurna ve Mecnun kontratlarının geleceği ise 2005 sonu itibariyle belirsizliğini korumaktadır.**⁷⁷² Bu konuda **Rus Lukoil şirketi 2005 yılında Batı Kurna**

⁷⁷⁰ Cordesman, *The Changing Balance of US...*, op. cit., s. 14.

⁷⁷¹ *Sabah Gazetesi*, "Talabani: ABD Irak'tan çıkarsa, Türkiye'yi Kim Engellenecek", (12.09.2005), <http://www.sabah.com.tr/2005/09/12/dun97.html>

⁷⁷² Cordesman, *The Changing Balance of US...*, op. cit., ss. 15-17.

sahasında petrol üretimine başlayacağını açıklarken, Çin Ulusal Petrol Şirketi de 2003 Savaşı'ndan hemen sonra al Ahdan sahasının geliştirilmesi anlaşmasının geçerli olduğunu öne sürmüştü. Ancak tüm bu iddialara karşın Irak hükümeti eski kontratları tanıma taraftarı olmadığı gibi, Savaştan hemen sonra bazı çok uluslu şirketlerle petrol sahalarının geliştirilmesine yönelik yeni kontratlar imzalamıştır. 2003 Savaşı sonrası bir çok şirket Irak hükümeti ile petrol sahalarının iyileştirilmesi, petrol işçilerinin eğitimi, teknik ekipman ve bilgi desteği konusunda anlayış memorandumu imzalamıştır. Genellikle şirketler tarafından giderlerinin karşılandığı bu programların temel amacı Irak hükümeti ile diyalog kapısını açık tutmaktır. Zira, Irak Petrol Bakanlığı tarafından sıklıkla yapılan açıklamalarda da Irak devletinin yeni petrol politikasının çok uluslu şirketlerin ülke içerisindeki yatırımlarını artırmak yolunda olduğunun altı çizilmektedir. Ancak, Rus kaynaklarına göre yeni kontratlar Amerikan şirketleri ile Savaşa destek veren ülke şirketleri arasında paylaşılacaktır.⁷⁷³ Nitekim, 2005 Ocağında yaklaşık 2 milyar rezerve sahip olan güney Irak'taki Suba-Luhais sahası saha geliştirme kontratı Anadarko (ABD), Dome (ABD) ve Vitol (Hollanda) şirketi ile imzalanmıştı. Aynı yılın sonunda İrlanda kökenli Petrel şirketi ile de bu yönde bir anlaşma imzalanmıştı. Diğer yandan devrik Saddam Hüseyin rejiminin ardından ilk defa -kuzeyde bir petrol bölgesi oluşturmak için- 2005 Ocağında bir Türk, İngiliz ve yerli firmayla kontrat imzalandı. Iraklı Kar şirketi, söz konusu bölgeyi geliştirmek amacıyla Türkiye'den Avrasya Grubu ve bir İngiliz şirketi olan DPS ile birlikte çalışacak. Irak Petrol Bakanlığı Sözcüsü Asım Cihad'a göre yakın bir dönem içerisinde Irak hükümeti ile çok uluslu petrol ve doğalgaz şirketleri ile yeni petrol arama ve üretim kontratları imzalanacaktır. Petrol Bakanlığı Sözcüsü Asım Cihad, Erbil'deki Kormale Dome bölgesinin geliştirilmesi için konsorsiyum ile 136 milyon dolarlık bir anlaşma yapıldığını belirtti.⁷⁷⁴ Mart ayında 180 milyon dolar karşılığında Kanadalı OGI firmasıyla Hamrin bölgesinde üretimim artırmak için yeni bir saha geliştirme ve teknik destek kontratı imzalanmıştır. Ekim 2005 tarihinde Birleşik Arap Emirlikleri'ne bağlı Crescent Petroleum şirketi ile teknik işbirliği ve eğitim anlaşması ile yaklaşık 1 milyar dolarlık bir yatırım gerektiren Misan (Güney Irak) sahasında petrol araştırması yapılması konusunda bir anlayış memorandumu imzalamıştır. Daha önce Saddam döneminde Ratawi bölgesiyle ilgilenen şirketle yapılan anlaşmada bir konuşma yapan Irak Petrol Araştırma Şirketi Başkanı Honer Nazhat, *“ilişkimizin oldukça eskiye dayandığı Crescent ile işbirliğimizi genişletmekten büyük bir memnuniyet duymaktayız. Biz, bu anlaşmanın iki taraf arasında bir çok yeni işbirliğine yol açacağını umut etmekteyiz.”* demişti.⁷⁷⁵ Anlaşma Irak Petrol Bakanlığına bağlı Petrol Araştırma Şirketi Başkanı Honer Nazhat ile Crescent Petroleum Genel Müdürü Paul Keigher arasında imzalanmıştı.⁷⁷⁶

⁷⁷³ Gayane Matseichik, “Russia has Practically no Chances to Participate in Iraqi Oil Projects”, **Alexander’s Gas&Oil Connection**, Vol: 11, Iss:1 (Thursday, January 12, 2006), <http://www.gasandoil.com/goc/company/cnr60244.htm>

⁷⁷⁴ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/bultenler/disbasindairak-yeni/arsiv/2004/db-irak-61.htm>

⁷⁷⁵ Bu konuda bkz., “Crescent Signs Agreement with Iraqi Oil Ministry”, <http://www.ameinfo.com/68871.html>, (e.t.10.11.05).

⁷⁷⁶ Şirketle ilgili bkz., Richard F. Nyrop, **Persian Gulf States: Country Studies**, U.S. Library of Congress, 1993, <http://countrystudies.us/persian-gulf-states/85.htm>; Gerald Butt, “Oil and Gas in the UAE”, The Official Website for the Ministry of Information and Culture in the UAE, ss.231-248, http://www.uaeinteract.com/uaeint_misc/pdf/perspectives/11.pdf; <http://www.platts.com/HOME/News/118929.xml?p=HOME/News&S=n>; <http://www.skypetroleum.com/news110705.htm>

Irak'ta ilk petrol arama ve üretim anlaşması ise Kuzey Iraklı yetkililer ile Norveç DNO Petrol Şirketi arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın önemi Savaş sonrası dönemin ilk petrol arama ve üretim anlaşması olmanın yanında Kuzey Iraklı yetkililer ile DNO Petrol Şirketi temsilcileri arasında imzalanmış olmasıdır. Merkezi hükümetin safdışı edildiği anlaşma hakkında Kürt yetkilileri, yeni petrol arama anlaşmaları dağıtma otoritesine sahip olduklarını öne sürmektedirler. Nitekim bu konuda Irak'ta yasal bir boşluk olduğu da açıktır. 2005 Kasımında Dohuk'un Zaho İlçesi'nde petrol açma kuyusu için düzenlenen törene, Kürt yetkililerin yanında DNO Şirketi Genel Müdürü Magne H. Normann'ın ve Irak'ta görev yapan üst düzey Amerikan askerlerin katılması, Amerikan hükümetinin anlaşmayı desteklediğini göstermekteydi. Anlaşmanın hukuken geçerli olup olmayacağı konusunda Irak Anayasası'nda açık bir düzenlemenin bulunmamasına karşın, bazı Irak hükümet yetkilileri anlaşmadan rahatsız olduklarını açıklamışlardır.⁷⁷⁷ Bununla birlikte DNO şirketi yöneticileri, Kuzey Iraklı Kürt yetkililerin kendilerine Heritage (Kanada), Al-Aabar Petroleum(BAE) ve PetroPrime (Türkiye) şirketleri ile de benzer içerikli anlaşmalar imzaladıklarını belirttiklerini ifade etmektedirler. Dolayısıyla 15 Aralık seçimlerini takiben başta Kuzey Irak olmak üzere bir çok bölgede yeni petrol arama ve üretim anlaşmalarının yapılması ihtimali oldukça yüksektir. Nitekim merkezi hükümet tarafından yapılan açıklamalarda da 2006 ve 2007 yılında bir çok yabancı şirketle ortak arama ve üretim kontratları imzalanacağı yönündedir.⁷⁷⁸ Bu yeni dönemde Amerikan şirketlerinin ya da hisseleri Amerikan şirketlerine ait olan şirketlerin önceliğe sahip olacağı varsayılmaktadır.

Sonuç olarak 2003 Savaşı sonrası dönemde Irak Devlet Başkanı Talabani'nin işaret ettiği gibi yeni Irak yönetiminin Saddam ile yapılan kontratları geçerli kabul etmeyeceğine dair güçlü işaretler bulunmakta; buna karşın Amerikan ve İngiliz yönetimine yakın şirketlerle de yeni kontratların yapılacağı öngörülmektedir. Ancak, bu sürecin Kasım 2005 itibariyle kesin olarak açıklığa kavuşmadığını belirtmek gerekir. Bunun temel gerekçesi Saddam'ın devrilmesine karşın, beklenenin aksine Irak'ın bir kaos ve belirsizliğe itilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Şayet bu kaos ABD'nin istediği şekilde sona ererse, o zaman kontratlar konusunun Amerikan şirketleri lehine bir çözüme kavuşması beklenebilir. Şiddetin genişleyerek tüm bölgeye yayılması durumunda ise, bunun doğrudan petrol fiyatlarının yükselmesine ve küresel bir krize yol açması kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla her iki durumda da, başta gelişmekte olan piyasalar olmak üzere petrol ithalatçısı bir çok ülkenin ilk başta ekonomik ardından da politik bir krize sürüklenmesi beklenebilir. Böyle bir krizin Amerikan ekonomisine olan yansıması ise, 1973-1974 krizinde olduğu gibi uluslararası alanda dolara olan talebin yükselmesi ve petrol üreticisi ülkelerin Amerika'daki yatırımlarının artması olabilir.

⁷⁷⁷ Borzou Daragahi "Kurdish Oil Deal Shocks Iraq's Political Leaders", **Los Angeles Times**, <http://www.latimes.com/news/nationworld/world/la-fg-oildeal1dec01,0,4057840.story?coll=la-home-headlines>; [http://www.peyamaazadi.com/modules.php?name=News&file=article&sid=618\(\(05.12.05\)\)](http://www.peyamaazadi.com/modules.php?name=News&file=article&sid=618((05.12.05))).

⁷⁷⁸ U.S. Department of Energy, Energy Information Administration (EIA), Iraq Country Analysis Brief, (December, 2005), <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iraq/pdf.pdf>

C. IRAK SAVAŞI SONRASI ABD’NİN KÜRESEL ENERJİ GÜVENLİĞİ BAĞLAMINDA İRAN POLİTİKASI

İran son yirmi yıldır Orta Doğu’da Amerikan hegemonyasına karşı çıkmakta ve bu çerçevede bölgeyi Amerikan çıkarları açısından istikrarsızlaştırmaktadır. Özellikle bu ülkenin Irak’taki yeniden yapılanma sürecini dikkatle izlemesi ve gerektiğinde sürece etki edebilecek enstrümanlara sahip olması Washington’u endişelendirmektedir.⁷⁷⁹ İran petrol ve doğalgaz kaynaklarının yanında Körfez’e, Kafkasya ve Orta Asya’ya yakınlığı dolayısıyla Amerikan yönetimi tarafından her adımı izlenen bir ülkedir. ILSA kararları ile başlayan İran’ı uluslararası sistemden dışlama politikası Bush yönetiminin başa geçmesi ile daha radikal bir şekilde uygulamaya konulmuştur.⁷⁸⁰ Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski’ye göre ABD’nin pozisyonu hiç bir şekilde İran’ı uluslararası enerji politikasını yönlendiren bir ülke konumuna getirmemektir.⁷⁸¹ Nitekim 2001 Temmuzunda Amerikan Kongresi ILSA yasasının beş yıl daha uzatılmasına karar vermiş, Bush yönetimi de Kongre’nin kararını onaylamıştı.⁷⁸²

Kan ve Petrol (Blood and Oil: The Dangers and Consequences of America's Growing Dependency on Imported Oil) kitabının yazarı Michael T. Klare’e göre **ABD’nin nükleer silah elde etme suçlamasıyla İran’ı hedef tahtasına yerleştirmesinin en önemli nedeni Tahran’ın küresel enerji denkleminde oynadığı rolle ilişkilidir. Klare’e göre, İran stratejik olarak kanıtlanmış dünya petrol rezervlerinin en az %50’sini oluşturan Suudi Arabistan, Kuveyt, Irak, BAE’nin petrol sahalarını tehdit edebilecek bir konumda olmasının ötesinde dünya petrol tüketiminin %40’ının karşılandığı Hürmüz Boğazı’nı da denetleyen bir jeostratejik konuma sahiptir.** Orta Asya ve Kafkasya petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında en avantajlı ülke konumunda olan İran, Çin, Hindistan ve Japonya’nın en önemli doğalgaz ve petrol sağlayıcısıdır. Kanıtlanmış 130 milyar varil petrol rezervlerinin yanında 970 trilyon metre küp gaz rezervi ile (dünyada kanıtlanmış gaz rezervlerinin yaklaşık %16’sıdır) İran dünyanın en önemli enerji kaynaklarına sahip ülkesi konumundadır. Klare’e göre İran’ın hem gaz hem de petrol üretimi itibarıyla oldukça büyük bir potansiyele sahip olmasına karşın günlük üretiminin düşük olması, hem Bush yönetiminin hem de Amerikan petrol şirketlerinin iştahını kabartmaktadır.⁷⁸³

⁷⁷⁹ 2003 Savaşı sonrası İran’ın Irak politikası hakkında bkz., Kayhan Barzegar, “Understanding the Roots of Iranian Foreign Policy in the New Iraq”, *Middle East Policy*, Vol: XII, No:2 (Summer, 2005), ss. 49-57 ; Mahmood Monshipouri, “US Policy Toward Iran in the Post-War Iraq: Antagonism or Engagement?”, *The Muslim World*, Vol: 94 (October, 2004), ss., 565-567.

⁷⁸⁰ Bu bağlamda Amerikan Senatosu, 1996 yılında İran ve Libya’ya yönelik bir Yaptırım Yasası (the Iran-Libya Sanctions Act of 1996 veya ILSA) kabul ederek Amerikan şirketleri dışındaki şirketlerin de İran’ın özellikle petrol ve doğalgaz sektörüne yıllık 20 milyon doların üzerinde yatırım yapmasının engellemeye çalışmıştı. ILSA kararından bir yıl önce, ise 5 Mart 1995’te Amerikalı Conoco şirketi İran’ın Sirri bölgesi petrol kaynaklarının araştırılıp işletilmesi konusunda Tahran’la ön görüşmeleri tamamladığını açıklamıştı. Ancak Başkan Clinton 1995 yılında Amerikalı şirketlerin İran’a yatırım yapmasını yasaklayan bir karar alarak, Conoco şirketinin İran enerji kaynaklarına yatırım yapmasını engelledi. 1996 yılında ise Kongre ILSA diye bilinen kararı onaylayarak yabancı şirketlerin de İran enerji kaynaklarına yatırım yapmasını engelleme yoluna gitti. Bkz.: Zedalis, “The Total S.A...”, op. cit., s. 539

⁷⁸¹ Karagiannis, “The US-Iranian...”, op. cit., s. 160

⁷⁸² Borzou Daragahi, “Iran: France Steps Up Its Investments in Iran” *The New York Times*, (23.06.2004), <http://www.corpwatch.org/article.php?id=11388>

⁷⁸³ Michael T. Klare, “Oil, Geopolitics and the Coming War with Iran”, [http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=2312\(18.05.2005\)](http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=2312(18.05.2005)), 6,000 cubic feet gas rezervi eşittir 1 varil petrol olduğundan İran gaz rezervi yaklaşık 155 milyar varil petrol demektir. Bu durumda İran’ın sahip olduğu enerji kaynaklarının miktarı petrol enerjisi itibarıyla 280 milyar varildir

İran'ı nükleer güç elde etmekle suçlayan George Bush, Tahran'ın uluslararası toplumun taleplerine uymadığı zaman “*tüm seçeneklerin söz konusu olabileceğini*” belirtmişti. Olası bir İran saldırısının petrol fiyatlarının daha da artmasına yol açacağını ve bunun da dünya ekonomisi üzerinde büyük bir resesyona yol açacağını ileri süren bazı uzmanlar ise böyle bir saldırıya ihtimal vermemektedir. Amerikan baskısının petrolden kaynaklandığı ileri süren Tahran ise, olası bir saldırı durumunda Hürmüz Boğazı'ndaki enerji trafiğini engelleme tehdidinde bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi böyle bir olasılık Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve Irak petrollerinin dünya piyasalarından çekilmesi anlamına gelmektedir. Dünya petrol tüketiminin en az %40'nın piyasalardan çekilmesi, uluslararası ekonomiyi ciddi bir krize sürükler. Tahran, olası bir saldırı durumunda Hürmüz Boğazı'nın yanında Körfez'deki petrol kaynaklarının da İran güçleri tarafından tahrip edileceğini belirtmiştir.⁷⁸⁴ Ancak, The Guardian'da *İran İçin Bu Israr Niye* adlı yazısında Dan Plesch, Amerikan hükümetinin İran'ın nükleer güç olmasına göz yumması durumunda Körfez bölgesinde yoğunlaşan Amerikan enerji çıkarlarının ciddi bir tehdit altına gireceğini ileri sürmektedir. Bu mantığa göre, gelecekte Amerikan çıkarları açısından olumsuz olabilecek her türlü girişimi şimdiden güç kullanarak engellemek, çok daha acil ve gereklidir. Plesch'e göre **İran, ayrıca kendi petrol kaynaklarını uzun vadede ABD'nin baş düşmanı olacak Çin'e vermektedir.**⁷⁸⁵ **Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi** adlı kuruluş tarafından hazırlanan bir raporda **Çin'in gelecekte muhtemel Amerikan rakibi bir ülke olacağı ileri sürülmüştü.**⁷⁸⁶ Çin ve Hindistan'ın artan petrol tüketimine dikkat çeken **Pekin Teknoloji Enstitüsü Başkanı Zheng Hangfei'ye göre “Dünyada artan Çin ve Hindistan talebini karşılayacak kadar petrol üretimi bulunmamaktadır”.** Haftalık **Jane's Defence** dergisi editörü **Robert Karnial** bunu şu şekilde ifade etmektedir **“Hindistan ve Çin'in agresif güvenli petrol kaynakları arayışı bu iki ülkeyi ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri ile bir çatışmaya itmektir.”**⁷⁸⁷

Bu çerçevede ABD'nin İran'da rejim değişikliğini gündeme almasının bir diğer nedeninin İran'ın bu ülkelere güvenli petrol olanağı sunması olduğu ileri sürülmektedir. **ABD Enerji Bakanlığı verilerine göre İran 2003 yılında Çin petrol ithalatının %14'ünü karşılamıştı. Bakanlık, her geçen yıl bu oranın artarak devam edeceğini ileri sürmüştür.** Çin aynı zamanda İran'dan doğalgaz ithal etmek için de 2004 yılında önemli girişimlerde bulunmuş ve bu girişimlerin bir sonucu olarak da Ekim 2004'te İran ile 100 milyar dolar değerinde 25 yıllık bir kontrat imzalamıştır. Bu kontrat Çin'in en büyük yurtdışı yatırımını oluşturmaktadır. Bununla birlikte İran, Hindistan'ın da en önemli petrol sağlayıcısı ülke konumundadır.⁷⁸⁸ Çin'le olduğu gibi Hindistan ile

⁷⁸⁴ Klare, “Oil, Geopolitics...”loc. cit.; “İran Meclisinden Hükümete Baskı”, (15.05.2005), <http://www.ntvmsnbc.com/news/323937.asp?Om=B17P>

⁷⁸⁵ Dan Plesch, “İran İçin Bu Israr Niye”, **Radikal Gazetesi**, 17 Ağustos 2005, s. 8

⁷⁸⁶ **The Project for the New American Century**, *Rebuilding America's...*, op. cit., ss.19, 45, 65, 73.

⁷⁸⁷ Pocha, “The Geopolitics..”, cit. ss. 50-52

⁷⁸⁸ Rusya gibi birer nükleer güç olan bu iki ülke artan tüketimlerini karşılamak için farklı bölgelerde Amerikan şirketleri ile rekabet halindedirler. Özellikle bu ülkelerin Hazar Havzası, Güney Afrika ve Latin Amerika'daki girişimleri Amerikan hükümetinin tepkisine yol açmaktadır. Venezüella'dan petrol satın alan Çin, güvenli güzergah arayışı içine girmiş ve bu çerçevede Kolombiya topraklarından geçecek bir boru hattı konusunda bu ülke ile görüşmelerde bulunmaktadır. Pekin, Kolombiya topraklarından geçecek bir boru hattı ile Panama kanalını doğrudan petrol taşımacılığı konusunda bypass etmek istemektedir. Güney Afrika'da ise Çin ve Hindistan hükümeti birlikte Sudan topraklarında, Büyük Nil Petrol Sahası projesi kapsamında petrol aramaya başlamıştır. Büyük Nil Petrol Sahası anlaşmasının hayata geçmesinden kısa bir süre sonra ise Amerikan hükümeti Sudan yönetimini Darfur bölgesinde jenosit yapmakla suçladı.

de 30 yıl süreli ve 50 milyar dolar tutarında bir doğalgaz kontratı imzalayan Tahran hükümeti, Asya'nın bu iki büyüyen devinin enerji ihtiyacını gelecekte karşılamaya aday ülke konumundadır.⁷⁸⁹ Dünyanın Çin'den sonra ikinci en hızlı büyüyen ekonomisine sahip Hindistan'ın günlük petrol tüketimi 2005 yılında 2.2 milyon varil iken 2025 yılında bu tüketimin 5.3-5.5 milyon varile çıkması beklenmektedir. Çin'in ise günlük petrol tüketimi 6.5 milyon varile çıkmış ve bunun 2020 yılında 12-13 milyon varile çıkması beklenmektedir.⁷⁹⁰ Hindistan 2004 yılında tükettiği petrolün günde 1.9 milyon varilini ithal ederken; Çin de 2.6 milyon varilini ithal etmekteydi.⁷⁹¹

Amerikan baskılarına rağmen İran sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleri dolayısıyla enerji yoksunu ülkeler tarafından önemsenmektedir. 1990'ların ortasında İran hükümeti, Hindistan ve Pakistan'a doğalgaz boru hattı projesi teklif etmiş, ancak bu, farklı nedenlerle hayata geçirilememiştir. Projenin Bush'un seçimi ile birlikte tekrar gündeme gelmesi üzerine Beyaz Saray Hindistan ve Pakistan'a, İran doğal gaz boru hattı projesinden vazgeçmeleri konusunda baskı yaptı. Konuyla ilgili bir değerlendirmede bulunan Hindistan yönetimi bu konuda Amerikan baskısını kabul etmeyeceklerini ve böyle bir girişimi Hindistan'ın içişlerine yapılmış bir müdahale olarak kabul edecekleri ifade etti.⁷⁹² 2005 başında Hindistan'ı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice, Yeni Delhi hükümetine ABD'nin proje ile ilgili kaygılarını iletmiş ve İran'a ekonomik kazanç sağlanmasını eleştirmişti. Rice'ın uyarılarına rağmen Hindistan hükümeti enerji güvenliği konusunda ABD ile pazarlık yapmaya yanaşmamıştır. İran-Pakistan-Hindistan doğalgaz projesinin "*İran, Hindistan ve Pakistan için kazan-kazan ilişkisi*" olduğunu ifade eden Pakistan Başbakanı Shaukat Aziz, projenin tüm baskılara rağmen uygulanacağını ileri sürmüştür. Pakistan bu projeden yıllık gaz tüketiminin yanında yaklaşık 200 ile 500 milyon dolar arası transit geçiş ücreti elde edeceği hesaplanmaktadır.⁷⁹³ İran-Pakistan-Hindistan doğalgaz boru hattı projesinin yanında bilindiği üzere Türkiye ile İran arasında 1996'da yaklaşık 20 milyar dolarlık bir gaz alım ve boru hattı döşenmesi anlaşması yapılmıştı. Necmettin Erbakan'ın Başbakanlığı döneminde imzalanan anlaşma ABD'nin İran'a karşı yaptırım aldığı bir tarihe rastlamıştı. Anlaşma Washington'un muhalefetine rağmen kısa bir gecikme yaşadıktan sonra 2001 yılında hayata geçmişti.⁷⁹⁴ Bu proje ile birlikte İran doğalgazının ilk kez Batıya açılması, Tahran'ı uzun vadede Hazar enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Batıya taşınmasında merkezi bir konuma taşıyabilir. 2005 sonu

---

Jenosit suçlamasını takiben Amerikan hükümetinin Sudan'a karşı bir uluslararası yaptırım gündeme getirmesi Pekin ve Yeni Delhi'nin dikkatinden kaçmamıştı. ABD'nin petrol rezervleri ve güzergahları üzerinde kurmak istediği kontrolden rahatsız olan Çin ve Hindistan'ın ilk etapta Amerikan yönetimi ile sorunlu olan petrol zengini ülkelerle stratejik bir ilişki kurmaya veya var alan ilişkiyi sürdürmeye gayret ettikleri görülmektedir. İran, Libya, Sudan, Venezüella, Saddam dönemi Irak, Vietnam ve Myanmar hükümetleri ile ekonomik, politik ve askeri ilişkiler kuran Çin ve Hindistan hükümetinin öncelikli hedefleri arasında bu ülkelerdeki rezervlerden güvenli bir şekilde yararlanmak vardır. Bkz.: Pocha, "The Geopolitics...", ss. 50-52

⁷⁸⁹ Klare, "Oil, Geopolitics...", loc. cit.

⁷⁹⁰ Jehangir S. Pocha, "The Geopolitics of Oil: Rising China", **New Perspectives Quarterly** Vol: 22, Iss: 1 (Jan., 2005), ss. 51, 53(ss. 50-55)

⁷⁹¹ International Energy Agency, **Oil Market Report**, (11 August 2004), <http://www.oilmarketreport.org>; **IEA: Petrol Talebi Tırmanacak**, (13.07. 2005), <http://www.ntvmsnbc.com/news/278143.asp>

⁷⁹² "Hindistan Petrol Bakanı: İran Doğal Gaz Projesi en kısa zamanda başlayacak", (10.06.2005), <http://www.irib.ir/worldservice/turkishRADIO/Arshiv/haziran/10haziran.htm>

⁷⁹³ Klare, "Oil, Geopolitics...", loc. cit.

⁷⁹⁴ Anthony H. Cordesman, **The Gulf and Transition: US Policy Ten Years After the Gulf War**, Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 2000. s. 5, <http://www.csis.org/burke/gulf/execsum&policyrecs.PDF> (12.11.2004)

itibariyle İran'ın Hazar enerji kaynakları için alternatif bir güzergah olamaması ise, Washington'un engellemelerinden kaynaklanmaktadır.

Bu ülkelerin dışında Japonya da Amerikan muhalefetine rağmen enerji güvenliğini sağlama adına İran hükümeti ile petrol konusunda ticari anlaşmalar yapmaktadır.⁷⁹⁵ 2003 başında 3 Japon şirketinin oluşturduğu konsorsiyum Soroush-Nowruz deniz sahasında petrol arama ve üretimi konusunda Tahran'la bir kontrat imzalamıştır. Bir yıl sonra gene aynı bölgedeki doğalgaz rezervlerinin araştırılması ve üretilmesi konusunda yaklaşık 1.3 milyar dolar tutarında bir kontrat, Japon JGC Corporation şirketi ile imzalamıştır.⁷⁹⁶ 2004 Şubatında ise daha önce hiçbir petrol çıkartma tecrübesi bulunmayan Inpex önderliğindeki Japon Konsorsiyumu, Azedegan petrol sahasının geliştirilmesi konusunda Tahran ile bir anlaşma imzalamıştır. 2-2.8 milyar dolar yatırım maliyeti bulunan Azedegan projesinin Japonya'nın petrol ithalatının %6'sını karşılaması beklenmektedir.⁷⁹⁷

1997'de ise daha önce (1995'te) Amerikalı Conoco'ya verilen Güney Pars gaz sahalarının geliştirilmesi ve işletilmesi projesi Fransız TotalFinaElf, Rus Gazprom ve Malezyalı Petronas şirketine verilmişti. NIOC ile imzalanan anlaşmada şirketlerin hisse dağılımı TotalFinaElf (işletmeci %40) Gazprom (%30) ve Petronas (%30) şeklinde olmuştu. Ayrıca 1999 yılında geri alım anlaşması çerçevesinde Fransız TotalFinaElf (%55) ile İtalyan ENI (45%) ile Dorood petrol sahasının geliştirilmesine dönük yaklaşık 1 milyar dolarlık bir anlaşma imzalanmıştır. NIOC ile TotalFinaElf (70%) ve Petronas (%30) arasında yapılan geri alım anlaşması çerçevesinde Sirri A ve E sahalarında petrol arama ve üretim çalışmaları sürmektedir. 2003'te Chesmeh-Khost sahasının geliştirilmesi çerçevesinde İspanyol Cepsa şirketi ile yaklaşık 300 milyon dolar civarında bir anlaşma imzalanmış ve 2004 yılında Brezilya kökenli Petrobras şirketi ile Tousan sahasının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır. Bunların yanında Çin CNPC şirketinin de İran'da yatırımları bulunmaktadır.⁷⁹⁸ Bu kontratların, ABD'nin İran'ı kuşatma politikalarını tartışmalı hale getirdiği açıktır.

---

⁷⁹⁵Zira Japonya Rus petrol kaynaklarının Asya Pasifik'e taşınması konusunda da Çin ile ciddi bir rekabetin içine sürüklenmiş bulunmaktadır. Çin, Rus petrolünü boru hatları ile ülkenin kuzeyindeki Mao döneminden kalma Daking sanayi tesislerine taşımak isterken; Tokyo, Rus petrolünün boru hatlarıyla Rusya'nın Pasifiklerdeki Nakhodka limanına taşınmasını önermektedir. Bu konuda bkz., Gawdat Bahgat , "Russia's Oil Potential: Prospects and Implications", **OPEC Review** Vol: 28, Iss: 2, (Jun., 2004) s. 143. (Page 133-147); **China Daily October** " Sino-Russian Oil Pipeline", (Nisan, 2004) Pending", <http://www.china.org.cn/english/BAT/108652.htm>.

⁷⁹⁶ Klare, "Oil, Geopolitics...", loc. cit.

⁷⁹⁷ Cordesman, **The Changing Balance of US..**, op. cit., s. 10.

⁷⁹⁸"European consortium associating Elf and Agip signs contract with Iran", http://www.total.com/en/press/press_releases/pr_1999/990301_Elf_and_Agip_signs_contract_with_Iran_2024.htm(e.t.1 0.08.2005); "Iran's Offshore South Pars Gas Field Comes on Stream", http://www.total.com/en/finance/press_releases/fpr_2002/020311_Iran_s_Offshore_1251.htm(e.t.10.08.2005).

SONUÇ

Çalışmada temel analiz çerçevesi olarak kullanılan ekonomi politik teori ve petrol olgusu bölgesel sorunları analiz ederken baştan öngörmediğimiz ilginç sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Örneğin, 1900'lü yılların başından başlayarak Orta Doğu politikasının ve ülkesel sınırların belirlenmesinde petrolün ne kadar önemli ve belirleyici bir rol oynadığını çalışma kapsamında tespit etmiş bulunuyoruz. Orta Doğu coğrafyası, günümüzde de sahip olduğu enerji kaynakları dolayısıyla büyük güçlerin rekabetine ve mücadelesine sahne olmaktadır. Bu bağlamda Orta Doğu ülkelerinin sahip olduğu petrol kaynaklarının, gerek bölge içi sorunlarda ve çatışmalarda gerekse küresel güç mücadelesinde bilinenin ötesinde bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. I. Dünya Savaşı ile başlayan ve 2003 Irak Savaşı ile devam eden işgallerin arkasında yatan temel hedeflerin başında, bölgedeki petrol rezervlerinin olduğu aslında bugüne kadar pek çok araştırmada göz ardı edilmiştir. Bölge ülkelerinin petrol politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek, petrol ticaretinden pay almak ve küresel bir güç olmak için dönemin tüm büyük güçleri öncelikli olarak Orta Doğu'da askeri, politik ve ekonomik bir denetim kurmaya yönelmişlerdir. Petrol kaynaklarını kontrol eden güçler, petrolü siyasal ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmek için geçmişte olduğu gibi günümüzde kullanmaktadırlar.

Bu bağlamda Orta Doğu'daki petrol rezervleri üzerinde denetim kurma politikasına dönük olarak büyük güçlerle girilen ilişkinin, bölge ülkelerinin toplumsal, ekonomik ve politik yapısını ciddi şekilde etkilediği görülmüştür. Özellikle petrol rezervlerinin araştırılmasına dönük olarak 1900'lü yılların başında ülkelerin askeri ve politik desteğini arkasına alan çok uluslu petrol şirketlerinin faaliyetleri oldukça önemlidir. 1920'lerde başlayıp 1970'lerin ortasına kadar süren dönemde bölge ülkeleri kendi petrol kaynakları üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu dönem Orta Doğu'nun politik tarihine çok uluslu petrol şirketleri ve onların ülkelerinin yararına işleyen kendine özgü politik, güvenlik ve ekonomik bir sistemin kurulduğu yıllar olarak geçmiştir. Doğal olarak bu sistem petrol şirketleri ile petrol üreticisi ülkeler arasında bulunan asimetrik bir ilişkiden kaynaklanmıştır. Sömürge döneminin bir ürünü olan ve büyük güçlerin askeri ve politik müdahaleleri ile ayakta kalan imtiyaz sistemi 1970'lerin ortasına kadar sürmüştür. Ayrıcalıklı imtiyaz sisteminin son bulmasının ardından Batılı güçler ve petrol şirketleri yaşamsal önemdeki enerji kaynaklarına erişimi güvence altına almak ve petrolden kaynaklanan geliri tekrar ülkelere transfer etmek için farklı politikaları hayata geçirmişlerdir. Özellikle petrol zengini Suudi Arabistan ve İran merkezli bu politikadaki temel amaç, Körfez'deki istikrarın korunması ve petrol gelirlerinin transferi olmuştur. 1970'lerin sonuna kadar başarılı bir şekilde uygulanan bu politikaların bir sonucu olarak başta Amerikan ekonomisi olmak üzere Batılı ülkeler ciddi bir ekonomik krizle karşılaşmadan gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Ancak, 1979 yılında İran'daki rejim değişikliğine bağlı olarak tehlikeye giren Batı'nın Basra Körfezi'nde enerji güvenliği, Washington'un Körfeze askeri olarak yerleşmesine yol açmıştır. Nitekim, sadece ulusal güvenlik için hayati görülen kaynaklar, gerekli miktarlarda erişim tehlikeye girdiğinde askeri gücün

kullanılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla ABD'nin bölgeye askeri güç yığmasının arkasında yatan asıl kaygının Amerikan enerji çıkarlarının bölge ülkeleri tarafından tehdit edilmesi olduğu anlaşılmıştır. Tehdit edilen ülkelerin başında gelen Suudi Arabistan, Kuveyt, BAE ve Katar ABD'nin petrol üzerindeki global gücünün birer parçaları olmuşlardır. Zira bu ülkeler önemli miktarda petrol rezervine sahip olmanın yanında hem petrol ihraçlarını Dolar üzerinden yapmakta hem de petrol gelirlerinin önemli bir kısmını farklı şekillerde ABD'ye aktararak bu ülkenin ekonomik istikrarına önemli bir katkı sağlamaktaydı.

Petrol, ekonomi ve güç arasındaki bağlantı Saddam'ın 1990'da Kuveyt'i işgali ile bir kez daha uluslararası bir krizi beraberinde getirmiştir. Irak'ın Kuveyt petrol kaynakları üzerinde denetim kurmasını çıkarları açısından tehlikeli bir gelişme olarak değerlendiren ülkeler zaman kaybetmeksizin Bağdat'a askeri müdahaleyi kaçınılmaz görmüşlerdir. Ancak, Irak savaşı sırasında kurulan koalisyon kısa sürede yerini her ülkenin var olan enerji kaynakları üzerinde denetim kurmaya yönelmesi ile küresel bir rekabete bırakmıştır. Bu denemede Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Hindistan ve Fransa gibi ülkeler, başta Irak ve İran olmak üzere Orta Doğu petrol rezervleri üzerinde güçlü bir denetim kurmaya yönelmişlerdir. Öte yandan Amerikan yönetimi de bu ülkeleri Körfez enerji kaynaklarından uzak tutma politikasını hayata geçirmiştir. Ancak buna rağmen, Kuveyt Savaşı sonrası Bağdat yönetimi olası bir Amerikan müdahalesini engellemek için yabancı petrol şirketleri ile petrol endüstrisinin yapısını değiştirebilecek ölçekte kontratlar imzalamıştır. Saddam yönetimi, Irak'a karşı uygulanan yaptırımlara destek vermelerine rağmen Rusya, Fransa, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin enerji şirketleri ile Irak petrol sahalarında ortak arama ve işletme konusunda ön görüşmelerde bulunmuş ve bunların bazılarıyla oldukça önemli sayılabilecek kontratlar imzalamıştır. Zira Saddam, tahmini rezervi 10 ile 30 milyar varil arası değişen Mecnun sahasını Fransızlara verirken, tahmini rezervi yaklaşık 15 milyar varil olan Batı Kurna sahasında petrol çıkarma ve işletme hakkını da Rus şirketlerine vermişti. Bunların yanında Çin, Hindistan, Vietnam gibi ülkelere de petrol arama ve üretme konusunda bazı imtiyazlar tanımıştı. Beyaz Saray'ın yaptırımları genişleterek devam ettirme yönündeki çabasına karşı bazı ülkelerin Irak'taki ekonomik ayrıcalıklarını genişletme çabaları Washington'un enerji üzerindeki gücünü tehdit edecek bir noktaya gelmişti.

Beyaz Saray'ın Irak petrollerine yönelik ilk kapsamlı politikası George W. Bush'un iktidara gelmesi ile gündeme gelmiştir. Başkan Bush, Başkanlık görevini devraldıktan hemen sonra Amerikan dış politikası ve ticaret politikasının önceliğinin enerji güvenliğini sağlamak olduğunu açıklamıştı. Ulusal enerji güvenliğinin sağlanmasına yönelik politikaların belirlenmesi için de Başkan Yardımcısı Cheney'in Başkanlığında Ulusal Enerji Politikasını Geliştirme Grubu'nun kurulmasını sağlamıştı. NEPD hazırladığı ilk raporda, dünya petrol ihtiyacının % 54'ünü üreten Körfez petrol üreticilerinin 2020 yılında dünya petrol tüketiminin % 67'sini tek başlarına karşılayacaklarına dikkat çekerek, Yönetime bu bölgedeki etki ve gücünü artırmasını tavsiye etmişti. NEPD ayrıca, bu çerçevede Yönetime, ABD enerji şirketlerini dış yatırımlar konusunda desteklemesini tavsiye etmekteydi. Özellikle Suudi Arabistan, Kuveyt, Cezayir, Katar ve diğer

üreticilerin enerji sektörlerini Amerikan şirketlerine açmalarının önemi üzerinde durulmuş ve Yönetime Amerikan şirketlerinin bu ülkelerin enerji sektörlerine girmesini sağlaması tavsiye edilmişti. Bu bağlamda Bush yönetimi, hem artan Amerikan petrol tüketimine güvenli bir kaynak bulmak, hem de uluslararası alanda sürekli güçlenen devletlerin Amerikan etki alanının dışına çıkmalarını engellemek için petrol kaynakları ve petrol güzergahları üzerinde fiziki ve siyasi bir denetim kurmaya yönelmiştir. Washington'un öncelikli planı, Orta Doğu'da Irak'ın denetim altına alınmasını sağlamak, Washington-Riyad eksenini güçlendirmek ve İran'a uygulanan kuşatma politikasını daha da sıkılaştırmaktır. Beyaz Saray, aynı zamanda petrol tüketimleri artan büyük güçlerin Orta Doğu'ya girişini engellemeye çalışmıştır. Bu çerçevede ABD'nin küresel çıkarlarını gelecekte tehdit edebilecek potansiyele sahip olan Çin, Hindistan ve Rusya gibi güçlerin de gene petrol kartını kullanarak sınırlandırılması amaçlanmıştır.

Bu bağlamda ABD'nin Irak petrol rezervlerinin büyük güçler arasında paylaşılmasını gündeme aldığı görülmüştür. CIA tarafından hazırlanan ve Irak petrol sahalarını detaylı bir şekilde gösteren istihbarat bilgileri çerçevesinde oluşturulan planlarda, Irak petrol sahalarının farklı unsurlar dikkate alınarak büyük güçler arasında paylaşılması öngörülmüştü. Eski Amerikan Hazine Bakanı Paul O'Neill'e göre, bu plan Irak'ın dünya müteahhitleri arasında paylaşılmasıydı. Ancak, büyük güçler arasında yürütülen müzakerelerden bir uzlaşma çıkmadığı gibi Irak petrolü üzerinde önemli bir avantaj sağlayan diğer devletler de bu avantajlarını ABD ile paylaşmaya yanaşmamışlardır. Bu doğrultuda Irak petrolünün paylaşımı sorununun devam ettiği Eylül 2001'de gerçekleşen saldırılar, Washington'un petrol rezervleri ve güzergahları üzerinde güçlü bir kontrol kurma hedefini farklı yollarla gerçekleştirmesinin yolunu açmıştır.

11 Eylül saldırılarından kısa bir süre sonra Afganistan'daki Taliban rejimini deviren Amerikan yönetiminin Afganistan Savaşı'nın teröre karşı yürütülen bir savaş olduğunu ileri süren tezi uluslararası toplum tarafından destek görmüş olmasına karşılık 11 Eylül saldırılarından önce Amerikan Enerji Bilgi Yönetimi tarafından hazırlanan bir raporda Afganistan'ın Orta Asya'daki doğalgaz ve petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında önemli bir transit ülke olduğu ve kontrol altına alınması gerektiği çoktan ifade edilmişti. Nitekim, Kabil'de ABD patronajında bir yönetim oluşturulduktan sonra uzun bir süre rafa kaldırılan Türkmenistan-Afganistan-Pakistan boru hattı projesinin tekrar gündeme gelmesi enerji kaynaklarının bu savaştaki rolünün tekrar tartışılmaya açılmasına yol açmıştır. Bu yöndeki tartışmaların sürdüğü bir dönemde Afganistan Devlet Başkanı Karzai'nin 1992-1998 yılları arası Türkmenistan-Afganistan ve Pakistan güzergahı ile ilgilenen Unocal şirketiyle 2002 yılında bir anlaşma imzalaması önemli bir gelişme olduğu halde dikkatlerden kaçmıştır. Ancak, bu noktada çok daha ilginç olan ise Afganistan Devlet Başkanlığına getirilen Hamid Karzai'nin 1996-1997 yılları arasında Unocal'da danışmanlık yapmış bir kişi olmasıydı.

Afganistan Savaşı sonrası petrol üzerinde artan küresel rekabette en önemli gelişme Irak'ın ardından diğer üretici ülkelerin de petrol ihracında Dolar yerine Euroya geçme yönündeki girişimleri olmuştur. Bu bağlamda öne çıkan ülkelerin başında ise İran gelmekteydi. İran'ın dışında

Suudi Arabistan'ın da tam bu sıralar Amerikan hükümeti ile ilişkilerinde bazı sorunlar oluşmaya başlamış ve bu çerçevede İran üzerindeki diplomatik ve politik kuşatma arttırılırken, Suudi Arabistan'ın siyasal yapısı eleştirilmeye başlanmıştı. İşte tam bu noktada Körfezde Amerikan etkisinin azaldığı bir sırada, yani 2003 Martında, uluslararası kamuoyunun muhalefetine rağmen Bush yönetimi Çin, Rusya ve Fransa'nın önemli petrol ayrıcalığı elde ettiği Saddam rejimini devirmiştir. Dolayısıyla Irak Savaşı ve Amerikan müdahalesi ile ABD'nin özellikle Orta Doğu enerji kaynakları ve güzergahları üzerinde denetim kurma girişimi, başta Rusya, Çin, Fransa, İran ve Hindistan olmak üzere bir çok ülkenin daha agresif politikalar izlemesine yol açma potansiyelini gündeme gelmiştir.

Tekrar Irak Savaşı'na dönersek, aslında sorunun kökeninin ileri sürüldüğü gibi kitle imha silahlarının üretimi veya Saddam yönetiminin devrilmesi sorunu olmadığı görülmektedir. Sorun Bağdat'ta lider değişikliğine gitmek olsaydı, Savaşa üç dört hafta kala Ürdün yönetimi Başkan Bush'a aralarında Saddam'ın da bulunduğu 50 kişilik Irak yönetiminin Irak'tan çıkartılmasını teklif etmişti. Dolayısıyla asıl sorun yukarıda da vurgulandığı gibi, Amerikan yönetimi açısından Irak'ın enerji güvenliği bağlamında taşıdığı önemdi. Nitekim Donald Rumsfeld, Paul Wolfowitz, Richard Perle, Elliot Abrams gibi Bush yönetiminde önemli görevler üstlenen kişilerin de içinde yer aldığı Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi adlı araştırma kuruluşu tarafından 2000 Eylülünde hazırlanan bir raporda, petrol kaynaklarının varlığı dolayısıyla Basra Körfezi'nde ABD askeri gücünün gerekliliği konusunun, Saddam rejimini aşan bir öneme sahip olduğuna dikkat çekilmişti. Ancak elbette Saddam'ın kişiliği ve izlediği politikayla çok yakından ilgiliydi. Kuruluş, mevcut haliyle Saddam yönetiminin devrilmesini ve Amerikan askeri gücünün başta Kuveyt olmak üzere Körfez'de sürekli bir hale getirilmesi gerektiğini önermişti. Bu çerçevede Irak, jeoekonomik, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Amerikan güvenlik ve ekonomik çıkarları açısından en önemli ülkelerin başında gelmekteydi. Çünkü Irak, 115 milyar varil petrol rezervine sahip olmanın yanında dünyanın en zengin petrol rezervleri sahip olan Suudi Arabistan, Kuveyt ve İran'a komşu bir ülkedir. Dolayısıyla Irak işgali ile birlikte Amerikan yönetimi tarihte ilk kez tek başına dünyanın en stratejik enerji kaynakları üzerinde bu kadar önemli bir etki elde etmiş olmaktadır. Ayrıca Irak yönetimi ülkedeki, önemli petrol rezervlerinin çıkartılması, işletilmesi ve uluslararası pazarlara aktarılması konusunda Amerikalı olmayan şirketlerle anlaşmıştı. Şayet BM yaptırımları savaştan önce kalksaydı, Fransız ve Rus şirketleri petrol endüstrisinde Amerikalı şirketlerden daha önemli bir güç haline gelebileceklerdi. Bu durum Amerikalı şirketlerin pazardaki konumunu etkileyeceği gibi dünyanın en büyük ithalatçısı konumunda olan ABD'nin güvenliğini de tehdit edecekti. Sonuçta Amerikalı yazar Michael Klare'nın ifadesiyle, Irak'ın işgali Amerikan ve İngiliz ekonomilerinin Suudi Arabistan ve OPEC petrollerine bağımlılığını azaltırken her iki ülkenin de bölgesel ve küresel bazda daha fazla ekonomik ve politik hareket serbestisine sahip olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Soğuk Savaş sonrası kritik enerji kaynakları üzerindeki denetimini arttırmak isteyen Amerikan yönetiminin temel hedeflerinden birinin, ABD'nin küresel hegemonyasını petrol üzerindeki denetimi sayesinde sürdürmek olduğu açıklığa kavuşmuştur. Sıra

petrolün ABD'ye rakip olabilecek ülkelere karşı etkili bir baskı unsuru olarak kullanılmasına gelmiştir.

Buraya kadar yapılan analizlerde Orta Doğu'daki krizlerin başta ABD olmak üzere küresel güçlerin bölgeye ilişkin politikalarında, müdahalelerinde ya da tüm aktif ve pasif politikalarında görünürde stratejik ve güvenlik nedenleri olarak görülen ya da gösterilen nedenlerin temelinde ekonomik kaygıların olduğu açıkça anlaşılmıştır. Bu bağlamda ekonomi politik teorisinin en aşırı uçta yer alan indirgemeci yaklaşımıyla bile çalışma alanı olarak seçtiğimiz konuyu açıklaması, anlaşılması ve geleceğe dönük öngörülerde bulunmayı sağlaması açısından isabetli bir tercih olduğu ortaya çıkmıştır. Zira ABD'nin Afganistan'dan sonra Irak işgali, Körfez ülkelerindeki askeri varlığını artırması ve petrol fiyatlarında Dolar kurunu desteklemesi, petrolün stratejik öneminin daha da arttığına işaret ettiği gibi, Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'yi dünyada başat güç konumuna getirmeye yönelik politikaları hayata geçirmeye çalışan Bush yönetiminin öncelikli olarak Körfez enerji kaynaklarını kontrol etmeye ve bununla birlikte Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar ve BAE gibi üreticilerin ekonomik ve politik yapıları üzerinde belirleyici bir güç olmaya çalışmasının boşuna olmadığı anlaşılmıştır. Buradan çıkacak sonucun bu ülkelerin Amerikan enerji çıkarları açısından taşıdıkları önem dolayısıyla uzunca bir dönem kendi petrol politikalarını oluşturamayacakları olduğunu söylemek abartılı bir saptama olmayacaktır. Aynı şekilde Irak Savaşı ile birlikte Orta Doğu'lu petrol üreticilerinin uzun vadede Amerikan etki alanından çıkmasının olası olmadığını da vurgulamak gerekir. Ayrıca bu dönemi takip eden yıllarda da petrol Orta Doğu'daki krizlerin odağında olmaya devam edecektir. Bu arada ABD'nin petrol rezervleri üzerindeki denetiminden rahatsız olan Rusya, Çin, Hindistan, İran ve Fransa gibi ülkelerin petrol ve güç oyununda pasif oyuncu olmamak için yoğun bir çaba harcayacağı da öngörülerimiz arasında yer almaktadır. Bölgede süren bu güç mücadelesinin Orta Doğu'daki diğer ayağını İran oluşturmaya devam edecektir. Diğer bir ifadeyle İran bölgede bundan sonraki güç oyununun odağında yer alacaktır. Şüphesiz aslında henüz oyunun ilk perdesi tam da kapanmış değil. Zira her ne kadar 2003 yılında Amerikan güçleri Bağdat'taki rejimi değiştirmeyi başarmış olsalar da, Irak üzerindeki mücadelenin henüz sona ermediği ülkenin sürüklendiği kaos ortamından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu analizden yola çıkarak küresel enerji rekabetinin yakın gelecekte yukarıda değindiğimiz ülkeler arasında daha da şiddetleneceği ve doğal olarak bu mücadelenin Orta Doğu'daki gelişmeleri belirleyeceği öngörülebilir. Tespitimizi en başta vurguladığımız cümleyle bitirmek gerekirse, petrol sıradan ticari bir meta olmaktan öteye Orta Doğu'daki krizlerde rol oynayan en önemli faktör olmaya devam edecektir.

EKLER

Tablo-1: Dünya Petrol Rezervi Dağılımı

	1983 sonu milyar varil	1993 sonu milyar varil	2002 sonu milyar varil	2003 sonu milyar varil	Dünya Rez. Yüzdesi
Kuzey Amerika					
USA	35.6	30.2	30.7	30.7	%2.7
Kanada	9.6	10.0	17.6	16.9	%1.5
Meksika	49.9	50.8	17.2	16.0	%1.4
Toplam	95.2	91.0	65.5	63.6	%5.5
Latin Amerika					
Arjantin	2.4	2.0	2.8	3.2	%0.3
Brezilya	2.1	5.0	9.8	10.6	%0.9
Kolombiya	0.6	3.2	1.8	1.5	%0.1
Ekvator	0.9	2.3	4.6	4.6	%0.4
Peru	0.7	0.8	1.0	1.0	%0.1
Trinidad-Tobago	0.5	0.6	1.9	1.9	%0.2
Venezüella	25.9	64.4	77.3	77.2	%6.8
Diğerleri	0.5	0.9	1.5	1.5	%0.1
Toplam	33.7	79.1	100.5	102.2	%8.9
Avrupa-Asya					
Azerbaycan	Bilinmiyor	Bilinmiyor	7.0	7.0	%0.6
Kazakistan	Bilinmiyor	Bilinmiyor	9.0	9.0	%0.8
Türkmenistan	Bilinmiyor	Bilinmiyor	0.5	0.5	%0.1
Özbekistan	Bilinmiyor	Bilinmiyor	0.6	0.6	%0.1
Rusya Federasyonu	Bilinmiyor	Bilinmiyor	67.0	69.1	%6.0
Romanya	1.6	1.0	1.1	0.9	%0.1
Danimarka	0.3	0.7	1.3	1.3	%0.1
İtalya	0.6	0.6	0.7	0.7	%0.1
Norveç	3.8	9.5	10.4	10.1	%0.9
İngiltere	6.9	4.5	4.5	4.5	%0.4
Diğerleri	86.8	64.1	2.1	2.1	%0.2
Toplam	100.1	80.4	100.4	105.9	%9.2
Orta Doğu					
İran	55.3	92.9	130.7	133.2	%11.4
Irak	65.0	100.0	115.0	115.0	%10.0
Kuveyt	67.0	96.5	96.5	99.	%8.5
Umman	3.5	5.0	5.7	5.6	%0.5
Katar	3.3	3.1	15.2	15.2	%1.3
Suudi Arabistan	168.8	261.4	262.8	262.7	%22.9
BAE	32.3	98.1	97.8	97.8	%8.5
Suriye	1.5	3.0	2.3	2.3	%0.2
Yemen	-	0.1	0.7	0.7	%0.1
Diğerleri	0.2	0.1	0.1	0.1	

Toplam	396.9	660.1	726.8	726.6	%63.3
Afrika					
Cezayir	9.2	9.2	11.3	11.3	%1.0
Angola	1.7	1.9	8.9	8.9	%0.8
Kamerun	0.4	0.3	0.2	0.2	
Kongo	0.7	0.7	1.5	1.5	%0.1
Mısır	4.0	3.4	3.5	3.6	%0.3
Gabon	0.5	0.7	2.4	2.4	%0.2
Libya	21.8	22.8	36.0	36.0	%3.1
Nijerya	16.6	21.0	34.3	34.3	%3.0
Sudan	0.3	0.3	2.3	2.3	%0.2
Tunus	2.5	0.4	0.5	0.5	
Diğerleri	0.5	0.3	2.3	2.3	%0.2
Toplam	58.2	60.9	101.7	101.8	%8.9
Pasifik					
Avustralya	1.9	3.3	3.7	4.4	%0.4
Brunei	1.5	1.3	1.1	1.1	%0.1
Çin	18.2	29.5	23.7	23.7	%2.1
Hindistan	3.6	5.9	5.6	5.6	%0.5
Endonezya	10.1	5.2	4.7	4.4	%0.4
Malezya	2.6	5.0	4.2	4.0	%0.3
Gana	-	0.5	0.4	0.4	
Tayland	-	0.2	0.7	0.7	%0.1
Vietnam	-	0.6	2.5	2.5	%0.2
Diğerleri	1.1	0.7	0.9	0.9	%0.1
Toplam	39.0	52.0	47.5	47.7	%4.2
Dünya Toplamı	723.0	1.023.6	1.146.3	1.147.7	%100

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy June 2004; OPEC Annual Statistical Bulletin 2003.

<i>OECD ülkeleri</i>	110.3	111.0	87.3	85.8	%7.5
<i>*OPEC ülkeleri</i>	475.3	774.5	881.6	882.0	%76.9
<i>Eski SSCB ül.</i>	84.8	62.6	84.8	86.9	%7.6
<i>Diğerleri</i>	162.9	186.5	179.9	178.8	%15.6

Orta Doğu Bölgesi toplam rezerv miktarı (2003) 735.866

*OPEC istatistikleri OPEC ülkeleri toplam rezervlerini (2004) 896 milyar varil olarak hesaplamaktadır (%78.4)

Tablo-2: Ülkelere Göre Petrol Üretimi

Petrol 94 95 96 97 98 99 20 01 02 03 toplam
Üretimi tv/d

	94	95	96	97	98	99	20	01	02	03	toplam
K. Amerika											
ABD	8389	8322	8295	8269	8011	7731	7733	7669	7626	7454	%9.2
Kanada	2276	2402	2480	2588	2672	2604	2721	2712	2838	2986	%3.8
Meksika	3142	3065	3277	3410	3499	3343	3450	3560	3585	3789	%5.1
Toplama	13807	13789	14052	14267	14182	13678	13904	13941	14049	14229	%18.2
L. Amerika											
Arjantin	695	758	823	877	890	847	819	829	808	793	%1.1
Brezilya	693	718	807	868	1003	1133	1268	1337	1499	1552	%2.1
Kolombiya	460	591	635	667	775	838	711	627	601	564	%0.8
Ekvator	388	395	393	397	384	382	409	416	410	427	%0.6
Peru	128	123	121	120	119	110	104	98	98	92	%0.1
Trinidad Tobago	141	142	141	135	134	141	138	135	155	163	%0.2
Venezüella	2752	2959	3137	3321	3510	3248	3321	3233	3218	2987	%4.2
Diğerleri	90	96	102	108	125	122	129	138	153	163	%0.2
Toplam	5347	5782	6159	6493	6940	6822	6899	6813	6942	6741	%9.2
Avrupa Asya											
Azerbaycan	193	185	183	185	230	278	281	300	311	313	%0.4
Danimarka	187	188	207	233	235	301	364	347	372	368	% 0.5
İtalya	94	101	104	114	108	96	88	79	106	107	% 0.2
Kazakistan	430	434	474	536	537	631	744	836	1018	1106	% 1.4
Norveç	2693	2903	3233	3280	3139	3139	3343	3416	3329	3260	% 4.1
Romanya	145	145	142	141	137	133	131	130	127	123	% 0.2
Rusya Fed.	6419	6288	6114	6227	6169	6178	6536	7056	7698	8543	% 11.4
Türkmenistan	87	84	90	108	129	143	144	162	182	210	% 0.3
İngiltere	2675	2749	2735	2702	2793	2893	2657	2476	2463	2245	% 2.9
Özbekistan	124	172	174	182	191	191	177	171	171	166	% 0.2
Diğerleri	609	576	548	526	507	475	466	467	483	487	% 0.6
Toplam	13656	13825	14004	14233	14175	14458	14932	15441	16259	16927	%22.1
Orta Doğu											
İran	3730	3744	3759	3776	3855	3603	3818	3734	3420	3852	% 5.1
Irak	505	530	580	1166	2126	2541	2583	2371	2030	1344	% 1.8
Kuveyt	2085	2130	2129	2137	2176	2000	2105	2069	1871	2238	% 3.0
Umman	819	868	897	909	905	911	959	961	900	823	% 1.1
Katar	451	461	568	719	747	797	855	854	783	917	% 1.1
S. Arabistan	9023	9032	9180	9361	9370	8694	9297	8992	8664	9817	% 12.8
Suriye	563	596	586	577	576	579	550	583	572	594	% 0.8
BAE	2482	2410	2479	2493	2558	2302	2499	2430	2159	2520	% 3.2
Yemen	346	351	357	375	380	405	450	471	462	454	% 0.6
Diğerleri	52	52	50	50	49	48	48	48	48	48	% 0.1
Toplam	20057	20175	20584	21564	22742	21880	23163	22512	20909	22607	%29.6
Afrika											

Cezayir	1324	1327	1386	1421	1461	1515	1578	1562	1681	1857	% 2.1
Angola	557	633	716	741	731	745	746	742	905	885	% 1.2
Kamerun	115	106	110	124	105	95	88	80	72	68	% 0.1
Çat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	% 0.1
Kongo	185	180	200	225	264	293	275	271	259	243	% 0.3
Mısır	921	924	894	873	857	827	781	758	753	750	% 1.0
Gana	5	7	17	60	83	100	113	181	237	249	% 0.3
Gabon	337	356	365	364	337	340	327	301	295	240	% 0.3
Libya	1431	1439	1452	1489	1480	1425	1475	1425	1376	1488	% 1.9
Nijerya	1988	1998	2138	2303	2163	2028	2104	2199	2013	2185	% 2.9
Sudan	2	2	5	9	12	63	174	211	233	255	% 0.3
Tunus	93	90	89	81	83	84	78	71	73	66	% 0.1
Diğerleri	42	51	62	64	63	56	61	64	65	74	% 0.1
Toplam	7001	7112	7434	7754	7638	7571	7800	7866	7962	8401	% 10.8
Asya-Pasifik											
Avustralya	614	583	619	669	644	625	809	733	731	624	% 0.7
Brunei	179	175	165	163	157	182	193	203	210	214	% 0.3
Çin	2930	2989	3170	3211	3212	3213	3252	3306	3346	3396	% 4.6
Hindistan	708	804	778	800	791	788	780	780	794	793	% 1.0
Endonezya	1589	1578	1580	1557	1520	1408	1456	1389	1288	1179	% 1.6
Malezya	674	724	736	764	815	791	791	786	828	875	% 1.0
Tayland	87	87	97	116	121	132	164	174	191	217	% 0.2
Vietnam	144	155	179	205	245	296	328	350	354	372	% 0.5
Diğerleri	259	231	246	228	218	219	198	194	200	203	% 0.3
Toplam	7184	7325	7571	7713	7724	7654	7971	7914	7943	7872	% 10.2

Kaynak: BP 2004 Statistical Review of World Energy, s.6

<i>Dünya Top.</i>	67052	68008	69803	72024	73400	72063	74669	74487	74065	76777	%100
<i>OECD</i>	20528	20737	21356	21665	21477	21082	21504	21330	21402	21185	% 27
<i>OPEC</i>	27360	27607	28387	29743	30965	29561	31090	30258	28503	30383	% 39.7
<i>OPEC dışı</i>	32300	33103	34245	34904	35044	34951	35565	35570	36049	35917	% 46.4
<i>Eski SSCB</i>	7391	7297	7171	7377	7391	7551	8013	8659	9513	10477	% 13.9

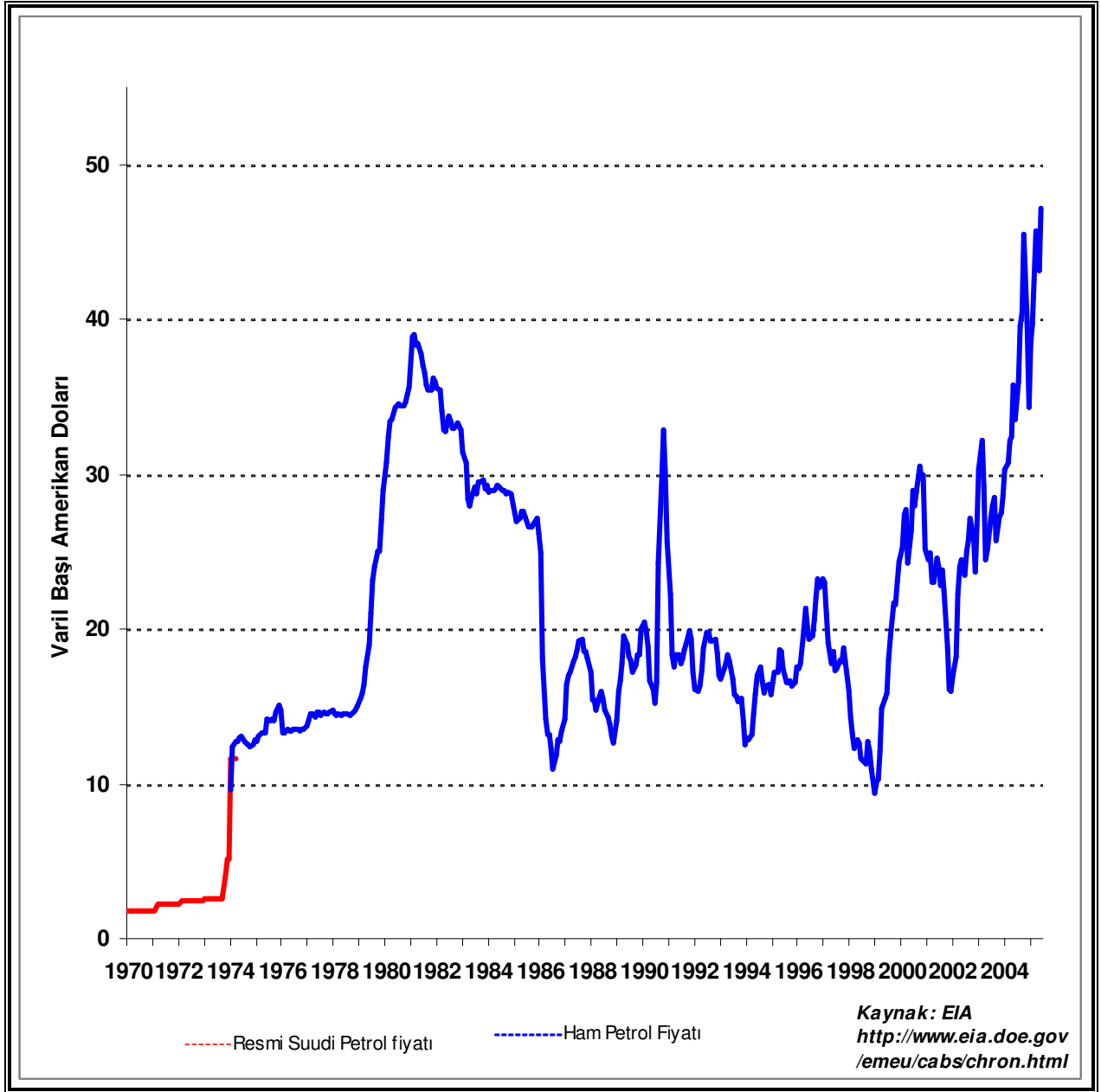
Tablo-3: Dünya Ham Petrol Tüketimi (1.000 Varil/gün)

	94	95	96	97	98	99	20	01	02	03	% toplam
K. Amerika											
ABD	17719	17725	18309	18621	18917	19519	19701	19649	19761	20071	%25.1
Kanada	1742	1776	1818	1888	1913	1926	1937	2023	2068	2149	% 2.6
Meksiko	1772	1650	1697	1768	1844	1842	1911	1897	1835	1864	%2.3
Toplam	21232	21151	21824	22276	22675	23287	23549	23569	23663	24083	% 30.1
L. Amerika											
Arjantin	416	415	432	451	467	445	431	404	364	371	% 0.5
Brezilya	1418	1498	1601	1729	1800	1879	1855	1896	1853	1817	7% 2.3
Şili	190	209	228	242	247	251	238	232	231	227	% 0.3
Kolom.	246	260	268	272	266	238	232	245	222	222	% 0.3
Ekvator	115	112	125	142	145	131	129	132	131	134	% 0.2
Peru	134	150	155	154	155	159	155	148	148	151	% 0.2
Venez.	436	446	426	452	475	474	496	545	594	526	5% 0.7
Diğerleri	1022	1044	1065	1098	1128	1129	1125	1138	1151	1176	% 1.6
Toplam	3977	4136	4300	4539	4683	4705	4661	4739	4692	4624	% 6.0
Avrupa-Orta Asya											
Avusturya	235	234	242	246	255	250	244	265	271	296	% 0.4
Azerbaycan	163	171	140	120	151	149	124	74	73	89	% 0.1
Belarus	257	247	186	193	167	141	132	118	104	123	% 0.2
Belçika ve Lüksemburg	556	546	606	629	656	670	702	669	691	715	% 1.0
Bulgaristan	118	115	114	92	100	93	84	87	90	92	% 0.1
Çek Cum.	149	169	177	170	174	174	169	178	174	183	% 0.2
Danimarka	209	217	235	229	223	222	215	205	200	194	% 0.3
Finlandiya	216	208	216	213	221	224	224	222	226	239	% 0.3
Fransa	1878	1893	1930	1948	2016	2044	2007	2023	1967	1991	% 2.6
Almanya	2880	2882	2921	2913	2915	2824	2763	2804	2714	2664	% 3.4
Yunanistan	346	361	372	379	374	383	406	408	410	428	% 0.6
Hırvatistan	169	159	148	150	157	151	145	142	140	136	% 0.2
İzlanda	15	16	16	18	18	18	19	18	19	18	---
İrlanda	116	118	124	136	152	172	170	185	182	176	% 0.2
İtalya	1920	1987	1956	1969	1974	1980	1956	1946	1943	1927	% 2.5
Kazakistan	247	242	204	207	171	141	148	179	200	191	% 0.3
Litvanya	72	64	66	66	76	63	49	56	53	53	% 0.1
Hollanda	792	828	810	856	854	880	899	948	951	969	% 1.2
Norveç	212	212	218	223	215	216	201	213	208	212	% 0.3
Polonya	314	321	368	391	424	431	427	415	420	443	% 0.6
Portekiz	253	272	259	293	322	330	324	327	338	346	% 0.5
Romanya	226	274	260	276	242	195	203	217	226	232	% 0.3
Rus. Fed.	3267	2934	2606	2593	2484	2534	2474	2456	2480	2503	% 3.4
Slovakya	70	69	71	72	80	73	73	68	76	79	% 0.1
İspanya	1120	1177	1221	1290	1381	1423	1452	1508	1526	1559	% 2.1
İsveç	354	338	362	336	338	337	318	318	317	328	% 0.4
İsviçre	272	253	261	276	279	271	263	281	267	259	% 0.3
Türkiye	553	610	635	646	640	638	695	665	676	687	% 0.9

Türkmen.	74	78	60	60	56	56	62	78	80	74	% 0.1
Ukrayna	398	380	284	277	287	255	240	255	249	262	% 0.4
İngiltere	1777	1757	1798	1752	1750	1735	1697	1688	1697	1666	% 2.1
Özbekistan	145	134	148	135	141	145	136	141	137	131	% 0.2
Diğerleri	389	383	409	450	446	439	434	451	466	486	% 0.6
Toplam	19764	19647	19424	19603	19736	19657	19453	19609	19571	19751	% 25.9
Orta Doğu											
İran	1099	1204	1248	1221	1160	1192	1158	1127	1115	1132	% 1.5
Kuveyt	124	130	126	139	180	202	202	206	222	266	% 0.4
Katar	19	21	23	25	26	24	25	30	44	37	---
S. Arab.	1160	1123	1163	1199	1267	1306	1333	1347	1363	1437	% 1.8
BAE	353	349	346	345	282	266	243	273	284	296	% 0.4
Diğerleri	1135	1202	1207	1261	1292	1314	1356	1389	1418	1312	% 1.7
Toplam	3891	4028	4112	4189	4207	4304	4317	4372	4446	4480	% 5.9
Afrika											
Cezayir	204	198	187	187	194	187	192	200	222	229	% 0.3
Mısır	437	474	501	531	559	573	564	548	534	550	% 0.7
G. Afrika	401	427	437	445	451	462	475	488	501	513	% 0.7
Diğerleri	1088	1098	1116	1144	1179	1214	1216	1240	1258	1281	% 1.7
Toplam	2130	2198	2240	2307	2383	2437	2447	2476	2515	2573	% 3.3
Asya-Pasifik											
Avustralya	753	781	794	823	825	843	837	845	846	845	% 1.0
Bangladeş	45	59	60	69	76	68	66	79	83	87	% 0.1
Çin	3145	3390	3672	3935	4047	4416	4985	5030	5379	5982	% 7.6
Ç. H. Kong	185	198	194	192	184	193	201	243	268	271	% 0.4
Hindistan	1413	1580	1700	1828	1963	2134	2254	2284	2374	2426	% 3.1
Endonezya	774	820	888	963	914	980	1049	1088	1115	1131	% 1.5
Japonya	5746	5784	5813	5762	5525	5618	5577	5435	5359	5451	% 6.8
Malezya	372	381	405	431	407	439	441	448	489	519	% 0.7
Y. Zelanda	121	125	127	131	131	134	135	139	142	149	% 0.2
Pakistan	291	315	329	339	350	363	373	366	359	342	% 0.5
Filipinler	306	344	360	389	392	375	348	347	332	332	% 0.4
Singapur	590	617	586	630	651	619	654	716	699	672	% 0.9
G. Kore	1840	2009	2144	2373	2030	2178	2229	2235	2282	2303	% 2.9
Tayvan	665	713	717	741	766	820	816	819	843	880	% 1.1
Tayland	617	717	776	785	736	734	725	701	766	812	% 1.1
Diğerleri	222	245	281	298	324	331	366	386	408	399	% 0.5
Toplam	17083	18077	18842	19685	19320	20246	21056	21161	21743	22601	% 28.8
Dünya Top. 68077 69235 70742 72599 73004 74637 75483 75926 76631 78112 %100.0											

OECD	44099	44475	45647	46499	46603	47507	47693	47719	47707	48347	% 61.2
Eski SSCB	4744	4357	3779	3751	3638	3581	3459	3449	3470	3525	% 4.8
Diğer	19234	20403	21316	22350	22764	23549	24331	24759	25454	26240	% 34

Tablo-4: Dünya Petrol Fiyatları 1970-2005

Tablo-6: 1920-1950 Arası Orta Doğu'nun Dünya Petrol Üretimindeki Yeri

Bölge	1926		1936		1946	
	Üretim	İhracat%	Üretimi	İhracat%	Üretimi	İhracat%
Amerika kıtası						
ABD	105.000	%6	146.000	%7	230.000	-----
Venezüella	5.000	%94	23.000	%99	56.000	%90
Meksika	14.000	%85	6.000	%59	7.000	%15
Trinidad	700	%77		1.800	%80	
Diğer ülkeler	3.000	%55	7.200	%55	8.000	%50
Toplam	128.000	%20	184.000	%23	304.000	%19
Orta Doğu						

İran	5.000	%85	8.000	%90	19.000	%90
Irak	---	---	4.000	%90	4.500	%90
S. Arabistan	---		---	---	8.000	%100
Bahreyn	---	---	1.000	%100	1.000	%100
Kuveyt	---	---		---	----	800
Toplam	5.000	%85	13.000	%91	33.300	%94
Diğer Bölgeler	18.000	%30	46.000	%35	33.000	
Dünya Toplamı	151.000	%23	243.000	%29	370.300	%24

Tablo-7: 1964 Anlaşması Çerçevesinde Vergi Hesaplanması

	Varil başı
Fiyatı (dolar)	1.8
Üretim Maliyeti	0.10
Kalan Kâr	1.70
<i>Verginin Hesaplanması</i>	
Afişe Fiyat	1.80
Resmi Fiyat İndirimlerinin Düşürülmesi (%8½)	0.15
Üretim Maliyetlerinin Düşürülmesi	0.10
Üretici Ülke İmtiyaz Payı (%12½)	0.23
Kalan Kâr	1.32
Üretici Ülke Vergi Payı (%50)	0.66
Toplam Üretici Ülke Kârı	0.89
Şirket Kârı	0.81
Ülke Kârı %	52
Şirket Kârı %	47

Tablo-11: 1970-1983 Bölgelere Göre Dünya Rafine Kapasitesi

Rafine Kapasitesi	1970-1983 (milyon ton/yıllık)		
	1970	1983	Yıllık Değişim Oranı(%)
K. Amerika	669	934	2.6
B. Avrupa	730	868	1.3
Toplam OECD	1.568	2.134	5.4
OPEC	176	225	1.9
D. Gelişmekte	350	665	5.1
Toplam	526	890	4.1

Tablo-13: Orta Doğu ve Orta Doğu'ya Komşu Ülkelerin Silah Alımı (\$-milyar dolar)

	88	89	90	91	92	93	94	95	96
BAE	3275	3315	3257	3114	3009	2914	2769	2696	2670
Kuveyt	2371	2943	11354	14797	7500	3629	3850	4222	3591
Umma	1655	1740	1954	1619	1938	1823	2006	1950	1835
S.	15742	14623	[14634]	[27911]	15084	17037	14718	12974	12953
İran	1441	1360	1574	1642	1566	1967	2669	1976	2234
Bahrey	197	205	226	246	262	255	259	267	283
Yemen	..	..	[635]	[595]	[585]	[512]	535	402	366
Suriye	3347	3425	3174	5133	4756	3765	4063	4089	3800
Ürdün	[821]	[638]	[556]	[544]	564	592	634	1004	671
Lübnan	[497]	..	[1044]	[529]	[941]	[786]	[988]	[1009]	[885]
Pakista	2547	2545	2685	2875	3053	3049	2971	3020	3016
Türkiye	5325	6161	7445	7653	8050	8900	8717	8939	10008

Tablo-14: ABD'nin Yurt Dışı Silah Satışları: (\$-milyar dolar)

Yurtdışı Silah Satışları: <i>Şirket ve Hükümet Satışları</i>	Silah Şirketlerinin Dış Satışları	Hükümet satışları	Toplam Amerikan silah satışı	Toplam dünya silah satışı	ABD'nin Dünya satışlarındaki oranı
1989	8,446,535 \$-milyon dolar	7,478,000	15,924,535	45,378,000	%35.1
1990	6,215,959	9,034,000	15,249,959	42,734,000	%35.7
1991	5,165,782	9,557,000	14,722,782	30,857,000	%47.7
1992	2,667,219	10,669,000	13,336,219	27,169,000	%49
1993	3,808,085	11,119,000	14,927,085	27,119,000	%55
1994	2,098,686	9,943,000	12,041,686	25,043,000	%48.1
1995	3,620,117	12,782,000	16,402,117	29,482,000	%55.6
1996	705,851**	13,791,000	14,496,851	30,091,000	%48.2
1989-96	32,728,233	84,373,000	117,101,233	257,873,000	%45.4

Tablo-16: Hazar Bölgesinde Kanıtlanmış ve Olası Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri

	İspatlanmış petrol rezervleri	Potansiyel petrol rezervleri	Toplam	İspatlanmış doğalgaz rezervleri	Potansiyel doğalgaz rezervleri	Toplam
	Milyar varil			Trilyon m ³ *	Trilyon m ³	
Azerbaycan	7-13	27.0	31.0	0.3	1.0	1.3
Kazakistan	20--30	85.0	95.0	1.5	2.5	4.0
Türkmenistan	1.5	32.0	33.5	4.4	4.5	8.9
Özbekistan	0.2	1.0	1.0	2.1	1.0	3.1
Rusya**	0.2	5.0	5.0	NA	NA	NA
İran***	0	12.0	12.0	0	0.3	
Toplam	.....	162.0	177.5	8.3	9.3	17.6

*1 tcf yaklaşık 0.28 m³ (metreküpe) eşdeğerdir.
**Rusya'nın sadece Hazar'a yakın bölgeleri ve Hazar'daki Rus "sektörü" ele alınmıştır.
***İran'ın sadece Hazar'a yakın bölgeleri ve Hazar'daki İran "sektörü" ele alınmıştır.
Kaynak: Necdet Pamir, "Hazar Bölgesi'nde Enerji Politikaları: Avrupa'nın ve A.B.D.'nin Konseptleri", **Avrupa'nın ve Türkiye'nin Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'da Ortak İlgi Alanları, Uluslararası Sempozyumu** (13-14 Kasım 2000), Ankara, Türkiye, [http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=291\(e.t.08.05.2004\)](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=291(e.t.08.05.2004)); **BP Statistical Review of World Energy June 2004; OPEC Annual Statistical Bulletin 2004; US Energy Information Administration, <http://www.eia.doe.gov/emeu/international/reserves.html>, kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmıştır.**

Tablo-17: Saddam Döneminde İmzalanan Kontratlar						
Bölge	Üretim Kapası tesisi	Olası Rezerv Miktarı	Ü. Maliyeti (mrd)	Şirket	Ülke	Anlaşmanın Statüsü
Mecnun	0.6	10-30	4.0	TotalFinaElf	Fransa	Doğudan görüşmeler yapıldı, taraflar arasında 1998'de üretim paylaşımı anlaşması parafe edildi, ancak anlaşma imzalanmadı.
West Qurna (Kurna) Phase II	1 / 0.6*	15	3.7	Lukoil/Zarub ezhneft/	Rusya	1997'de imzalandı. Yaptırımlar kalktıktan sonra ihracata başlanacaktır.
Western Des. Bloc 3		2(ve 1.2 tcf doğal gaz)		Pertamina	Endonezya	Prencip anlaşması 200 yılında imzalandı
Nahr Bin Omar	0.44	6.3	3.4	TotalFinaElf	Fransa	Doğudan görüşmeler yapıldı, anlaşma imzalanmadı. TotalFinaElf ile 1998'de üretim paylaşımı anlaşması parafe edildi, ancak anlaşma imzalanmadığı için Zarubezhneft ilgilendiğini açıkladı
Nassiriya	0.3	2/2.6*	1.9	Eni/Repsol	İtalya/İspanya	ENI ve İspanyol Persol ilgileniyor Her iki firmayla görüşmeler yürütülmüştü.
Halfaya	0.22/0.25*	2.5%4.6*	2. BHP	CNPC	Çin	Ön görüşmeleri tamamlandı, imza aşamasına gelindi.
Ratawi	0.2/0.25	1/3.1*	2.5	Shell/Nexen/Petronas/Crescent	İngiltere-Hollanda/Malezya/BAE	Ön görüşmelerde son aşamaya gelinmişti.
Suba-Luhais	0.1	2.2	5.5	Mashinoimport/Salvneft	Rus/Rus-Beyaz Rusya	Ön görüşmeleri yapıldı.
Tuba	0.18/0.2*	0.5/1.5*	1.2.5	ONGC/Reliance/Sonatrach/Pertamina	Hindistan/Cezayir/Endonezya	Cezayirli Sonatrach ve Hintli ONGC ile Reliance tarafından oluşturulan konsorsiyum 2000'de birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir. Endonezyalı Pertamina'nın da bölge ile ilgilenmektedir.
Gharaf	0.1/0.13*	1	2.5	TPAO/Japex	Türkiye/Japonya	İlk önce Japex ile görüşüldü 2002 yılında da TPAO ile görüşüldü. TPAO burası için imzalanacak işletme anlaşmasının favori şirketlerinin başında gösteriliyordu.
Khurmala	0.1	1	2.5	Stroyexport/Bow Canada	Kanada	Ön görüşmeleri yapıldı
Rafidain	0.1	03/0.68	0.75*	Pacific/Sidanco/Tatipeneft/JNPC/Perenc	İngiltere/Rusya/Japonya/Fransa/Çin	Şirketler ayrı ayrı ön görüşmelerde bulundu.
Al-Ahdab	0.09	0.2	0.5	CNPC	Çin	1997'de CNPC şirketi ile üretim paylaşımı anlaşması imzalanmış. Çalışmalar Yaptırımlardan sonra başlayacaktı.
Amara	0.08	0.2/0.68	0.5	PetroVietnam	Vietnam	2002'de üretim ve işletme anlaşması imzalanmıştı.
Western Des. Bloc 8				ONGC	Hindistan	Anlaşma 2000 yılında imzalanmasına rağmen ABD baskısı yüzünden New Delhi çalışmaları başlatmamıştı.
South Rumaila Mishrif	0.25	0.4	1	Tatneft	Rusya	Ön görüşmeleri yapıldı
North Rumaila Mishrif	0.25	0.4	1	Mashinoimport	Rusya	Ön görüşmeleri yapıldı
Hemrin	0.06	0.2	0.5	Stroyexport/Bow Canada	Rusya/Kanada	Ön görüşmeleri yapıldı
Zubair Mishrif	0.06	0.2	0.5	Indigenous		Ön görüşmeleri yapıldı
Nur	0.05*			SPC	Suriye	2001'de üretim ve işletme anlaşması imzalandı.
Kifl Structure				ETAP	Tunus	2002 yılında ön taslak üzerinde uzlaşma sağlanmıştı.
West Qurna Phase I	0.2	0.4	1	Zarubezhneft	Rusya	Ön görüşmeleri yapıldı
West Qurna Phase 6	0.065*	0.2	0.5	Bashneft	Rusya	Ön görüşmeleri yapıldı

KAYNAKÇA

- Abbott, P. Jason- Worth, Owen “Introduction: The ‘Many Worlds’ of Critical International Political Economy”, Ed.: Jason Abbott- Owen Worth, **Critical Perspective on International Political Economy**, New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Abir, Mordechai, **Oil, Power and Politics: Conflict in Arabia, the Red Sea and the Gulf**, London: Frank Cass Pub., 1974.
- Aburish, K. Said, **Saddam Hussein: The Politics of Revenge**, London: Bloomsbury Publishing, 2000.
- Adem, Seifudein, “Irak’taki Savaş ve Çatışmacılık İdeolojisi”, Çev.: Ali M. Yel, Ed.: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, ss.105-129.
- Ahmad, A. Youssef “Orta Doğu’da Çatışan İttifaklar”, Çev.: Çeylan Tokluoğlu, Der.: Augustus Richard Norton, **Orta Doğu Politikaları ve Güvenlik: Yeni Yönelimler**, İstanbul: Büke Yay., 2000, ss. 31-39.
- Alantar, Z. Özden, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, Der.: Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yay., 1994, ss. 49-78.
- Alam, Shah, “The Changing Perception of Iran Towards the Gulf States” **A Monthly Journal of the IDSA**, Vol: XXIV, No:11, (Feb., 2001) http://www.ciaonet.org/olj/sa/sa_feb01als01.html (22.06.2004).
- Alhajji, A. F., “The Failure of the Oil Weapon: Consumer Nationalism vs. Producer Symbolism”, **Bridges Dergisi**, Vol: 11, No: 1/2 (SpringG/Summer 2004), http://www2.onu.edu/~aalhajji/ibec385/oil_weapon2.htm(e.t.08.06.2005).
- Alhajji, A.F, “US Energy Policy and Invasion of Iraq: Does Oil Matter?”, **World Oil Magazine**, Vol:224, No:6 (June, 2003), ss.1-3.
- Alnasrawi, Abbas, **Arap Nationalizm, Oil, and the Political Economy of Dependency**, New York-London: Greenwood Press, 1991.
- Alpar, Cem- Ongun, M. Tüba, **Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, 2. Baskı, Ankara: Türkiye, Ekonomi Kurumu Yay., 1987.
- Altuğ, Fevzi, **Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye**, Bursa: Akademi Kitabevi Yayınları, 1983.
- Alvarez, Lizette, “Britain Says U.S. Planned to Seize Oil in 73 Crisis”, **New York Times**, 2 January 2004.
- Arı, Tayyar, “Basra Körfezi ve Amerikan Politikası”, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Şen, **Su sorunu, Türkiye ve Orta Doğu**, İstanbul: Bağlam Yay., 1993, ss. 311-343
- Arı, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul: Alfa Yay, 2004.
- Arı, Tayyar, **Irak, İran ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, İstanbul: Alfa Yay, 2004.

- Arı, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, 3. Baskı, İstanbul: Alfa Yay, 2004.
- Arı, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, 5. Baskı, İstanbul: Alfa Yay., 2004,
- Arıboğan, Ü. Deniz, **Globalleşme Senaryosunun Aktörleri: Uluslararası İlişkilerde Güç Mücadelesi**, İstanbul: Der Yay., 1996.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 13. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınları, 1994.
- Armaoğlu, Fahir, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları**, Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1994.
- Aruri, Nasır, “Amerika’nın Irak’a Karşı Savaşı: 1990-1999”, **Kuşatma Altında Irak**, Der.Anthony Aryone, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Everest Yay, 2001, ss. 21-35.
- Atay, Mehmet, “Amerikan Yönetimindeki Şahinler İktidarının Otobiyografisi”, **Jeopolitik**, Sayı:6, Yıl:2, Bahar 2003, ss. 28-34.
- Aydınlı, İ. Halil- Ayhan, Veysel, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması” Cumhuriyet Üniversitesi, **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, ss. 67-84.
- Ayhan, Veysel, “Arap Yarımadasında Demokrasi Olabilir Mi? Yemen Örneğinde Demokrasi ve Toplumsal Yapının Tarihsel Perspektifte Analizi”, **İkinci ODTU Uluslararası İlişkiler Konferansı, Ankara, 23-25 Haziran 2003**, Ankara:2003, <http://www.ir.metu.edu.tr/conf2003/papers/ayhan.pdf>.
- Ayhan, Veysel, “Petro-Politik Dinamikler Çerçevesinde ABD’nin Orta Asya ve Kafkasya Politikası ve Türkiye’nin Rolü”, **Uludağ Üniversitesi I. Ulusal Genç Bilim Adamları Sempozyumu: Değişen Dünyada Türkiye’nin Önemi**, Bursa: Uludağ Üniversitesi, 6-7 Mayıs 2004, ss. 837-846 (Tebliğ 2. Cilt’tedir).
- Aziz, T. M, “The Role of Muhammad Baqir el-Sadr in the Shii Political Activism in Iraq from 1958 to 1980”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol:25, No:2, (May,1993), ss. 207-222.
- Azzam, Issam, “Organization of Petroleum Exporting Countries: OPEC”, **American Journal of International Law**, Vol. 57, No1, (Jan.,1963) ss. 112-114.
- Bahgat, Gawdat, “Russia's Oil Potential: Prospects and Implications”, **OPEC Review** Vol: 28, Iss: 2, (Jun., 2004) ss. 133-147.
- Balaam, N. David- Veseth, Michael , **Introduction to International Political Economy**, Second Edition, New Jersey: Prentice Hall, 2001.
- Balcı, Kerem, “Ölümcül Silahlar Ambarı Ortadoğu”, **Aksiyon Dergisi**, Sayı: 431, <http://www.aksiyon.com.tr/yazdir.php?id=2474>, (e.t. 08.04.2004)
- Baldwin, A. David, “Neoliberalism, Neorealism and World Politics”, Ed.: David A. Baldwin, **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, New York: Columbia Uni. Pres., 1993, ss. 3-25.

- Baldwin, E. Robert –Kay, A. David, “International Trade and International Relations”, **International Organization**, Vol: 29, No:1 (Winter, 1975), ss. 99-131.
- Barton, D. Frederick-Crocker, N. Bathsheba, **A Wiser Peace: An Action Strategy For A Post Conflict Iraq, Supplement II: An Overview of the Oil for Food Program**, Center For Strategic And International Studies, (14 Feb., 2003), http://csis.org/isp/wiserpeace_II.pdf.
- Barzegar, Kayhan, “Understanding the Roots of Iranian Foreign Policy in the New Iraq”, **Middle East Policy**, Vol: XII, No:2 (Summer, 2005), ss. 49-57.
- Batatu, Hanna “Iraq’s Underground Shi’s Movements”, **MERIP Reports: Islam and Politics**, No:102, (Jan., 1982), ss. 3-9.
- Baysal, Kubilay, **Uluslararası Petrol Sorunları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1977.
- Beams, Nick, “21. yüzyılda Amerikan Militarizminin Ekonomi Politikği”, 1 Kasım 2002, <http://www.wsws.org/tr/2003/mar2003/nb-n01.shtml>, (e.t. 22.05.2004)
- Beck, J. Peter, “The Anglo-Persian Oil Dispute 1932-33”, **Journal of Contemporary History**, Vol:9, No: 4 (Oct., 1974), ss. 123-151.
- Bengio, Ofra, “A Republican Turning Royalist? Saddam Husayn and the Dilemmas of Seccession”, **Journal of Contemporary History**, Vol:35, No:4 (Oct.,2000), ss. 641-653.
- Bennis, Phyllis-Leaver, Erik, “Ending the U.S. Wasr in Iraq: How to Bring the Troops Home and Internationalize the Peace”, **Institute for Policy Studies** (Jan., 12, 2005), ss. 1-6.
- Betts, K. Richard, “Striking First: A History of Thankfully Lost Opportunities,” Ethics and International Affairs, **Annual Journal of the Carnegie Council on Ethics and International Affairs**, Vol: 17, No: 1, 2003, http://www.ciaonet.org/olj/cceia/cceia_2003_1e.html.
- Billon, L, Philippe, “Corruption, Reconstruction and Oil Governance in Iraq”, **Third World Quarterly**, Vol: 26, No: 4-5, (2005), ss. 685-703.
- Billon, L. Philippe- Khatip, E. Fouad, “From Free Oil to ‘Freedom Oil?: Terrorism, War and US Geopolitics in the Persian Gulf”, **Geopolitics**, Vol: 9, No: 1 (Spr., 2004), ss.109-137.
- Bluth, Christoph, “The British Road to War: Blair, Bush and the Decision to Invade Iraq”, **International Affairs**, Vol: 80, Iss: 5 (Oct., 2004), ss. 871-892.
- Boles, E. Elson, “Helping Iraq Kill with Chemical Weapons:The Relevance of Yesterday's US Hypocrisy Today”, **CounterPunch**, <http://www.counterpunch.org/boles1010.html>,(08.06.2004)
- Bookmiller, J. Robert, “Kral Abdullah Döneminde Ürdün: Amerika’nın Endişeli Müttefik”, Ter.: Ali M. Yel, Ed: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, ss.145-162.
- Brands, H. W., “George Bush and the Gulf War of 1991”, **Presidential Studies Quarterly**, Vol: 34, Is: 1 (Mar., 2004), ss. 113-131.
- Briody, Don, **The Halliburton Agenda: The Politics of Oil and Money**, New Jersey: John Wiley&Sons Pub., 2004.

- Bromley, Simon, "The United States and the Control of World Oil", **Government and Opposition**, Vol: 40, Iss: 2 (Mar., 2005), ss. 225-255.
- Brown, L Carl, **International Politics and the Middle East: Old Rules Dangerous Game**, New Jersey: Princeton University, 1984.
- Brzezinski, Zbigniew, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, İstanbul: Sabah Yay., 1998.
- Burch, Kurt, "Constituting IPE and Modernity", Ed.: Kurt Burch- Denmark, A. Robert, **Constituting International Political Economy**, Colo Boulder: Lynne Rienner Pub., 1997, ss. 21-39.
- Bush, W. George, "We Start War", Ulusa Sesleniş, 7 Ekim 2001, Der. Noam Chomsky-Edward Said-Robert Fisk ve diğerleri, **Düşmanını Arayan Savaş**, Der. Metin Sever-Ebru Kılıç, İstanbul: Everest Yay., Kasım 2001, ss.-287-290.
- Butt, Gerald, "Oil and Gas in the UAE", **The Official Wepsite for the Ministry of Information and Culture in the UAE**, ss.231-248, http://www.uaeinteract.com/uaeint_misc/pdf/perspectives/11.pdf
- Calvocoressi, Peter, **World Politics Since 1945**, 7th ed., New York: Longman Publishing, 1996.
- Cardoso, H. Fernando, "The Consumption of Dependency Theory in the United States", **Latin American Research Review**, Vol:12, No:3 (1977), ss. 7-24.
- Cerit, Münir, **Petrol Emperyalizm**, Ankara: Sol Yay., 1965.
- Chandler, Geoffrey, "The Myth of Oil Power: International Groups and National Sovereignty", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)** Vol: 46, No: 4 (Oct., 1970), ss. 710-718.
- Chapman, Duane - Khanna, Neha, **The Fourth Gulf War: Persian Gulf Oil and Global Security**, Binghamton University Department of Economics Working Paper WP0501 (17 Dec., 2004), <http://econ.binghamton.edu/wp05/WP0501.pdf>,(16.02.2005).
- Clark, Cal- Chan, Steve, "MNCs and Developmentalism: Domestic Structure As an Explanation for East Asian Dynamism", Ed.: Thomas Risse-Kappen, **Bringing Transnational Relation Back In**, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, ss. 112-120.
- Clark, R. William, **Petrodollar Warfare : Oil, Iraq and the Future of the Dolar**, Canada: New Society Publishers, 2005.
- Clagett, M. Brice- Johnson, O. Thomas, "May Israel as a Belligerent Occupant Lawfully Exploit Previously Unexploited Oil Resources of the Gulf of Suez?", **American Journal of International Law**, Vol: 72, No: 3, (Jul., 1988), ss. 558-585
- Cleveland, L. William, **A History of Modern Middle**, East San Francisco: Westview Press, 1994.
- Cohn, H. Theodore, **Global Political Economy: Theory and Practice**, 2nd Ed., New York: Longman Pub., 2003.
- Cohn, Marjorie, "The Deadly Pipeline War:US Afghan Policy Driven By Oil Interests", **Jurist** (December 8, 2001), <http://jurist.law.pitt.edu/forum/forumnew41.php>

- Collier, Robert, "Oil firms wait as Iraq Crisis Unfolds", (29 Sep., 2002), [http://wwgw.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?file=/chronicle/archive/2002/09/2\(e.t.29.07.2005\)](http://wwgw.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?file=/chronicle/archive/2002/09/2(e.t.29.07.2005))
- Collins, Carole, "Imperialism and Revolution in Libya", **MERIP Reports**, No: 27 (Apr., 1974), ss.3-22.
- Cordesman, H. Anthony, **The Gulf and Transition: US Policy Ten Years After the Gulf War**, Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 2000, <http://www.csis.org/burke/gulf/execsum&policyrecs.PDF> (e.t.12.11.2004)
- Cordesman, H. Anthony, **The Military Balance in the Gulf in 2001**, Washington: CSIS, January 2001.
- Cordesman, H. Anthony, **The Changing Balance of US and Global Dependence on Middle Eastern Energy Exports**, Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 20 March 2005.
- Cox, M. Robert, "Critical Political Economy", Ed: Björn Hettne, **International Political Economy: Understanding Global Disorder**, London-New Jersey: Zed Books Press., 1995.
- Daoudi, M. S.- Dajani, M. S, "The 1967 Oil Embargo Revisited", **Journal of Palestine Studies**, Vol:13, No:2 (Winter, 1984), ss. 65-90
- Daragahi, Borzou, "Iran: France Steps Up Its Investments in Iran" **The New York Times**, [http://www.corpwatch.org/article.php?id=11388\(e.t.02.10.05\)](http://www.corpwatch.org/article.php?id=11388(e.t.02.10.05)).
- Daragahi, Borzou "Kurdish Oil Deal Shocks Iraq's Political Leaders", **Los Angeles Times**, <http://www.latimes.com/news/nationworld/world/la-fg-oildeal1dec01,0,4057840.story?coll=la-home-headlines> (e.t.05.12.05).
- Deese, A. Dav, "Oil, War, and Grant Strategy", **ORBIS**, (Fall, 1981), ss. 525-555.
- Dikbaş, Kadir, "Türkmen Gazının Bağımsızlığı Mücadelesi, **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel**, Cilt:7, Sayı:2 (Yaz 2001), ss.74-96.
- Dikkaya, Mehmet, "Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl:1, Sayı:3, (Kasım-Aralık-Ocak 1999/2000), ss. 33-64
- Downs, E. Strecker, **China's Quest for Energy Security**, Santa Monica: RAND Corporation, 2000.
- Charles F. Doran, "OPEC Structure and Cohesion: Exploring the Determinants of Cartel Policy", **The Journal of Politics**, Vol:42, No:1 (Feb., 1980), ss. 82-101
- Durand, Daniel, **Uluslararası Petrol Sorunları**, Çev.: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Gelişim Yay. 1974.
- Duverger, Maurice, "Yeni Kapitalizm", Çev.: Hakan Bahçeci, Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 287-292.
- Earle, N. Edward, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı:1903-1923**, Çev. K Yargıcı- N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yay., 2003.
- Economides, Michael- Oligney, Ronald, **The Color of Oil: The History, the Money and the Politics of the Biggest Business**, Texas: Round Oak Pub., 2000.
- Edwards, Matthew, "The New Great Game and the New Great Gamers: Disciplines of Kipling and Mackinder", **Central Asian Survey**, Vol: 22, No: 1 (March 2003), ss. 83 – 102

- Efegil, Ertan, “Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan’ın Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Politikalarının Genel Değerlendirmesi”, **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt III, Sayı 1, (Bahar 2001), ss. 245-264.
- Eğilmez, Mahfi, **IMF ve Türkiye**, <http://www.basariyolu.com/tr/yazarlar.asp?kod=onceki&id=72>, (e.t.08.08.2005).
- Ehteshami, Anoushiravan, “Iran-Iraq Relations After Saddam”, **The Washington Quarterly**, Vol: 26, No: 4, (Autumn 2003), ss. 115-129.
- Everest, Larry, **Oil, Power and Empire: Iraq and the U.S. Global Agenda**, Monroe, ME.:Common Courage Pres, 2004.
- Farrands, Christopher, “Being Critical About Being ‘Critical’ in IPE: Negotiating Emancipatory Strategies”, Ed: Jason Abbott- Owen Worth, **Critical Perspective on International Political Economy**, New York: Palgrave Macmillan, 2002, ss.14-33.
- Fatemi, Khosrow, “The Iranian Revolution: Its Impact on Economic Relations with United States”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 12, Issue:3 (Nov., 1980), ss. 303-317.
- Fikret Bila, “Askeri Mutabakat İmzaya Kaldı”, **Milliyet Gazetesi**, <http://www.milliyet.com.tr/2003/02/20/yazar/bila.html>
- Fitzgerald, P. Edward, “France’s Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918”, **The Journal of Modern History**, Vol: 66, no: 4 (Dec., 1994), ss. 697-725.
- Frank, P. Lawrence, “Two Responses to the Oil Boom: Iranian and Nigerian Politics after 1973”, **Comparative Politics**, Vol: 16, No: 3 (Apr., 1984), ss. 295-314.
- Freedman, O Robert, “Putin and the Middle East”, **MERIA**, Vol:6, No:2, (Jun., 2002), ss.1-16.
- Freedman, O. Robert, “ Putin Döneminde Rusya’nın Orta Doğu Politikası”, Ter.: Ali M. Yel, Ed.: Bülent Aras, **Irak Savaşı Sonrası Orta Doğu**, İstanbul: Tasam Yay., 2004, ss. 61-86.
- Frieden, Jeffrey -Martin, L. Lisa, “International Political Economy: The State of the Sub-Discipline”, **The Political Economist**, Vol: X, Issue:2 (Winter 2002), [http://www.apsanet.org/~polecon/winter2002.pdf\(e.t.22.08.2004\)](http://www.apsanet.org/~polecon/winter2002.pdf(e.t.22.08.2004))
- Gabelnick, Tamar, “The United States is Still #1 in Arms Sales, Featured Views”, August 10, 2002, http://www.fas.org/asmp/library/articles/tamar_commondreams_02.html
- Galtung, Johan, “A Structural Theory of Imperialism”, **Journal of Peace Research**, Vol: 8, No: 2 (1971), ss. 81-117.
- Galvani, John, “The Baathi Revolutions in Iraq”, **MERIP Reports**, No: 12 (Sep.-Oct., 1972), ss-3-11+14-22.
- Galvani, John –Johnson, Peter ve diğerleri, “ Saudi Arabia: Bullish on America”, **Merip Reports**, No: 26 (May., 1974), ss.3-22+27

- Garaudy, Roger, “Marx ve Ekonomi Politik”, Çev: Hakan Bahçeci, Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 223- 263
- Gasiorowski, J. Mark, “The 1953 Coup D’etat in Iran”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol:19, No:3 (Aug., 1987), ss. 261-286.
- Gause, F. Gregory, “Arms Supplies and Military Spending in The Gulf”, **Middle East Report: The Arabian Peninsula**, Volume:0, Issue:204 (Jul.-Sep., 1997), ss.12-14
- Gately, Dermot, “A Ten-Year Retrospective: OPEC and the World Oil Market”, **Journal of Economic Literature**, Vol:22, No: 3(Sep., 1984), ss. 1100-1114.
- Gerges, A. Fawaz, **The Super Power and The Middle East: Regional and International Politics 1955-1967**, Westview Press, Boulder-San Francisco- Oxford, 1994.
- Gershoni, Israel-Jankowski, James, **Rethinking Nationalism in the Arab Middle East**, Ed.: Israel Gershoni-James Jankowski, New York: Columbia University Press, 1997.
- Ghareeb, Edmund, “The Roots of Crisis: Iraq and Iran”, Ed. Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York- Westport- London: Greenwood Press, 1990, ss. 21-38.
- Gilpin, Robert, “Three Models of the Future”, **International Organization**, Vol: 29, No:1 (Winter, 1975), ss. 37-60.
- Gilpin, Robert, “Politics of Transnational Economic Relations,” **International Organization**, Vol: 25, No:3 (Summer, 1971), ss. 398-419.
- Gilpin, Robert, **Global Political Economy: Understanding the International Economic Order**, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2001.
- Giritli, İsmet, **Kara altın Kavgası: Petrol ve Politika**, İstanbul: Toker Yayınları, 1978.
- Goldstein, S. Joshua, **International Relation**, 2. Edt., Newyork: HarperCollins Pub., 1996.
- Golub, S. Stephen, “Oil Prices and Exchange Rates”, **The Economic Journal**, Vol: 93, No:371, (Sep., 1983), ss. 576-593.
- Gorshkov, Nikolai, “Iraq Cancels Russian Oil Deal”, **BBC News**, (12 Dec.,2002), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/2570757.stm>
- Gül, Atakan -Gül, Y. Ayfer, **Avrasya Boru Hatları ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yay, 1995.
- Güler, Servet, “Dünya da Savunma Sanayiinin Yapılanmaları”, **Savunma ve Güvenlik Bülteni**, Sayı:19, 2002, http://www.msb.gov.tr/prgs/bulten_19/dergiislem.php?derno=19&makno=8
- Gündüz, N. Tarık, **Arap Devletler Teşkilatı**, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: SBF, 1967
- Gürel, Şükrü, **Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1979.
- Hagan, Mark, “The International Missile Trade and Proliferation: The Case of Iraq”, JINSA Online, (31Aug.,1993)

[http://www.jinsa.org/articles/articles.html/function/view/categoryid/168/documentid/513/history/3,652,168,513\(12.03.2004\)](http://www.jinsa.org/articles/articles.html/function/view/categoryid/168/documentid/513/history/3,652,168,513(12.03.2004))

- Halliday, Fred, “The Iranian Revolution in the International Affairs: Programme and Practice”, Ed.: Arap Research Centre, **Oil and Security in the Arabian Gulf**, Great Britain: St. Martin’s Press, 1981, ss. 18-35.
- Hallwood, Paul –Sinclair, Stuart, “OPEC’S Developing Relations with the Third World”, **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol:58, No:2 (Spring, 1982), ss. 271-286.
- Hanks, J. Robert, “Oil and Security in US Policy Towards the Arabian Gulf-Indian Ocean Area”, Ed.: Arap Research Centre, **Oil and Security in the Arabian Gulf**, Great Britain: St. Martin’s Press, 1981, ss. 36-56
- Hân, Vö Xuân, **Oil, the Persian Gulf States, and the United States**, Westport: Praeger Publishers, 1994.
- Hasan, Omar, “Gulf States Expected to Update Oil Infrastructure”, **Middle East Online**, <http://www.middle-east-online.com/english/business/?id=10283>, (e.t.07.06.2005).
- Hearn, Arthur, “Oil and the Middle East”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol:24, No:1 (Jan., 1948), ss.63-75
- Henderson, Simon, **Instant Empire: Saddam Hussein’s Ambition for Iraq**, San Francisco: Merercury House, 1991.
- Hepburn, F. Donald, “Is It A War For Oil?”, **Middle East Policy**, Vol: X, No:1 (Spr., 2003), ss. 29-34
- Hetherington, S. Norriss, “Industrialization and Revolution in Iran: Forced Progress or Unmet Expectation?” **The Middle East Journal**, Vol. 36. No. 3. (Summer 1982), ss. 362-373.
- Hettne, Björn, “Introduction: International Political Economy of Transformation”, Ed: Björn Hettne, **International Political Economy: Understanding Global Disorder**, London-New Jersey: Zed Books Press, 1995.
- Hinchcliffe, Peter, **Conflict in Middle East since 1945**, Florence, KY, USA: Routledge Pub., 2001
- Hines, E. Jay, “From Desert One to Southern Watch: The Evolution of U.S. Central Command”, **Joint Force Quarterly**, No:24, (Spr., 2000), ss.42-48
- Huseyinov, Teymur – Karasar, Hasanali, “Saving Afghanistan: From Poppy to Pipeline” **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, Vol: 6, No:8 (20 Apr., 2004), ss. 3-4, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3237
- Indyk, Martin, “Back to the Bazaar”, **Foreign Affairs**, Vol: 81, Issue: 1 (Ocak-Şubat 2002), ss.75-89.
- Ikenberry, G. John , “The Irony of State Strength: Comparative Responses to the Oil Shocks in the 1970’s”, **International Organization**, Vol:40, No: 1 (Winter, 1986), ss. 105-137.
- Itayim, Fuad, “Arab Oil- The Political Dimension”, **Journal of Palestine Studies**, Vol:3, No:2 (Winter, 1974), ss. 84-97.
- İnsel, Ahmet, **Neoliberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili**, İstanbul: Birikim Yay., 2003.

- İşyar, Ö. Göksel “Amerika Birleşik Devletleri ve Dağlık Karabağ Uyuşmazlığı”, **Avrasya Dosyası: İstihbarat Özel**, Cilt:8, Sayı:2 (Yaz 2002), ss. 385-426
- Jacoby, H. Neil, **Multinational Oil: A Study in Industrial Dynamics**, New York: Macmillan Publishing Co., Inc. 1974.
- Jenkins,, W. Holman, “A War for France's Oil”, <http://www.opinionjournal.com/columnists/hjenkins/?id=110003238> (e.t.18.05.2004)
- Jhaveri, J. Nayna, “Petroimperialism: US Oil Interest and the Iraq War, **Antipode**, Vol: 36, Iss: 1 (Jan., 2004), ss. 2-11.
- Johnson, O. Maxwell, “The role of U.S. Military Force in the Gulf”, Ed.: Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York- Westport- London: Greenwood Press, 1990, ss. 127-149.
- Jones, G. Gareth, “The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy”, **The Historical journal**, Vol:20, No:3, (Sep., 1977), ss. 647-672.
- Joxe, Alain, **Kaos İmparatorluğu**, Çev.: Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- Kalafat, Yaşar, “Hazar Enerji Kaynakları'nın Jeopolitik ve Jeoekonomik Dinamikleri”, **Avrasya Etüdüleri**, (Yaz-Sonbahar-2002), ss. 29-67.
- Kanary, R. James, “United States Coercive Policy During the Gulf Crisis”, <http://www-personal.umich.edu/~rtanter/F96PS472PAPERS/James.Kanary.Iraq.save>, (15.03.2005)
- Karadağ, Raif, **Petrol Fırtınası**, 3. Baskı, İstanbul: Emre Yay., 2004.
- Karagiannis, Emmanuel, “The US-Iranian Relationship After 11 September 2001 and the Transportation of Caspian Energy”, **Central Asian Survey**, Vol:22, no:2-3, (June/Sep., 2003), ss. 151-162.
- Karasac, Hasane, “Actors of the New ‘Great Game’, Caspian Oil Politics”, **Journal of Southern Europe and the Balkans**, Vol: 4, No: 1 (2002), ss.15-27.
- Karbuç, Sohbet, “Petrolün Üretim Zirvesi ve Petrol Ekonomisinin Geleceği”, **İktisat, İşletme ve Finans Dergisi**, Sayı, 223, Yıl: 19, (Ekim 2004), ss. 21- 28.
- Karl Marx- Friedrich Engels, **Komünist Manifesto**, 8. baskı, Çev.: Gaybiköylü, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay., 1997.
- Karsh, Efraim, “Military Power and Foreign Poicy Goals: The Iran-Iraq War Revisited”, **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 64, No: 1 (Winter, 1987-1988), ss. 83-95
- Karsh, Efraim, “Peace at Last”, Ed.: Efraim Karsh-Gregory Mahler, **Israel at the Crossroads: The Challenge of Peace**, London and New York: British Academic Pres. And St. Martin's Press, 1994, ss. 29-48.
- Katz, N. Mark, **Russia and Arabia: Soviet Foreign Policy Toward Arabian Peninsula**, Baltimore: The John Hopkins Univ. Press, 1986.

- Kechichian, A. Joseph, “ The Gulf Cooperation Council an the Gulf War”, Ed. Christopher C. Joyner, **The Persian Gulf War: Lesson for Strategy, Law, and Diplomacy**, New York- Westport-London: Greenwood Press, 1990, ss. 9-110.
- Kellogg, Paul, “The Geo-Economics of teh New Great Game”, **Contemporary Politics: Review Article**, Volume: 9, Number:1 (2003), ss.77-82.
- Kelly, J. B., **Arabia, the Gulf and the West**, New York: Basic Books Press., 1980, ss. 276-277.
- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500’den 2000’e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Çev: Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 6. Baskı, 1996.
- Keohane, O. Robert– Nye, S. Joseph, “Power and Interdependence: World Politics in Transition”, Ed.: Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, Çev.: Zana Çitak, **Uluslararası İlişkiler..**, op. cit., ss. 351-357.
- Keohane, O. Robert, “State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s, **International Organization**, Vol: 36, No:1 (Winter, 1982), ss.165-183.
- Keohane, O. Robert, **After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy**, USA: Priceton Press, 1984.
- Keyman, E. Fuat, **Uluslararası ilişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek**, İstanbul: Alfa Yay., 2000.
- Khalidi, Walid, “The Gulf Crisis: Origins and Consequences”, **Journal of Palestine Studies**, Vol:20, No:2 (Winter 1991), ss. 5-28.
- King, E. James, “The Origin of the Term “Political Economy”, **The Journal of Modern History**, Vol: 20, No:3 (Sep., 1948) ss.230-231.
- Kinzer, Stephen, **Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu’da Terörün Kökenleri**, Çev: Selim Önal, İstanbul: İletişim Yay., 2004.
- Kissenger, Henry, **Amerika’nın Dış Politikaya İhtiyacı Var Mı?**, Çev. Tayfun Evyapan, Ankara: Metu Press, Ekim 2002.
- Klantschnig, Gernot, “Oil, the Suez Canal, and Sterling Reserves: Economic Factors Determining British Decisionmaking During the 1967 Arab-Israeli Crisis”, **Diplomacy and Statecraft**, Vol: 14, No:3 (Sept., 2003), ss. 131-150
- Klare, T. Michael, “Oil, Geopolitics and the Coming War with Iran”, [http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=2312\(e.t.18.05.2005\)](http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=2312(e.t.18.05.2005)),
- Klare, T. Michael, “Savaşın Jeopolitiği” Çev., Ali Ekber, [http://www.kozmopolit.com/Irakspecial/MTKklare.html\(e.t.07.08.2005\)](http://www.kozmopolit.com/Irakspecial/MTKklare.html(e.t.07.08.2005))
- Klare, T. Michael, **Kaynak Savaşları: Küresel Çatışmanın Yeni Alanları**, Çev.: Özge İnciler, İstanbul: Devin Yay., Ocak 2005.
- Kobrin, J. Stephen, “ Diffusion as an Explanation of Oil Nationalization: Or the Domino Effect Rides Again”, **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 29, No: 1 (Mar., 1985), ss. 3-32.

- Koliandre, Alexander, “Russian firms eye Iraqi Oil, BBC”, (19 Sep., 2002), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/2266683.stm>
- Kona, G. Gündörmüş, “Orta Doğu’nun Yeni Sınırları”, **Görüş** (Temmuz 2003), ss. 16-25.
- Krapels, N. Edward, “The Commanding Heights: International Oil in a Change World”, **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol:69, No:1 (Jan., 1993), ss. 71-88.
- Krasner, D. Stephen, “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, Ed.: Stephen D. Krasner, *International Regimes*, London: Cornell University Press, 1991, ss. 1-21
- Krasner, D. Stephen, “State Power And The Structure Of International Trade”, Eds: Jeffrey A. Frieden - David A. Lake, **International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth**, Fourth Edition, Wadsworth, 2000 ss. 19-33
- Kumins, Lawrence, “Iraq Oil: Reserve, Production, and Potential Revenues”, **CRS Report for Congress**, Order Code: RS21626, 13 April 2005, <http://fas.org/sgp/crs/mideast/RS21626.pdf> (e.t. 24.05.2005)
- Kuniholm, Bruce, “Retrospect and Prospects: Forty Years of U.S. Middle East Policy”, **The Middle East Journal**, Vol. 41, No.1 (Winter 1987), ss.7-25.
- Lairson, D. Thomas- Skidmore, David, **International Political Economy: The Struggle for Power and Wealth**, 2.ed., Fort Worth-New York: Harcourt Brace College Pub., 1997.
- Lardner Jr., George- Romano, Lois, “Bush Name Helps Fuel Oil Dealings”, **Washington Post**, (30 July 1999), s. A1.
- Larudee, Mehrene – Grown, Caren, “If I were Minister of Finance..: Gaining Understanding of Financial Crisis Through a Simulation Workshop”, **Gender and Development**, Vol:11, No:1 (May 2003), ss. 59-65.
- Leaman, George, “Iraq, American Empire, And The War On Terrorism” **Metaphilosophy**, Vol: 35, Iss: 3 (Apr., 2004), ss. 234-248.
- Liang, Yuen-li, “The Question of Domestic Jurisdiction in the Anglo-Iranian Oil Dispute Before the Security Council”, **The American Journal of International Law**, Vol: 46, No: 2 (Apr., 1952), ss. 272-282.
- Licklider, Roy, “ The Power Of Oil: The Arab Oil Weapon and the Netherland, the United Kingdom, Canada, Japan, and the United States”, **International Studies Quarterly**, Vol: 32, No:2 (Jun., 1988), ss. 205-226.
- Lieber, J. Robert, “Oil and Power After Gulf War”, **International Security**, Vol: 17, Issue:1 (Summer, 1992), ss. 155-176.
- Monroe Leigh, “Mobil Oil Iran Inc. V. Islamic Republic of Iran. AWD 311-74/76/81/150-3.”, **The American Journal of International Law**, Vol: 82, No: 1, (Jan.,1988) ss. 136-143.
- Moran, H. Theodore, “Modeling OPEC Behavior: Economic and Political Alternatives”, **International Organization**, Vol: 35, No:2 (Spring, 1981), ss. 241-272.

- Limbirt, W. John, **Iran at War with History**, Boulder, Colo.: Westview Pres, 1987.
- Little, Tom, **South Arabia: Arena of Conflict**, London: Pall Mall Press, 1967.
- Loutfi, Muhammed, "Prospect For Development and Investment For Oil-Producing Countries", Ed: John Duke Anthony, **The Middle East: Oil, Politics, and Development**, Washington: American Enterprise Institute For Public Policy Research, 1975, ss. 67-78.
- Lubell, Harold, "Security of Supply and Energy Policy in Western Europe", **World Politics**, Vol: 13, No:3 (Apr., 1961), ss. 400-422.
- Luke, W. Timothy, "Dependent Development and the Arab OPEC States", **The Journal of Politics**, Volume:45, Issue:4 (Nov., 1983), ss. 979-1003.
- Lynch, Colum-Kessler, Glenn, "Bush Firm on Warning To Iraq" (26 Feb., 2003), **Washington Post**, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A2429-2003Feb25.html>
- Machiavelli, Niccolo, **Prens**, Çev:Nazım Güvenç, İstanbul: Anahtar Kitapları Yay., 1994.
- MacLaury, K. Bruce, "OPEC Surpluses and World Financial Stability", **The Journal of Financial and Quantitative Analysis**, Vol:13, No:4 (Nov., 1978), s. 740. (ss.737-743)
- Manning, A. Robert, "The Myth of the Caspian Gret Game and the "New Persian Gulf" , **The Brown Journal of World Affairs**, Vol:VII, Issue:2 (Summer/Fall 2000), ss.15-33.
- Manning, Robert A. "The Myth of the Caspian Great Game and the "New Persian Gulf" , **The Brown Journal of World Affairs**, Vol:VII, Issue:2 (Summer/Fall 2000), ss. 15-33
- Marcel, Valerie, "The Future of Oil in Irak: Scenarios and Implications", **The Royal Institute of International Affairs**, Briefing Paper, No: 5, December 2002, ss.1-11.
- Marsh, Steve, "The Special Relationship and the Anglo-Iranian Oil Crisis: 1950-4", **Review of International Studies**, Sayı: 24 (1998), ss. 529-544.
- Marsh, Steve, "The United States, Iran and operation 'Ajax': Inverting Interpretative Orthodoxy", **Middle Eastern Studies**, Vol: 39, No: 3 (July 2003), ss. 1-38
- Martin, G. Lenore, **The Unstable Gulf: Threats from Within**, Lexington, Mass: Lexington Books, 1984.
- Maswood, Javed Syed, **International Political Economy and Globalization**, Singapore: NJ World Scientific Pub., 2000.
- Matsutani, Hironao, **Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yay., 1995.
- Matthies, Klaus, "Steep Increase in Oil Prices as Gulf Crisis Lingers On", **Intereconomics**, (September/October 2002), ss. 276-281.
- McNaugher, L. Thomas, "Balistik Missiles and Chemical Weapons: The Legacy of Iran-Iraq War, **International Security**, Vol:15, No:2, (Autumn, 1990), ss. 5-34.
- Merle, Renae, "Battlefield Is A Showcase for Defense Firms", **The Washington Post**, April 01, 2003. <http://www.globalsecurity.org/org/news/2003/030401-battlefield-showcase01.htm>

- Metz, H. Chapin, "Iraq", <http://countrystudies.us/iraq/105.htm>(10.10.2004)
- Mikdashı, Zubayr, "Cooperation Among Oil Exporting Countries with Special Reference Arap Countries: A Political Economy Analysis", **International Organization**, Vol: 28, No: 1 (Winter, 1974), ss. 1-30
- Mikdashı, Zuhayr, "Oil Prices and OPEC Surpluses: Some Reflections", **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol:57, No:3 (Summer, 1981), ss. 407-427
- Mill, S. John, **Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy**, Seventh edition, Ed. William J. Ashley, London: Longmans, Green and Co., 1909.<http://www.econlib.org/library/Mill/mlP1.html#Bk.I,Ch.I>, (02.08.2004)
- Mill, S. John, **Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy**, Second edition, London: Longmans, Green, Reader&Dyer Co., <http://www.ecn.bris.ac.uk/het/mill/question.pdf>.(02.08.2004)
- Ming, Weng, "Bushism Is Emerging", (July 10, 2002), http://www.uscc.gov/researchpapers/2000_2003/pdfs/bush.pdf
- Moens, Alexander, "President Carter's Advisers and the Fall of Shah", **Political Science Quarterly**, Vol: 106, No: 2 (Sum., 1991), ss. 211-237.
- Mohamedi, Fareed -Diwan, Roger, "Political Economy: The Saudi, the French and the Embargo", **Middle East Report**, Volume: 0, Issue: 193, (Mar.-Apr., 1995), ss. 24-25.
- Monshipouri, Mahmood, "US Policy Toward Iran in the Post-War Iraq: Antagonism or Engagement?", **The Muslim World**, Vol: 94 (October, 2004), ss. 565-586
- Moore, John - Diller, C. Daniel, **The Middle East**, 8th.Edibion, Washington D.C.Congressional Quarterly, 1994.
- Mosley, Leonard, **Power Play: The Tumultuous of Middle East Oil**, Birkenhead: Willmer Borthers Pub., 1973.
- Mountjoy, B. Alan,"The Suez Canal at Mid-Century", **Economic Geography**, Vol: 34, No:2 (Apr., 1958), ss. 155-167.
- Mutuk, R. Mahmut, "Orta Doğu Petrolleri", ss. 82-92, http://www.mta.gov.tr/mta_web/kutuphane/mtadergi/40_12.pdf (e.t..04.05.2005)
- Nebiler, Halil-Parlar, Suat, **Petrolün Ekonomi Politigi**, İstanbul: Sarmal Yayınevi,1996.
- Nelson, W. H., "What's the Answer for the Gulf?", **U.S. Naval Institute Proceedings**, No: 116 (Dec., 1990), ss. 32-37.
- Noreng, Qystein, **Petrol ve İslam**, Çev: Dilek Başak, İstanbul: Sabah Kitapları Yay., 1998.
- Nye, S. Joseph - Keohane, O. Robert, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", **International Organization**, Vol. 25, No. 3 (Summer, 1971), ss. 329-349.
- Nyrop, F. Richard, **Persian Gulf States: Country Studies**, U.S. Library of Congress, 1993, <http://countrystudies.us/persian-gulf-states/85.htm>

- Oke, M. Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1992.
- Onuf, Nicholas, “Hegemony’s Hegemony in IPE”, Ed.: Kurt Burch-Robert A. Denemark, **Constituting International Political Economy**, Colo Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1997, ss. 91-112
- Oran, Baskın, **Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Bilgi Yay., 1998.
- Owen, Roger - Pamuk, Şevket , **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, İstanbul: Sabancı Üniv. Yay., 2003.
- Öke, M. Kemal, **Küresel Toplum**, Ankara: Asam Yay., 2001.
- Özgür, Gülveda “İran’daki İslam Devrimi 26 Yaşında” (11.02.2005)
http://www.cnnturk.com.tr/OZEL_DOSYALAR/haber_detay.asp?PID=500&HID=1&haberID=72006
- Özyüksel, Murat, “Abdülhamit Dönemi Dış İlişkileri, Der.: Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yay., 1994, ss. 5. 31
- P. Nikitin. “Ekonomi Politik”, <http://www.kurtuluscephesi.com/sozluk/ekopolitik.html>, (11.10.2004)
- Page, H. W., “Profit Sharing Between Producing Countries and Oil Companies in the Middle East: A Reply”, **The Economic Journal**, Vol:70, No: 279 (Sep., 1960), ss. 622-626.
- Pamir, Necdet, “Hazar Bölgesi’nde Enerji Politikaları: Avrupa’nın ve A.B.D.’nin Konseptleri”, **Avrupa’nın ve Türkiye’nin Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu’da Ortak İlgi Alanları, Uluslararası Sempozyumu** (13-14 Kasım 2000), Ankara, Türkiye.
[http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=291\(e.t.08.05.2004\)](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=291(e.t.08.05.2004)).
- Papp, S. Daniel, “Marxism-Leninism and Natural Resources: The Soviet Outlook”, **Resources Policy**, (June, 1977), ss. 134-148
- Parlar, Suat, **Barbarlığın Kaynağı: Petrol**, İstanbul: Anka Yay., 2003.
- Parra, Francisso, **Oil Politics: A Modern History of Petroleum**, London-New York: I.B. Tauris&Co. Ltd, 2004.
- Paul, A. James, “Oil Companies in Iraq: A Century of Rivalry and War”, **Global Policy Forum**, (November 25-26, 2003), <http://www.globalpolicy.org/security/oil/2003/2003companiesiniraq.htm>, (e.t.09.02.2005).
- Paul, A. James, “Oil in Iraq: The Heart of the Crisis”, **Global Policy Forum**, (2 Dec. 2002), [http://www.globalpolicy.org/security/oil/2002/12heart.htm\(e.t.22..04.2004\)](http://www.globalpolicy.org/security/oil/2002/12heart.htm(e.t.22..04.2004)).
- Peimani, Hooman, “Turkish Gas Import Cutbacks Threaten Turkmen Gas Export”, **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, (10 March 2004), ss. 7-8, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=2188
- Pelletiere, Stephen, **Iraq and the International Oil System: Why America Went to War in the Gulf**, Washington, D.C.: Maisonneuve Press, 2004.

- Penrose, Edith , “OPEC’s Importance in the World Oil Industry”, **International Affairs** (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol:55, No:1 (Jan., 1979), ss. 18-32.
- Penrose, Edith, “International Oil Companies and Governments in the Middle East”, Ed: John Duke Anthony, **The Middle East: Oil, Politics, and Development**, Washington D.C.: American Enterprise Institute For Public Policy Research, 1975, ss. 3- 19
- Perry, Jane –Carey, Clark, “Iran and Control Its Oil Resources”, **Political Science Quarterly**, Vol: 89, No:1 (Mar., 1974), ss. 147-174.
- Petty, William, **Treatise of Taxes and Contributions** , London: N. Brooke, 1662, McMaster University online prees, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/petty/taxes.txt>, (e.t. 12.05.2005)
- Plesch, Dan, “İran İçin Bu Israr Niye”, **Radikal Gazetesi**, 17 Ağustos 2005, s. 8.
- Pocha, S. Jehangir, “The Geopolitics of Oil: Rising China”, **New Perspectives Quarterly** Vol: 22, Iss: 1 (Jan., 2005), ss. 50-55.
- Pocha, S. Jehangir, “The Geopolitics of Oil: Rising China”, **New Perspectives Quarterly** Vol: 22, Iss: 1 (Jan., 2005), ss. 50-55
- Pollack, Josh, “Saudi Arabia and the United States: 1931-2002”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol:6, No:3 (Sep., 2002), ss.77-102.
- Polanyi, George, “The Taxation of Profit From Middle East Oil Production: Some Implications for Oil Prices and Taxation Policy”, **The Economic Journal**, Vol: 76, No: 3004 (Dec., 1966), ss. 768-785
- Prados, B. Alfred, “Saudi Arabia: Current Issues and U. S. Relations”, **Issue Brief for Congress**, Order Code IB93113(Aug., 3, 2003), <http://fpic.state.gov/documents/organization/23196.pdf>
- Prybyla, S. Jan, “Eastern Europe and Soviet Oil”, **The Journal of Industrial Economics**, Vol:13, No: 2 (Mar., 1965), ss. 154-167.
- Ramazani, Rouhollah K., “Iran’s Revolution: Patterns”, Poblems and Prospects, International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol: 56, No:3 (Summer, 1980), ss. 443-457
- Renner, Michael , “Post-Saddam Iraq: Linchpin of a New Oil Order”, **Foreign Policy In Focus : Policy Report**, (Jan., 2003), ss. 1-6, <http://www.fpiif.org/pdf/reports/PRoil.pdf>.
- Reynolds, Paul, “The Great Game: Round Two”, **BBC News**, (15 May, 2005), <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4550065.stm>.
- Richard Tansey- Michael R. Hyman, “Dependency Theory and the Effectsof Advertising by Foreign-Based Multinational Corporations in Latin America”, **Journalof Advertising** No: 23 (March 1994),ss.27-42
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3694/is_199403/ai_n8732200#continue.(e.t.14.03.2005
- Rubinstein, Z. Alvin, “Perspectives on the Iran-Iraq War,” **ORBIS**, Vol. 29, No. 3 (Fall 1985), ss. 597-608.

- Rupert, Mark, "Political Economy is Not the same as Economics", <http://www.maxwell.syr.edu/maxpages/faculty/merupert/Teaching/Political%20Economy.htm>, (03.03.2004).
- Sabancı, Ömer, **Türk Ekonomisinin Bugünü ve Yarını Değerlendirmesi Konferansı, 25 Ekim 2004 Harp Akademileri**, <http://www.tusiad.org/haberler/konusma/duyuruno559.pdf>, (e.t. 10.10.2005)
- Sadowski, Yahya, "Scuds versus Butter: The Political Economy of Arms Control in the Arap World", **Middler East Report**, Issue 177, (Jul.-Aug., 1992), ss. 2-13+42
- Sağlam, Kadir, **Orta Doğu'da ve Dünyada Körfez Savaşı ile Değişen Güç Dengeleri**, İstanbul: Elit Yay, 1999.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan-1918'e**, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1991.
- Satterlee, Carrie, **Facts on Who Benefits From Keeping Saddam Hussein In Power**, (28.02.2003), <http://www.heritage.org/Research/MiddleEast/wm217.cfm>
- Savaş, F. Vural, **İktisatın Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Avcıol Basım Yay., 1998.
- Sayigh, Yezid, "The Gulf Crisis: Why the Arab Regional Order Failed", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 67, No: 3 (Jul., 1991), ss. 487-507.
- Schlesinger, R. James-Pickering, R. Thomas, **Iraq: One Year After**, New York: Council on Foreign Relations, March 2004, http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Iraq_yearafter.pdf (08.09.2004)
- Server, Metin, "Şiddet ve Demokrasi Arasındaki Dünya", **Düşmanını Arayan Savaş**, Der. Metin Sever-Ebru Kılıç, İstanbul: Everest Yay., Kasım 2001.
- Seyidoğlu, Halil **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, 13. Baskı, İstanbul: Kurtiş Matbaası, 1999.
- Shalom, S. Stephen, "The United States And The Iran-Iraq War", <http://www.zmag.org/zmag/articles/ShalomIranIraq.html>, (e.t.22.09.2004)
- Shupe, C. Michael- Wright M. Williamve diğerleri, "Nationalization of Suez Canal: A Hypergame Analysis", **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 24, No:3 (Sep., 1980), ss. 477-493.
- Shwadran, Benjamin, **The Middle East, Oil and The Great Powers**, Colorado: Westview Press, 1985.
- Sievers, M. Allen, "Schumpeter'e Göre Kapitalist Uygarlık", Çev-Der: Uğur Dolgun, **Sosyo-Ekonomik Perspektif**, Bursa: Asa Kitapevi, 2001, ss. 265-286.
- Smith, T. Rodney, "An Economic Analysis of Income Growth by U.S. Oil Firms: The Roles of U.S. Oil Regulation and OPEC", **The Journal of Business**, Vol:55, No:4 (Oct., 1982), ss.427-478
- Smart, Ian, "Oil, the Super-Power and the Middle East", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)** Vol:53, No: 1 (Jan., 1977), ss. 17-35.
- Snider, W. Lewis, "Arms Exports for Oil Imports? The Test of a Nonlinear Model", **The Journal of Conflict Resolution**, Vol: 28, No: 4 (Dec., 1984), ss. 665-700.

- Soltani, Elnur, "Türkmenistan ve Rusya: Gaz Üzerine Kurulan İlişkiler, **Avrasya Dosyası: Türkmenistan Özel**, Cilt:7, Sayı:2 (Yaz, 2001), ss. 184-205.
- Sönmezoğlu, Faruk, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 2. Baskı, İstanbul: Filiz Kitapevi, 1995.
- Stein, W. Kenneth, "The Bush Doctrine: Selective Engagement in The Middle East", **Middle East Review of International Affairs**, Vol:6, No:2 (June, 2002), ss. 52-61.
- Steuart, James, **An Inquiry into the Principles of Political Economy**, McMaster University online prees, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/steuart/prin.html> (e.t. 12.05.2005)
- Stevenson, B. Thomas, "Yemeni Workers Come Home: Reabsorbing One Million Migrants", **Middle East Report, Radical Movements: Migrants, Workers and Refugees**, Vol: 0, Issue: 181, (Mar.-Apr., 1993), ss.15-20.
- Stork, Jeo, "Saudi Arabia and the US: Saudi Arabia on the Brink", **MERIP Reports**, NO: 91, (Oct., 1980), ss. 24-30.
- Stork, Jeo, "The Middle East Arms Bazaar After the Gulf War", **Middle East Report: Vulnerabilities in the Gulf**, No: 197 (Nov.-Dec., 1995), ss. 14-17, 19.
- Stork, Jeo, "US Targets Persian Gulf for Intervention", **MERIP Report**, No: 85 (Feb., 1980), ss. 3-5.
- Stork, Joe -Paul, Jim, "Arms Sales and the Militarization of the Middle East", **MERIP Reports: The Arms Race in the Middle East**, No: 112 (Feb., 1983), ss. 5-15.
- Stork, Joe, "Middle East Oil and the Energy Crisis: Part Two", **MERIP Report**, No:21 (Oct., 1973), ss.3-22+24+26.
- Swearinger, D. Will, "Geopolitical Origins of the Iran-Iraq War, **Geographical Review**, Col: 78, No: 4 (Oct., 1988), 405-416.
- Sweezy, P-Baran, P.-Magdoff, H, **Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı**, Ankara: Bilgi Yay., 1975
- Tanrısever, F. Oktay, "Yöntem Sorunu: Gelenekselcilik-Davranışsalcılık Tartışması", Der.: Atilla Eralp, **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkiler Kuramlarına Giriş**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, İstanbul: İletişim Yay., 1996, ss. 89-129
- Tanzer, Michael -Zorn, Stephen, "OPEC's Decade: Has it Made A Difference?", **MERIP Reports: The Middle East after OPEC**, No. 120, (Jan., 1984), ss. 8-11.
- Tarzi, Amin, "Contradictions in U.S. Policy on Iraq and Its Consequences", **Middle East Review of International Affairs**, Vol:4, No:1 (March 2000), ss. 27-38.
- Terzian, Pierre, "The Gulf Crisis: The Oil Factor: An Interview with Pierre Terzian", **Journal of Palestine Studies**, Vol: 20, no: 2 (Win., 1991), ss.100-105.
- Tétreault, M. Ann, **The Political Economy of Middle Eastern Oil**, <http://ic.ucsc.edu/~rlipsch/pol70/Mary%20Anns%20OILCHAP.rtf>, (e.t.05.03.2005).

- Tibi, Bassam, **Conflict and War in the Middle East, 1967-91: Regional Dynamic and the Superpowers**, Translated by Clare Krojzl. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Tkachenko, L. Stanislav, "The Study of International Political Economy in Russia", **Communist and Post Communist Studies**, Vol:37 (2004), ss. 111-120
- Trofimenko, Genrikh, **Amerikan Savaş Stratejileri**, Çev: Levent Oğuz, İstanbul: Pencere Yay., 1991.
- Turan, Ömer, **Tarihin Başladığı Nokta: Orta Doğu**, İstanbul: Step Ajans Yay., 2002.
- Uche, Uka Luke, "Some Reflection on the Dependency Theory", **Africa Media Review**, Vol: 8, No:2 (1994), ss.39-55.
- Üşümezsoy, Şener- Şen, Şamil, **Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları**, İstanbul: İnkilap Kitapevi, 2003.
- Üşür, İşaya, "Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/IktisatveToplum_IsayaUsur.pdf, (e.t.08.09.2004)
- V. I. Lenin, "Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması", Der.: Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, **Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme**, Çev.: Ebru Eralp, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 243-254.
- Venouss, Davar-Walter, C.K.-Thompson, A. Frank, "OPEC's Goal and Strategies", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 16, No:2 (May., 1984), ss. 199-206
- Viotti, R. Paul- Kauppi, V. Mark, **International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism**, 2nd ed., New York: Macmillan Publishing Co, 1993.
- Vitalis, Robert, "The Closing of the Arabian Oil Frontier and the Future of Saudi-American Relations", **Middle East Report: The Arabian Peninsula**, No: 204 (Jul.-Sep., 1997), ss. 15-21, 25.
- Wallerstein, Immanuel, "Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation within the Capitalist World Economy", **African Studies Review**, Vol:17, No:1 (Apr., 1974), ss. 1-26.
- Wallerstein, Immanuel "The Rise of East Asia, or The World-System in the Twenty-First Century", <http://fbc.binghamton.edu/iwrise.htm>(e.t.11.01.2005)
- Wallerstein, Immanuel, "Kapitalist Dünya Sistemini Yükselişi ve Çöküşü", Der. Howard Williams-Moorhead Wringht-Tony Evans, **Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme**, Çev: Ebru Eralp, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss. 329-347.
- Wallerstein, Immanuel, "Saddam Hüseyin Kaybetti Mi?", **Binghamton Üniversitesi Fernand Braudel Merkezi**, (1 Ağustos 2003), <http://fbc.binghamton.edu/118-tr.htm> (e.t.05.02.2005).
- Wallerstein, Immanuel, "Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis", **Theory and Society**, Vol:3 (1976), ss. 461-483.
- Wallerstein, Immanuel, **Jeopolitik ve Jeokültür**, İstanbul: İz Yay., 1993

- Willett, D. Thomas, "Conflict and Cooperation in OPEC: Some Additional Economic Considerations", **International Organization**, Vol: 33, No:4 (Autumn, 1979), ss. 581-587.
- Woods, H. Charles, "The Baghdad Railway and Its Tributaries", **The Geographical Journal**, Vol: 50, No:1 (Jul., 1917), ss. 32-56.
- Wu, Kang- Fesharaki, Fereidun, "Dependence on the Middle East: Is There a Role for Central Asia?", **Asia Pacific Issues**, No: 60 (June 2002), ss. 1-8.
- Yavi, Ersal, **Hedefteki Adam Saddam**, İzmir: Yazıcı Yay., 2002.
- Yergin, Daniel, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, 3. Baskı, Çev: Kamuran Tunçay İstanbul: İş Bankası Yay.,2003.
- Yetiv, A. Steve, **Crude Awakenings: Global Oil Security and Amerikan Foreign Policy**, New York: Cornell University Press, 2004.
- Zeb, Rizwan, "Gwadar Port Nears Completion, Ahead of Time", **Central Asia Caucasus Institute**, Central Asia Caucasus Analyst Biweekly Briefing, "News Digest", (10 Mar.,2004), ss. 3-4, <http://www.cacianalyst.org/issues/20040310Analyst.pdf>
- Zedalis, J. Rex, "The Total S.A. Case: Meaning of 'Investment' Under the ILSA", **The American Journal of International Law**, Vol: 92, No: 3 (Jul., 1998), ss.539-548.
- Zorba, Felix-Sarti, Roberto, "Uprisings and Betrayals: A Brief History of the left in Iraq", [http://www.marxist.com/MiddleEast/iraqi_cp_history.html\(e.t.16.05.2005\)](http://www.marxist.com/MiddleEast/iraqi_cp_history.html(e.t.16.05.2005))

RAPORLAR

- Coalition for International Justice Report
- Devlet Planlama Teşkilatı
- National Energy Policy Development Group
- OPEC Annual Statistical Bulletin 2004
- The Project for the New American Century
- The SIPRI Military Expenditure Database
- The Virtual Information Center

GAZETELER VE PERİYODİKLER

- Akşam Gazetesi
- Al Ahram
- Al Zaman

Alexander's Gas&Oil Connection
Büyük Larousse
Central Asia Caucasus Institute
China Daily October
Ebsohaber
Evrensel Gazetesi
Hürriyet Gazetesi
Milliyet Gazetesi
International Energy Agency
Radikal Gazetesi
Sabah Gazetesi
Stratejik Analiz
Thèma Larousse
Think & Ask's Publisher
U.S. Department of Energy Country Analysis Brief
U.S. Arms Control and Disarmament Agency
U.S. Energy Information Administration
Washington Report on Middle East Affairs
Zaman Gazetesi

WEB ADRESLERİ

http://college.hmco.com/history/readerscomp/rcah/html/ah_066400_opecoilcrisi.htm

<http://middleeastreference.org.uk/iraqministers.html>

<http://ntvmsnbc.com/news/278146.asp>

<http://ntvmsnbc.com/news/330491.asp>

<http://www.azer.com/>

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2004/07/040728_oilprice_yukos.shtml

http://www.bbc.co.uk/turkish/pressreview/story/2004/03/040314_pressreview.shtml,

<http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/disbasinbaslik/2005/06/02x06x05.htm>

<http://www.chevrontexaco.com/operations/eurasia>

<http://www.chevrontexaco.com/operations/eurasia/>
http://www.cnnturk.com/DUNYA/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=109000
http://www.cnnturk.com/DUNYA/haber_detay.asp?PID=319&HID=1&haberID=24071
http://www.hydrocarbons-echnology.com/project_printable.asp?ProjectID=3070
<http://www.iraqiturkman.org.tr/siyasidurum.html>
<http://www.irib.ir/worldservice/turkishRADIO/Arshiv/haziran/10haziran.htm>
<http://www.irib.ir/worldservice/turkishRADIO/Arshiv/haziran/10haziran.htm>
<http://www.kocaeli.bel.tr/documents/kocaeli/1.ulasim.asp>
<http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupc/cb/2003/06/04.06.2003.htm>
<http://www.newamericancentury.org>
<http://www.ntv.com.tr/news/269629.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/201328.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/201739.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/201746.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/202928.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/203458.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/278143.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/278143.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/280660.asp>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/323937.asp?0m=B17P>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/323937.asp?0m=B17P>
<http://www.ntvmsnbc.com/news/344966.asp>
<http://www.sipri.org/>
<http://www.tulomsas.com.tr/1894.htm>
<http://www.unog.ch/uncc/resolutio/res0661.pdf>
<http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf>